

TARTALOM

Tartalom.....	1
Bevezetés.....	4
1.1 Az időbeliség problematikája.....	9
1.1.1 Konceptualizálás: a jelen és a jelenkutatás – fogalom és szemlélet a néprajzban.....	9
1.1.2 Az etnográfiai jelen fogalma az antropológiában.....	13
1.1.3 A társadalomnéprajzi jelenkutatás hazai története.....	18
1.2 A paradigmák kérdése: polgárosodás és poszt szocializmus.....	26
1.3 Közösség, lokalitás, etnicitás, identitás.....	38
1.4 A kutatás és a módszer bemutatása.....	52
2. A helyi emlékezet és a helyi emlékezők – a lokalitás története belülről.....	60
2.1 A személyes történelem és az emlékezetközösség.....	60
2.2 A helytörténet-írók és emlékezők.....	65
2.3 A történet-narratíva.....	72
2.3.1 Az első kezdet.....	72
2.3.2 Az új kezdet és a berendezkedés időszaka.....	75
2.3.3 Az együttélés kezdetei, megkapaszkodás.....	80
2.3.4 A gyarapodás első korszaka.....	83
2.3.5 Kitelepítés-krónika és narrációja.....	92
2.3.6 A szocializmus évei.....	98
3. kapcsolat a külső környezettel.....	106
3.1 A külső kapcsolatok jelentőségéről – Bevezetés.....	106
3.2 Gazdasági kapcsolatok.....	109
3.3 Házassági kapcsolatok.....	129
3.4 Közigazgatási, települési kapcsolatok.....	135
3.5 Virtuális kapcsolatok.....	147
4. egyéni stratégiák a gazdasági átmenetben.....	156
4.1 Etnicitás és gazdaság.....	157
4.2 A tarjáni sváb ethosz és a történelem leckéi.....	170
4.3 A tarjáni sváb ethosz mint szociokulturális háttér a gazdasági átalakulásban.....	183
4.3.1 A vállalkozói hajlandóság eredete.....	183
4.3.2 Agrárátalakulás tarjáni módra.....	190
4.3.3 A vállalkozók erőforrásai.....	195
5. közösségi stratégiák.....	226
5.1 Az etnikai önazonosság formái Tarjában.....	227
5.1.1 Értelmezési keretek: határok és viszonyok, többes identitás, kettős identitás.....	227
5.1.2 A csoporttudat és az etnikai identitás helyreállításának folyamata és technikái.....	234
5.1.3 Anyanyelv és nyelvtanulás.....	237
5.1.4 A vallásosság megélése.....	240
5.1.5 A hagyományok és a hagyományápolás új formái.....	242
5.1.6 Kettős identitás – a svábtól a német felé.....	245
5.2 A helyi közélet és lokális politika – szereplők, szerepek, csoportok.....	247
5.2.1 A helyi politika és a véleményformáló csoportok formálódása.....	247

<u>5.2.2 A polgármesterek.....</u>	<u>252</u>
<u>5.2.3 A testület.....</u>	<u>255</u>
<u>5.3 A fő kontextusok.....</u>	<u>262</u>
<u>5.3.1 A szép és kényelmes falu.....</u>	<u>262</u>
<u>5.3.2 A megélhetést nyújtó falu.....</u>	<u>268</u>
<u>5.3.3 Tarján a sváb falu, az összetartó falu.....</u>	<u>276</u>
<u>6. lokalitás, etnicitás és a gazdaság – végkövetkeztetések.....</u>	<u>283</u>
<u>Felhasznált irodalom.....</u>	<u>285</u>
<u>1984 Peasants in Socialist Transition: Life in a Collectivized Hungarian Village. Berkeley, University of California Press.....</u>	<u>286</u>
<u>függelék.....</u>	<u>303</u>

„A problémákat általában nem tisztán logikailag gondoljuk át. Gyakran érezzük úgy, hogy elmerülünk az egymásnak ellentmondó adatok halmazában. Gondosan tanulmányozzuk az adatokat, és logikai elemzésünk minden erejét bevetve egy vagy két magyarázatot szűrünk le magunknak. Az adatok azonban még mindig nem állnak össze semmilyen koherens rendbe. Ekkor azzal folytatjuk, hogy addig morfondírozunk az adatokon – és addig élünk együtt az emberekkel –, amíg egy véletlen folytán valami egészen újszerű megvilágításba nem kerülnek, és ekkor elkezd valami korábban nem látott koherens rend derengeni előttünk. Ez a rend nem tisztán művészi alkotás. Amikor látni véljük az összefüggéseket, ismét meg kell vizsgálnunk jegyzeteinket, és esetleg új adatok gyűjtésére is vállalkoznunk kell annak érdekében, hogy eldönthessük: ez a koherens rend vajon megfelelően jeleníti-e meg az általunk tanulmányozott életet, vagy netán csak képzeletünk szülötte. A logika tehát fontos szerepet játszik, de meggyőződésem, hogy a tényleges kutatási elgondolások nem a kutatási módszerekről írott formális értekezésekkel összhangban bontakoznak ki. Ezek az elgondolások részben az adatokban való elmerülésből, részben pedig az élet teljes folyamatából erednek. Mivel ennek az elemzési folyamatnak oly nagy része zajlik a tudatalatti szintjén, biztos vagyok abban, hogy sohasem tudunk a maga teljességében beszámolni róla.”

(William Foote Whyte)

BEVEZETÉS

2002 júliusának közepén Magyarországra látogatott Akihito japán császár és felesége, Micsiko császárné, személyükben először kereste fel az országot japán uralkodó. Mivel a császár látni szeretne volna, hogyan birkóznak meg Magyarországon a szövetkezeti idők után a mezőgazdaság kapitalista átalakulásával, ezért a protokoll-programba beiktattak egy falusi helyszínt is, ahol a vendégek találkozhattak magángazdálkodókkal. Azt nem tudni, hogy kinek a javaslatára és döntése alapján, de a választás végül a Komárom-Esztergom megyei Tarján két gazdálkodójára esett. Kora tavasztól folytak a látogatás előkészületei, a japán követségről több ízben kisebb-nagyobb csoportok jelentek meg a faluban, hol a protokollfőnök és emberei, hol a biztonsági szolgálathoz tartozók keresték fel a gazdálkodókat. *"Be a spejzba, be a mosdóba"* – kommentálta később az egyik gazdálkodó a követségi emberek alaposágát, akik házuk minden zugába benéztek, mindent látni szerettek volna, ahol az uralkodói pár megfordulhat. *"Egyből jó volt, rendet csináltam az udvarban"* – mondta az előbb idézett gazda. Az előkészítés során kisebb javításokat, változtatásokat is kértek a gazdálkodóktól és a faluvezetéstől is az utak, járdák, lépcsők stb. megfelelővé tétele érdekében. *"Végül is meg volt szervezve minden, csak egy nem, hogy lett egy kormányváltás, és lefűjtak mindent"* – mesélte csalódottan a már idézett tarjáni mezőgazdálkodó. Miközben a falu (vezetősége) és a két gazda is lelkesen készültek a nagy napra a követség embereinek segédletével és útmutatásai alapján, a késő tavasszal-kora nyáron hatalomra kerülő új miniszterelnök változtatásokat javasolt a császári látogatás programjában, ami végül olyan mértékű átszervezésekhez vezetett, hogy a falulátogatást és a gazdaságok felkeresését törölni kellett.

A gazdák fáradosságait, akik addigra már minden biztonsági és kényelmi kérdésnek eleget téve elvégezték a kisebb-nagyobb változtatásokat házuk, kertjük, gazdaságuk környékén, idővel, ha csak jelképesen is, de kárpótolta a japán követség. A nagykövetség egy munkatársa személyesen kért elnézést tőlük az okozott kellemetlenségekért és köszönte meg egyben a sajnálatos módon hiábavalónak bizonyult fáradásaikat, majd az év vége felé a császári pár ünneplésére rendezett hivatalos követségi programra „kárpótlásul” meginvitálták a tarjáni gazdálkodókat, megköszönve megegyező fáradásaikat.

Ez volt az a történet, amit 2002 decemberében szinte elsőként hallottam Tarjánban, amikor bemutatkozó látogatásomat tettem a falu polgármesterénél és későbbi kutatásomat igyekeztem előkészíteni. Azt a jól ismert iskolai gyakorlatot juttatta eszembe az eset, amikor is a szakfelügyelői látogatás alkalmával a jótanulót feleltetik, hogy a legjobb benyomást keltsék a vendégben és meggyőzzék az iskola/oktató/diákok szakmai felkészültségéről. Az számomra nem volt kérdéses, hogy Tarjánra ráillik ez a „jótanuló” szerep, hiszen magam is éppen azért választottam ezt a többségében katolikus vallású német nemzetiségiek által lakott települést, mert előzetes tájékozódásom során úgy tapasztaltam, hogy jó évtizeddel a rendszerváltás után látványos jelei vannak a falu és lakói sikeres gazdasági adaptációjának és szűkebb környezete (is) tehetős, sikeres falunak értékeli Tarjánt. Az azonban elgondolkodtatott, hogy valaki vagy valakik miért éppen ezzel a faluval, mint a magyar átmenet egy példásnak értékelhető lokális változatával akarták lenyűgözni a japán uralkodói párt. Hiszen sikeres, a piaci kívánalmakhoz jól alkalmazkodó, kapitalista szellemiségű magángazdaságokat máshol is lehetett volna találni szerte az országban. Az igaz, hogy a falu alig egy órás autóútnyi távolságra fekszik a fővárostól és autópályán is jól megközelíthető. Továbbá külső megjelenésében Tarján jól „hozza” azt a német nemzetiségiek által lakott falvagról kialakult sztereotípiát, miszerint tiszta, gondozott és rendezett, tehát nem csak a gazdaságokkal, hanem a falu egészével is lehet büszkélkedni.

Elgondolkodtatott, hogy valakik ott „fent” azt gondolták, egy többségében német nemzetiségiek által lakott faluval lehet a legjobban megmutatni egy külföldi vendég számára, hogy Magyarország milyen jól halad a szocializmusból a kapitalizmusba vezető, buktatóktól egyáltalán nem mentes és ezért egyszerűnek egyáltalán nem nevezhető úton. Azt persze senki sem tudja ma már, és talán nem is érdekes, hogy a település etnikai jellegzetességei szerepet játszottak-e kiválasztásában, vagy a döntéshozók számára ez indifferens volt, esetleg nem is tudtak róla. Ám önmagában az előbb említett tény, miszerint a magyar átalakulásnak az „ideáltípusát” éppen egy német nemzetiségi településen lehet fellelni, sok kérdést felvet a gazdasági átalakulás sajátosságairól és a települések belső gazdasági-társadalmi erőforrásaival kapcsolatosan.

Már diplomamunkám kapcsán is egy sváb eredetű, sikeres közösségbe „botlottam”, akkor és ott az etnicitást csak mint történeti tényként kezeltem, aminek bizonyos jelenkori megnyilvánulásait azért néhány, elsősorban közösségi megnyilvánulásban felfedezni véltem, és

a sváboknak tulajdonított polgárosultabb mentalitással magyaráztam. Tarjában azonban, szemben Soltvadkerttel, az is szembeötlő volt az első pillanatban, hogy tudatában vannak svábságuknak, és számos olyan sajátosságot tulajdonítanak maguknak gazdasági helyzetük magyarázataként, amit kapcsolatba hoznak etnikai származásukkal is. Mindemellett az erős faluvezetés és a határozott irányokba mutató falukoncepciók is hamar feltűntek.

Eredetileg két település agrárátalakulásán keresztül kívántam a helyi társadalmak átfarmálódását vizsgálni, ám hamar be kellett látnom: egy falu viszonyainak alaposabb megismerése is emberpróbáló feladat. Így az akkor már előrehaladottabb állapotban lévő Tarjáni kutatás megtartása mellett döntöttem. Szerepe volt ebben annak is, hogy ahogy egyre inkább beleástam magam a helyi viszonyok megismerésébe, úgy tűnt egyre izgalmasabb kihívásnak a sváb identitás, a sikeres gazdasági átalakulás és a helyi önkormányzat céltudatos munkálkodása közötti sokrétű kapcsolat felfejtése.

Kezdetben számos kérdést fogalmaztam meg: Csak földrajzi elhelyezkedésének – a közeli főváros és az egykori sikeres bányászváros múltjából újra magára találó Tatabánya közelségének – köszönheti Tarján a sikereit, vagy vannak ennek saját, belső okai is? Vajon annak van valami jelentősége, hogy ők svábok, és tudatában is vannak etnicitásuknak? Talán kimagaslóan jobbak is gazdasági mutatói a környező nem-sváb településeknél? Minek tulajdonítják ők maguk gazdasági eredményeiket, és egyáltalán, sikeresnek tartják magukat? Mi a szerepe az önkormányzatnak és a helyi vezetésnek a gazdasági adaptációban? Mi a szocializmus öröksége Tarjában és hogyan zajlott itt a szocialista polgárosodás? Tényleg „mindenki tett egy lépést előre”?

A kérdések szinte mindegyike, kisebb-nagyobb hangsúllyal, végül belekerült a dolgozatba, és remélem a válaszokat is meg tudom adni rájuk. Elemzésemben nem amellett érvelek, hogy Tarján azért sikeres, mert svábok lakják, de amellett igen, hogy az etnicitás, mint sajátos társadalomformáló erő, hatással van a település és az ott élők interakcióira, akár társadalmi, akár gazdasági értelemben nézzük. A dolgozat egy lokális társadalom rendszerváltás utáni átfarmálódását mutatja be, ahogy egy új szabályok szerint szerveződő gazdasági és társadalmi térben a vizsgált településen élők megpróbálják a maguk egyéni és közösségi szintű válaszaikat megtalálni az új kihívásokra. Ezek a válaszok részben a gazdasági adaptációra, részben a társadalom átfarmálódására vonatkoznak, és az írás célja, hogy feltárja azt a bonyolult összefüggésrendszert, azt az interakciós hálózatot, amely az egyéni és

települési szintű törekvésekben megmutatkozik. Ehhez megpróbálja azonosítani a mélyben meghúzódó mentális készleteket, normákat, a településen a gazdasági átmenetet és a helyi társadalom formálódását tematizáló, annak irányt szabó hivatalos és informális vezető réteg stratégiáit, de a külső tényezők hatásainak számbavételéről sem feledkezik meg.

A bevezetést követően az előbbi kérdésekkel járó elméleti és módszertani kereteket tárgyalom részletesen. Ismertetem a néprajz és az antropológia jelenhez való viszonyulását és a hazai társadalomnéprajzi jelenkutatások rövid, a dolgozat szempontjából tanulságokkal szolgáló történetét. Ezután a polgárosodást és a poszt szocializmust tekintem át, mint általános paradigmákat, és a dolgozat ezekhez fűződő lehetséges viszonyát veszem számba. Végül a közösségtől a lokalitásig eljutó tudományos érdeklődés, valamint az etnicitás és identitás számomra fontos elméleteit emelem ki. A fejezetet a módszertan ismertetése zárja.

A második fejezetben a lokalitás történetét vázolom fel belső nézőpontból az emlékezet mint társadalmi gyakorlat elméletéből kiindulva. A rekonstruált és szükségképpen dekonstruált település- és társadalomtörténetet úgy próbálom bemutatni, ahogy az a helyi tudásban, emlékezetben él. Egy olyan történet-elbeszélés összeállítására teszek kísérletet, ami kizárólag a tarjániak múltra vonatkozó tudásán alapul, és arra is figyelemmel van, hogy szerkesztik ezt a tudást történelemmé.

A harmadik fejezetben azt tekintem át, hogy milyen tágabb összefüggésrendszerbe vagy összefüggésrendszerekbe helyezik magukat a lokális közösség tagjai, hogyan alakítják kifelé irányuló kapcsolataikat és miként élnek adottságaikkal. Négy területre térek ki részletesen, elsőként a gazdasági kapcsolatok alakulását veszem számba és ennek hatásait a település életére. Második helyen a házassági kapcsolatok irányait vizsgálom egykor és manapság, a változások okait kutatva. Ezt követi a különféle (köz)igazgatási kapcsolatok bemutatásán keresztül az állami centralizációhoz való viszony ismertetése, s végül azt a virtuális kapcsolódást mutatom be, amit a világhálón keresztül valósítanak meg, azaz a települési honlap segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen képet próbál Tarján kifelé sugallni.

A negyedik fejezetben előbb hosszasan taglalom az etnicitás és gazdaság eddigi és lehetséges értelmezéseit, kijelölve ebben a magam érvelésének helyét. Majd ezek alapján sorra veszem melyek azok az öröklött minták és a történelem tanulságaiból leszűrt tapasztalatok, amelyeknek gazdasági gyakorlatokat alakító hatása van, vagy legalább is maguk a tarjániak

tulajdonítanak nekik ilyet. Ezek után bemutatom a vállalkozók (egyének és családok) szintjén azokat a felhalmozott kulturális és társadalmi tőkéket/erőforrásokat, amelyekre támaszkodhattak a tarjániak a vállalkozások indításánál és működtetésénél.

Végül az utolsó fejezetben azt vizsgálom, hogyan kapcsolódnak mindezek a törekvések, jellegzetességek össze a helyi politikában. Vagyis azt nézem meg, hogyan teremtik a lokalitást, milyen kontextusokat alakítanak ki hozzá, hogyan tartják fenn ezeket, és mi a szerepe ebben az etnicitásnak, etnikai identitásnak. A svábságtól a német felé tartó etnikai önazonosság máshol is zajló átformálódásának és a helyi politikai elitnek, a közélet fontosabb szereplőinek, csoportjainak bemutatása után azt a három kontextust veszem sorra, amelyek kijelölték az átalakulás kereteit: „*Tarján a szép, kényelmes falu*”, „*Tarján, a megélhetést nyújtó falu*”, végül, de nem utolsó sorban „*Tarján a sváb falu, az összetartó falu*”. Ezek mentén mutatom be a falu rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átformálódását.

1. A TÁRSADALOMNÉPRAJZI JELENKUTATÁSTÓL A LOKALITÁS TEREMTÉSÉIG – IDŐ, SZEMLELET ÉS MÓDSZER

A dolgozat egy lokális társadalom rendszerváltás utáni átformálódását mutatja be, ahogy egy új szabályok szerint szerveződő gazdasági és társadalmi térben a vizsgált településen élők megpróbálják a maguk egyéni és közösségi szintű válaszaikat megtalálni az új kihívásokra. Ezek a válaszok részben a gazdasági adaptációra, részben a társadalom átformálódására vonatkoznak, és a dolgozat célja, hogy feltárja azt a bonyolult összefüggésrendszert, azt az interakciós hálózatot, amely az egyéni és települési szintű törekvésekben megmutatkozik. Ehhez megpróbálja azonosítani a mélyben meghúzódó mentális készlet elemeit, a normákat, a településen a gazdasági átmenetet és a helyi társadalom formálódását tematizáló, annak irányt szabó hivatalos és informális vezető réteg stratégiáit, de a külső tényezők hatásainak számbavételéről sem feledkezik meg.

A társadalomnéprajz szemléletével és módszereivel végzett kutatás és elemzés elsősorban a rendszerváltás óta eltelt időszak történéseiből indul ki, s bár bizonyos jelenségek megértéséhez hosszabb folyamatokat kell vizsgálnia, alapvetően a közelmúltra, és elsősorban a kutatás (és megírás) jelenére fókuszál. A feltárt eredmények bemutatásához, értelmezéséhez azonban mindenekelőtt tisztázni szükséges a néprajz, elsősorban a társadalomnéprajz jelenhez és a jelenkutatáshoz való viszonyát, valamint az idő problematikáján túl a paradigmák, a hely, a közösség és az etnicitás kérdéseit. Ezek az elméleti megfontolások részben magyarázatul szolgálnak a kutatás módszertani mikéntjeire is, azaz hogy mit, hogyan és miért vizsgál(t) a kutató; ennek kifejtése, bemutatása zárja a fejezetet.

1.1 AZ IDŐBELISÉG PROBLEMATIKÁJA

1.1.1 Konceptualizálás: a jelen és a jelenkutatás – fogalom és szemlélet a néprajzban

A néprajzi jelenkutatás önálló kutatási feladatként a hetvenes években fogalmazódott meg először Magyarországon, a Magyar Néprajzi Társaság és az MTA Filozófia Intézete 1971 decemberében közös vitaülést rendezett a néprajzi jelenkutatás problémáiról. A felszólalók (néprajzkutatók, szociológusok, szociálpszichológusok, filozófusok) szűkebb szakterületük

szempontjából igyekeztek meghatározni a jelenkutatás lehetséges tárgyát, témáját, módszereit, feladatait. E kezdeményezés ellenére a fogalom konceptualizálásával, elméleti és módszertani háttérének rendszerezett kidolgozásával azonban a mai napig adós a szakma. Ez a törekvés akkor nem csupán egy lehetséges új kutatási irány vagy téma formálódását jelezte, ebben az időben Európa számos országában felvetődött a jelenkutatás fontossága és/vagy a néprajz társadalomtudománnyá válásának igénye. A magyar törekvések tehát egybeestek az Európában ez időben zajló, az európai etnográfia sok helyütt heves vitákkal tarkított elméleti útkeresési folyamataival, a néprajzon belüli lehetséges szemléletváltás formálódásával.¹

A jelenkutatás külön kutatási irányként vagy témaként azonosításának szükségessége az európai néprajz azon szemléletbeli és tudományfelfogásában rejlő történelmi örökségből fakadt, hogy a diszciplína számára központi helyre a (saját) népi műveltség kultúra-központú vizsgálata, illetve e műveltség (elemeinek) rekonstruálása került, ezért érdeklődése mindig korábbi korszakokra és nem a kutatás jelenére terjedt ki. Az *etnológia* és az *etnográfia* fogalmainak 18. század közepi megalkotásakor az Európán kívüli népek (etnikumok), valamint az egzotikusként felfedezett saját nép elsősorban paraszti rétege társulási formáinak, kulturális jegyeinek és egyéb sajátosságainak vizsgálatát jelentette. Egy a felvilágosodás eszmerendszerében fogant tudományos érdeklődés és szemléleti megközelítés a késő 18. századtól kezdve a közállapotok feltárásának szándékával íródott társadalomleírásokat és – elemzéseket is eredményezett, ugyanakkor a 19. század folyamán a romantika és az Európa szerte éledező nacionalizmusok szellemi hatásai közepette, a „népiességnek egész Európát előntő áradata” (Ortutay 1937: 7) idején nem vonhatta ki magát az elsősorban a saját nép

¹ A teljesség igénye nélkül következzen itt néhány, erről a folyamatról, útkeresésről, illetve eredményeiről tájékoztató összefoglaló munka. A hetvenes évek irányváltását a magyarországi néprajztudomány és az általános néprajzi elmélet(ek) kapcsolatának történetébe ágyazottan taglalja Voigt Vilmos (1972a, 1972b); a szociálantropológia újabb elméleti és tematikus útkereséseiről, ezek hazai hasznosíthatóságáról számol be Sárkány Mihály (1972); szintén a legfontosabb nemzetközi fejleményeket összegzi Barabás Jenő (1982); összeurópai szintű áttekintés szándékával elsősorban a skandináv és német (és részben a szovjet-orosz) irányzatokat ismerteti Paládi-Kovács Attila (2002: 81–156.); a történelmi antropológia és az európai etnológia kialakulása közötti kapcsolatot mutatja be Hofer Tamás (1983). Kósa László a magyar néprajz átfogó tudománytörténetében tárgyalja ezt az időszakot, szintén rövid kitekintővel a környező országok néprajztudományában bekövetkezett változásokra (2001: 242–248). A hagyományos néprajzi paradigma ideológiai kritikájának, valamint a társadalomtudományok interpretív fordulatának összefüggésében ismerteti a folyamatot Niedermüller Péter (1994); az európai etnológia németországi születését mutatja be Wolfgang Kaschuba (2004); a skandináv etnológia szemléletváltásáról, mindenekelőtt a parasztkép átalakulásáról tájékoztat Orvar Löfgren (1982); a svéd jelenkutatások célkitűzéseiről, irányzatairól egy konkrét modell-program bemutatásán keresztül pedig Szabó Miklós (1984). Fejős Zoltán a jelenkutatás hazai kutatástörténetét és szemléletének kialakulását, fejlődését mutatja be kitérve a néprajzi múzeológiát is érintő vonatkozásaira (2003); szintén a múzeumi gyűjtőmunka szempontjából összegzi a nemzetközi áramlatokat Wilhelm Gábor (2002).

(alsóbb néposztályok) műveltségében, kultúrájában megőrzött „értéktelített” múlt felfedezésének, illetve megkonstruálásának tevékenysége alól. Az érdeklődés így egyre inkább az „etnikumról” a „kultúrára”, illetőleg a kulturális alakzatokra helyeződött át. Ebben a szerepében és kialakuló intézményrendszere segítségével a népi társadalom, illetve az ezzel leginkább azonosított paraszttársadalom kultúrájára egyre inkább úgy tekintett a néprajztudomány, ami valami ősi, régi, hagyományos tudás, ismeret megőrzője, a néprajz feladata pedig ennek a hajdan volt kulturális teljesség még fellelhető nyomainak, elemeinek feltárása s ezáltal megőrzése, beemelése a nemzeti kultúrába. Ezt a szerepfelfogást csak erősítette a 19. század második felétől mind jobban felgyorsuló iparosodásnak és modernizációnak a kultúra ezen részére ható, visszafordíthatatlannak tűnő, átalakító hatásainak észlelése, ahogy Orvar Löfgren fogalmaz: „A századforduló korai etnográfusai valóságos mentőosztagnak tartották magukat, akik egy kulturális romokkal borított tájon törtek át útjukat, a hagyományos kultúra töredékeit és túlélő csökevényeit keresve.” (Löfgren 1982: 91) A gyors és mélyreható változások észlelése miatt a hagyományos paraszti életforma rekonstruálásának igénye mélyén látenszen egyfajta civilizáció-kritika is meghúzódott és ideológiai utópiát is teremtett a békés osztályküzdelmek nélküli falusi világról. (Löfgren 1982: 91)

Azzal, hogy a romantika korszakában általánosságban a nép, de legfőképpen a parasztság lett a születőben lévő nemzet kultúrájának leghívebb kifejezője, a nemzeti múlt (meg)őrzője, a kulturális önazonosság és az alakuló nemzeti identitás forrása, a pozitívizmus idején a formálódó tudományszakok között Európa-szerte egyre erőteljesebben kezdett elkülönülni a néprajz és az általános etnológia. Utóbbi az őstársadalmakkal és természeti népekkel, illetve azok társadalmi viszonyainak leírásával, összehasonlításával foglalkozott, a 19. században leginkább a társadalmak születésének megértése sarkallta evolucionista szemlélettel, majd diffúzionista irányultsággal. Ez a szemlélet főként Nyugat-Európában és az angolszász országokban vált a kutatás fő irányává, lehetővé téve a 20. század elejére Nagy-Britanniában a funkcionalista szemléletű szociálintropológia, az Amerikai Egyesült Államokban pedig a kulturális relativizmus alapján álló antropológia önállósulását.

Közép- és Kelet-Európában, és részben Észak-Európában is elsősorban a saját nép múltjának és kultúrájának,² a kulturális elemek kialakulásának és terjedésének kutatása felé

² Ez az említett térségben a gyarmatbirodalmak hiányából is fakadt.

fordult az uralkodó tudományos érdeklődés, kialakítva történeti-összehasonlító módszerét.³ A tudományágon belül uralkodó atomisztikus kultúrafelfogásnak megfelelően pedig a kutatás és a tudományos érdeklődés a tárgyi és szellemi kultúra jórészt elkülönült vizsgálatához vezetett. A néprajzkutató egy korábbi kultúra megőrzésére és rekonstruálására törekedett tehát, ehhez a kultúra egyes elemeit igyekezett társadalmi kontextusaiból kiemelve megismerni, és más, hasonló módon előállított kulturális jegyekkel összehasonlítani. Ezek a folyamatok Magyarországon is hasonlóan zajlottak, ezt tükrözte az 1930-as években megszületett szintézis, „A magyarság néprajza” is, amely a korabeli közép- és kelet-európai teljesítményekkel párhuzamba állítható. A társadalmi formák és folyamatok iránti érdeklődés a tudományszakon belül ezért inkább egyéni kutatói életművekhez, teljesítményekhez, esetenként kisebb-nagyobb iskolákhoz, irányzatokhoz kötődött, sosem jelentette a fő irányt, amit az intézményrendszer is jól tükrözött.⁴

Bár éppen Skandináviában már a harmincas évek végétől a nemzeti tudomány jellegű néprajz és a funkcionista szemléletű antropológia közeledése figyelhető meg. Itt és ekkor született meg az európai etnológia fogalma is, amit megalkotója, Sigurd Erixon 1938-ban vázolt fel, mint egy lehetséges regionális etnológiát, ami becsatlakozhat az általános etnológiai kutatások áramába és egyesítheti az etnológiai kutatások társadalomszemléletét és az európai néprajz tudománytörténeti eredményeit, elsősorban a történeti irányultság kidolgozottságát. A harmincas évek végétől a folklórra és tárgyi néprajzra tagolódó, leíró jellegű néprajztudományon belül tehát egyre erősödött a társadalmi látásmód iránti igény, és ez a jelenkori társadalmi formák és jelenségek vizsgálatára is kiterjedő érdeklődést is magában foglalta. Herman Bausinger eredetileg 1961-ben megjelent művében már a néprajz

³ Bár természetesen etnológiai kutatások folytak ezekben az országokban is, Magyarországon éppen a 19–20. század fordulója nevezhető az etnológiai kutatások első, többek között Hunfalvy Pál, Reguly Antal, Beöthy Leó, Lánczy Gyula, Somló Bódog nevével fémjelezhető, nagy korszakának (Sárkány 2000a: 34–36).

⁴ A magyarországi társadalomnéprajzi kutatások kezdeteiről, legfontosabb szemléletbeli és kutatási irányairól, eredményeiről a nemzetközi áramlatokról és irányzatokról sem megfelelően részletes összefoglaló található a Magyar Néprajz Társadalom kötetében (Sárkány 2000a). Kósa László tudománytörténeti munkájában egyenesen a „fözlárkózó” jelzővel illeti a társadalmi irányultságú kutatásokat, és Szendrey Ákos és Fél Edit harmincas évekbeli dolgozataitól számítja a társadalomvizsgálatok kezdetét a néprajzban, mivel úgy véli, sem a korábbi társadalomjobbító szándékú leírások, sem a 19–20. század fordulójának társadalmi szemléletű, korai etnológiai munkái nem képezték szerves előzményét a később megindult vizsgálatoknak. (2001: 84) Ebben részben egyetért Sárkánnyal, aki Bél Mátyástól Hunfalvyn, Braun Róberten és a Huszadik Század körén át Tagányi Károlyig úgy tekinti át az előzményeket, mint rendszertelen, szervesen kezdeményezéseket, miközben arra is felhívja a figyelmet, hogy a későbbi munkák általában ebből a kutatástörténeti termésből válogatnak, ki-ki a maga ízlése, szája íze és kutatói ambíciója és/vagy célkitűzése szerint. Tagányival kapcsolatban pedig úgy véli, hogy az ő jogszokások kutatásának elméleti összefoglalója tekinthető a társadalomnéprajzi kutatások első összegzésének és feladatkijelölésének, azaz a tudományszak nagykorúvá válása innen számítható (Sárkány 2000a: 31–38).

társadalomtudománnyá válásának szükségességéről beszél: „Persze a társadalmi adottságok, illetve a kulturális formák és javak kölcsönösen befolyásolják egymást; és éppen ez a funkcionális viszony érdekli az új típusú néprajzot.” (Bausinger 1995: 13) Az elsősorban az ő nevével fémjelezhető tübingeni iskola a történetiséget már módszerként értelmezte, a kortárs jelenségek megértését szolgáló szemléletmódként.⁵ A már korábban említett hatvanas évek végi viták végül elsőként Németországban vezettek el az európai etnológia mint önálló tudomány szak intézményes megalakulásához, ami azt jelentette, hogy 1971-ben a tübingeni Ludwig Uhland Intézet megnevezésében áttért az empirikus kultúratudomány megnevezésre, a Marburgi Intézet pedig az európai etnológia nevet vette fel.⁶ Persze a névváltoztatások jelentős szemléletbeli módosulást is tükröztek, ami az addig is vizsgált népi kultúra egyre komplexebb – mind társadalmi, mind időbeli értelemben vett – felfogását jelentette.⁷ Mivel az európai etnológia önállósodása a néprajz és az antropológia közeledésének, általánosságban a társadalmi látásmód erősödésének és a társadalomtudományok egészében a hetvenes években bekövetkezett változásoknak az eredményeként (is) értelmezhető, ezért a hazai társadalomnéprajzi jelenkutatások eredményeinek bemutatása előtt rövid kitérőként szólni kell az antropológia jelenhez való viszonyáról is.

1.1.2 Az etnográfiai jelen fogalma az antropológiában

Az etnológiában és az ebből kifejlődött szociális és kulturális antropológiában az etnográfiai jelen fogalma már jelentős múltra visszatekintő terminus technicus, ami összetett tartalmú képzet és fogalom, az antropológia művelésére vonatkozó szemléletmódot és az írott művek szövegszerveződési sajátosságára reflektáló jelentést is magában hordozta (Davies 1999: 156). A Macmillen kiadó antropológiai szótára a következő meghatározást adja: „A néprajzi leírásban még a közelmúltban is gyakori konvenció, amely a történeti tudatosság

⁵ Az iskola nevét adó empirikus kultúratudományon a kulturális tények komplex, rendszerszerű, társadalmi kontextusba ágyazott vizsgálatát értik.

⁶ Szintén a teljesség igénye nélkül utalnék itt az első lábjegyzetben felsorolt műveken túl néhány olyan munkára, amelyek a magyar és az egyetemes néprajz kialakulásával, szemléletének formálódásával foglalkoznak, és amelyek irányadók voltak az itt leírtakhoz: Bausinger 1995; Bodrogi 1954, 1972; Ortutay 1937; Voigt 1965; Marcus – Fischer 1995; Paládi-Kovács 2000a: 13–28.

⁷ A tudományos szemléletváltás és az európai irányzatokhoz csatlakozás kifejezésének igénye Kelet-Közép-Európában is megjelent 1990 után, ami szintén tanszékek, intézmények névváltoztatását eredményezte (Paládi-Kovács 2002: 109).

felfüggesztését foglalja magában azzal a céllal, hogy egy adott időpontban működő egészként rekonstruálja egy 'hagyományos' vagy 'primitív' társadalom képét. Ily módon a néprajzkutató a tanulmányozott nép társadalmi vagy kulturális rendszerére általánosított jelen időben hivatkozott, anélkül, hogy meghatározta volna azt a történeti pillanatot, amire megfigyelése vonatkozott.” (Seymour-Smith 1992: 98 idézi Fejős 2006: 31)⁸ A fenti idézet a legáltalánosabb és leggyakoribb értelmezését adja annak a klasszikus evolucionizmus eszmerendszerében fogant (Leaf 1979: 140–144; Fabian 1983; Fejős 2006) szemléletnek, ami azt a kutatói attitűdöt hivatott leírni, amely egy időtlen, statikus jelen idejű képben rögzíti a megfigyelt „mások” társadalmi és/vagy kulturális jelenségeit. Ennek a szemléletnek a háttérében az a felfogás állt, hogy a vizsgált „primitív” vagy ősi társadalom a civilizációs fejlődés egy korábbi, az antropológus saját társadalma által már meghaladott fejlődési fokán áll, továbbá hogy az ilyen statikus képben rögzített pillanatfelvételek teszik lehetővé, hogy a különböző fejlődési fokon álló társadalmak, kultúrák egymással összehasonlíthatók legyenek. Mivel a huszadik század első felében uralkodóvá váló funkcionalizmus a kultúra és társadalom működésének, felépítésének, szerveződésének megértésére törekedett, ezért a kimerevített, időtlen képben való ábrázolás megfelelt célkitűzéseinek, így az antropológiai művek nem a fejlődési stádiumokra, esetleg a kutatás jelenében is zajló változásokra koncentráltak. Az etnográfiai jelen ilyen felfogása egészen a 20. század közepéig virágzott.

Ugyanakkor az etnográfiai jelen fogalmának létezett egy másik értelmezése is, ami a törzsi társadalmak – európai kultúrával való érintkezése előtti – társadalmi és kulturális formációinak szintén statikus, a változás előtti, ilyen értelemben idealizált leírását jelentette

⁸ A meghatározásban a néprajzi leírás és a néprajzos kifejezések az etnográfiai leírás (ethnographic description) és az etnográfus (ethnographer) fogalmak fordításai, s a terminológiai zűrzavar elkerülése végett magyarázatra szorulnak. Az angolszász társadalomtudományi terminológiában az etnográfia alapvetően egy olyan kutatási módszer, amelynek célja és feladata a kultúra és társadalom formáinak leírása közvetlen megfigyelés, tapasztalat alapján. Adatgyűjtési technikái különbözőek lehetnek, legáltalánosabban elterjedtek az interjú, megfigyelés és dokumentumelemzés. Az etnográfia az angol nyelvterületen és az angol nyelvű tudományosságban jelenti tehát a terepkutatást magát, illetve az elkészült leíró, esettanulmány-szerű szöveget is. A módszer elsősorban a szociális- és kulturális antropológia, kisebb részben a szociológia sajátja, de más (főképp társadalom- és kultúra) tudományok is alkalmazzák, mint például etnomuzikológia, közgazdaságtan, szociálpedagógia, folklórkutatások, nyelvészet, és az oktatásban is egyre nagyobb teret hódít (lásd ehhez pl.: Fetterman 1998; Hammersley 1990). A szociális- és kulturális antropológiában használatos meghatározásához lásd: „Az etnográfia kutatási folyamat, melynek során az antropológus közelről megfigyeli egy másik kultúra mindennapjait, részt vesz életükben, és lejegyzi megfigyeléseit – ez a *terepmunka-módszer* (kiemelés az eredetiben – S.Gy.) –, majd a részleteket külön hangsúlyozva beszámolókat ír erről a kultúráról. (...) Ma az angol és az amerikai antropológusok is egyvalakit tartanak az etnográfiai módszer alapítójának: Bronislaw Malinowskit, aki fő művének, az *Argonauts of the Western Pacific* (1922) című könyvének nyitó fejezetében részletesen leírja módszerét, mely máig is az angol és az amerikai egyetemokről kikerülő antropológusok gyakorlatának az alapja.” (Marcus–Fischer 1995: 17)

(Clifford 2005; Davies 1999: 156–160). Ebben az értelemben tehát az antropológiai kutatás szemlélete sem volt teljesen mentes az idealizálástól és a megőrzés, megörökítés attitűdjétől, habár alapvető célkitűzésük a kultúra és társadalom működésének, szerveződésének megértése volt.⁹

Az etnográfiai jelen fogalmának a 'jelenidejűség' és a 'megőrzés' értelmezése mellett már a közelmúltban egy harmadik felfogása is kialakult, ami az antropológia mint sajátos írásmód elméletén, azon belül is a *writing culture* elnevezésű kritikai irányzaton alapult.¹⁰ Ez a szemlélet szorosan összefüggött a 20. század utolsó harmadában a tudományterületen zajló változásokkal.

Az antropológia a század közepétől egyre gyakrabban talált „másokat, idegeneket” a saját társadalomban is, azaz „hazatért” vagy „hazatalált” a gyarmatokról,¹¹ a komplex társadalmak kutatása pedig más módszereket és megközelítésmódokat (is) megkívánt. A strukturalizmus fel- majd elvirágzása után a hatvanas évek végétől olyan jelentős elméleti áttrendeződés zajlott le a tudomány területén, ami egyrészt a történetiség felé fordította a kutatók figyelmét, akik a kulturális jelenségeket immár a társadalmi folyamatokban nyomon követhető hatásaik mentén kívánták vizsgálni. A kvalitatív társadalomtudományok ebben az időben zajló interpretatív fordulata, valamint a kritikai elméletek erősödése¹² pedig a társadalomról való beszéd mód általános premisszáinak és a valóságról (és megismerhetőségéről) alkotott általános felfogások megkérdőjelezésével ismeretelméleti kérdések irányába mozdította el az érdeklődést. A reflexivitás, jelentés, reprezentáció és konstruáltság azonban már nem csak az antropológia lehetséges válaszait jelentették, a tudományterületek közötti határok egyre erőteljesebb elmosódásához, az interdiszciplináris szemlélet és kutatások erősödéséhez vezettek az új törekvések, ennek új iskolájává pedig a

⁹ Ezt az idealizálást és a megőrzés attitűdjét fejezi ki Gary Larson híres karikatúrája (*The Far Side*), amelyen a „bennszülöttek” lázas igyekezettel próbálják elrejteni a civilizáció áldásos termékeit, úgy mint rádió- és televíziókészülék, elektromos lámpa, az éppen megérkező antropológusok előtt. Lásd: <http://savageminds.org/2005/09/17/vanishing-race-and-the-ethnographic-present/>. Lásd továbbá ehhez: „Az etnológia azonban alapjában véve hasonló perspektívát vett fel, mint a néprajz, csak valamivel komplikáltabban indokolta meg, és pedig: ezek a természeti népek csak mint egy történelmileg túlhaladott társadalmi állapot „ösképeiként” szolgálhatnak. Nem tudatos állandóságot testesítettek meg, sokkal inkább egy öntudatlan statikusságot, mert nem a civilizáció álláspontján működtek, tehát nem tradíciódatot, hanem archaikusságot testesítettek meg.” (Kaschuba 2004: 145)

¹⁰ Az elnevezés James Clifford és George Marcus *'Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography'* címet viselő 1986-as könyvéből származik, aminek borítóján éppen Malinowski látható, amint Trobriand szigetek terepmunkája közben jegyzeteket készít, azaz éppen 'antropológiát művel' és egyszerre 'antropológiát ír'.

¹¹ Más kérdés, hogy a II. világháború után a felbomló gyarmatbirodalmak is erre ösztönözték.

¹² Pl. feminista kritika, posztkolonializmus, különféle kultúra-kritikai irányzatok, és a posztmodern.

posztmodern dekonstrukció elméleti bázisán alapuló kultúrakutatás vált. Mindezek hatására a tudományszakon belül is mind nagyobb hangsúly helyeződött az antropológia művelése mint szemléletbeli, módszertani, ismeretelméleti kérdés mellett az antropológia írására, azaz az interpretálás és szerzői szándék, tapasztalat problémáira. Azaz nemcsak arra figyeltek már, hogy mit, miért és hogyan kutatnak, hanem arra is, hogyan írnak róla.

Elsőként George Marcus és Dick Cushman foglalta össze a klasszikus néprajzi szövegek általuk etnográfiai realizmusnak nevezett írásmódját jellemző retorikai eszközöket, nyelvi megoldásokat (1982). Meglátásuk szerint az etnográfiai próza a 19. századi realista regény teljességigényével lépett fel, az etnográfiai leírást készítő antropológus maga pedig a mindentudó elbeszélő pozíciójából uralta mondanivalóját és egyben megvonta a határokat maga és a saját kultúrája, valamint a vizsgált kultúrák között. Ezáltal egy eltávolító, távolságtartó reprezentációt alakított ki.

Malinowski fellépésétől kezdődően, és a hatására végbemenő alapvető szemléletváltozásoknak köszönhetően, amelyek az állomásozó terepmunkát az antropológiai kutatás „védjegyévé” avatták, a kutató hosszú időt töltött a megfigyelt mások között, mégis, a megírt műből a nyelvi eszközök segítségével saját magát „kivonta” (Halstead 2008: 4). A nyelvtani jelen idő használata kétségtelenül a tudományos beszédmód velejárójaként vált általánossá (Fabian 1983, Davis 1992, Davies 1999), ám az is igen gyakori megoldása volt az ilyen írásoknak, hogy a szöveg tudományos értekezés jellegét erősítvén a kutató egyes szám harmadik személyben beszélt, magát így eltávolította a megfigyelt „másoktól” és ezáltal jelezte, hogy művét a szakmai közönségnek és nem a megfigyelt és leírt embereknek szánja. Az etnográfiai jelen ilyenét felfogása a másoktól és másokról szerzett tudás felhasználásával kapcsolatban etikai és politikai implikációkat is felvetett, amennyiben a kutató ezt a tudást nem azok javára és felvilágosítására fordította, akiktől származott, így tevékenysége párhuzamba állítható a gyarmatosítás anyagi javak megszerzésére törekvő célkitűzéseivel és ezáltal az antropológia hatalmi pozícióinak erősítésével, ahogy erre Johannes Fabian rámutatott (1983). Emellett ez a beszédmód még ahistorikus szemléletű is volt. A writing culture kritikai irányzatának alapvetéseiként számon tartott könyvek (Clifford–Marcus 1986; Marcus–Fischer 1986) ezt a kutatói hozzáállást és írásmódot egyaránt kritikájuk középpontjába állították, a társadalomtörténetet, diskurzus- és szövegkritikai elméleteket hívva segítségül az antropológiai megismerés, reprezentáció kérdéseit boncolgatták, valamint a

szóbeliség, etnicitás és a hatalmi viszonyok szerepét az etnográfiai kompozícióban. A Writing Culture óta már nem lehet ugyan úgy antropológiát írni és művelni mint előtte, vagy legalább is igen kockázatos a tudományos karrier szempontjából. És bár éppen az állomásozó terepmunka módszertani normává válásával lassanként egyre gyakoribbá vált az etnográfiai leírás textualizációs gyakorlatában, hogy a kutató, éppen a mások között eltöltött hosszú idő hatására mind gyakrabban reflektált a helyszín és saját maga kapcsolatára, az ott eltöltött időre, mindez tudatos írói, kutatói magatartássá illetve szövegszervező elvvé csak a Writing Culture nyomán, a más forrásokból is táplálkozó, kibontakozóban lévő ismeretelméleti paradigmaváltás közepette vált.

E szemléletbeli változások eredményeképpen a kutató *jelenlétőségére* helyeződött a hangsúly az etnográfiai leírás elméletében és gyakorlatában, ami hamarosan egy új, harmadik jelentéssel (jelentésárnyalattal?) ruházta fel az etnográfiai jelen fogalmát (Davies 1999: 158; Halstead 2008: 4). E felfogása szerint a nyelvtani jelen idő egy retorikai eszköz, ami segíthet abban, hogy a kutató elhelyezhetővé váljék a kutatottak között, ugyanakkor az etnográfiai szöveg és egyben az antropológiai megismerés autenticitását az a beszédmód adja, ami reflektál a kutató és a kutatás megfigyelttel közösen megélt jelenére, a vizsgálat és a szövegalkotás térben és időben elkülönülő jellegére. Hiszen a kutató azáltal hitelesítheti interpretációját, hogy a nyelvi fordulatokkal nem eltávolítja, hanem közelebb hozza a megfigyelt másokat „hozzánk”, és tudatosítja a kutatás során közösen átélt időt (Fabian 1983). Az etnográfiai leírás jelen idejű megfogalmazása már nem pusztán egy nyelvi klisé többé, hanem reflektált jelenidejűségnek kell lennie, ami a sajátos antropológiai megismerésmód legitimitását adja (Hastrup 1990). Mindez azért fontos, mert a társadalmi viszonyok, kulturális jelenségek időben változó entitások, a kutatás maga pedig saját időbeliséggel bír: a kutatás időtartama alatt a kutató is halad előre az időben, térbeli mozgásokat végezhet (ezek közül a legfontosabb, hogy a kutatás és a megírás térben és időben elkülönül) és szemléletbeli változáson, „fejlődésen” is keresztül mehet, mindeközben pedig a kutató és a megfigyelt között folyamatos kölcsönhatás zajlik. Nem véletlen, hogy az utóbbi bő két évtizedben egyre gyakrabban foglalkoznak újra az etnográfiai jelen fogalmával, mint az antropológia és általában minden etnográfiai kutatás megismeréssel és interpretációval kapcsolatos dilemmája.

Az etnográfiai jelen fogalom jelentésváltozásának ismertetése azt hivatott bemutatni, hogy miként zajlott az antropológiában az az alapvetően ismeretelméleti indíttatású

szemléletváltás, amely átalakította a tudományterület időszemléletét és időkezelését. Míg a különféle antropológiák a jelenből szemlélődve végül felfedezték a múltat és megtanulták a kultúra és társadalom folyamatszerű észlelését, amiben nem jelentéktelen szerepe volt az állomásozó terepmunka módszertani kritériummá válásának is, addig a hagyományos európai leíró néprajzban megmaradt a tradicionális népi kultúra történeti jellegű kezelése, s ebből következően a történeti kutatás és a jelenkutatás szembeállítás. Bár a néprajz is érzékelte a jelen idejű vizsgálat (és a leírás szinkronitása), valamint egy már elmúlt korszak állapotának rögzítéséből fakadó disszonanciát, de főképp az írásművekben ezt a problémát reflektálatlanul hagyta. Továbbá a néprajzkutatónak nem volt célja és szándéka, hogy a jelenen osztozzon vizsgálata tárgyával, számára a jelen leginkább csak a huszonnegyedik óra utolsó perceiként tétéleződött, amikor még egy korábbi korszak kulturális gyakorlatának maradványai fellelhetők. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a meggyökeresedett és csak lassan változó magyar néprajzi szóhasználat, ami néprajzi gyűjtésről és nem terepmunkáról beszél.

1.1.3 A társadalomnéprajzi jelenkutatás hazai története

Kósa László a paraszti polgárosulásról írott könyvében úgy értékeli Gönczi Ferenc Göcsejről írott, 1914-ben megjelent munkáját, az első jelentős néprajzi tájmonográfiának tekinthető művet, mint ami szemlélete és módszerei miatt akár jelenkutatásnak is tekinthető. „Gönczi függetlenítette magát a kortársi néprajzi szemlélet művészetközpontúságától, nem akart mindenáron archaizmusokat sem találni. Valójában – mai kifejezéssel élve – jelenkutatást végzett, s mivel anyagát 1895 és 1914 között gyűjtötte, rögzítette az időközbeni változásokat.” (Kósa 1998: 219). Noha korábban is voltak jelen idejű vizsgálatok, néprajziak és nem néprajziak egyaránt, ezek közül számosat a társadalomnéprajzi jelenkutatás előképének is tekint, általában a néprajztudomány, azon belül is elsősorban a társadalomnéprajz a jelenkutatások kezdetét későbbre helyezi.

A két háború közötti korszak a sajátos történelmi események miatt egész Európa szerte a nacionalizmusok újbóli megerősödését hozta, ami által a néprajz szinte mindenütt a nemzeti tudomány státuszába került. Ugyanakkor ez az a korszak, amikor mindenütt egyre erőteljesebb igény mutatkozott a korabeli társadalmi jelenségek megismerésére is.

Magyarországon a két háború között, a húszas évek második felében újra megélénkülő szellemi élet világában markáns áramlatként jelentkezett a nép felé fordulás irányzata. Ez az új népiesség átfogó szellemi mozgalommá vált, aminek a közbeszédetől kezdve a művészeteken keresztül a politikáig számos területen megjelentek kifejeződési formái. Ennek az áramlatnak hamarosan szerves részévé vált a falumegismerés és a szociográfia.¹³

Míg például az irodalmi mozgalom szempontjából a nép felé fordulás szimbolikus aktust jelentett csupán, addig az eltérő szemléleti és szervezeti háttérű, többnyire értelmiségi ifjúsági csoportok esetében ez a parasztorientáció gyakorlati cselekvéssé is vált. Az 1920-as évek végén a népi kultúra megismerésének és a nemzeti eszme ébrentartásának igényével falujárások indultak a különféle ifjúsági mozgalmak keretein belül (Magyarországon Pro Christo Diákszövetség, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, Márciusi Fiatalok stb., Csehszlovákiában a Sarlósok, Erdélyben az Erdélyi Fiatalok), amelyek a tapasztalt problémák, társadalmi feszültségek láttán valóságfeltárásba torkoltak. Mivel az 1929–33-as gazdasági világválság tovább fokozta a mind inkább szegénységbe, kilátástalan helyzetbe süppedő magyar vidék problémáit, általában a falujárások és a falu iránti érdeklődés hamarosan túlléptek kezdeti kereteiken.

A falujárások, falukutatások mozgalom jellegéből fakadt szemléleti változatosságuk, a megközelítésmódok sokfélesége, és mind a résztvevőket, mind az eredményeket tekintve sokszínűsége. Ugyanakkor olyan mennyiségileg is tekintélyes szociográfiai, közgazdasági,

¹³ A korszak falukutatásainak, szociográfiáinak, általában szellemi irányzatainak az itt következő vázlatos áttekintéséhez elsősorban Némedi Dénes (1985), Lackó Miklós (1981) és Sárkány Mihály (2000a) jelölt írásaira támaszkodom. Némedi Dénes kiemeli a harmincas évek valamennyi szociográfiájára, sőt még a századelő műveire is ráillő definíció megalkotásának képtelenségét. Azt hangsúlyozza, hogy a szociográfia tágan értelmezett definíciója legalább is: „a társadalmi-települési egységek sokszempontú leírása” (Némedi 1985: 23). Felvázolja, milyen nagy hagyományai vannak ennek a műfajnak, a kezdeti országismertető, gazdaságleíró, igazgatási és adózási célokat is szolgáló tevékenységre nyúlnak vissza, ami ugyanakkor a modern statisztikának is elődje volt. Ennek példáit a 18. századtól megtalálhatjuk, kétségtelen azonban, hogy a polgári korszak kezdetétől egyre módszeresebbé és szakszerűbbé váltak ezek a leírások, s a statisztikától elválva már szabályszerű falumonográfiák is születtek. A századfordulón aztán agrárius körök szorgalmazták ezeket a táj-, nép-, település, és társadalmi egységeket alapul vevő leírásokat. Az agrárius falumonográfiák a több szempontú, történeti és néprajzi anyaggyűjtést is végző leírásokkal szemben már csak a gazdaságra és gazdálkodásra figyeltek. Ugyanakkor, a századelőn alakul ki a monografikus feldolgozás polgári hagyománya is, Bosnyák Béla és Braun Róbert írásaiban (Némedi 1985: 23). Sárkány Mihály összefoglalójában, illeszkedve a néprajz tudománytörténeti hagyományaihoz, szintén előképeknek tekinti a 18. századtól megjelenő, Némedi által is emlegetett írásokat, valamint a Huszadik Század körét, közülük is elsősorban Braun Róbert munkásságát, bár a néprajz sajátos nézőpontjából kiindulva a hangsúlyokat máshová teszi a művek értékelésében-ismertetésében (2000a).

közigazgatási, demográfiai, néprajzi, végül szociológiai munkát eredményezett, amelyek valószínűleg egyedülálló módon alapos képet adnak a korszak falusi, vidéki viszonyairól.¹⁴

A korszakban tudományos igényességű, háttérű és felkészültségű munkák is születtek, amiket nem a falukutatás mint értelmiségi mozgalom termékeinek kell tekinteni, hanem a korszakban jelentkező, falu iránti élénk érdeklődés – aminek felkeltésében természetesen nagy szerepe volt a különféle falukutató mozgalmaknak, szövetségeknek – eredményeinek. Ezeknek elméleti háttérét a korabeli német, orosz, angol, román falukutató irodalom jelentette. Ide tartoznak Erdei Ferenc egyes munkái, mindenek előtt Makó monográfiája (1934) és a Futóhomok (1937); továbbá Szabó Zoltán munkái Tardról (1936) és az Északi-középhegység falvainak életéről (1938). Kovács Imre az egészségtelen nagybirtokszerkezet okozta kilátástalanság, tehetetlenség feszültsége miatt a háború előtt a kivándorlásban, a háború után a szektázásban megoldást találó szegényparaszti és/vagy agrárproletár réteget, illetve az egykézésbe menekülő gazdaparaszti réteget mutatja be. Míg az egykézésről elsősorban déldunántúli, ormánsági példák alapján beszél, a szektázást a dél-magyarországi Pallavicini uradalom Sövényháza környéki falvaiban vizsgálja.¹⁵

¹⁴ E helyütt nem térnek ki részletesen a falukutatás irányzataira, szereplőire, eredményeire, csak utalnék – a teljesség igénye nélkül – néhány, a témával foglalkozó összefoglaló jellegű irodalomra: A már korábban is idézett Némedi Dénes kizárólag a népi szociográfiákat dolgozza fel művében (1985), ugyanakkor alaposan körbejárja, bemutatja azt a szellemi, történeti és politikai kontextust is, amelyben ezek a művek létrejöttek. Az általa kiválasztásra bemutatott kilenc szerző tizennégy műve társadalomszemléleti és társadalomábrázolási újdonságait a közösség és a polgárosodás problémájából kiinduló tipológia szerint különíti el. E szerint négy szemléleti típust azonosít: nosztalgikus, lázadó, rezignált és utópikus. A nosztalgikus idealizálja a régi parasztközösséget, a polgárosodást pedig bomlásként értelmezi. A lázadóra a paraszti közösség lázas igenlése a jellemző, a múltbéli értéket, és ebben látja a jövő zálogát, egyértelműen polgárosodás-ellenes. A nosztalgikus hangvételtől az aktivista mozzanat különbözteti meg. A rezignált történelmi szükségszerűségként elfogadja a polgárosodást, látja hazai torzulásait, de nem bízik az önálló paraszti akció lehetőségében. Az utópikus szerep valójában csak Erdeinél érhető tetten, aki éppen a végigvitt polgárosodástól várja az új paraszti közösség megteremtését, annak konzekvens megvalósításában látja az ígéretes jövőt. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az általa bemutatott szerzők és műveik nem határozhatók meg egy-egy tiszta típus képviselőiként, több elemeit is vegyítik szemléletükben, műveikben vagy munkásságukban. A két háború közötti falukutatók igen nagy számú és eltérő teljesítményű termésének értékelésében egy másik lehetséges rendező elv az, amit Lackó Miklós követ, aki irodalmi, publicisztikai és tudományos igényű munkákra különíti el azokat. Véleménye szerint utóbbi jelentette a táptalajt a születőben lévő új szociológiának, amelyet elsősorban Erdei művei reprezentáltak e korban, illetve Szabó Zoltán Cifra nyomorúság című munkája. Úgy ítéli meg, hogy ezek az írások már modern, empirikus szociológiának minősíthetők a korszak európai mércéje szerint is (1981) Részben ezt a felosztást követi a Magyar Néprajz falukutatásról adott összefoglalója is Sárkány Mihály tollából (2000a). Kotics József elkülöníti a diákmozgalmakat, a népi írók szociográfiáit és a helytörténeti, honismereti irányt, valamint külön elemzésben mutatja be a társadalomnéprajz előképeinek tekinthető, de a közösségtanulmányokhoz módszertanilag és szemléletükben is legközelebb álló műveket. (2007)

¹⁵ Kovács 1989: 5–141; „A szociális kérdések viszont nem nyertek megoldást, és most a magyar parasztság forradalmak helyett kivándorlással, egykézéssel és vallási szektákba meneküléssel keres megoldást. Vagyis áttolódott az egész kérdés szellemi-lelki síkra; a huszadik század parasztforradalmi ott játszódnak le. Ezt neveztem én el néma forradalomnak, és ezt írtam meg könyvemben” – mondta el Kovács Imre 1937. október 27-én saját védelmére a bíróság előtt, ahová nemzetizgatás és nemzetgyalázás vádjával idézték meg könyve miatt

A Gusti féle szociológiai iskola egyértelmű hatásait mutató, mai szóval interdiszciplináris kutatásnak nevezhető munka eredménye 1936-ból a Kemse monográfia (Egy elsüllyedt falu a Dunántúlon); valamint ide sorolható még Szeibert János monográfiája, amely a nagyrévi arzénos gyilkosságok társadalmi-kulturális összefüggéseinek felfejtését célozta (1935). E sorba illeszthető néhány jelesebb szépírói munka is, Kiss Lajos néprajzi művei, valamint Fél Edit Hartáról és Kocsról írt monográfiái. Utóbbi követi a tájmonográfiák kialakult módszerét, és igyekszik képet adni a falu életének minden szegmenséről. Ezzel egy komplex, az anyagi és szellemi kultúra javait, valamint azoknak a társadalmi berendezkedéssel való összefüggését is feltárni igyekvő munka született.¹⁶

Az itt felsorolt munkák nem mindegyike tartozott bele a szűken értelmezett néprajztudomány kereteibe sem célkitűzéseiket, sem alkotóikat tekintve, ám szemléletük és eredményeik szempontjából mégis a társadalomnéprajzi jelenkutatás előzményeinek tekinthetők.¹⁷ El nem évülő eredményük, hogy ráirányították a néprajz és a néprajzkutatók figyelmét a társadalmi jelen kutatásának fontosságára, ezáltal hozzásegítették a tudományszakot az első lépések megtételéhez a témáról való elméleti gondolkodás és a megvalósítás gyakorlatának kidolgozása formájában. Ezért nem meglepő, hogy a jelen idejű vizsgálatok szükségességét program- vagy inkább elmélet-szerűen éppen a harmincas évek végén veti fel itthon először Ortutay Gyula. Valójában nem jelenkutatásról beszél 1937-es Magyar népismeret című programadónak szánt írásában, inkább csak erőteljes kritikával illeti a romantika szellemiségében fogant, a parasztságnak romantikus és idillikus szemlélet. A Buday György vezette, Szeged környéki tanyai agrársettlement mozgalom által végzett rendszeres és módszeres falumunka, falukutatás eszmeiségéből és gyakorlatából kinövő, a társadalmi valóság minden romantikus, idillizált képétől mentes megismerésére törekvő Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából induló Ortutay inkább objektív népismeretet hiányol idézett művében.

A II. világháború megakasztotta a falukutatókat, azt követően néhány helyen még újraindultak, de idővel a politikai változások ellehetetlenítették a jelenre fókuszáló vizsgálatok minden formáját. 1949-ben Ortutay Gyula még elhíresült programadó beszédében – valójában

(Kovács 1989: 154).

¹⁶ A néprajzi munkákban addig szokatlan témát is érint Fél Edit munkája, a falu közigazgatási rendszerét is elemzése, bemutatása tárgyává teszi. Ennek háttérében az áll, hogy ezt a kutatást felkérésre végezte, megbízója Magyar Zoltán és a Magyar Közigazgatástudományi Intézet volt.

¹⁷ Lackó Miklós így látja ezt: „A falukutató mozgalom mindenesetre erősen hozzájárult a néprajztudomány és az eleven társadalom kapcsolatának megerősödéséhez” (1981: 333).

megismételve az 1937-ben megfogalmazott célkitűzéseket és részben kiegészítve azokat a korszak elvárásaihoz illeszkedő irányok meghatározásával – ismét felhívta a figyelmet a jelen objektív, romantikától mentes szemlélettől vezérelt megismerésének fontosságára (1949). Ebben az időszakban vette kezdetét, politikai indíttatásból, szovjet mintára, a szocializmus építésének falun történő vizsgálata, amit a szövetkezetbe szervezett parasztság életének, munkájának kutatásán keresztül képzeltek el. Ennek érdekében termelőszövetkezet-kutató munkaközösséget is alapítottak a Magyar Tudományos Akadémia keretén belül. A munkaközösségnek köszönhetően valósult meg a néprajzi tudományosság egyik legnagyobb vállalkozása, a Néprajzi Múzeum tiszai kutatása 1949 és 1951 között, aminek fő célja a jelen változásainak dokumentálása volt, ám monografikus feldolgozása csak két évtizednyi csúszással és a 19. század végétől 1944-ig tartó időszakra fókuszálva jelent meg. Kardos László, akit a monográfia megírásával bíztak meg még az ötvenes években, és aki el is készítette a kéziratot, ami azonban akkor nem jelenhetett meg és később is csak rövidítve, 1954-ben és 1964 –ben is visszament a faluba kiegészítő gyűjtéseket végezni. Hagyatékából, évtizedekkel a halála után, Pogány Mária jelentette meg az 1944-től a hatvanas évekig terjedő időszakra vonatkozó eredményeket. (Pogány 2001) Ez a posztumusz második kötet a mezőgazdasági termelő egységeket mutatja be, a kisparaszti birtokok tulajdonviszonyait, a szövetkezet és állami gazdaság létrejöttét, működését, de figyelmet fordít a politikai szimpátiák alakulására és a társadalmi és kulturális változásokra is. A leírások minden esetben szociografikusan alapos, krónikaszerűen aprólékos bemutatását adják a témáknak.

A munkaközösség fennállásának a tiszai gyűjtőmunkán kívül még néhány esetleírást, bemutatást és elméleti megfontolást köszönhet a tudomány, ám a munka, s így a jelenkutatások is az ötvenes évek második felében abbamaradtak. A korszak politikai irányvonalának hatására a történeti szemlélet eluralkodása jellemzi a néprajztudományt az ötvenes évek második felétől.¹⁸

A társadalomnéprajz egyik máig legnagyobb hatású műve az átányi kutatás eredményeit reprezentáló három monográfia. Fél Edit 1951-ben kezdte kutatásait a Heves megyei faluban, majd 1954-ben bevonta Hofer Tamást is a munkába. Céljuk kezdetben a jelen állapotának

¹⁸ Sárkány Mihály idézi Kósa Lászlónak azt a véleményét, miszerint az átalakuló szocialista életmód tanulmányozásának sikertelensége elsősorban a módszertani felvérteztség hiányainak, és csak másodsorban a politikai türeklenség alacsony fokának tudható be. Sárkány csak részben ért egyet ezzel a véleménnyel, úgy véli, az ekkor meginduló történeti kutatások módszertanilag, elméletileg megalapozottnak, kidolgozottan tekinthetők, és nemzetközi méretekben is komoly teljesítménynek számíthatók (Sárkány 2000a: 56).

dokumentálása volt, de a végeredményben jó fél évszázad társadalmi berendezkedéséről, változásairól adnak képet. Szintén a politikai környezet hatásának tudható be, hogy a 15 éven át folyó terepmunka dacára a jelen állapotok leírására, az éppen a kutatók szeme előtt zajló változásokra nem reflektál a munka, sokkal inkább a változások előtti állapot rekonstruálására törekszik a klasszikus antropológiai hagyományokhoz híven funkcionalista szemlélettel. A munkák a saját földjükből megélő parasztok állapotrajzát adják, a monográfiák angolul és németül jelentek meg, Chichago-ban (1969), Göttingában (1972) és Koppenhágában (1977). Az első kötet *Proper peasants* címmel a társadalmi berendezkedést és viszonyokat mutatja be, középpontba állítva az átányiak szóhasználatában „korrekt” parasztnak nevezett kisparaszti, középparaszti réteget. A második kötetben a korrekt parasztok gondolkodásmódját mutatják be a szerzők a mindennapi élet helyzeteihez és eseményeihez szükséges tervezés, döntéshozatal és a mögötte meghúzódó értékrend segítségével. A harmadik kötetben pedig a tárgyaikról és a velük való élés módozatairól kapunk képet.¹⁹

A hatvanas években gyakorlatilag alig történt jelenre fókuszáló vizsgálat, eredmény pedig még ennél is kevesebb látott napvilágot. A néprajztudomány a történeti szemlélet erősödésével egyre inkább eltávolodott a jelenkutatásoktól, ezért a szövetkezeti parasztságról majd a háztáji kistermelés megindulásáról, általánossá válásáról és ennek társadalmi és gazdasági következményeiről már a szociológiai kutatások, valamint a korszakban újjáéledő szociográfiai irodalom termékei szólnak.

Az 1970-es évektől sporadikus jelenséggént ugyan, de újraindult a társadalomnéprajzi jelenkutatás. A kezdeményezés a nemzetközi tudományosságban a hatvanas évek második felétől megindult új elméleti útkeresésekre való reakcióként értékelhető. Ennek köszönhető, hogy a hetvenes évek nagy vállalkozása, a varsányi kutatás megkezdése előtt, mintegy elméleti felkészülésként, a Néprajzi Társaság 1971-ben vitaülést tartott a néprajzi jelenkutatás problémáiról. Legjelentősebb problémának talán a néprajzi jelen meghatározása tűnt. Sárkány Mihály három lehetséges értelmezését fejtette ki a fogalomnak. Az egyik szerint az ipari korszakot kell a néprajzi jelen fogalma alatt érteni. Ez a felfogás, ahogy az előadó hangsúlyozta, elsősorban történeti-periodizációs kérdéseket vet fel. A néprajz érdeklődése kialakulásától fogva a preindusztriális társadalmakra, illetve rétegekre irányult, elsősorban a

¹⁹ A második kötet *Arányok és mértékek* címmel 1997-ben a Balassi Kiadó gondozásában, az első kötet „*Mi, korrekt parasztok...*” *Hagyományos élet Átányon* cím alatt 2010-ben a Korall Kiadónak köszönhetően magyarul is megjelent.

parasztság anyagi és szellemi műveltségének számbavételére, ám a magyar társadalomfejlődési és gazdasági sajátosságoknak köszönhetően a kapitalizálódás csak késve és nem teljes mértékben valósult meg, minek okán a magyar paraszti társadalom tanulmányozása esetén az industrializációs korszakhatár kezdetét a mezőgazdaság szocialista átszervezésénél lehet kijelölni. Másik, ennél jóval tágabb értelmezése szerint a néprajzi, etnográfiai jelent az adatközlő emlékezetével elérhető legtávolabbi időponttól máig terjedő időszakra vonatkoztatja. Ez az egyes generációk hagyományozódó tudása és emlékezete révén akár 70-80 évet is felölelhet, azaz az adatközlő szüleinek, nagyszüleinek az emlékei is beletartozhatnak. Sárkány kiemelte, hogy a néprajz éppen ezzel a „jelen”-felfogással dolgozik. Ebből a szemléleti megközelítésből ered, hogy bizonyos korszakokban, illetve szerzőknél az utóbbi módon értelmezett jelenkutatást inkább változásvizsgálat címszóval illették. Harmadik értelmezését jelentheti a fogalomnak, ha a kutató és kutatott jelenét, a közvetlenül érzékelhető, illetve átélt korszakot értjük alatta, ám Sárkány Mihály arra is felhívta a figyelmet, hogy ez az értelmezés számos kutatástechnikai problémát vet fel, mivel az adatgyűjtés másféle technikáit kívánja meg. Utóbbi felfogás megkívánja, hogy néprajzi jelenkutatásként a közvetlenül érzékelt társadalmi viszonyok leírása helyett azok értelmezésére törekedjen a kutató a különféle értékrendszerekben és struktúrákban végbement változások nyomkövetésével és magyarázatával.²⁰

Első nagy, és talán legjelentősebb vállalkozása az újrainduló jelenkutatásoknak az ismét csak széles kutatói összefogás keretében bonyolított varsányi vizsgálat volt. A kutatók által vizsgált különböző résztémákat monografikus igénnyel kötetbe foglaló műnek (Bodrogi (szerk.) 1978) klasszikus történeti feldolgozásai mellett része az értékrendről, szabadidőről szóló néprajzi elemzés, valamint a gazdasági antropológia első jelentős hazai írása a gazdálkodási viszonyokról. A korábbi elméleti fejtegetések alapján a kutatás és a kötet a néprajzi jelen lehetséges értelmezései közül leginkább a harmadikként ismertetett felfogáshoz állt a legközelebb. A kutatók nem korszakhatárokon gondolkodtak és nem pusztán csak a jelenből még elérhető, múltra vonatkozó ismeretekre voltak kíváncsiak, hanem valóban az akkor, ott, a kutatás idején tapasztalható jelenségeket, a szemük előtt zajló változásokat a múltba ágyazott folyamatok eredményeként kívánták láttatni és értelmezni az emléktanyag felhasználásával, bevonva a történeti forrásokat is ahol szükségesnek látszott.

²⁰ Lásd ehhez Zsigmond 1972; és Fél–Hofer 1997: 18.

Nem sokkal a varsányi kutatás lezárása után kezdte meg ismét több kutató együtt a Szeged környéki Zsombó vizsgálatát, ennek napvilágot látott eredményei elsősorban Szabó Piroska és Jávor Kata nevéhez kötődtek, akik a rendszerváltás után re-study jelleggel folytatták korábban megkezdett vizsgálataikat, a kisüzemi gazdaságok működtetésének stratégiáira vagy az életmódban és értékrendben beállt változásokra vonatkozó eredményeiket ekkor publikálták (Szabó 2001, 2002; Jávor 2002, 2005).

A nyolcvanas években újraéledt a szövetkezetek kutatása iránti érdeklődés, ezúttal a gazdasági szervezet és község kapcsolatát, a hagyományos paraszti elemek megőrződését a gazdálkodásban, a szövetkezet-háztáji gazdaság, valamint szövetkezet és gazdálkodó viszonyát vizsgálták. A szövetkezetek megszervezése óta eltelt néhány évtizednyi idő lehetővé tette, hogy történeti távlatban, változásaiban is vizsgálják a jelenségeket. (Dobrossy–Fügedi 1981, 1983).

A hetvenes, még inkább a nyolcvanas évek (falu)szociológiai kutatásai a mezőgazdasági kistermelés széleskörű társadalmi gyakorlattá válásának és a második gazdaság kiépülésének társadalmi struktúraalakító következményeit a polgárosodás problémakörébe ágyazva tárgyalták. Eközben a korszak társadalomnéprajzi jelenkutatásai érzékelték a szocialista gazdaság társadalomformáló következményeit, e jelenségeket leginkább az értékrendre, normákra kifejtett hatásaik felől igyekeztek feltárni, (Jávor 1978, 1981, 1989; Pápay 1986, 1989; Molnár 1986; Nagy 1989), vagy az életmód átalakulását követték nyomon (Sárkány 1981; Szuhay 1994).²¹ Ezek a munkák hasonló témákat feszegettek, mint az Európát s ezen belül Magyarországot a hetvenes évektől „fölfedező” antropológusok, akik konkrét terepválasztásuk és szociálanropológiai iskolázottságuk folytán a kiválasztott településekről szóló klasszikus községtanulmányoknak is beillő munkákban foglalták össze tapasztalataikat. A hazánkban kutató antropológusok érdeklődésének középpontjában a szocialista társadalmi és gazdasági viszonyok hatására a családi és társadalmi kapcsolatokban, értékrendben és normákban beállt változások vizsgálata állt. A szövetkezeti munkaforma és a megváltozott tulajdonviszonyok, párosulva a falut, a magyar vidéket e korszakban elért iparosítás, városiasodás és az élet számos területét érintő modernizáció hatásaival, kiegészülve a háztáji gazdaságok teremtette, önálló munkavégzésre alapozott jövedelemszerző tevékenységek lehetőségével, átalakították a hagyományos társadalmi berendezkedést, a

²¹ A társadalomnéprajz ebben az időben a paraszti polgárosodást csak mint történeti jelenséget vizsgálta. Lásd ehhez hivatkozásokkal: Sárkány 2000a: 62–63.

hierarchiát családon és falun belül (Hann 1980, Bell 1984, Sozan 1985, Vasary 1987). Tapasztalataik alapján a társadalmi és gazdasági kapcsolatok új formái éppúgy megváltoztatták a munkához való viszonyt (Lampland 1995), mint ahogy hatással lehettek egy faluközösség kollektív identitására is. (Huseby-Darvas 1985) A hazai kutatóknak és külföldi kollégáinknak a szocializmus társadalmi hatásainak értelmezéséhez választott megközelítéseiben imént említett hasonlóságot jól reprezentálja a nyolcvanas évek elején szerkesztett közös kötetük. (Holloš–Maday 1983)

A bemutatott munkák ellenére egyet lehet érteni Kósa László véleményével, aki a magyar társadalomnéprajzi jelenkutatások történetéről szólva pusztán fellángolásként értékeli a hetvenes évek elméleti mozgolódásait, amit utána csak szórványos munkák követtek. Kósa úgy véli, hogy a néprajz a rendszerváltással érkezett el igazi korszakhatárához, amikor is a megváltozott társadalmi valóság és az antropológia intézményesülése új, eddig nem látott kihívások elé állították. (2001: 242–248)

A társadalomnéprajzi jelenkutatás a kilencvenes évektől igyekezett az említett társtudományi eredményeket is alapul vevő átfogó elemzések (pl. Jávör–Molnár–Szabó–Sárkány 2000) és települési szintű vizsgálatok hiánypótló munkáját megkezdeni a szocializmus korszakára és az azt követő időszakra vonatkozóan (esettanulmány-kötetekben: Szilágyi (szerk.) 2002; Schwarcz–Szarvas–Szilágyi (szerk.) 2005). Ezek a munkák többségében a kisüzemi gazdálkodás sajátosságait, egy-egy gazdaság, település vagy térség jellegzetességeit vizsgálták gazdaságszervezési szempontból, illetve közösségek értékrend- és életmódváltásaira hívták fel a figyelmet. Ekkor már a néprajz is igyekezett a polgárosodás paradigmájához kapcsolni a tapasztaltakat, illetve a hagyomány és modernizáció tágabb összefüggésrendszerébe helyezni a gazdálkodási mintákat.

1.2 A PARADIGMÁK KÉRDÉSE: POLGÁROSODÁS ÉS POSZTSZOCIALIZMUS

A hetvenes évektől kezdve egyre élénkebb érdeklődés övezte a társadalomkutatók körében a falusi társadalmakban végbemenő változásokat, a következő évtizedre pedig már az ezeket értelmező elméletek is megszülettek. A második gazdaság kiterjedtsége és ezen belül is a mezőgazdasági kistermelés széleskörű társadalmi gyakorlattá válása tünt a korszak két

legfontosabb jelenségének, ezeket együttesen a polgárosodás foglalta keretbe. A téma egyik legnagyobb hatású elméletét Szelényi Iván fejtette ki, aki Erdei kettős társadalom elméletéhez visszanyúlva e fogalmat használta a szocialista társadalomfejlődés értelmezésére is. Erdei modelljében a kapitalista osztálystruktúra és a rendies felépítés egymás mellett élése jellemezte a második világháború előtti társadalmi berendezkedést. Szelényi szerint a negyvenes évek végétől kiépülő kommunista hatalom ismét egy rendi jellegű, hierarchikus felépítés kialakítására törekedett, miközben igyekezett a hajdani polgári osztálystruktúrát lebontani. Ezt, véleménye szerint, a hatvanas évek végétől meginduló mezőgazdasági kistermelés hatására végbemenő társadalmi átrendeződés akadályozta meg, amely újraindította a már többször elakadt magyar polgárosodást. Szelényi ezt a mezőgazdasági kistermelésre alapozott szocialista polgárosodást a társadalomfejlődés sajátos, magyar útjának tekintette, egy újra fellelt harmadik út lehetőségeként értelmezte (1992).²² Szelényi elemzésének és teóriájának középpontjában a mezőgazdasági kistermelésnek a társadalomszerkezet átalakulására kifejtett hatása állt, osztályelemzését pedig a redisztributív és piaci koordinációs mechanizmusok mentén végezte el.

A korszak társadalmi változásait értelmező-elemző további kutatók közül egyedül Márkus István próbálkozott még részben osztályelemzéssel, aki a Mendras-i utóparaszt fogalmat használva a történeti parasztság teljes eltűnéséről, felszámolódásáról beszél. Nála a hatvanas évektől bekövetkező változások középpontjában a hajdani szegényparasztság áll, aki ambíciórobbanásának köszönhetően, a hajdani rendi parasztság utolsó rétegeként ekkor szabadul meg végleg korábbi paraszti mivoltától. Márkus osztálystruktúrákban gondolkodik, de nem használja a polgárosodás fogalmát, elemzései pedig aspirációk, gazdasági magatartások és habitusok felől próbálják megragadni és bemutatni a változásokat (1979, 1991, 1992, 1996).

Szelényi, részben Juhász Pál teóriájára alapozva, a hajdani közép- és gazdagparaszti réteg azon leszármazottait tekintette a változások főszereplőinek, akik nem tagozódtak be a hatalom által kiépíteni szándékozott rendies struktúrába, azaz nem váltak káderré és a proletarizálódást is elkerülték, megtalálva a megfelelő „parkoló pályákat” (1992). Juhász Pál a

²² A tudománytörténeti hitelesség és a filológiai pontosság miatt nem maradhat említés nélkül, hogy Szelényi Iván a megszakított polgárosodásról és a kettős társadalomról szóló elméletét Manchin Róberttel, Juhász Pállal, Magyar Bálinttal és Bill Martinnal közösen végzett kutatásai alapján formálta ki, majd Szelényi az említett kollégákat közreműködőként feltüntető könyvében az elmélet első változatát angolul megjelent könyvében tárta a nagyközönség elé (*Socialist Entrepreneurs*. Madison, Wisconsin: The Wisconsin University press, 1988). Később nézeteit finomította, részben módosította a könyv átdolgozott magyar kiadásához (1992).

későbbiekben, Szelényi könyve kapcsán a megszakított polgárosodásról kialakult vitában²³ finomította korábbi nézeteit, és nem elsősorban egy bizonyos társadalmi rétegben kereste vagy vélte felfedezni a történeti kontinuitás lehetőségét, hanem sokkal inkább a gazdasági mentalitások és szerepek felől közelítette meg a polgárosodás kérdését. Úgy vélte, a második gazdaság terepén végbemenő változások alapján kétféle polgárosodásról lehet beszélni, még ha korlátozott formában jelent is meg mindkét magatartás. Az egyiket a szerepkészletei és a szűkebb társadalmi környezethez való igazodás normája által behatárolt viselkedésnek tartja és parasztpolgárosodásnak nevezi, míg a valódi polgárosodást megvalósítók szerinte képesek kilépni ebből a társadalmi közegük által meghatározott kapcsolati- és elvárásrendszerből és újakat teremteni maguknak (1991). Kovách Imre a mezőgazdasági kistermelés társadalomátalakító jelentőségét egy szűk réteg polgárosodásában és a tömeges középrétegesedésében véli felfedezni. Ő sem végez osztályelemzést, a társadalmi rétegződés felől közelít a kérdéshez. A történeti folyamatosságot üzemtípusok, gazdasági habitusok, mint például a pluriaktivitás továbbélésében látja (1988).

Szelényi Iván, Juhász Pál és Kovách Imre szocializmus kori polgárosodásról kifejtett nézeteinek mélyén valójában számos közös pont található. Egyfelől mindannyian a mezőgazdasági kistermelés társadalom-átalakító hatásait vizsgálták és az ott tapasztaltakat vették alapul elméleteik megfogalmazásakor. Másfelől abban is közös álláspontot képviseltek, hogy a valódi polgárosodást csak bizonyos társadalmi csoportok képesek megvalósítani korábbi és szocializmus kori társadalmi struktúrában elfoglalt helyüknek és/vagy magatartásmintáiknak és gazdasági szerepkészleteiknek köszönhetően. És amikor valódi polgárosodásról beszéltek, valójában a vállalkozóvá válást értették alatta, hiszen a vállalkozói réteg erősödése a társadalmi átalakulásban a tulajdonosi, tőkés polgárosodás útját jelenti.

A mezőgazdasági kistermelésben résztvevő, ám a polgárosodás útjára rá nem lépő, addig el nem jutó csoportok Szelényinél a parasztmunkások, Juhász Pálnál a parasztpolgári mentalitással jellemezhető termelők, ide tartoznak Márkus István utóparasztjai és Kovách Imre meghatározása szerint a polgárosodást nem, csak a középrétegesedést megvalósítók (Csite 1997: 124). Mindannyian úgy látják, hogy a mezőgazdasági kistermelésbe való bekapcsolódás a társadalom széles rétege számára az értékrendben, életmódban és fogyasztási mintákban meghatározható változást hozott. Hozzátehető azonban, hogy paradox módon ez a

²³ A vita anyaga a Századvég 1991-es évfolyamának 2–3. számában jelent meg.

középrétegesedés, vagy más szóval a kádárkori modernizáció és társadalmi mobilitás sokaknál éppen a paraszti – vagy inkább a polgárosuló paraszti – gazdálkodási mintákhoz (önkizsákmányoló munkamorál, saját munka értékével nem kalkuláló szemlélet, a fogyasztás visszafogása a pénz-/tőkefelhalmozás érdekében) visszanyúlás segítségével valósult meg. Laki László viszont abban látja a folyamat ellentmondásosságát, hogy a jövedelem- és életszínvonal kiegyenlítés céljával a második gazdaságban végzett többletmunka éppen hogy növelte az életmód-különbségeket (Laki 1997: 79) – erről szemléletes képet Márkus István utóparaszti törekvéseket bemutató írásai adnak.

Ugyanakkor a mezőgazdasági kistermelés a *második gazdaság* egy alrendszerét jelentette csupán, létezett ezen kívül más útja is a társadalmi modernizációnak a vizsgált időszakban. Éppen a Tarjánban tapasztalt, szocializmus kori változások miatt ezt különösen fontosnak tartom hangsúlyozni. A második gazdaság Gábor R. István tanulmányai nyomán került be a tudományos diskurzusba (1979a, 1979b), amely terminus alatt ő alapvetően a munkaerő szocialista szektoron – a tervutasításos, kontrollált és az állami újraelosztás alapját képező első gazdaságon – kívüli értékesítéséből szerzett természetbeni és pénzbeli jövedelmek színterét érti (Gábor 1985: 21.). A többletmunkájukat nem a mezőgazdasági kistermelésben hasznosító kisvállalkozók, maszekok, mesterek, fusizók, vagy az ipari üzemekben „géemkázók” éppen olyan – Gyáni terminológiájával élve²⁴ – „egzisztenciális önmegvalósítást” hajtottak végre, mint a mezőgazdasági kistermelésbe bekapcsolódók. E többletmunka elsődleges célját is a változóban lévő életmód, fogyasztási szokások és értékrend kívánalmaihoz való igazodás, a mobilitási lehetőségek jobb kihasználása jelentette. Közülük is csak a kisebb hányad számára jelentett valódi polgárosodást a folyamat, azaz kevesen tudtak a szocializmus korlátozott lehetőségei között valódi, tőkefelhalmozáson alapuló vállalkozást kiépíteni (Laky 1987).

Máshogy fogalmazva, a második gazdaság lényege abban állt, hogy az alapvetően redisztributív első gazdaság gyenge teljesítőképessége okán és az állami túlvállalás

²⁴ Gyáni Gábor szerint a szocialista második gazdaság keretei között megvalósuló egzisztenciális önmegvalósítás valójában a társadalom szélesebb rétegeinek parasztosodását jelentette, amennyiben emberek nagy tömegei ’nyúltak vissza’ – függetlenül gazdasági státuszuktól – a paraszti életvezetési mintákhoz és technikákhoz, és ezen nem csak a kistermelésben érintetteket érti. A parasztosodás fogalmának kulcsa Gyáni szerint abban rejlik, hogy a szocializmus csak korlátozott önállóságot tett lehetővé, az ezt kihasználók (széles társadalmi rétegek) ezáltal azonban egyfajta paraszti élethelyzetben, alávetettségben találták magukat, ami semmiképpen nem írható le a polgárosodás jelenségeként (2003: 74–75). Ezt a korabeli szociológiai diskurzus főáramával markánsan szembehelyezkedő elméletét Gyáni jó évtizeddel később, bár Kovách Imre ellenében fejtette ki, az utóbbi által felvetett paraszttalanítás-vita kapcsán.

következményeként előálló alacsony bér- és életszínvonal miatti társadalmi elégedetlenség kezelésére az állam a lakosság számára lehetővé tette, hogy jövedelemszintjét az első gazdaságon kívül végzett munkával egészítse ki. Ezzel természetesen a második gazdaság hozzájárult a redisztributív rendszer fenntartásához, részben annak „finanszírozásához” is. Másfelől ez a berendezkedés életben tartotta a már a két háború közötti időszakban is társadalmi tömegméreteket öltő megélhetési technikát, nevezetesen azt, hogy a családok többsége, agrárproletártól kezdve a középosztályig, igyekezett megélhetését, jövedelmét több bevételi forrásra alapozni (Laki 1991, 1997). Ezzel a több lábbon állás technikáját vagy praktikáját, más néven a pluriaktivitást a rendszer jellegzetességévé avatta, vagy legfőbb tulajdonságjegyeként megőrizte.

Szelényi elmélete kapcsán kialakult polgárosodás vita éppen a rendszerváltás előestéjén zajlott, a bekövetkező politikai, gazdasági és társadalmi változások sok felvetődött kérdésre megadták a választ, bizonyos feltevéseket beigazoltak vagy éppen megcáfoltak. Laki László és Harcsa István a második gazdaság egészét – és nem csak a mezőgazdasági kistermelést – véve alapul úgy vélték, hogy az erre alapozott szocialista polgárosodás legfeljebb csak a valódi polgárosodás alapjait, feltételeit képes megteremteni (Harcsa 1991; Laki 1991). A Szelényi Iván doktori tézisei kapcsán kialakult vitában²⁵ pedig Hankiss Elemér és Lengyel György is azon az állásponton volt, hogy a rendszerváltás főszereplői és nyertesei nem a szocialista polgárosodás hősei közül kerülnek majd ki (Hankiss 1990; Lengyel 1990).

Ezek a vélemények, kritikák jelzik a rendszerváltás utáni átalakulást vizsgáló elméletek átforgalmódását, irányváltását, a tudományos diskurzusban a hangsúlyok eltolódását más témák, kérdések felé. Úgy tűnt, a magyar tudományosságban a polgárosodás-vitának ugyan az lesz a sorsa, mint magának a polgárosodásnak: a kilencvenes években ugyanis a polgárosodás-elméletek és kutatások lassan elcsendesedtek, megszakadtak, átadták helyüket – ha sarkítottan fogalmaznánk, azt is lehetne mondani, hogy – a posztszocialista átalakulás nyertesei és vesztesei vizsgálatának.²⁶

A kilencvenes évek elején úgy tűnt, a posztszocialista átmenet okozta mélyreható gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális változások jobban értelmezhetők az egyes

²⁵ Megjelent a Replika 1990. évfolyamának 2. számában.

²⁶ A polgárosodás kérdése háttérbe szorulásának egyik oka, de részben következménye is, hogy sem a vita során, sem azóta nem sikerült kielégítően tisztázni a polgárosodás fogalmát. A vita kapcsán kiviláglott, hogy a történészek alapvetően mást értenek a fogalom alatt, mint a szociológusok és közöttük is más álláspontot képviseltek a vidékszociológusok.

társadalmi csoportokra, rétegekre, a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulására és újratermelődésére vonatkozó elméletek felől. Részben a polgárosodás problematika folytatásának tekinthetők a megélénkülő elitkutatások – ezek közül is elsősorban a gazdasági elit rekrutációjára rákérdezők –, valamint a vállalkozói réteg vizsgálata. Ahogy a probléma is nőttön-nőtt, úgy vált egyre szélesebb kutatási területté a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének, a szegénység kérdésének számos aspektusa is.

A dolgozat szempontjából fontosabb kérdés azonban, hogy milyen elméletek mentén, megközelítésmódok alkalmazásával próbálták meg a vidéken történt változásokat értelmezni a társadalomtudományokban. A vidékkutatások a változások hatására kialakuló új ruralitásról, a falu-város kapcsolatok és a falu fogalmának, szerepének, valamint helyzetének átértelmeződéséről (Andor–Kuczi–Swain 1996; Csité–Csurgó–Himesi–Kovács 2002; Csité–Kovács 1995, 2002;), az átalakuló lokális hatalmi struktúrákról (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994), a társadalom paraszttalanításáról szóltak (Kovács 2003). Másfelől a gazdasági-társadalmi átalakulás folyamatának elemzésére fókuszáltak, s ennek lényegét sokszor mégis a korábbi paradigmához, a polgárosodás elméletéhez viszonyítva ragadták meg, amikor a polgárosodásból kimaradó csoportokról, a vidéki underclass megjelenéséről beszéltek (Laki 1997). A megközelítésmódok sokasága mutatja, hogy egyfajta elméleti pluralizmus bontakozott ki, a vidéken zajló változásokat több középszintű elmélet mentén próbálták megragadni. Ennek egyik oka, ahogy az imént is említettem, hogy a figyelem inkább egyes társadalmi csoportokra, jelenségekre terjedt ki. A társadalmi struktúra változásának magyarázatára kisebb igény mutatkozott, hiszen a változások sűrűjében állva a folyamatok nehezebben megfoghatónak és követhetőnek tündek. A másik ok a változások sokrétűségében keresendő: a vidék olyannyira diverzifikálttá, sokszínűvé vált megélhetési viszonyait, társadalmi csoportjait tekintve, hogy egy elméleti modellben, egy átfogó paradigma mentén lehetetlenségnek tűnt leírni a változásokat (Csité-Kovács 2002: 219).

A polgárosodás gondolköre, mint a társadalmi változások lehetséges értelmezéséhez átfogó keretet nyújtó elmélet mindezek ellenére azonban nem tűnt teljesen el a hazai tudományosságból. Sőt, a rendszerváltás első évtizedének vége felé történtek újabb lépések a megszakított polgárosodás-vita felelevenítésére, vagy legalábbis arra, hogy ne hulljanak ki az akkor elért eredmények a tudományos gondolkodásból és/vagy közbeszédéből. Ennek érdekében Csité András összefoglalta a vitában elhangzott álláspontokat (1997), valamint arra

is kitért, hogy mi lehetett az oka a disputa elhalásának és milyen irányokban fejlődött tovább a tudományos vizsgálódás. Kovách Imre pedig a posztszocialista rurális társadalmi változások értelmezésére tett kísérletet a polgárosodás fogalomnak a korábbi vitában kikristályosodni látszó közös elemei mentén. Ezek a következők voltak: a vállalkozás és a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az állampolgárrá válás és az autonómia, valamint az életmód és mentalitás polgári formáinak elterjedése (1997). Angelusz Róbert és Tardos Róbert a vita kapcsán felvetődött két fogalom, a középosztály és a középrétegek lehetséges definíciói felől közelítve próbálták meg a polgárosodás értelmezését. Véleményük szerint a középrétegesedés a társadalom vertikális tagolódásának leírására használható fogalom, szemben a polgárosodással, amely a vertikálisan tagolt társadalom egyes szintjein belül horizontális megkülönböztetésre alkalmazható. E megfontolások mentén fogalmazták meg a közelmúlt társadalmi átalakulásának lehetséges értelmezést: „Ha nagyon sommásan akarnánk megfogalmazni az elmúlt évtizedek magyar társadalmi fejlődésének témánkkal kapcsolatos paradoxonát, a következő ellentmondást jelölhetnénk meg. A Kádár-korszak prosperáló időszakában határozott középrétegesedési tendencia zajlott igen halvány polgárosodási jegyekkel, viszont a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegeiben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést tekintve fordított tendencia vette kezdetét” (Angelusz-Tardos 1998: 117).

Mindeközben a kilencvenes években újra megélnéknülő néprajzi jelenkutatások egyik legmarkánsabb irányvonalát a visszatérő magángazdálkodás, a kisüzemi termelés vizsgálata jelentette, az értelmezés pedig a hagyomány és modernizáció gondolkörében, a paraszti és vállalkozói minták keresése, beazonosítása mentén zajlott és zajlik.²⁷ Az értelmezések e kutatásoknál nem egy esetben elvezettek a megszakított polgárosodás elméletének igazolásához avagy cáfolatához (Kovács–Váradi 2005; Lovas Kiss 2005; Molnár 2005a, 2005b; Schwarcz 2002; Szabó 2002; Szuhay 2005; Thelen 2001).

A mezőgazdasági átalakulást kísérő társadalmi folyamatokra fókuszáló kutatások is jelzik, hogy legfőképpen – vagy mondhatni: hagyományosan – a mezőgazdasági kistermeléshez kapcsolódó vizsgálatok, értelmezések tartották életben a polgárosodás elméletét. Kovách Imre a korábban kifejtett álláspontját a kétezres évek elején már az európai

²⁷ Lásd ehhez többek között: Bali 2002, 2005a; Balogh 2002; Balogh–Fülemile 2005; Erostyák 2005; Hann 2005; Kemény 2003, 2005; Kiss 2002; Kovács–Váradi 2002; Lendvai Kepe 2005; Porkoláb 2005; Pozsony 2002; Sári 2005; Schwarcz 2005; G. Szabó 2005; Szilágyi 2002. Ez a felsorolás nyilván nem teljes, de a téma népszerűségének jelzésére alkalmas.

vidékszociológiai diskurzus kurrens elméleti trendjeihez igazítva fogalmazta át, ebből az újragondolásból következett a *paraszttalanodás* (de-peasantisation) általa inkább (a külső, hatalmi beavatkozás szerepének hangsúlyozása miatt) paraszttalanításként használt fogalmának bevezetése a magyar tudományosságba.²⁸ Úgy vélte, hogy a történeti parasztság eltűnésének folyamata a kollektivizációban, a kádárkori modernizációban és a poszt szocialista rurális átalakulásban jelölhető meg, így a szocializmus kori kistermelésre alapozott középrétegesedés e folyamat részének tekinthető.

A hozzászólások kapcsán kiviláglott,²⁹ hogy annak idején a polgárosodás-elméletek szerteágazó volta valójában abból (is) fakadt, hogy a parasztság pontos, szaktudományos terminológiai meghatározása körül is bizonytalanság uralkodik, nem született még minden tudományág szempontjából megnyugtató és elfogadható definíció arról, hogy mit is jelent, hol kezdődik és végződik a történelmi parasztság kora. Molnár Ágnes e vita összefoglalását és a néprajzi megközelítések felőli kritikáját adva a paraszti polgárosulásnak és a szocializmus kori mezőgazdasági kistermelésnek olyan értelmezését kínálja, ami a diszciplína tudománytörténeti előzményeit és elméleti megfontolásait is messzemenően figyelembe veszi. Sárkány Mihály 1983-as, a makroszintű struktúrákat (termelési viszonyok és társadalmi viszonyrendszerek) figyelembe vevő parasztság-definíciójából kiindulva³⁰ úgy véli, hogy az 1848 és 1948 közötti „tökéletlen átalakulási folyamatot” tekinthetjük a paraszti társadalom végének. Ebben az időszakban zajlott az a vidékenként, tájegységként, falvanként, de esetenként még egy kisközösségen belül akár családonként is eltérő ütemű, meg-megtorpanó átalakulási folyamat, ami a rendi kötöttségeitől és rendies alávetettségeitől megszabaduló, a kapitalista termelési viszonyok és társadalmi struktúrák között magának helyet találó hajdani parasztság

²⁸ A fogalmat egy nemzetközi összehasonlító kutatás zárókötetéből kölcsönözte Kovách, mint e kutatás résztvevője, teoretikusa és a kötet egyik szerzője-szerkesztője. A *Green Ring* kötet (Granberg, Leo –Kovách Imre – Hilary Tovey (szerk.) *Europe's Green Ring*. Burlington–Singapore–Sydney, Ashgate, Aldershot, 2001.) szerzői a fogalmat általában az agrártermelők, farmerek és más élelmiszertermelők hanyatló gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai jelentőségére használják, ami bár Európa-szerte megfigyelhető jelenség véleményük szerint, de különösen igaz ez az olyan később iparosodott területekre, mint Kelet- és Közép-Európa, Skandinávia jelentős része, a mediterrán országok és Írország (így együtt a *Green Ring*-országok), amelyekre a nevezett kutatás fókuszált (Kovách 2003: 41–42).

²⁹ A vita írásos formája a *Századvég* folyóirat 2003. évi számaiban jelent meg (Valuch Tibor és Kovách Imre vitaindítói, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Harcsa István, Laki László hozzászólásai, Kovách Imre válasza).

³⁰ „A (...) parasztságot (...) a következőképpen definiáljuk: a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és a termelőtevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják.” (Sárkány 1983: 31)

polgárosulásának és polgárosodásának tekinthető.³¹ Felfogása szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezésétől kezdődően – a társadalmi-gazdasági struktúrák újbóli átalakulása miatt – már semmiképpen nem beszélhetünk se parasztságról, se paraszti polgárosulásról, és véleménye szerint – egyetértve Kovách Imrével – a mezőgazdasági kistermelésre alapozott társadalmi modernizáció makrotársadalmi szemszögből nézve sokkal inkább középrétegesedési, mobilizációs folyamatként írható le, mint polgárosodásként. (Molnár 2005a)

Miközben a polgárosodás-elméletek szemlélete az osztályelemzések és a társadalmi struktúra vizsgálata felől egyre inkább haladt a folyamatközpontú megközelítések felé (modernizációs-elmélet, paraszttalanítás folyamata, középrétegesedés), a szocialista világrend összeomlásával a volt szovjet blokk országokban megkezdődő mélyreható gazdasági és társadalmi változásokat a nyugati kutatók részéről is élénk érdeklődés kísérte. A szocialista típusú gazdaság és társadalom átalakulásának vizsgálata önálló kutatási területként nyert létjogosultságot. Az antropológia számára a posztszocializmus témája a társadalmi-gazdasági változások kulturális, értékrendbeli aspektusának feltárását jelentette a megszokott „alulnézetből”. Figyelmük kiterjed a tulajdonviszonyok és az állam szerepének megváltozását kísérő társadalmi átalakulásra: a szegénység, a marginalizálódás jelenségeire és társadalmi/közösségi kezelésére, de ezen belül is élénk érdeklődés övezte a romák helyzetét. Foglalkoztak az ipari munkásság talajvesztettségével, a fogyasztási szokások átalakulásával, a családi és rokonsági kötelek megváltozásával is. E kutatásokat azon túl, hogy volt szocialista országban végezték (végzik), az a közös szemléleti alap köti össze, hogy a jelen történéseinek magyarázatához a továbbélő szocializmus kori eszmék, ideológiák, értékek és gyakorlatok szolgálnak referenciaként (Hann 2002).

³¹ Molnár Ágnes a paraszti polgárosulás Kósa László által megalkotott fogalmát veszi alapul (az a „társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz” – idézi Molnár 2005a: 193), ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az általánosan elfogadott meghatározás megalkotója következetesen kétféle fogalmat használ. Kósa László szóhasználata alapján a polgárosulás a parasztság jogi-politikai, gazdasági és kulturális-civilizációs szinteken egyaránt zajló átalakulási folyamata, míg a polgárosodás a teljes társadalom kapitalizálódására vonatkozó fogalom (Molnár 2005a: 193). Magam, bár egyetértek a szóhasználat kifejezte distinkció fontosságával, egyfelől úgy vélem, hogy esetenként nehéz elválasztani egymástól, hogy adott jelenség a polgárosulás vagy a polgárosodás részének tekinthető, hiszen a polgárosuló paraszt része a polgárosuló társadalomnak, másfelől meglátásom szerint a tudományos diskurzusban meglehetősen kevesen használják a Kósa féle tudatossággal a két fogalmat, ami persze nem kérdőjelezi meg a különbségtétel jogosságát.

Bár hatalmas területről (Eurázsia) és számos országról beszélnek ezek a kutatások, ami sok „kis”, részben eltérő úton járó szocializmust jelentett a múltban, ennek ellenére nem a különbözőségeket és különlegességeket szeretnék felmutatni, vagy egyszerűen csak a helyi sajátosságokkal magyarázni az eltérő fejlődési, átalakulási utakat, inkább a hasonlóságok megtalálásán fáradoznak. Katherine Verdery például a szignifikáns hasonlóságokat az intézményrendszer és a bürokratikus centralizmus logikájából vezeti le. (2002) Mivel ezek a kutatások a változások kulturális aspektusait próbálják megérteni, sok rendszerfüggő elemet képesek felmutatni, ezáltal a helyi változások mögé/mellé egy tágabb horizontot is felvázolni. Mindazonáltal átfogó, a posztoszocialista változások rendszerszerű, társadalmi struktúrák vagy osztály-szemponatok szerinti értelmezésével ezek a kutatások sem próbálkoznak, de nem is tekintik ezt célkitűzésüknek. (Hann 2002) Éppen ezért a Kelet-Közép-Európára, ezen belül is a Magyarországra fókuszáló posztoszocializmus-kutatások nem, vagy csak részben használták elméleti keretként az itthon oly népszerű polgárosodás paradigmát. Inkább a vidékszociológia, szociálintropológia elméleti modelljeit vagy általános teóriákat (pl. globalizáció) alkalmaztak a helyi viszonyok értelmezésére, ezek alkalmasabbak voltak arra, hogy nemzetközi diskurzusba helyezték az itt tapasztaltakat.³²

Egy a posztoszocialista gazdasági átmenet idő- és térbeli kereteibe ágyazott vizsgálat alkalmával kézenfekvőnek és elengedhetetlennek tűnik a globális vagy glokális folyamatok ismertetése is, ezek hatásainak elemzése, valamint azoknak a nagy és átfogó háttértényezőknek a felvázolása, amelyek elől a mai korszakban már nem térhet ki, illetve amelyeket nem hagyhat figyelmen kívül egy gazdasági térben mozgó – egyéni vagy intézményesített – szereplő. A „túlbecsülési szimptomát” említve ugyanakkor a szerb antropológus, Slobodan Naumović éppen arra hívja fel a figyelmet egy a szerbiai mezőgazdasági átalakulás tanulságos történeteként elmondott esettanulmányában, hogy a posztoszocialista átmenet és a globalizáció folyamatainak túlhangsúlyozása helyett érdekesebb az egyéni adottságok, valamint a kulturális átalakulásokat kiváltó jogi és intézményi reformok, összefoglalóan a gazdasági kultúra fontosságát is szem előtt tartani (Naumović 2006).³³

³² Lásd ehhez például Hann–Sárkány 2003. Elvetve a polgárosodás elméleti modelljét a szerzőpáros az európai vidékszociológiában és parasztságtanulmányokban olyan „bevett” elméleti keretekhez nyúlnak vissza a magyar vidék huszadik századi „nagy átalakulásának” magyarázatához, mint a történeti parasztság eltűnése, a pluriaktivitás és a társadalmi polarizáció megjelenése.

³³ A hivatkozott tanulmánynak egy rövidített változata magyarul is megjelent: Szlobodan Naumovics 2005 A pehely súlya. Avagy: miért nem lehet biobaromfit tenyészteni a mai Szerbiában. *Kétezer* (November): 19–29.

Mindezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy mennyiben lehet releváns értelmezési keretként használni az általam felvetett problematikához a polgárosodás elméletét, azon belül is a szocializmus kori társadalmi változások magyarázatául megalkotott modellt, és hogyan, milyen elméletek mentén értelmezhetőek a rendszerváltás utáni változások. Úgy vélem, a társadalmi változások makroszintű, a struktúrát érintő bemutatásához a polgárosodás, középrétegesedés, általában véve a társadalmi polarizáció elméleti modelljei hasznos keretet jelenthetnek. Amennyiben a paraszti polgárosulás fenti definíciójából indulunk ki, akkor az a vidékenként eltérő mértékű és ütemű fejlődés, ami a 19. és a 20. század közepe között végbement, megfelelő magyarázatot adhat arra, hogy miért következett be „többszólamú” polgárosodás a szocializmus alatt. Mindazonáltal a korszak társadalmi változásait magam is a többség középrétegesedésének és egy szűk réteg, a szocialista vállalkozók polgárosodásának tekintem. Utóbbi fogalom alatt pedig a tulajdonosi polgárság kialakulását értem, viszont nem korábbi osztály- vagy réteghelyzetükkel magyarázom e kör eredetét, hanem meglévő egyéni és közösségi kulturális mintákkal, amelyek formálják a gazdasági szerepkészletet, valamint a külső körülmények befolyásoló erejével.

Számos, elsősorban a néprajz által feltárt példa tanúsítja, hogy a sikeres adaptáció a kádárkori modernizációs lehetőségekhez nem jelentette feltétlenül a polgárosodás beteljesítését, mint ahogy a rendszerváltás utáni megváltozott körülményekhez és feltételekhez való sikeres, a polgárosodás útját jelentő alkalmazkodást sem hozta automatikusan magával. A néprajzi kutatások éppen arra világítanak rá, hogy a paraszti polgárosuláshoz hasonlóan számos lokális változata élt a társadalmi modernizációnak és mobilitásnak, és ezek alapján – éppen a lokális kulturális sajátosságoknak köszönhetően – a kapitalista átalakulásnak is többféle útja létezett.

A poszt szocializmus-kutatások is éppen a továbbélő struktúrák fontosságára hívják fel a figyelmet, az általam vizsgált átalakulás pontosabb megértéséhez pedig éppen a kulturális tényezők feltárása tűnik fontosnak, jelen dolgozatban ezeknek a lokalitásban gyökerező mintáira koncentrálok. |

Az eltérő gazdasági viselkedés területi különbségeinek értelmezésére számos elmélet született már. Erdei Ferenc az általa felállított falutipológiában a múltban kialakult értékek és magatartásminták szerepére mutatott rá. Úgy látta, a feudalizmus kori birtokviszonyok és társadalmi berendezkedés olyan kitörölhetetlen nyomokat hagyott a tartós gazdasági

gyakorlatokban, amelyek hatása kimutatható a parasztság polgárosodásában és a modernizációhoz fűződő viszonyban. Az általa megkülönböztetett jobágyszalvak lakóit a múltból örökölt gazdasági konzervativizmusuk kevésbé segítette a kapitalista termelési viszonyokhoz való alkalmazkodásban, szemben a gazdagodást értéként tételező és versenyszellemet öröklő telepesfalvak lakóival, akik e magatartásmintáik miatt könnyebben alkalmazkodtak a modern piaci elvárásokhoz. (1974) Erdei a gazdasági viselkedés és a hagyományok másféle kapcsolatára is rávilágít, a nagyon hasonló helyzetű és gazdasági adottságú Harta és Dunapataj összehasonlításakor az etnikai kultúrák szerepét hangsúlyozza. Ebben az összehasonlításban azt emeli ki, hogy a sváb munka- és gyarapodás-központú értékrend sikeresebbé teszi Harta lakóit a paraszti polgárosodásban, mint az egykézű, gazdálkodástól szabadulni akaró, egyfajta romló magyar kultúrával jellemezhető Dunapataj lakóit. (1977)

A gazdasági-társadalmi viszonyokban gyökerező, valamint az etnikai sajátosságokba beágyazott értékrend mellett fontos lehet az a Frances Pine által felvetett megközelítés is, miszerint a mindenkori ellenőrző-gondoskodó államhoz való viszony is meghatározója lehet egy-egy térség lakói gazdasági magatartásának. (1998) Két lengyelországi közösség, a Délnyugat-Kárpátokban élő gorálok és a Lódz környéki, 19. századi eredetű munkásság körében vizsgálja, hogyan befolyásolta a munkához, munkanélküliséghez, szocializmushoz, kapitalizmus való hozzáállásukat a közösségek értékrendje. Az államhoz fűződő viszonyt a személyes autonómiára, öngondoskodásra való igény habitusai mentén vizsgálja. A szocializmus összeomlása után kialakult körülményekhez való alkalmazkodás mikéntjét állítva kutatásai középpontjába Pine úgy látja, a hegyi gorálok sikeresebbnek tekinthetők e folyamatban, amit az magyaráz, hogy mindig is próbáltak távolságot tartani az éppen aktuális államtól. Ezért például a szocializmus idején csak olyan mértékben vállaltak munkát az állami vállalatoknál, amennyi elegendő volt ahhoz, hogy a szociális ellátáshoz szükséges jogosultságokat megszerezzék, ám identitásuk alapját továbbra is a földműveléshez, kézműves hagyományokhoz, faluközösséghez való kapcsolódás jelentette. Ezzel szemben a Lódz környéki munkások értékrendje jellemzően alkalmazotti, életükben központi szerepet játszott – már a szocializmust megelőző időkben is – az ipari munkahely, életformájuk a munkásélet sajátosságait mutatta, bár nem adták fel a gazdálkodási tevékenységet sem. A két csoport eltérő értékrendje magyarázza, hogy az állami vállalatoknál betöltött állásaik elvesztésére,

magára a munkanélküliség állapotára eltérő módon és különböző megoldásokat keresve reagáltak, ezek a megoldások pedig jellemző gazdasági magatartásaik mentén is leírhatók.³⁴

Nagy Olga a településekre jellemző sajátos gazdasági viselkedések elemzésébe a hagyományhoz való viszony és a közösségi értékrend szerepét vonja be. Erdélyi falukutatói alapján a magánboldogulás és a közösségi értékrend közötti kapcsolatot vizsgálva úgy látja, meghatározó annak a csoportnak a súlya, befolyása, amelyik feladatának tekinti a hagyományápolást és ezen keresztül az adott közösség integrációjának előmozdítását, a szolidaritás erősítését. Továbbá azt is fontos szempontnak tartja, hogy a szóban forgó csoport mennyire tekinthető hagyománytisztelőnek-bezárkózónak avagy nyitottnak. (1989)

Mindezek az értelmezések azért fontosak az itt tárgyalt téma szempontjából, mert felhívják a figyelmet arra, hogy akár a polgárosodás, a modernizáció, akár a modern piac intézményeihez való alkalmazkodás szempontjából tekintünk a gazdasági teljesítőképesség területi különbségeire, a lokalitásban rejlő kulturális sajátosságok adhatják meg a magyarázatot. A múltban kialakult értékrend, valamint az ezekhez való tudatos viszonyulás szempontjai azonban már átvezetnek a közösség, lokalitás, etnicitás és identitás kérdéseire.

1.3 KÖZÖSSÉG, LOKALITÁS, ETNICITÁS, IDENTITÁS

A fejezet elején említett, 1971-es vitaülésen Sárkány Mihály a néprajzi jelenkutatások egy lehetséges és egyben ajánlatos irányaként a közösségtanulmányok készítését ajánlotta, amelyben a jelenre fókuszáló érdeklődés jól kiegészíthető a néprajznak a múlt megszólaltatása terén felhalmozott tárgyi és módszertani tudásával. (Sárkány 1971) A későbbiekben úgy definiálja a közösségtanulmányt, mint ami a törzsi társadalmak kutatásában érvényesített holisztikus szemléletnek és a terepmunkának mint kutatási módszernek az alkalmazása komplex társadalmak esetében. Mivel egy így felfogott kutatásban a társadalmi mező egésze nem, vagy csak nehezen lenne áttekinthető, érdemes kisebb alakulataiban tanulmányozni az életviszonyok különféle megnyilvánulási formáit. Kisebb alakulat lehet egy település, vagy

³⁴ Pine elsősorban a nők szemszögéből vizsgálja a kérdést.

éppúgy a csak néhány utcasarok határolta városi terület is.³⁵ A közösségtanulmány mindazonáltal nem önálló tudományterület, sokkal inkább egy kutatási tradíció, egy műfaj vagy zsáner a társadalomtudományokon belül, elsősorban a szociológia, néprajz, antropológia és kultúrákutatók eszköztárába tartozik. (Sárkány 2000b: 57)

A közösségtanulmányok kérdése rávilágít arra a problémakörre, ami egy adott csoport valamilyen jellegzetes egysége alapján (földrajzi, kulturális, etnikai vagy éppen közigazgatási) közösségként tételeződésével vagy tételezhetőségével kapcsolatos. A 19. század második felében, vagy még inkább utolsó harmadában az iparosodás és a mobilizáció előrehaladtával olyan mélyreható társadalmi változások indultak be, amelyek nagymértékben átalakították a társas és társadalmi kapcsolatokat, a tudati formákat és a régi világ gyors eltűnésének érzetét keltették. Ezért a távoli, idegen világokhoz, valamint a saját néphez valamiféle értéktelítettség képzete társult, a hagyományok, a kultúra teljességének őrzőjeként tekintettek rájuk, amiket ráadásul a stabilitás, és a közeli és szoros kapcsolatok uralta közösség mítosza is körülvengett.³⁶ A 19. század végén, 20. század elején a közösség iránt mutatkozó érdeklődés okán az egyes tudományterületek – régiek és ekkor önállósodók egyaránt – megpróbálták meghatározni-megalkotni a maguk közösség-definícióját, érthetően más-más feltételrendszer mentén.³⁷

Ebben a társadalmi és szellemi közegben vetette papírra Tönnies elgondolását a régi, hagyományos, természetes módon alakult és a modern, mesterségesen létrehozott emberi szerveződési formákról, amiket a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* fogalmakkal írt körül (Tönnies 1983: 9–11), s amelyek sokáig uralták a társadalomtudományok közösség-meghatározását, vagy legalábbis kiindulópontját jelentették ezeknek. (Tóth G. 2002) A két fogalom közül az előbbit általában 'közösség', utóbbit pedig 'társadalom', 'társulás' értelemben használjuk. Tönnies meghatározásában a közösségi jellegű társadalmakat a vér (rokonság), a hely és a

³⁵ Utóbbira példa William Foote Whyte által bemutatott, olaszok lakta szegénynegyed „utcasarki társadalma” Kelet-Bostonban a harmincas évek végén. (Whyte 1999)

³⁶ Ennek a felfogásnak a néprajz és antropológia alakulására kifejtett hatását az időszemlélet alakulásának bemutatásánál, vonatkozó irodalmakkal együtt, már bővebben tárgyaltam. Arról, hogy a közösség tudományos fogalmának megszületése mennyire a hagyományok, a nép, a saját népi kultúra és az idegen kultúrák felfedezésének, mitizálásának 19. századi szellemi áramlatában gyökerezik, lásd: Macfarlane–Harrison–Jardine 1977, Tóth 2002. A „közösség mítosza” kifejezést egyébként Alan Macfarlane és munkatársai használják a közösségtanulmányok készítéséhez módszertani segédletnek szánt könyvük bevezetőjében. (Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 1–4)

³⁷ Ezeket Tóth G. Péter mutatja be: az ökológia, etológia, genetika, demográfia, statisztika „populációkról” beszél, a régészet „régészeti kultúrákat” határoz meg, a történettudomány – hasonlóan a néprajztudományhoz – hagyományos társadalmakról ír, míg a szociológia és részben a szociálanropológia is a „társiasságot”, „társulást” veszi kiindulási alapként, bár előbbi a „tömeg” kérdésével is foglalkozik. (2002: 11)

tudat egysége jellemzi, így az a falura jellemző közeli, családi viszonyok által uralt organikus egység, ellentétben a társadalommal, ami egymástól elidegenedett emberek mechanikus kapcsolódásaiból áll, s ennek színtere, példája a város. (Tönnies 1983: 15–56 és 57–116)

A századforduló társadalomelméletei abban a tekintetben egyetértettek, hogy a modernizálódó társadalmakban sorozatos kihívások érik a társadalmi kapcsolatok hagyományos szerveződési formáit, a fokozódó mobilizáció pedig ennek lokális színtereit is veszélyezteti. Ezt Ferdinand Tönnies mellett Émile Durkheim és Max Weber is megfogalmazták, bár a lokalitás tekintetében eltérő hangsúllyal. Tönnies elméletében a közösség vagy közösség jellegű társadalmak esetében fontos szempont azok lokalizáltsága, vagy legalább is lokalizálhatóságuk, ő elsősorban a faluhoz, a kisebb térbeli kiterjedésű és népességű alakulatokhoz köti ezeket. Durkheim a társadalmi modernizáció értelmezését a szolidaritás szemszögéből közelíti meg. Úgy véli, a hagyományos közösségi formákban egyfajta mechanikus szolidaritás működik, amelynek lényege, hogy az egyének tudata nagyban hasonlít egymáshoz az individuális tudatok közös része, a kollektív tudat megléte miatt. Az ilyen, szerinte jellemzően kis méretű tradicionális társadalmakat a közös hiedelmek, eszmék, érzések rendszere köti össze. Ezzel szemben a modern társadalomra az organikus szolidaritás jellemző, melyben a kollektív tudat visszaszorul (de nem tűnik el), a társadalom a speciális funkciók rendszerévé válik, amiket leginkább szerződéses viszonyokban jelenítenek meg. (Durkheim 2001) Durkheim, hasonlóan Tönnieshez, a hagyományos, kollektív tudat által vezérelt, közösség jellegű társadalmakat éppen ezért a kis léptékű, lokalizálható társadalmakkal azonosítja. Weber a társadalmi cselekvések vizsgálatára építi szociológiáját, ezért a *közösség* és a *társulás* meghatározásában nála a szubjektív és a racionális cselekvések elkülönítésére helyeződik a hangsúly.³⁸ Az, hogy mennyire lokalizálhatók az ily módon elkülönített cselekvések által létrejövő társadalmi formák, számára nem bír különösebb jelentőséggel, a közösség egyik legjellemzőbb megnyilvánulási formája nála a család, míg a társulás a modern piac intézménye. Abban azonban egyetért Tönniessel, hogy nem léteznek

³⁸ Weber közösségnek nevezi azt a „társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve *átértett*, (érzelmi-indulati vagy tradicionális) *összetartozásán* alapuló beállítottság jellemzi.” Társulásnak az olyan társadalmi kapcsolatot tekintí „ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált *érdekkiegyenlítődesen* vagy ugyanígy motivált *érdekkapcsolódáson* alapuló beállítottság jellemzi. Kiváltképpen tipikus (de nem kizárólagos) a kölcsönös hozzájárulással létrejött racionális *megegyezésen* alapuló társulás.” (1987: 66) (Kiemelések az eredetiben – S. Gy.)

tiszta formák, ahogy fogalmaz: „A társadalmi kapcsolatok nagy többsége azonban *részben* közösség-, *részben* társulás jellegű.” (Weber 1987: 67) (Kiemelés az eredetiben – S. Gy.)

A társadalomtudományok, ezen belül is a szociálintropológia, néprajz, történettudomány és szociológia részéről a közösség tönniesi értelemben vett felfogását szinte megszületésétől kezdve számos kihívás érte és éri. Előbb az antropológiai terepmunka, mint a megismerés sajátos módjának általánossá válása, majd a közösségtanulmány, mint jellegzetes megközelítésmód és műfaj felvirágzása kérdőjelezték meg a közösség hagyományos felfogását.

Kezdeti szakaszában az antropológia, amikor valóban földrajzi értelemben is elszigetelt közösségeket kutatott, a vizsgált közösség területileg és társadalmilag is jól körülhatárolható egységnek tűnt, amelyen belül akár a vérségi-rokonsági, akár a területi kapcsolatok, vagy a közösen osztott tudati formák (bármilyen társadalmi, politikai, vallási-ideológiai tudat vagy morális képzet) és az ezeken alapuló társadalmi gyakorlatok rendszere jól tanulmányozhatónak tűntek a résztvevő megfigyelés technikájával. Ám ahogy egyre inkább a komplex társadalmak, vagy kevésbé elszigetelt társadalmi egységek kutatása felé fordult az antropológiai érdeklődés, a terepmunka-technika és a résztvevő megfigyelés, mint a megismerés alapvető formája, a közösség meghatározásával kapcsolatban számos elméleti problémát vetett fel. A kutató által tanulmányozásra kiválasztott rokonsági viszonyok, térségi kapcsolatok vagy a tudati formák és az általuk meghatározott társadalmi gyakorlatok a vizsgálatra kiválasztott egységen belül a legritkább esetben mutattak teljes átfedést területi kiterjedésük vagy társadalmi kapcsolatokat meghatározó jellegük tekintetében, sokkal inkább egymást csak *részben* átfedő halmazoknak tűntek. (Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 11–13) Vagyis egy adott szempont szerint körülhatárolt területi vagy társadalmi egységen belül más csoportokat és földrajzi egységeket fedett le pl. a házassági szokások, a gazdasági kapcsolatok, a kulturális gyakorlatok vagy éppen a politikai ideológiák és kapcsolatok rendszere, igaz, hogy ezek eltérő hangsúllyal és nem egyforma kidolgozottsággal jelentek meg egy-egy adott antropológiai munkában, igazodva a kutatás kérdésfelvetéséhez. Ráadásul az antropológusok területi értelemben és népességszám tekintetében is nagyon különböző nagyságú egységeket vizsgáltak, nem is beszélve a kutatás időbeli határainak igen eltérő voltáról. (Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 4–14)

A törzsi társadalmaktól a komplex társadalmak vizsgálata felé haladó antropológiában Robert Redfield vezette be a „kis közösség” fogalmát, ami alatt csoporttudattal bíró, társadalmilag homogén, de legalább is lassan változó, önellátásra berendezkedett kis méretű közösséget értett. Kritériumai egy ideáltípust, modellt írnak körül, ami szerinte univerzális kulturális sajátosságnak, az emberi együttélés alapvető formájának tekinthető, s mint ilyen, bármilyen társadalomban fellelhető, ám a megadott feltételrendszer szerint sehol nem található meg. Véleménye szerint az antropológusnak és az antropológiának éppen az a feladata, hogy azokat a társadalmi és kulturális változásokat rögzítse, amelyeket a modern ipari társadalom gyakorol a földrajzilag jól körülhatárolható és nem túl népes hagyományos közösségekre, vagyis azt kell vizsgálni, hogyan, mennyire és miért tér el a kutatott egység az ideáltípustól. Redfield éppen úgy „lokalizálja” a közösséget, mint Tönnies vagy Durkheim, hiszen a kis(ebb) méretű helyi társadalmakban véli fellelni azt.³⁹ Az említett szerzőket elődeinek tekinti abban, hogy hozzájuk hasonlóan modelljével ő is egy ellentétpárban fogalmazza meg a társadalmi és kulturális változások folyamatát, irányát, vagyis azt, ahogy az emberi társadalmak a hagyományos közösségi életmódtól haladnak az urbanizált városi, városias életformák felé a törzsi, falusi, kisvárosi, nagyvárosi kontinuum mentén.⁴⁰ Ezzel a megközelítésmóddal és az általa ajánlott vizsgálati módszerrel⁴¹ véleménye szerint éppen úgy értelmezhetőek egy adott közösség időbeli változásai, mint ahogy különböző társadalmak eltérő szerveződési formái is jól összevethetővé válnak. (Redfield 1960)

³⁹ Így fogalmazza meg ezt könyvében: „...az a gondolat kezdett kifermálódni bennünk, hogy a primitív, népi vagy paraszti élet az életforma általános és absztrakt módjaként gondolható el, mint egy elképzelt totális struktúra, minőségileg különböző a városi, nagyvárosi életformától.” (Redfield 1960: 131.)

⁴⁰ Redfield 1941-ben megjelent, a *The Folk Culture of Yucatan* (Chicago, University of Chicago Press) címet viselő könyvében már megfogalmazta a fenti kritériumokat és a népi és városi társadalmak között kimutatható fejlődési, átalakulási folyamat hipotézisét, egy törzsi település, egy parasztfalu, egy kisváros és a félsziget központjának számító nagyváros tanulmányozására alapozva elméletét. (Leslie 1968) A „kis közösség” fogalom már ebben a munkájában megjelenik, ám csak másfél évtizeddel később írja meg, ekkor már más klasszikus antropológiai kutatások példáira (is) alapozva elméleti esszéjét a kis közösségekről és tanulmányozásuk módjáról (*The Little Community: Viewpoints for the Study of a Human Whole*, Chicago, University of Chicago Press, 1955), e munkájának egy 1960-as kiadását volt alkalom forgatni.

⁴¹ Redfield elemzési szempontjai a következők: véleménye szerint a kis közösségek vizsgálatakor figyelembe kell venni az ökológiai rendszert, a társadalmi struktúrát, a tipikus életutakat, a csoport tagjainak jellegzetes személyiségjegyeit. Ezeket túlmenően a kutatónak egy közösség vizsgálatakor nemcsak saját, külső nézőpontját kell érvényesítenie, hanem át kell vennie a kutatott emberekét is, vagyis képesnek kell lennie belső nézőpontból is látni a vizsgálatokat. Fontosnak tartja a közösség történetének megismerését, és nagy hangsúlyt fektet a külső kapcsolatrendszer feltárására, vagyis a közösség horizontális és vertikális kapcsolatainak feltérképezésére is. (Redfield 1960)

Eközben a 20. század elején kialakuló új „műfaj”, a közösségtanulmány⁴² elterjedése tovább bonyolította a közösség-fogalom értelmezésének amúgy sem egységes képét. A történészek, szociológusok, antropológusok, etnológusok, néprajzosok által végzett kutatások arra irányultak, hogy egy térben és időben jól körülhatárolható egységen belül a társadalmi élet teljességét, a kultúra egészét átfogó módon mutassák be. Így a közösség lokalizálásával hol hagyományos paraszti közösségekről, hol falvakról, mint adminisztratív egységekről, esetleg egyházközségről, törzsi társadalmakról vagy éppen városról, városrészeiről beszéltek. A szemléleti és módszertani sokszínűség egyfelől azt eredményezte, hogy a közösség fogalom értelmezése bizonytalanná vált,⁴³ másfelől viszont a sokszínű kutatások egyik nagy eredménye abban rejlett, hogy rámutattak arra, miszerint szoros, szolidaritáson alapuló kötelékek, a csoportképződésnek, közösségi tudatnak addig elsősorban a „kis közösségekkel” azonosított sajátosságai nagyvárosi környezetben is fellelhetők. A közösségtanulmányt mint módszert számos kritika érte már a 20. század középső harmadára eső virágkorában is, ezek közül egyik legfontosabbnak éppen az tűnik, hogy az imént említett szemléleti és módszertani sokszínűsége miatt sokan úgy vélték, a közösség éppen az, amit a kutató annak szeretne látni, nem függetlenül az általa választott vizsgálati módszer lehetőségeitől. (Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 15)

A 20. század közepén megszülető, az antropológia által is elfogadottá váló közösség-definíció ha a területi elvről éppen a terepmunka-technika okán nem is tudott lemondani, a közösségtanulmányok eredményeképpen az összetartozás és ennek kifejezésére kialakított gyakorlatok meghatározására már jóval árnyaltabb, kidolgozottabb megfogalmazással élt.

⁴² A közösségtanulmány alapvetően a brit imperializmus szociálanropológiájából és a chicagói szociológiai iskola kutatásaiból nőtt ki. Hosszú életútja során már számos szerző összefoglalta addigi eredményeit és szemléleti jellegzetességeit, ezek közül csak néhány fontosabbat említve: Arensberg az amerikai és nyugat-európai szociológiai eredményeket összegzi (1954), Frankenberg kizárólag a brit tanulmányokat és csak a szociológia területéhez tartozókat vonja be elemzési körébe (1966); Macfarlane, Harrison és Jardine a közösségtanulmányok módszertanát dolgozzák ki, elméleti bevezetőjükben figyelmüket kiterjesztik a nem nyugati típusú társadalmak közösségeit kutató antropológiai munkákra és az elmúlt korszakok közösségeit vizsgáló történeti művekre is (1977). Sárkány Mihály a közösségtanulmány mint műfaj elméleti és szemléleti eredményeit összegzi, valamint négy munkát alapul véve összehasonlíthatóságuk lehetőségeit vizsgálja (2000b). Kovács Éva a közösségtanulmányok és általában a közösségtudomány kritikai elemzését adja széles – mondhatni interdiszciplináris – társadalomtudományos elméleti nézőpontból, egészen a tanulmány jelenéig vizsgálva az eredményeket (2007). A magyar közösségkutatások 20. századi történetét mutatja be Kotics József, elsősorban a két háború közötti korszak eredményeire helyezve a hangsúlyt. (2007)

⁴³ George Hillery 1955-ben végezte el a szociológia és szociálanropológia közösség-definícióinak áttekintését és összevetését, arra az eredményre jutva, hogy a vizsgált kilencvennégy definícióban a közös elem mindössze annyi, hogy senki nem tagadja a közösség területiségét, valamint hogy minden meghatározás emberekre vonatkozik. Gyakori feltételnek számított a társadalmi interakció, és a faluszociológusok munkáit inkább jellemezte a Tönnies-féle érzelmi-akarati összhang kitételének jelenléte. (Idézi: Sárkány 2000b: 58–59)

Goerge P. Murdock szerint az egymással közvetlenül és folyamatosan érintkező egyének (ezért szükséges a térbeli közelség) társadalmi együttműködéseként lehet leírni a közösséget, akik között a rendszeres interakciók eredményeként megteremtődik a kölcsönös függés, az együttműködés és az egységesülés gyakorlata, valamint kialakulnak ennek magatartásformái. A meghatározás askriptív jelleggel is bír, ugyanis nem tekinti közösségnek a valamilyen céllal létrehozott társulásokat, és az olyan együttélési formákat is kizárja a jelentéskörből, amelyekben nem jelenik meg a kölcsönös függés, együttműködés és egységesülés gyakorlata.⁴⁴ A definíció jól mutatja, hogy a század közepére a közösség lehetséges értelmezése már mennyire messzire jutott a Tönnies-féle idealizált felfogástól.

A néprajztudomány és az etnológia azonban alapvetően a saját nép hagyományos kultúrájának vizsgálatát tekintette feladatának, éppen az iparosodás korszaka előtti állapotában lelve fel annak tradicionális elemeit, ezért a Tönnies által megfogalmazott közösség definíció jól alkalmazhatónak tűnt a tudományszak(ok) érdeklődési körébe tartozó népi, paraszti társadalmi alakulatok tanulmányozásához.

Mindazonáltal a két háború közötti magyarországi falukutatók, mint fentebb már említettem, a falumegismerés és valóságfeltárás indíttatásából eredtek. Ebből fakadt, hogy általában nem a közösség, hanem általában a népelet és a társadalmi viszonyok (esetleg a hagyományok) megismerése törekedtek, továbbá erős volt bennük a társadalomjobbító szándék. Még arra a néhány, a közösségkutatások látásmódját alkalmazó műre sem jellemző a közösség elméleti kereteinek feszegetése, amelyek kiváló társadalomleírásokat, társadalomelemzéseket adtak, s ezért a társadalomnéprajz mindenképpen előképeiként tekint rájuk.⁴⁵ A korszakban jellemző felfogás szerint ezek a munkák a falut „helyi közösség” értelemben vizsgálták, vagyis ami mindazokat felöleli, akik a település határain belül élnek. (Paládi-Kovács 2000a: 26)

⁴⁴ Lásd ehhez Sárkány Mihály „közösség” szócikkét a Magyar Néprajzi Lexikon megfelelő kötetében. (Sárkány 1980: 330)

⁴⁵ A társadalomnéprajzi jelenkutatások hazai történetéről írott alfejezetben már részletesebben bemutattam ezeket a műveket, itt csak felsorolás-szerűen ismételném meg újra, melyekre is gondolok: Erdei mikroszemléletű társadalomrajzaira, a paraszti élet romantikus szemléletmódjától sem mentes, ám kimerítően alapos, monografikus falu- és társadalomleírást nyújtó „Kemse-kötet”, Szabó Zoltánnak a szociografikus alaposágú társadalomleírásaira, Kovács Imre, Szeibert János elemző munkáira és Fél Edit monografikus falufeldolgozásaira. Egyetértek Kotics Józseffel abban, hogy a két háború közötti falukutatók eredményeit, így ezeket a műveket is csak a „lokális életvilág komplex feldolgozását” (Kotics 2007: 24) megcélzó munkáknak lehet tekinteni, a közösségtanulmányok módszertani (antropológiai terepmunka) és szemléleti (holizmus) kívánalmait szigorúan értelmezve azonban ezek nem tekinthetők a műfaj termékeinek.

Az egyik, és talán az egyetlen kivételnek e korszak néprajzos szerzői közül Fél Edit tekinthető, aki 1948-as írásában éppen a néprajznak a népi közösségek tanulmányozása terén előálló feladatait és eredményeit veszi számba és igyekszik a közösség néprajz szempontjából értelmezhető egységeit meghatározni. Népi közösségen valójában ő a népi társadalmat érti, ami kisebb-nagyobb társulási csoportból tevődik össze, ezek közül a tönniesi közösség-fogalom szerint meghatározható csoportok tanulmányozását tekinti a tudomány szak feladatának.

René Mauniernek a közösség különböző csoportformáira vonatkozó felosztását alapul véve a néprajz feladatait így a rokonsági csoportok (család, nagycsalád, nemzetség, had), a helytől meghatározott csoportok (szomszédság, falu-, városrész, faluközösség, etnikai csoport), továbbá a cselekményektől meghatározott társulások tanulmányozásában látja. Az első két kategóriát pozícióközösségnek nevezi, a harmadikat akcióközösségnek, aminek további két fajtáját különbözteti meg azok organizált és organikus jellege alapján. A munka, játék és rítus kivitelezésére társult csoportokban a tönniesi *Gemeinschaft* szellemét látja érvényesülni, ezeket nevezi elsődleges akciócsoportoknak, amelyek mindenképpen számot tartanak a néprajz érdeklődésére. A céhekben és a népi közigazgatás szerveiben azonban már olyan fokú organizációt lát, ami miatt ezeknek a másodlagos akcióközösségeknek a tanulmányozását kizárja a néprajzi érdeklődés köréből. (Fél 2001 [1948])⁴⁶ A falukutatások, részben Fél Edit elméleti, de talán még jobban gyakorlati munkássága is mind hozzájárultak ahhoz, hogy a néprajz számára a faluközösség központi fogalommá, a társadalomvizsgálatok lokalizálásának leginkább kézenfekvő helyszínévé vált. (Paládi-Kovács 2000a: 26)

A második világháború után – a gyarmatbirodalmak szétesésével és az antropológia hazatérésével – megélénkültek a parasztság-kutatások, az antropológiában ekkor figyeltek fel Redfield elméletére és fordult az érdeklődés a kisméretű és/vagy paraszti közösségek kutatása felé (lásd pl. Leslie 1968; Löfgren 1985: 530), ami egyre több helyi társadalomról szóló elemzést eredményezett. A redfieldi elgondolások és elsősorban a korszak parasztság-tanulmányainak fogalmi és szemléleti hatása Magyarországon legerőteljesebben éppen az Átány-köteteken érződik (Fél–Hofer 1997; Paládi-Kovács 2000: 27), a helyi társadalom, a paraszti közösség működését monografikus igényrel feltárni igyekvő, elsőként megjelent kötet az első, klasszikus értelemben vett magyarországi közösségtanulmánynak is tekinthető.

⁴⁶ Idővel persze a hazai néprajzi kutatásban mind gyakoribbá váltak a Fél Edit által organizált formáknak nevezett társadalmi csoportok vizsgálatai is. (Paládi-Kovács 2000a: 28)

Eközben, az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől a közösség fogalom meghatározásában újabb elmozdulások történtek. Az Eric Wolf által bevezetett *hálózat* (web) fogalom új lendületet adott a közösségkutatásoknak és értelmezéseknek, ennek hatására a közösségre mint a csoportkapcsolatok hálózatára tekintettek. Az ebből a felfogásból kinövő társadalmi kapcsolatháló-elemzések már az egyén társadalomban elfoglalt helyét keresték a kapcsolódást biztosító közösségek vizsgálatán keresztül. (Macfarlane–Harrison–Jardine 1977: 16–21) Később Kevin Lynch mentális térképezési eljárása már arról szólt, az egyének hogyan képzelik el életvilágukat és határaikat. (Kovács 2007: 10) Általánosságban, a társadalomtudományokban a hatvanas évek végétől érezhető kvalitatív fordulat átalakította a közösségkutatásokat (is). A különböző „megalapozott elméletek” mentén végzett empirikus kutatások a maguk paradigmái szerint fogalmazták meg a közösség ismérveit.

Tóth G. Péter a közösség fogalom történeti alakulását elemezve számos ilyen elméletet bemutat. Eszerint a szimbolikus antropológiában a rítus-csoportok kvázi-közösségéről, a szociolingvisztika és az antropológia határterületén beszélő közösségekről, az irodalomkritika és antropológia találkozásánál interpretív közösségekről, sőt közösségek interpretív tökéjéről, míg a történészek a kollektív emlékezet szerepét vizsgálva emlékezet-közösségekről beszéltek. (2002) A szerző a számtalan közösség-felfogás ismertetése végén arra a következtetésre jut, hogy a fogalom végül feloldódott a sok individualista elméletben, vagyis hogy már nem létezik a társadalomtudományok számára általános és érvényes közösségfogalom.⁴⁷ Azt is állítja továbbá, hogy a meghatározások bárhová vezettek is, valójában sosem tudtak elszakadni a tönnesi metaforikus-mitologikus fogalmaktól, a vér, a hely és a tudat hármasságától. Beszéljenek az újabb elméletek akár hálózatról, akár emlékezetéről vagy nyelvekről, szerinte az eredeti képzeteket járják körül. (2002: 29–31)

Bár az érvelés meggyőző, magam mégis inkább Kovács Éva véleményét osztom, aki ezzel kapcsolatban két lényeges és egymással összefüggő dologra hívja fel a figyelmet. A közösségkutatásokban a nagyjából a hetvenes évek óta színre lépő, általa „harmadik

⁴⁷ Ezt így fogalmazza meg: „A közösség lelkes felfedezői mítoszokat teremtettek, mikro- és makroszintű elemzéseket végeztek, határait körberajzolták, majd eltörölték, helyhez kötötték, majd territóriumától megfosztották. A közösség megragadásának, felfedezésének szakosodott képviselői számtalan eszközt és módszert dolgoztak ki, hogy vizsgálatuk tárgyát leírassák. Ezek az eszközök azonban a társadalomtudományi közösségfogalom felszámolását is eredményezték. A makrodimenziók helyett a mikroszintű elemzések egyedül üdvös volta vagy a különböző léptékű vizsgálati tartományok átjárhatatlansága, az elemzések individualista szemszögből történő elbeszélésmódja mind-mind a közösség fogalmának köddé foszlatását, elérhetetlenségét eredményezték.” (Tóth G. 2002: 29)

nemzedéknek” nevezett kutatók felfogásában érezhető elmozdulás történt a közösség hajdani tönniesi, idealizált eszméjétől a jóval gyakorlatiasabb weberi megközelítés felé. Weber ugyanis a társadalmi kapcsolat összetett, heterogén voltát hangsúlyozza, aminek minden résztvevő más-más értelmet tulajdoníthat, így van aki közösségként, van aki társulásként éli meg ugyan azt a csoportot fenntartó kapcsolatot. A közösség ezért nem az azonos eszmék, viselkedések, helyzetek okán jön létre, hanem amikor közös válaszokat találnak külső kihívásokra, vagyis az egymáshoz és nem a környezethez igazodással alakul ki. A weberi szemlélet érezhető abban az újabb közösség-definícióban is, amit szintén ő idéz. Eszerint négy ismérvet kell teljesítenie egy csoportnak ahhoz, hogy közösségnek lehessen nevezni: valamiféle társadalmi vagy földrajzi tér („helyiség”, „idevalóság”); közös érdekek, identitások (identitáspolitikák); társadalmi interakció a tagok között; az azonosítást, azonosíthatóságot szolgáló kollektív társadalmi cselekvések.⁴⁸ Mindezek alapján úgy véli, a weberi szemlélet vezetett el oda, hogy az utóbbi évtizedek közösségkutatásaiban már elsősorban azt vizsgálták, hogy az egyének hogyan képzelik el, és miként határozzák meg közösségeiket és ehhez kapcsolódóan identitásukat. (Kovács 2007: 8–10)

Mindezeket úgy is összegezhethetjük, hogy a közösség-felfogás a „valami eleve adott” felől elmozdult a „cselekvő közösség” elképzelés irányába, így a hangsúly egyre nagyobb mértékben a közösség hatáira, azok fenntartására, az ehhez mozgósított és életben tartott identitásokra, megvalósított kollektív társadalmi cselekvések kutatására helyeződött. Mindazonáltal részben mégis igazat kell adni Tóth G. Péternek abban, hogy a hely (lokálitás), a vér (a tagok közötti valamiféle kapcsolat, az interakciók) és a közös tudat (identitás) ismérve ugyan úgy részei az újabb elméleteknek is, a cselekvés szempontjának beépítése azonban átalakította és felpezsdítette az ezekről való gondolkodást.

Erős identitással rendelkező helyi társadalomról, ráadásul etnikai identitással bíró közösségről lévén szó ebben a dolgozatban, a lokálitás és az identitás, etnikai identitás, ehhez kapcsolódóan az etnicitás fogalmainak formálódását érzem szükségesnek még körüljárni és rámutatni az általam használt, figyelembe vett értelmezésükre.

Az etnicitás, etnikai identitás vizsgálata viszonylag újabb területnek számít a társadalomtudományokban, általában Frederik Barth 1969-es, az etnikai csoportthatárokat

⁴⁸ Anthony Cohen definícióját (*The Symbolic Construction of Community*. London, Tavistock, 1985.) Kovács Éva idézi, (2007: 10) aki arra is felhívja a figyelmet, hogy lényegében ez a meghatározás nem tér el sokban Hillery 1955-ös extenzív adatgyűjtés alapján meghatározott minimál-definíciójától.

újszerű megközelítésben tárgyaló tanulmánykötet szerkesztői bevezetőjében megfogalmazott elméletét tartják a fogalmak későmodern karrierje kiindulási pontjának, a hozzájuk kapcsolódó elméletek és diskurzusok igazi kivirágzása a nyolcvanas-kilencvenes évtizedre tehető. Az európai néprajzban, etnológiában és antropológiában azonban hosszú múltra tekinthet vissza az etnikai csoportok, etnikai identitás tanulmányozása.

A néprajz az etnikum, etnikai csoport fogalmát elsősorban a falusi, paraszti társadalmak kutatásában használta, és területileg jól elkülöníthető, azonos nyelvű és kultúrájú csoportokat értett alatta, vizsgálata ezen csoportok etnohistoriájára, kulturális jegyeire és más csoportokkal folytatott interetnikus kapcsolataira, kulturális kölcsönhatásaira terjedt ki. (Paládi-Kovács (szerk.) 1980; Kósa–Filep 1983)⁴⁹ Ahogy a néprajz, úgy az antropológia is sokáig úgy tekintett az etnicitásra és az etnikai csoportok identitására, mint valami eleve adott dologra, ami a kulturális sajátosságokban jut kifejezésre. A kulturális- és szociálanropológiában azonban korán megjelent egy az etnicitást strukturális viszonyokból, helyzetekből magyarázó irányzat is, amely úgy fogta fel az etnicitást, mint amit a politikai hatalomért vagy más gazdasági erőforrásokért folytatott küzdelem határoz meg, jelöl ki. Thomas Hylland Eriksen az etnicitás- és nacionalizmus-elméleteket összegző művében (2008) ennek az irányzatnak két fontos, a későbbi elméletekre is hatást gyakorló korai kutatási hagyományát említi. A manchesteri iskola kutatói a mai Zambia területén az ún. Copperbelt térségben az 1930-as évektől kezdődő rézbányászat hatására beinduló erős urbanizációs folyamatok közepette vizsgálták a csoportszerveződés etnikai meghatározottságait és az etnikai identitás szimbolikus megjelenítési formáit, mint az elismerésért folytatott küzdelem eszközét. A chicagói iskola amerikai nagyvárosok bevándorló csoportjait vizsgálva az etnikai különbözőség megőrzésének lehetőségét, az akkulturáció folyamatát, valamint az etnikai különállás gazdasági adaptációban játszott szerepét kutatta.

Az etnikai csoportot kulturális alapon álló szerveződésnek tekintő, primordialistának (is) nevezett állásponttal Barth említett tanulmánya jelentette a szakítás kezdetét. A norvég antropológus úgy vélte, hogy nem a kulturális jellemzők és azok újratermelése, reprodukálása teremti meg az etnikai csoport azonosságát és biztosítja fennmaradását, jelöli ki határait, hanem éppen ellenkezőleg, az interetnikus találkozási helyzetek teremtik meg és tartják fenn a kulturális különbségeket. Véleménye szerint az etnikai csoportot határai sokkal jobban

⁴⁹ A téma szakirodalma a néprajzban óriási, ezért itt csak a fogalmakat és megközelítésmódokat meglátásom szerint legjobban összefoglaló művekre hivatkozom.

jellemzik, mint az a kulturális tartalom, amit ezek a határok „közrefognak”. (Barth 1969) Barth tanítványa, az előbb említett Eriksen az etnicitást úgy látja, mint ami az etnikai csoport saját, megkülönböztető kulturális jegyeinek tartott értelmezése és kommunikálása által jön létre. Az etnicitás szerinte is viszonyjellegű, ám a kultúrának egy émikus felfogása fejeződik ki ebben a viszonyban. Véleménye szerint a csoport belső kultúra-értelmezését legjobban a nyilvános reprezentációkban valamint a saját és a mások kultúrájáról folytatott mindennapi beszédben lehet tetten érni. (2008)

Barth és követői nemcsak az etnicitás primordiális felfogásával szakítottak, hanem annak teremtett, létrehozott, megalkotott lényegére helyezték a hangsúlyt, a folyamatot azonban elsősorban „belülről” vizsgálták, vagyis ahogy a csoporttagok megalkotják a csoport képzetét és ehhez való tartozásukat. (Feischmidt 2010: 12) Richard Jenkins továbbgondolja ezt az elképzelést és a külső környezet kategorizációs tevékenységét is bevonja az értelmezésbe. Elkülöníti a csoport és a kategória fogalmait, előbbi lényege a belső meghatározási folyamatban, utóbbié a kívülről történő identifikációban ragadható meg. Míg tehát a csoport belülről definiálja magát, addig a kategória az, ahogy kívülről azonosítanak egy csoportot. A kívülről történő azonosításban, a kategorizációban fontos a hatalmi mozzanat, mivel az a kategorizált és a kategorizáló közti hatalmi viszonyt képezi le. Ugyanakkor a kategorizáció több módon is hozzájárulhat egy csoport önazonosságának meghatározásához, ennek egyik alapesete az internalizáció, amikor a kategorizált csoport a róla alkotott meghatározásokat különböző okokból és módokon (Jenkins öt ilyen esetet említ) beépíti saját identitásába. (Jenkins 2002) Ez a felfogás a dolgozat szempontjából különösen fontos jelentőséggel bír, a negyedik fejezetben éppen azt próbálom majd bemutatni, hogyan építették be a tarjáni svábok önértelmezésükbe a külső környezet által rájuk ragasztott, gazdasági magatartásokban (is) megnyilvánuló tulajdonságjegyeket, mentalitásbeli elemeket, és hogyan használják ezt sikereik értelmezésében.

Az etnikai csoportot jellemző kulturális jegyekben Michael Stewart közösségi erőforrást lát a romák esetében, (Stewart 2001) de számos más kutató is megfogalmazta ezt a tételt, többnyire a bevándorlók és vendégmunkások gazdasági adaptációját vizsgálva, és általában a bourdieui tőkeelméletet híva segítségül az értelmezéshez. (lásd ehhez bővebben: Feischmidt 2010: 11) Az etnicitást nem pusztán társadalomszervezetként kezelő felfogások (mint a barthi „iskola”), hanem az etnikai szervezetben alapvetően valamiféle politikai szerveződést

meghatározónak tartó megközelítések az etnicitást az erőforrásokért folytatott verseny egy eszközének tekintik. (erről az irányvonalról részletesebben Eriksen ír: 2008: 68–71) Ehhez a szemlélethez áll közelebb Jean és John Comaroff *Ethnicity, Inc.* című, 2009-ben napvilágot látott könyve. A szerzőpáros a politikai antropológia nézőpontjából tárgyalja a kulturális különbségek kommodifikálásának és az etnikai identitás inkorporációjának különféle gyakorlatait, úgy vélik, a „miért csak címkézzük (*labeling*) az etnicitást és nem márkásítjuk (*branding*)” fordulattal fejezhető ki legjobban az a folyamat, ami tereptapasztalataik és kutatómunkájuk alapján az etnicitás jövőjéről körvonalazódik. Számos, elsősorban afrikai, elvéve skóciai, dél- és észak-amerikai példán keresztül mutatják be azt a jelenséget, vagy még inkább folyamatot, ahogy az erőforrásokért folytatott versenyben egyes csoportok saját kultúrájukat „áruba bocsátják”, kommodifikálják. Könyvükben elsősorban az etnikai inkorporáció azon formáját vizsgálják, amikor egyes csoportok etnikai alapon szerveződő, legális üzleti vállalkozásokat, gazdasági társaságokat hoznak létre kultúrájuk és identitásuk értékesítésére.⁵⁰

A dolgozat célja is az etnikai identitás és kultúra gazdasági erőforrásként való felhasználásának folyamatait, mikéntjét feltárni egyéni és közösségi szinteken, megközelítésemet valahol e két, imént ismertetett szemlélet között elhelyezkedőnek érzem. Nem a tőke-elméletek felől közelítem meg a Tarjánban tapasztaltakat, hanem a lokalitás teremtése felől, vagyis azt vizsgálom, ahogy a helyi politika felhasználja az etnicitást a közösségiség, helyi identitás, a tarjániság kiépítésére, erősítésére gazdasági előnyszerzés érdekében. Az egyéni gazdasági magatartásokban is fontos erőforrás-szerepet játszik értelmezésben az etnikai identitás kulturális elemkészletének néhány darabja, valamint magához az etnicitáshoz való viszony.

Néhány bekezdéssel előbb odáig jutottam a közösségfogalom értelmezésének átalakulását követve, hogy az feloldódott az identitások, etnicitások, lokalitások vizsgálatában, amit jól szemléltet a helyi társadalmak iránt megmutatkozó kutatói érdeklődés megélénkülése szociológiában, néprajzban egyaránt. (A. Gergely 1993; Szilágyi 2000a) A lokalitás mai napig legmeghatározóbb elméletét Appadurai dolgozta ki, (2001) azóta lokalitáson elsősorban kapcsolatokat és kontextusokat értünk, amelyet a szomszédságokba rendeződött lokális

⁵⁰ A cím szójátéka az 'incorporation' és az 'incorporated' közös tövére és jelentésmagvára utal, előbbi az akadémiai nyelvben az etnikai inkorporációt, „bevonódást” a szerveződés mértékét jelenti és az etnicitással foglalkozó tanulmányok fontos fogalma, miközben utóbbi az üzleti világ nyelvében a jogi személyiségű gazdasági társaságot – nálunk az Rt. és a kft. ennek megfelelői – jelenti.

szubjektumok hoznak létre, illetve működtetnek az ehhez szükségesnek érzett helyi tudás alkalmazásával. A szomszédságokon olyan ténylegesen létező társadalmi formákat ért Appadurai, amelyek számára a lokalitás, vagyis a (virtuális) térbeli megjelenés mint dimenzió vagy érték jelenik meg. A szomszédságok megragadható közösségek, amiket a térbeli vagy virtuális realitás és a társadalmi reprodukcióra való képesség jellemez. Viszonylag stabil társulások viszonylag jól ismert és megosztott történetekkel, a közösség számára felmérhető, belátható és értelmezhető helyek és terek által alkotott életvilágokkal. Ily módon a szomszédság maga is egy kontextus, hiszen létrejöttének, fennmaradásának, fenntartásának mindig történeti alapjai vannak, ugyanakkor a lokalitás kontextusának teremtője, termelője is, ahogy Appadurai fogalmaz: „A lokalitás mindig a konkrét szomszédságok lokális szubjektumainak a mindennapi gyakorlatából jön létre.” (26.) A lokális szubjektumok termelésének különféle technikái létezhetnek, lényegük az érzelmek struktúrájának, a társadalmi élet sajátosságainak és egy pozicionált közösség ideológiájának megteremtése. A lokalitás ily módon a csoporttudattal, kollektív identitással rendelkezők térbeli dimenziója.

Appadurai számára a szomszédság jelenti a közösséget, azokat az embereket, akik elképzelik, kijelölik a maguk csoporthatárait, tudatában vannak összetartozásuknak, közös cselekvéseket hajtanak végre ennek szimbolikus megjelenítésére. Eközben a lokalitást valós térbeli mivoltától eloldja, hiszen a virtuális térben kialakuló csoportok is működhetnek szomszédságként, megteremtve a maguk összetartozásának kontextusait, kijelölve ezzel „lokalitásuk” határait. Ugyanakkor a csoporttudatot megfosztja az etnikai homogenitás követelményétől is, úgy véli a lokális etnosz egy etnikailag is heterogén társadalmi kapcsolat, lényege a külső, határokon kívüli Mások jelentette kihívásokra a közös válasz megtalálása. Mivel Appadurai alapvetően a közösség elfogadtatására kialakított identitáspolitikákról és diskurzusokról beszél, ezért számára nem a kollektív tudat alakulásán van a hangsúly. Úgy véli a lokalitások lényege nem a kollektív összetartozás érzetének kialakításában rejlik, hanem a társulások önérvényesítő, önelismertető erejének biztosításában más, külső, rájuk nehezedő társadalmi formával szemben (ez lehet szomszédos lokalitás, vagy maga a nemzetállam).

Appadurai elméletének továbbgondolása alapján fogalmazta meg Kovács Éva „vakmerő” téziseit az identitásról, azt állítva, hogy a későmodern korban az etnikai közösség hagyományos értelemben már nem létezik, vagy nem tűnik fontosnak, helyette a tájakban, terekben, elbeszélésekben, csoportosulásokban imaginálódó, konfigurálódó és testet öltő laza

közösségek jelentek meg, amelyek a fenyegetettség érzete miatt időnként közös válaszokat keresnek. A laza kötődések miatt az emberek identitása nyitottabb és változóbb lett, szituációtól függően változhatják. (2004) Az etnicitás és etnikai identitás legújabb elméletei is elszakadtak már a barthiánus határkijelölő koncepciótól és azt hangsúlyozzák, hogy az identitások kapcsolatok és viszonyok révén jönnek létre, nem pedig kizárásokon és elhatárolásokon keresztül. (Eriksen 2008; Feischmidt 2010) A lokalitás teremtésének modelljét Tarján esetében – Appadurai szándékaival és céljaival némiképp ellenkezőleg – elsősorban a kollektív összetartozás-tudat kialakításának vizsgálatához kísérlem meg alkalmazni, eközben a lokális politikának azokat a törekvéseit azonosítani, amelyek az identitások megéléséhez, kinyilvánításához, kommunikálásához és reprodukálásához alkalmas viszonyok helyeit, tereit, alkalmaikat megteremtik annak érdekében, hogy gazdaságilag sikeres lokális szubjektumokat és lokalitást hozzanak létre.

1.4 A KUTATÁS ÉS A MÓDSZER BEMUTATÁSA

A néprajz módszertana meglehetősen kidolgozatlan, hiszen a folklór, a tárgyi néprajz és a társadalomnéprajz esetében más-más tekinthető a vizsgálat tárgyának, ami eltérő megközelítésmódot, különböző források használatát kívánja meg. A diszciplínák önállósodása idején a természettudományos örökségnek tekintett megfigyelést, valamint kulcsadatközlők kérdőívek, kérdező-/gyűjtőfüzetek, esetleg interjúk általi kikérdezését tekintették a néprajzot a többi, elsősorban a történelemtől majd később a szociológiától megkülönböztető sajátosságának. Történeti irányultságának erősödésével egyre fontosabbá váltak a források is, ezek használatával kapcsolatban pedig a forráskritika is mind nagyobb szerepet kapott. A néprajz rendszerezett módszertanát azonban nem dolgozták ki, mint ahogy Malinowski művének a kutatás kivitelezését bemutató fejezete hosszú időre a szociálanropológia módszertani bibliájává vált, vagy ahogy az európai etnológia módszertani ismerveit rendszerezte Kaschuba.

Főképp a társadalomnéprajzi indíttatású, jelenre fókuszáló kutatások, kutatók alkalmazták az antropológiai módszereket, hiszen céljuk hasonló volt: egy adott helyi társadalom vagy bármilyen közösség(nek tekintett csoport) belső társadalmi kapcsolatainak

megismerése, a cselekvéseken keresztüli megértése. A magányos etnográfus, aki hosszabb időt, adott esetben hónapokat, esetleg éveket tölt egyedül a vizsgált terepen, ha szórványosan is, de megjelent már a kelet-közép-európai néprajzkutatás korai történetében is, Magyarországon ennek egyik első és talán legjobb példája Jankó János, aki hónapokat töltött Kalotaszegen. (Vörös–Frida 2004: 406–407) Az intenzív, állomásozó terepmunka mindazonáltal nem vált a kibontakozó társadalomnéprajzi kutatások módszertani alapkövévé.

A fentebb említett falukutatók, településkutatók között találni példát a magányos kutató módszerre és a kutatócsoportban végzett vizsgálatokra is. Az empirikus adatgyűjtés időbeli kiterjedését tekintve pedig végképp nagy változatosságot mutatnak a munkák, függetlenül attól, hogy egyéni vagy csoportos kutatáson alapultak. Az egyszeri, rövid ideig tartó, koncentrált terepmunkától a hosszabb időtávot felölelő, rendszeres, de nem állandó jelenlétben alapuló technikán keresztül az évekig, akár évtizedekig is elhúzódó követéses vizsgálatokig széles az alkalmazott anyaggyűjtési módszerek skálája. Míg azonban a Malinowski-féle intenzív terepmunkából lassan egy ismeretelméleti problémává terebélyesedő, annak értelmezési és elemzési lehetőségeiből is profitáló antropológiai módszer és szemlélet alakult ki, addig az európai néprajzban a vizsgált közeg és a kutató közötti kapcsolatok, a megismerhetőség, hatalom stb. szempontjaira és a kutatás és értelmezés időbeliségére is reflektáló elméletek elvétve születtek.

A magyar társadalomnéprajzban Fél Editet tartják a terepmunka-technika megújítójának, az intenzív jelenlét, a részletekbe menő és érzékeny megfigyelés, a személyes kapcsolatépítés, összefoglalóan a társadalmi érzékenység és az emberi és közösségi kapcsolatokra való értő odafigyelés miatt. Ő az, aki reflektál a saját társadalmában kutató néprajzos és adatközlői kapcsolatában az osztálykülönbségekből adódó hierarchikus viszonyra, mint ami megnehezíti az anyaggyűjtést és a megértést, értelmezést. (Fél 1991: 4) Fél Edit terepmunka-módszerének újszerűségét leginkább talán mégis a közel másfél évtizedig végzett átányi anyaggyűjtés, terepmunka miatt emelik ki. Szarvas Zsuzsa így ír erről: „Terepmunka-módszerét – amit sokan elemeztek, csodáltak és vitattak –mindenképpen sajátos formának kell tekintenünk, amely több is és kevesebb is a klasszikus antropológiai résztvevő megfigyelési technikájánál. Több az évtizedekig tartó rendszeressége miatt, kevesebb viszont azért, mert a hosszú időt nem egyhuzamban töltötte terepen.” (Szarvas 2002: 126) Módszerét nem nevezhetjük követéses vizsgálatnak, mivel az köztudott, hogy érdeklődésének

középpontjában nem a szeme előtt zajló események értelmezése, az évtizedeken keresztül figyelemmel kísért változások dokumentálása állt, hanem egy korábbi állapot részletes ismertetése-elemzése. Később más kutatók, kutatócsoportok is alkalmazták az időben hosszan elnyúló terepmunka módszerét, a rendszeres visszatérést a terepre, kiegészítő adatok gyűjtését, elég csak Varsány vagy Zsombó példáját említeni. Előbbi esetében még egy klasszikus re-study jellegű vizsgálatra is sor került már a rendszerváltás után. Ezek a vizsgálatok viszont már a kutatás jelenében zajló események megértésére koncentráltak.

Pina-Cabral amellet érvel, hogy az egyes jelenségek időbeli fixációja, rögzítése különösen a re-study jellegű kutatásoknál válik fontossá, illetve a hosszan elnyúló vizsgálatok esetében, amikor több párhuzamos jelennel kénytelen dolgozni a kutató. A portugál antropológus szerint a szociokulturális jelenségek folyamat jellegűek, és ráadásul nem azonos sebességgel változnak, így minden egyes jelenség időhöz kötött, sajátos időbeliséggel rendelkezik, ezért is fontos a kutatás, a kutató jelen idejének egyidejű helyzeteit értékelni, összehasonlítani (2000). Halstead a jelen dualista használatáról beszél (2008) és azt emeli ki, hogy a jelenről beszélés mindig szükségképpen konstruált. Ő a kurrens etnográfia előállításának folyamatát is beleérti az etnográfiai jelen fogalmába, hiszen – úgy véli – a jelenben már csak így lehet etnográfiát írni. A terepmunkát és az antropológiai mű megírását egy önműködő, reflexív folyamatként tételező szemléletről van szó, amiben megnyilvánul az antropológus tudományhoz való viszonya (hogy viszonyul az antropológia kritikai szemléletéhez, mennyire sajátítja el, azaz mennyire reflexív vagy posztmodern módon fogja fel és írja az antropológiát), valamint azok a folyamatok, amelyek előállítják és egyben reprezentálják magát a tudományt: azaz a terepmunka és értelmezése. Az etnográfiai pillanatok alapvetően a terepmunka során állnak elő, ám véleménye szerint az is etnográfia, amikor otthon a kutató nekilát az anyag feldolgozásának, vagy újra előveszi már megírt, kész műveit és újraértelmezi a korábban tapasztaltakat és leírtakat, hiszen egy tapasztalat újra- és újra-értelmezéséről van szó. Ilyen értelemben minden antropológia, hiszen az etnográfiai pillanat újraéled az antropológus tanulmányaiban, munkájában és szakmai kapcsolatai által is, mindezeket nevezi transzformatív helyeknek, amelyek alakítják, létrehozzák az etnográfiát. Ebből következően a hagyományos terepen és az attól távol levést is etnográfiai jelennek értelmezi, meglátása szerint az etnográfia sosem áll le.

Mindezeket azért tartom fontosnak saját kutatási módszereim ismertetése előtt tisztázni, mert úgy vélem, hogy időben hosszan elnyúló terepmunkám, amit 2002 decemberében kezdtem meg, majd rendszeres, hosszabb-rövidebb visszalátogatásokkal egészen 2009 áprilisáig folytattam, anyaggyűjtési technikáját tekintve inkább a társadalomnéprajzi hagyományokhoz közelíthető. Az egy-egy esemény meglátogatásától kezdve a néhány napos ott-tartózkodáson keresztül az öt hetet felölelő folyamatos ottlétig kutatói jelenlétem változó időtartamú volt, előfordult azonban az is, hogy szinte egy teljes év eltelt terepmunka nélkül. Visszatéréseimet nem kiegészítő anyaggyűjtés vezérelte, sokkal inkább az élet hozta kényszernek tekinthető, hogy időben ennyire elhúzódott a vizsgálat.

A dolgozat célkitűzése, hogy a jelenben zajló folyamatokat értelmezze, ám ennek a kutatásnak szándékosan és az imént említett kényszer szülte okokból is több jelene van, éppen ezért tartottam fontosnak a társadalomnéprajzi jelenkutatásokat, általában az antropológia és a néprajz időszemléletének és időkezelésének bemutatását (első alfejezet), valamint az etnográfiai jelenről való írásmód kurrens módszertani megfontolásainak ismertetését ehelyütt. Az egyik „jelen” a címben is megfogalmazott rendszerváltás óta eltelt időszak, mivel úgy vélem, a gazdasági-politikai változások mélyreható társadalmi átalakulásokat idéztek elő, ezek azonban nem egyik napról a másikra következtek be, ezért tartottam szükségesnek folyamatában nézni az azóta eltelt időszakot. Nem gondolom azonban, hogy minden a rendszerváltással kezdődött, sőt a posztszocialista kutatásokkal (is) összhangban úgy vélem, fontos a továbblévő formák, mechanizmusok azonosítása is, ezért a dolgozat erősen reflektál a „félmúltra”, vagyis az adatközlőim emlékezetével elérhető, többnyire a szocializmusban zajló eseményekre is. (Néhány jelenség magyarázatához azonban ennél régebbre is vissza kellett tekintenem, hiszen bizonyos dolgok csak történeti távlatokból magyarázhatók, vagy legalább is hosszabb történeti ívben rajzolódik ki mintázatuk.) Ez tehát a rendszerváltás jelene, ami lassan félmúlttá válik. A dolgozat másik jelenének meghatározása már problémásabb, hiszen ennek a kutatás jelenének kellene lennie, ám ez a jelen is közel hat évet ölel fel. A textualizáció során ebből előálló nyelvtani nehézségek jelentette hátrány azonban eltörlül a folyamatos követés jelentette előnyökhöz képest. Ezt két példával is illusztrálhatom.

Terepre érkezésemkor még a falu első polgármestere volt hivatalban, aki négy ciklust töltött a polgármesteri székben, akkor ez az állandóság képzetét keltette bennem, ami jól beleillett a faluban zajló átalakulásokról kialakított értelmezési keretbe. Hosszabb szünet után,

amikor 2007-ben visszatértem Tarjánba, már a második polgármester regnált, vele ekkor, mint hivatalban lévő tisztségviselővel sikerült interjút készíteni. Elődjével még a kezdet kezdetén egy rövid, többnyire a falu helyzetét bemutató interjút készítettem, kutatásom első szakaszában nem tudtunk sort keríteni egy alaposabb, a társadalmi és családi hátteret, motivációkat is feltárni igyekvő mélyinterjúra. Erre már ebben a második kutatási szakaszban került sor, amikor már „csak” települési képviselőként tevékenykedett. Mindazonáltal az ekkor tapasztalt dolgok még mindig fenntartották az állandóság képzetét, hiszen a második polgármester az első utódjának tűnt politikai irányvonalát tekintve. Ebben az időszakban készítettem interjút egy akkor még „csak” helyi vállalkozóval és testületi taggal, aki már a kutatás lezárulta után, 2010-ben polgármester lett. (A terepmunka lezárása után is nyomon követem a falu fontosabb történéseit, hiszen az etnográfia soha nem áll le.) Megválasztása, sőt egyáltalán jelöltsége, az interjú miatt nem tűnt különösen nagy meglepetésnek, vagyis már a vele készített interjúból érződött, hogy ő is azok közé tartozik, akik valami mást, újat szeretnének a helyi politikai életben. Ha lezárom a kutatásom 2006-ban, vagy a koncentráltabb anyaggyűjtés miatt mondjuk a harmadik polgármesterrel már jóval korábban elbeszélgetek, valószínűleg nem azzal az érzéssel távozom Tarjánból, hogy valami új dolog van készülóban, ami valamelyest más megvilágításba helyezi a helyi politikát és értelmezési lehetőségeit.

Hasonlóan, amikor kutatásomat kezdtem, éppen alakulóban volt egy civil szervezet, akik közül néhányan a megelőző választási ciklusban testületi tagok voltak, de találkozásunkkor már nem. Ez az önkormányzati politikával is megpróbálkozó, majd inkább a civil szerveződést választó kör még éppen csak formálódott, mint ahogy a hagyományörzésnek általuk képviselt – tartalmát és célközönségét tekintve – másfajta irányvonala is. Amennyiben sikerült volna intenzív, legfeljebb egy-másfél évig tartó terepkutatást végezni, akkor pusztán csak sejtés szintjén tudtam volna a hagyományörzés arculatának változását, átalakulását regisztrálni. Így azonban a szemem előtt alakult ki az új „hatalmi centrum”, az ennek a helyiek általi fogadtatásáról szerzett tapasztalatok pedig hozzásegítettek a mélyben rejlő összefüggések felismeréséhez.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a megismerést alapvetően interjúkból szerzett tapasztalatokra és megfigyelésre alapoztam. Összesen 53 félig strukturált, hangrögzítéses interjút készítettem 48 személlyel, különböző okokból néhányukkal két ízben is interjúztam. Ezt két dolog indokolta: vagy olyan változás történt az illető élethelyzetében, faluban betöltött

pozíciójában, hogy szükségesnek láttam újra felkeresni, vagy azért, mert túlságosan a kutatás elején kerestem fel valakit, amikor még valamelyest más irányba mutattak kérdéseim. Ahogy a felvezetésnek szánt idézet és számos módszertani munka is sugallja, az etnográfia során egyfajta hermeneutikai kört, vagy köröket kell bejárnia a kutatónak: előfeltevései, kezdeti kérdései az összegyűjtött anyag hatására módosulhatnak, ami az értelmezés új lehetőségeit is felvillanthatja, és ez az anyaggyűjtés újabb irányvonalát alakíthatja ki. Esetemben a klasszikus hermeneutikai spirálnál többről volt szó, ahogy a bevezetésben is leírtam, két település összehasonlító elemzésének eredeti tervéből végül csak a tarjáni kutatást tartottam meg. Másrészt kezdetben elsősorban a mezőgazdaság és az agrártermelői réteg vizsgálatán keresztül kívántam a településen zajló társadalmi változásokat vizsgálni, nem kis részben azért, mert a másik falu, a Pest megyei Kocsér, erősen agrárjellegű település a mai napig. Kocsért ismertem jobban kutatási tervem elkészítésekor, Tarjánról csak általános ismereteim voltak. Éppen ezért kezdtem a kutatást itt, és szinte azonnal láttam, hogy a mezőgazdasági átalakulás és a mezőgazdaságból élők társadalmi helyzetének változása itt egyfelől meglehetősen egyszerű történet, hiszen alig valaki foglalkozott már megélhetés-szerűen agrártermeléssel, másfelől rögtön látszott az is, hogy itt a helyi politika és az etnicitás sokkal izgalmasabb kérdéseket vet fel. Eredetileg a helyi vezetést csak annyiban akartam vizsgálni, amennyiben hatása van, vagy lehet az agráriumra, ám Tarjánban szinte az első pillanattól látszott: fontos, ha nem döntő szerepe van a falu gazdasági sikereiben. Ahhoz persze idő és elmélyültebb ismeretek kellettek, hogy az etnicitást és a helyi politikát összekapcsoljam a gazdasági erőforrás-képzés elképzelésében.

Interjúimnak két célcsoportja volt. Próbáltam minél több helyi vállalkozóval beszélgetni, megismerni élettörténetüket, hogy ezeken keresztül is lássam az etnicitás és gazdaság, a sikeresnek ítélt helyi politika működését. Másik célcsoportnak a helyi politika formálói számítottak, készítettem interjút a közélet szinte minden fontosabb/aktívabb emberével, a helyi cégek vezetőivel, agrártermelőkkel, intézményvezetőkkel. A két csoport között, nem meglepő módon, meglehetősen nagy volt az átfedés. Az egyik évben kifejezetten a fiatalabb generációra irányítottam figyelmemet, akkor húszas éveik elején járó fiatalokat kérdeztem identitásukról, Tarjánról, terveikről.

A félig strukturált „klasszikus” interjúkon kívül számtalan strukturálatlan interjút is készítettem, azaz egyszerűen csak „beszélgettem” helybeliekkel, persze némiképp irányítottan,

céljaimnak és kutatói kíváncsiságomnak megfelelően. Az ezekből szerzett információkat utólag jegyeztem le terepnaplómba. Bár házigazdáim nem voltak – több panzió és fizetővendéglátással foglalkozó vállalkozás is működik a faluban, ami amellet, hogy sokat elárul már önmagában a faluról, megnehezítette, gyakorlatilag el is lehetetlenítette a klasszikus terepmunka-szituáció kialakítását – nem jelenti azt, hogy ne alakult volna ki bizalmasabb viszonyom néhány falubelivel. Velük sikerült olyan kapcsolatot kialakítani, hogy bármikor betérhettem hozzájuk, mindig segítettek eligazodni a helyi viszonyok között, viszont éppen a rendelkezésre álló sok szálláslehetőség miatt, soha nem érezték szükségét annak, hogy házukba fogadjanak.

Úgy döntöttem, hogy a helyi politikai élet tanulmányozásához elolvasom a képviselőtestületi jegyzőkönyveket, ami az idő előrehaladtával egyre több munkát jelentett (nem csak az etnográfia, de a közigazgatás sem áll le). 2007-ben például interjút nem készítettem, de azt a néhány napot, amit alkalmam volt a faluban eltölteni, a jegyzőkönyvek olvasására fordítottam. Végül az 1989-es év utolsó néhány tanácstestületi ülésének jegyzőkönyvétől kezdve a 2006-os év önkormányzati iratanyagáig minden ülés jegyzőkönyvét sikerült elolvasnom. A későbbi jegyzőkönyveket azért nem olvastam el, mert ebben az időszakban újra intenzíven jelen tudtam lenni a faluban, így nem éreztem szükségét a jegyzőkönyvek forgatásának. Írott források közül használtam még a helytörténeti munkákat és a megyei lapok Tarjánra vonatkozó híreit is áttekintettem. A helyi kábeltévé adattárából közel húsz órányi anyagot válogattam ki és néztem vissza, ezek is sokat segítettek az információgyűjtésben és az értelmezésben.

Készítettem interjút Tarján két szomszédos településének polgármesterével is, ezzel az volt a célom, hogy megismerjem az ő szemszögükből is a falu kapcsolatait és lássam Tarjánról legalább a „hivatalos” képet. A környező falvak gazdaság- és társadalomstatisztikai adatait felhasználtam adatelemzéseimben, hogy megértssem és alátámasszam a számszerű adatokból Tarjánról kirajzolódó képet, és hogy jobban el tudjam helyezni a települést egy nagyobb gazdasági és társadalmi térben.

Végül, de nem utolsó sorban folyamatosan éltem a megfigyelés eszközével is, hivatalos és informális, a falu egészét érintő és szűkebb, családi eseményeken is jelen voltam, ezekről szintén feljegyzéseket készítettem terepnaplómban.

A módszertan és a fejezet lezárásaképpen néhány, az adatkezelésre vonatkozó „technikai” jellegű információval szeretném segíteni az olvasást. A dolgozatban számos alkalommal hivatkozom adatközlőimre, sok esetben szó szerint idézem őket. Ilyen esetekben különféle technikákat alkalmazok anonimitásuk megőrzése érdekében. Általában monogramjukat, nemüket és születési évüket adom meg, úgy vélem e két utolsó adat fontos az általuk mondottak összefüggésbe helyezéséhez. Amennyiben valakinél lényeges, hogy milyen pozícióban beszél, a szövegbe foglalom ennek meghatározását (pl. települési képviselő, polgármester stb.), ilyenkor nem adok meg monogramot, és ha nem érzem szükségesnek, akkor születési évüket sem közlöm. A negyedik fejezetben, a vállalkozások és vállalkozók bemutatásánál élet- és családtörténeteket írok le, itt nehezebbé az olvasást a monogramok használata, ezért kitalált keresztnéveken hivatkozom adatközlőimre, viszont semmilyen más adatot nem adok meg róluk a beazonosíthatóság elkerülése érdekében. (Semmi utalást nem teszek arra, hogy a korábban vagy a későbbiekben idézett személyek közül kik lehetnek ők, így azt sem jelzem, hogy ki az a vállalkozó, aki később, már a kutatás befejezése után polgármester lett.) Viszont a falu két polgármesterét, akik hivatali idejüket töltötték a terepmunka idején, mindig, minden körülmények között csakis tisztségüket jelezve hivatkozom. Ők részben közszereplők, másrésztől vállalkozói életútjuk fontos politikai tevékenységük és pozíciójuk értelmezése szempontjából is. Gyakran használok generációs besorolást (is), az első generációba az 1945 előtt születettek tartoznak, a másodikba az 1945 és 1965 között, míg végül a legifjabb korcsoportba azokat soroltam, akik 1965 után születtek. A korcsoportok közötti határvonalak meghúzása a terepen szerzett tapasztalatokon alapul, ezeknek az életkori csoportoknak már minőségileg más tapasztalataik vannak a település életét befolyásoló történelmi eseményekről és eltérések mutatkoznak svábságukhoz/németségükhöz fűződő viszonyukban is.

2. A HELYI EMLÉKEZET ÉS A HELYI EMLÉKEZŐK – A LOKALITÁS TÖRTÉNETE BELÜLRŐL

„A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait”

(Jan Assmann)

2.1 A SZEMÉLYES TÖRTÉNELEM ÉS AZ EMLÉKEZETKÖZÖSSÉG

Könnyű dolga van annak, aki Tarján település-, illetve társadalomtörténetét kívánja megismerni vagy éppen bemutatni azt a rendelkezésre álló sokféle forrás bősége miatt. Négy helytörténeti könyv, több kézirat, egy magán- és egy „közgyűjtemény” és a tarjániak eleven történeti emlékezete áll rendelkezésre. Mondhatnánk azt is, hogy Tarján egy valós emlékezetközösség, ahol életben tartják a múltat azáltal, hogy emlékeznek rá és megőrik. De vajon miért fontos, hogy életben tartsák a múltról szóló tudást? Elsősorban azért, mert a lokalitás teremtésében, lokális szubjektumok termelésében fontos szerep jut a helyi történelem megalkotásának, létezzen és hagyományozódjon az akár a szóbeliségben vagy nyerjen írásos formát.

A nyolcvanas évek második felében kezdenek el – elsősorban – történészek újra foglalkozni az emlékezetben tartott múlt szerepével. Ennek eredményeképpen olyan emlékezet-teóriák születnek, amelyeknek középpontjában a társadalmi vagy kollektív emlékezet áll. Felelevenítik Maurice Halbwachs tézisét, aki 1928-ban fogalmazta meg először a durkheimi szociológia kollektív reprezentációra vonatkozó elgondolása alapján *az emlékezet társadalmi meghatározottságának* gondolatát. Ezek alapján Pierre Nora hagyományról és történelemről (Nora 1999), Jan Assmann kommunikatív és kulturális emlékezetről (Assmann 1999), Paul Ricoeur spontán és mesterséges emlékezetről beszél. (Ricoeur 2004) Abban minden elméletalkotó egyetért, hogy az emlékezet e társadalmi formáinak fontos szerepe van a kollektív identitás kialakításában. A spontán emlékezet által életben tartott hagyomány

kommunikatív cselekvési formái azonban amint elvesztik éltető közegüket, a természetes módon emlékezők valódi közösségét, átalakulnak írott, kulturális terméké, mesterségesen megszerkesztett – irányított – emlékezetté a történelmi tudat kialakulásának folyamatában. Nora ezt úgy fogalmazza meg, hogy az emlékezet beköltözik a helyekbe. „A *lieu de mémoire*-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az eseményeket...a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek...már teljesen nem élők, de még nem is teljesen holtak.” (kiemelés tőlem – S. Gy.) (Nora 1999: 17) A 18-19. század fordulóján, a nacionalizmus születésével a tér nemzeti szempontú definiálása születik meg, a történelemmé lett hagyomány, a kulturális vagy mesterséges emlékezet olyan összetartozás-tudatot teremt, amely segít a nemzeti identitás elképzelt közösségének megalkotásában.

Benedict Anderson, aki a nacionalizmusok eredetét és elterjedését vizsgálva alkotta meg az „elképzelt közösségek” (*Imagined Communities*) fogalmat, különbséget tesz az új- és óvilági nacionalizmusok eredete és létrejöttének formái, okai között, azt azonban elismeri, hogy a történelmi tudatnak mindkét esetben – más-más módon ugyan, de – fontos szerep jutott ebben a folyamatban. Ő ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Eltérő okokból és eltérő következményekkel ugyan, de mindkét csoport *geneologikusan* (a szerző kiemelése) kezdte olvasni a nacionalizmust, úgy, mint egy szériális folytonosság történelmi hagyományának a kifejeződését.” (Anderson 2006: 161–162)

A nemzet mint elképzelt közösség vagy mint emlékezetközösség a nemzetivé tett történelmet használja fel tehát a kollektív identitás kialakítására majd megőrzésére, az emlékezetből történelem lesz, ahogy Nora mondja. Appadurai szavaival élve a (nemzeti) történelem egyfajta kontextus, ami lokalitást jelent/teremt. Az emlékezetnek azonban a nemzeti emlékezetközösség csupán csak az egyik helye, a nemzetnél szűkebb lokalitások is megteremthetik a maguk történelmi kontextusát vagy életben tarthatják emlékezetközösségüket.

A lokális és nemzeti vagy országos történelem közötti kapcsolatról szólva Keszeg Vilmos arra hívja fel a figyelmet Alban Bensa nyomán, hogy a lokális történelemben újraértékelődik az országos történelem, diszciplínából helyi szociális és kulturális tudássá és gyakorlattá alakul át, ami szintén identitásokat termel és működtet (Keszeg 2007: 20). A

lokális történelem átveszi a nemzeti történelem kronológiáját, ahhoz igazodik, ezzel mintegy lokalizálja a nemzeti történelmet, míg az legitimálja a helyi történelmi tudatot (Keszeg 2007: 20). Helyben azonban más dolgok is történnek, ezért több is, ugyanakkor más is a helyi történelem, hiszen a nemzeti kanonizált történelemhez képest eltérő lehet egyes események súlya, jelentősége. (Gyáni 2008: 17) Tarján esetében erre legbeszédesebb példa a kitelepítés-történet,⁵¹ ami a szocializmus idején csak a spontán emlékezet, családi hagyomány által életben tartott történelmi narratívaként létezhetett, a hivatalos helyi történelem részévé nem válhatott. A rendszerváltás után azonban az esemény legitimációt kapott az országos történelemből, és megindult egy közös kulturális tudássá, emlékezetté válása, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy a kilencvenes években született helytörténelmi írásokba is bekerült, immár mint legális történelmi elbeszélés. Ugyanakkor a mai napig nem kanonizálódott abban az értelemben, hogy még mindig élő emlékezet, annyi történet él, ahány érintett. A lokális és a nemzeti történelmek további közös sajátossága, és ez a történelem kontextus jellegéből fakad, hogy fontos szerephez jut az eredet, származás, megtelepedés hiteles bizonyítéka. (Gyáni 2008: 17) Mint látni fogjuk, ez Tarjánban is így van, újraterelített falu lévén azonban több „kezdet” is van a helyi történelemnek.

A helyi történelmi tudatra ugyan úgy jellemző mint az országosra, hogy különböző státuszú emlékek és emlékezetek jól megférnek benne egymás mellett. Azaz együtt élnek a kommunikatív, csak a szóbeliség által fenntartott emlékek és a kulturális emlékezet „termékei”, akár egy adott eseményre vonatkozóan is, és még akkor is, ha az éppen érvényes történelem-narratíva kialakítása és „köbe vésése” vagy az emlékezet helyeibe zárása már megindult. Egy helyi történelem ugyanis sosem tud olyan mértékben kánonná válni, mint egy nemzeti történelem (Gyáni 2008: 17), hiszen a kétféle történetírásnak eltérőek a lehetőségei és eszközei sok közös vonásuk ellenére is.

A történelmi tudatban testet öltő kollektív identitás a nemzetállam egyik legfőbb eszköze a nemzet elképzelt közösségének fenntartásához,⁵² és ez az oktatáson keresztül valósul meg.

⁵¹ Bár Tarjánban valójában nem történt meg a kitelepítés a szó klasszikus értelmében, hisz a német nemzetiségű családok helyben maradhettek, nem kellett hazájukat elhagyni, „csak” otthonaiktól és egyéb ingatlanjaiktól fosztattak meg. Jobb híján azonban ezt a fogalmat használom a későbbiekben, igazodva ezzel a helybeli szóhasználathoz is. Az egyébként, hogy maguk is ezzel a szóval írják le a velük történeteket azt mutatja, hogy helyi történelmüket igazítják az országoshoz.

⁵² Természetesen más eszközei is vannak, egészen széles eszköztár áll a nemzetállam rendelkezésére a nemzeti önazonosság és a területén lokalizált lakosság nemzeti hovatartozásának kialakításához és fenntartásához. Appadurai ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Olyan eltérő apparátusok által, mint a múzeumok, falusi gyógyszertárak, a postahivatalok és rendőrállomások, vámsorompók és telefonfülkék, a nemzetállam a formális

Az emlékezhagyományból történelem lesz, a történelemből pedig tananyag, ami az iskoláztatás általánossá válásával egyre szélesebb rétegekhez jut el, akik úgy és akkor, továbbá oly módon emlékeznek a történelem egyes pillanataira, ahogy a nemzetállam aktuális politikai-hatalmi diskurzusa azt megkívánja. A lokális történelem ugyanakkor a helyi tudás és történelem felkent termelői által jön létre és hagyományozódik. Még ha írásos formát is nyer ez a helyi történelem, azaz *helytörténet* születik (az emlékezet beköltözik a helytörténeti munkába), nem válván iskolai tananyaggá, nem tud települési szinten teljes értékű, mindenkire érvényes, illetve mindenki által érvényesnek tekintett tudássá válni. Ezért is kell szüntelenül a helyi történeti tudat, a történelem mint kontextus fenntartásán munkálkodni különféle technikák által.

A történetírásban bekövetkező posztmodern fordulat a történeti megismerés interpretív jellegére világított rá, arra, hogy minden történetírás s így maga a történelem is konstruált valóság, értelmezés.⁵³ Bár múlt csak egy van, az erről szóló történelem-elbeszélések száma elvileg végtelen. Ezért törekszik hát a nemzetállam és a lokális hatalom is a maga szempontjából érvényesnek tekintett, a lokalitás kollektív identitását leginkább életben tartó (és a hatalom legitimációját biztosító) történeti narratíva megalkotására. Ezért a kollektív emlékezetben kifejeződő csoportidentitások termelésében fontos szerepet kapnak a különféle identitáspolitikák. Appadurai egyenesen azt mondja, hogy a nemzetállamot szorongással töltik el a lokalitás, a szomszédságok kontextusai, azok „...az entrópia és a félrecsúszás állandó veszélyét hordozzák. Majdnem olyan alaposan kell ügyelni rájuk, mint az országhatárookra.” (Appadurai 2001: 16–17.) A nemzetállam szempontjából a veszély kettős, a túl erős helyi kötődés valamint a más szomszédságoktól való túlságosan is határozott különbözőség vágya miatt veszélybe kerülhet a fegyelmezett nemzeti állampolgár kineveléséhez szükséges térbeli és társadalmi egységesítés. (Appadurai 2001: 17.)

Innen nézve azonban érthető, hogy a nemzetállamok születése körül bábáskodó, a racionális megismerés eszméjét hirdető szaktudományos történetírás mellett miért maradt mindmáig annak árnyékában a nagyjából vele egyidőben, a 19. század végén önállósodó helytörténetírás. Előképei felfedezhetők lokális közösségek saját múltjának megszerkesztésére

és informális technikák mérhetetlen hálózatát hozza létre a szuverén hatalma alá tartozónak tekintett terek nacionalizálása érdekében.” (Appadurai 2001:15) Anderson is számos technikát sorol fel, mint például a nemzeti nyelv, hivatali nacionalizmus – ennek része a történelem tananyaggá tétele – és az államisághoz kötődő olyan eszközök, mint a népszámlálások, térképek és múzeumok. (Anderson 2006)

⁵³ Lásd erről összefoglalóan: Gyáni 2000.

törekvő, különféle céllal született írásokban (pl. egyházközségi történetek, toronygombiratok, vármegyei monográfiák stb.).⁵⁴ Ebből az alárendelt pozícióból a mai napig nem tudott kilépni a helytörténetírás, mivel intézményes kerete fejletlenebb, szakmai presztízse alacsonyabb, és művelői maguk is elfogadják ezt a „másodrendű” szerepet, ami például abban is megmutatkozik, hogy sokszor kritikátlanul átveszik az országtörténelem eseménytörténeti korszakolását, akkor is, ha az nem feltétlenül esik egybe a helyi történések súlypontjaival. (Gyáni 1990; Szilágyi 1984.). Pedig a helytörténetírás nem csak a helyi értelmiség hobbija vagy a hatalom presztízscéljait szolgáló tevékenység, hiszen a megismerés keretei miatt sokkal szervezesebb, komplexebb és mélyebb megismerést tesz lehetővé, mint az országos szintű történelem, továbbá az 1970-1980-as évekre szakmai professzionalizálódása is bekövetkezett (Vörös 1972). Gyáni Gábor ezt így fogalmazza meg: „...a helyi vonatkozású történeti vizsgálódások – *elvileg* (a szerző kiemelése) – semmivel sem kevésbé értékesek vagy hasznosak, mint az ún. országos történetiek.” (Gyáni 1990: 4).

A helytörténeti művek hasznára a néprajz és a történettudomány is felfigyelt. Előbbi a helyi monográfiák folklorisztikai és társadalomtörténeti forrásértékére, falupolitikákra vonatkozó utalásaira és a történelem használatba vételére mutató igény kifejeződésére hívta fel a figyelmet (Niedermüller 1984; Szilágyi 1984; Keszeg 2007). A történettudomány társadalomtörténet felé fordulásával a gazdasági és társadalmi folyamatok alakulása is érdeklődése homlokterébe került, az eseménytörténetek ürességét a mindennapok, mentalitások, életvitelek színességével feltölteni igyekvő szándék számára így a konkrét (mikro)terek is felértékelődtek. Ebből a megközelítésből minden helytörténet valójában társadalomtörténet is, ezért is van szükség rájuk (Gyáni 1990). Újabban pedig, ahogy az eddigi fejtegetések is mutatják, a kollektív emlékezet megnyilvánulásaiként, a különböző csoportidentitások formálójaként és az identitáspolitikák eredőjeként tekintenek rá. Ahogy a születőben lévő nemzetállamoknak a nemzeti történelem megszerkesztése adta annak idején legitimitásióját, úgy az elmúlt évtizedekben a lokalitás felé forduló érdeklődés számára a helyi történet-narratíva szerkesztettsége, hagyományhoz, emlékezethez és történeti tudathoz való viszonya az identitáspolitikák szempontjából vált érdekessé.

Az alábbiakban Tarján rekonstruált és szükségképpen dekonstruált település- és társadalomtörténetét mutatom be úgy, ahogy az a helyi tudásban, emlékezetben él. Egy olyan

⁵⁴ Ezekről a ma már forrásértékű dokumentumoknak számító, eltérő céllal és háttérrel született művekről részletes bemutatást ad: Keszeg 2007.

történet-elbeszélés összeállítása a célom, ami kizárólag a tarjániak múltra vonatkozó tudásán alapul, és arra is figyelemmel van, hogy szerkesztik ezt a tudást történelemmé. Alapvető forrásként a helytörténeti munkákat használom, az ezekből szerzett ismereteket kiegészítem egyéb, tarjániak által készített írásos dokumentumokkal, a bemutatott forrásokkal és az általuk elbeszélte történetekkel. Külső forrást, referenciát igyekszem a főszövegen kívül, lábjegyzetben, kiegészítésként hozzáfűzni.

Elsőként a helytörténeti írások szerzőit és munkáikat mutatom be, illetve azokat a „hivatásos” emlékezőket, akiket a falu közvéleménye is a helyi történelem ismerőinek tart, majd ezután következik a falu ismert történetének elbeszélése.

2.2 A HELYTÖRTÉNET-ÍRÓK ÉS EMLÉKEZŐK

Az egyik 'helytörténész' *Mikonya József* (1928–2006), a hazai német irodalom elismert szerzőjének számított, aki anyanyelvén, közép-bajor dialektusban, illetve irodalmi német nyelven is alkotott.⁵⁵ Verseinek, prózai műveinek egyik legfőbb témáját a gyermekkori, ifjúkori visszaemlékezések, a paraszti élet, a faluközösség felidézése és a személyesen átélt történelem felelevenítése, megörökítése jelentette. Munkássága hozzájárult a magyarországi németek közelmúltjának, történelmük egy fontos részének megőrzéséhez. Irodalmi műveivel országos ismertséget vívott ki magának a német irodalom berkeiben, több televíziós illetve rádiós portré műsor is készült róla,⁵⁶ munkásságát kitüntetésekkel is elismerték, többek között megkapta Tarján Község Díszpolgára címet 1993-ban. Nem sokkal halála előtt, 2006-ban a

⁵⁵ A represszió után csak a hetvenes évektől újraéledő magyarországi német irodalomnak, miközben szinte a semmiből lassacskán kialakította közönségét, intézményes formáit és kommunikációs csatornáit, legfőbb témája és dilemmája a nyelv kérdése maradt: kihez és milyen nyelven szóljanak az alkotók. A számtalan aspektust felvető probléma egységes megoldása helyett eltérő élet- és költői utak alakultak ki. A németországi irodalmi díjakat is elnyerő Koch Valéria és Kalász Márton a kétnyelvűséget választották. Az egynyelvű szerzők számára további dilemmát okozott, hogy irodalmi német nyelven vagy saját tájnyelvi dialektusukban alkossanak. (Manherz 1998:46–54.) Mikonya így kétféle értelemben is kétnyelvű szerzőnek tekinthető, mivel a németül olvasó közönséghez is hol irodalmi, hol tájnyelvi dialektusban szól, ám emellett magyar nyelven is jelentek meg történetei folyóiratokban, gyűjteményekben. Anyanyelvének a Mundart-ot tekintette, később, már iskolásként tanult meg magyarul, és amikor az ő gyerekei jártak iskolába és már az irodalmi németet tanulták, velük sajátította el azt.

⁵⁶ Pl. *Der Chronist von Tarian / A tarjáni krónikás* címmel 1995-ben Gerner Éva szerkesztő-riporter készített portréfilmet róla, melyet az *Unser Bildschirm* műsorban sugároztak.

magyarországi németiség legrangosabb kitüntetését, a "Magyarországi Németekért Arany Díszmelltű"-t vehette át a Magyarországi Németek Országos Önkormányzatától.

Helytörténeti munkásságát is inkább krónikásként fogta fel (ez az oka fentebb az idézőjelnek), a falu történetéről írt és 1992-ben megjelentetett művének ezért adta a *Tarjáni krónika* címet. Művébe a falubeliek tudását, történeteit is beépítette, akár a régmúlthoz kapcsolódó folklorisztikus tudásról (helyhez kötődő, eredetmagyarázó mondák, anekdoták stb.), akár az átélt események emlékezetéről volt szó, de a közelmúlt eseményeinek bemutatásában, interpretálásában legelőször is saját személyes élményanyagára épített. Mindezek nem jelentik az írott források, kordokumentumok, tudományos munkák mellőzését, éppen ellenkezőleg, művében különös gondot fordított arra, hogy a lokális (mikro) történelmet a nagyobb ívű folyamatok részeként, azok erőterében és folyamányaként láttassa. „*A nagy történelmi fordulópontokat a hétköznapi ember szemszögéből akartam és akarnám bemutatni, átadni a nemzetiségieknek és minden magyarnak*” – mondta egy villáminterjú során.⁵⁷

A mű szubjektivitása nem csak a személyes élményanyag bevonásában érhető tetten, hanem a történetek és a történetek interpretációjában. Abban, ahogy a hangsúlyokat kiteszi, és abban, ahogy a történeteket értékeli. Szelektál a múlt egyes darabjai között, bizonyos eseményekről, korszakokról bővebben, más időszakokról és eseményekről nem, vagy csak szűkszavúan emlékezik meg. Az írás alapkonceptiója pedig az elfogadás, megértés, mint a békés egymás mellett élés alapkövetelményei.

Valószínűleg a fikciós történetmesélés tropikus elemeinek túlságosan is nyilvánvaló jelenléte,⁵⁸ a szerző szubjektumának erőteljes megjelen(ít)ése, illetve a személyes emlékezet egyenrangú 'forrásként' való bevonása készíti arra az olvasót, hogy hajlamos legyen fikcióként vagy személyes történetként felfogni az amúgy történeti forrásokkal és kutatásokkal jól megalapozott helytörténeti művet. A falubeliek elvárása egy helytörténeti munkával szemben azonban mindenképpen olyan, a modernitás historiográfiájának fogalmihoz kapcsolódik, mint a történeti hitelesség, ténszerűség, objektivitás, a tudományos igazság és a

⁵⁷ Az interjú az egyik helyi egyesület honlapján szerepel: <http://www.tarjansramli.hu/saj6.php>. Utolsó letöltés 2009. április 10.

⁵⁸ Hayden White, akit szokás a posztmodern történetírás atyjának is tekinteni, amellet érvel, hogy a múlt mindenféle magyarázata a múlt megjelenítésének, reprezentációjának aktusában bomlik ki. Minél inkább megformált a szöveg, azaz magasabbrendű a narráció, annál több a magyarázó, értelmező elem a múlt reprezentációjában (1997b). Ahogy mondja egyik írásában: „az igazság sok fajtája még a történelemben is csak az ábrázolás fikciós technikáival mutatható be az olvasónak”. (White 1997a: 63) Ezek a technikák pedig retorikai eszközökből, szóképekből, trópusokból, kifejezésekből, szavak és gondolatok képleteiből állnak. (1997a)

módszertani racionalizmus, forráskritika.⁵⁹ Ebből fakadóan a könyv helyi recepciójában két alapvető folyamat dominál.

Miközben a kutatás során a könyv szerzőjéről mindenki elismerően és nagy tisztelettel nyilatkozott, ami azt bizonyította, hogy személyét, tudását, munkásságát nagyra becsülték a helybeliek, akadtak néhányan, akik a könyvvel kapcsolatban megjegyezték, ismernek valakit, aki szerint a dolgok nem úgy történtek, ahogy az a Tarjáni krónikában szerepel. Ez a beszélőtől eltávolított, személytelenné tett vélekedés, ami ugyan akkor nem konkretizálható, és nem is célja sem a könyv állításainak tételes cáfolata, sem korrekciója, valójában a könyv ambivalens befogadásának legjobb tanúbizonysága. Akármennyire is szerették, tisztelték a szerzőt falu-szerthe, és nagyrabecsüléssel adóznak emlékének, a könyvben megjelenített személyes emlékezetet történelmietlennek érzik, és/vagy talán a történetmesélés morális tanulságaival, leckéivel⁶⁰ sem feltétlenül értenek egyet.⁶¹

Amellett tehát, hogy a tarjániak lokálpatrióta büszkeséggel fogadják a könyv létét, éppen hangvétele és módszerei miatt személyes történelemként értékelik, ebbéli minőségében pedig a falu múltjának feltárásához, megismeréséhez csak korlátozott érvényességgel bíró forrásként tekintenek rá.

Anton Treszl (1937–), három kétnyelvű helytörténeti munka és számos német nyelvű cikk és tanulmány szerzője tarjáni családból származik. 1956-ban hagyta el Magyarországot, mivel részt vett a forradalmi eseményekben Mosonmagyaróváron, a Mezőgazdasági Akadémia hallgatójaként. Ezután Heidelbergben természettudományokat hallgatott, főiskolai tanárként földrajzot, matematikát, történelmet oktatott. Szűkebb hazája, Tarján történetét, a magyarországi németiség településtörténetét, az egyes települések, családok genealógiáját kutatja, illetve névtani kutatásokat is végez. 1993-ban jelent meg a magyarországi németiség fontos személyeit bemutató „ki kicsoda” típusú összeállítása, amelyben közel kétszáznyolcvan, a kulturális vagy politikai élet egykori, illetve jelenlegi fontos szereplőit, a

⁵⁹ Ezt vonja, vagyis a történeti igazság létét vonja kétségbe a posztmodern történelemfelfogás. Lásd erről bővebben, összefoglalóan ismét: Gyáni 2000.

⁶⁰ Hayden White *A ténybeli ábrázolás fikciói* című írásában amellel (is) érvel, hogy minden történeti narráció szükségképpen morális tanúságtétel is. (White 1997a)

⁶¹ „Bár arra a könyvre, a Mikonyára, a reformátusok azt mondják, hogy a fele sem igaz.” – hangzik egy vélekedés a könyv recepcióját illetően (Sz. G. 1967-es születésű tarjáni férfi). Érdekes, hogy épp a reformátusok (értsd: magyarok) érzik „történelmietlennek” a munkát, amikor Mikonya morális megnyilatkozásaival a toleranciát, elfogadást hirdeti minden vallási, nemzeti és politikai hovatartozással szemben. Az igaz azonban, hogy ez volt az első olyan munka Tarjában, amelyben a történelmi „bűnök” és „bűnösök” először megnevezettek, még ha csak a személyes emlékezet keretébe foglalva is (értsd: kitelepítés körüli rekvirálások stb.).

humán és műszaki tudományok hajdani és kortárs nagyjait mutatja be. Tarjánról írott kétnyelvű könyveiben (Treszl 1997, 1998, 2005)⁶² mintha csak elődje stílusát próbálná ellensúlyozni, szinte minden narrációt mellőz, a könyvek tetemes részét források, forrás értékű dokumentumok közlése teszi ki.

Az 1998-as könyv az előző évben kiadott, néhány rövidebb, magyarul is megírt részt leszámítva teljesen német nyelvű helytörténeti munka módosított, bővített, részben átdolgozott és valóban kétnyelvűvé tett változata. Anyagának egyik csoportját a korabeli dokumentumközlések adják, olyan forrásokat tesz közzé könyvében, mint például a tarjáni kápolna alapköveteléről szóló német nyelvű okmány fordítása vagy a tarjáni közigazgatási szervek 1949–1950. évi jegyzőkönyveiből általa kiemelt részek.

A múltidéző anyagok másik csoportját a szerző által összeállított különböző témájú listák, felsorolások adják. Közül egy általa összeállított kronológiát a település történetéről, ismerteti a 18. századi héregi és tarjáni római katolikus anyakönyvekben feltalálható német, illetve tarjáni származásra utaló feljegyzéseket, felsorolja az összegyűjtött határneveket, igaz, ezek leírását csak németül adja meg, viszont térképen ábrázolva mindenki számára lehetővé teszi beazonosításukat. Közzéteszi a 19. század közepén épített kápolna létrehozását adományokkal segítő listáját, a tarjáni családfőket 1944–46-ban és 1998-ban (utcánként, nemzetiségi hovatartozásuk jelölésével), az 1945 után betelepülők és a betelepítettek (egerlövőiek és felvidékiek) nevét, majd arról egy összeállítást, hogy ki kinek a házát kapta, illetve hogy milyen tulajdoncserék zajlottak le a hetvenes évek közepéig. Összegyűjtötte, illetve összeállította a településen szolgált katolikus papok, református lelkészek nevét hivatali idővel együtt, a községi bírókat, tanács- és téeszelnököket, a népi bizottság tagjait, az első és a második világháború hősi halottjait, az 1956-ban disszidáltak névsorát, valamint az 1956. novemberi tarjáni ütközetben elesettek nevét. Közli a templom nyolcvanas években és a kilencvenes évek végén zajlott felújítására adakozókat, a magánvállalkozókat 1997-es állapot szerint, a Volksbund által evakuált családok listáját, a tarjáni SS önkénteseket és Tarján díszpolgárait.

Az ilyen adatsorok (listák) összeállításánál mindig megnevezi a forrásokat: más történeti-helytörténeti munkákat, vagy az információt szolgáltató intézményt (pl. plébánia), ám

⁶² A filológiai pontosság kedvéért és a félreértések elkerülése végett itt jegyzem meg, hogy a szerző első két, itt felsorolt könyvét nevének Anton Treszl írásmódú változata alatt publikálta, míg a 2005-ben megjelentetett munkáját a németes Tressel írásmóddal.

támaszkodik a helyi emlékezethagyományra is.⁶³ Mindez azt mutatja, hogy nem tartja kevésbé fontos forrásnak a helyiek spontán emlékezetét, vagyis az emlékezethagyományt helytörténész társánál, ám a talált források, összegyűjtött anyagok általa teremtett kontextusba helyezését nem, illetve csak ritkán végzi el. Igaz, az imént felsorolt sokféle adatsóport közlését legtöbb esetben kíséri valamennyi magyarázat, esetleg rövid felvezető-szöveg. Részben kontextust jelent már azonban az a kronológia, amit a település történelméről állított össze, hiszen ez esetben már válogatásról van szó: mit tart fontosnak közölni a település múltjával kapcsolatban. De hasonlóan kontextusteremtő szándék vezérelte a német és magyar családnevek magyarázatát taglaló fejezetet is.

Valódi elbeszélésben azonban csak néhány témát bont ki. Ilyen a település szerkezetét történetileg bemutató rész; a gyermekszüléshez, korai gondozáshoz kapcsolódó néprajzi vonatkozású összefoglalás; a háború utáni idők, a kitelepítés korszakának történéseit bemutató fejezet; a nemzetiségi kérdés taglalása a római katolikus egyházban; Komárom-Esztergom megye német nemzetiségi településeinek bemutatása a településformára és háztípusokra fókuszáló néprajzi jellegű leírással; a nyolcvanas évek templomfelújításáról beszámoló szöveg; a tarjáni református hitközséget, a falu zenei életét, a rehabilitációs gyermekotthon és a német ifjúsági tábor történetét összegző fejezetek, valamint a megyei szintű partnerkapcsolat történetét ismertető rész.

A szerző legutóbbi Tarjánról szóló műve, ami a *Tarján. Képek, nevek, események* címet viseli, hasonló felépítésű előző könyveihez, ám ez három, jól elkülöníthető témára bomlik. Elsőként a falu újkori kialakulásához szolgáltat újabb adatokat: a magyarok betelepítését igazoló okiratokat tesz közzé, illetve a betelepült németek eredetét kutatja a korszakra vonatkozó német szakirodalom és a tarjáni halotti anyakönyvek alapján. A könyv második nagyobb egységében a kitelepítési listákat publikálja, ám ezekről kitörli a Volksbund, illetve az SS tagságra vonatkozó bejegyzéseket: „Hogy a több évtizedes üldözés és szenvedés után senkit sem terheljünk, kihagytuk az egyes nevek után álló megjegyzéseket” – indokolja döntését (Tressel 2005:7.). A könyv harmadik részében az emlékezet helyeit rögzíti szóban és képekben. Leír egy a falu határában lévő helyhez (Pes-kő-barlang) fűződő, illetve egy névmagyarázó mondát, valamint közöl egy a barlanghoz kapcsolódó igaz történetet is.

⁶³ Erre példa a betelepített családok felsorolásához fűzött megjegyzése: „A fenti lista pontos helyismerettel rendelkező időtanúk segítségével készült, akik minden házat és lakóját ismerték.” (Treszl 1998: 143.)

Közzéteszi a német feliratú vallási emlékek fényképét, a régi házformákat dokumentáló felvételeket, illetve olyan képeket, amelyek az 1990 utáni középületeket mutatják be.

Műfajukat tekintve inkább a falukrónikához állnak közelebb ezek a helytörténeti munkák, bár tagadhatatlanul szaktudományos igényesség is megjelenik bennük, így közelítenek a monográfiához.⁶⁴ Legfontosabb szerepük, hogy hozzásegítik az olvasót és a tarjaniakat, hogy térben és időben tájékozódjanak a falu múltjában és jelenében, hogy képesek legyenek a töredékes emlékezethagyomány hiányzó részeit kitölteni. Ám még a Mikonya által összeállított lineáris történet-narratíva is, természeténél fogva szintén töredékes, nem öleli – hiszen nem is ölelheti – fel majd’ ezer év történetét, de még az elmúlt közel háromszáz év elbeszélése is a ballada műfajához áll a legközelebb, ahogy sűrít és kiemel, illetve homályban hagy a drámai szerkesztésmód szempontjából kevésbé fontos részleteket. Ennek oka lehet a forráshiány is, ez jól tetten érhető a 18–19. századi részeknél, ahol sokszor tágítja a fókusz a tatai uradalomra, illetve a megye egészére, amiről már bőségesebb forrásanyag vagy történeti munka áll rendelkezésre, és a néhány töredékes tarjáni adatot ebbe a történetbe igyekszik beleilleszteni. Ugyanakkor a személyes érdeklődés irányultságából is fakadhat.

A kollektív emlékezet is bizonyos csomópontok köré szerveződik, és szelektál a múlt emlékei, történései közül, és csak az identitás-konstrukció szempontjából érdekes és fontos dolgokat ragadja ki a történelmi emlékezetből, illetve e konstrukció szempontjából fontos helyeket. A kulturálissá tett kollektív emlékezet formálódására éppen ezért a helytörténeti munkák nagy hatással vannak, csakúgy mint a helyi emlékezethagyomány és a lokális identitáspolitikáé. Anton Treszl érdeklődésének középpontjában – mint a közölt dokumentumok, források alapján látható – elsősorban a falu benépesülése, a németek betelepülése, származása áll,⁶⁵ illetve a második világháborút követő üldöztetésre és következményeire, a számára gyermekként megélt események dokumentálására terjed ki

⁶⁴ A helytörténetírás jelentőségéről érkező Gyáni ezt a két alaptípust, a krónikát és a szaktudományos igényű monográfiát különíti el, továbbá a kettő különféle arányú keverékét, mint átmeneti műfajt jelöli meg harmadik változatként. (Gyáni 1990: 4)

⁶⁵ Nem egyedülálló az ilyen törekvés a német nemzetiségi települések helytörténeti irodalmában, s az sem unikális, hogy narratíva nélkül, csak adatközlésre támaszkodva teszik ezt. Asztalos István és Brandtner Pál állított össze Ikladról egy olyan vasos, szintén kétnyelvű helytörténeti kötetet, amely az 1752–2001 közötti időszakban Ikladon élt összes személyt katalogizálja betűrendben család, nemzetség és a leszármazási rendben elfoglalt pozíció szerint, ahol lehet megadva foglalkozásukat, esetenként pedig névtani kutatások eredményeivel egészítik ki egy-egy család történetét. A szerzők célja ezzel az alapvetően adatokat, a személyekhez tartozó azonosító kódokat sorakoztató, leginkább lexikonra emlékeztető és ezért kevésbé olvasóbarát helytörténeti munkával, hogy egyfelől a családok ikladi jelenlétét demonstrálják, másfelől a valaha is helybelinek számító famíliák eredetét kutassák, így közelítenek az ikladiság éthoszához (2002).

figyelme, továbbá a század első felének életmódját igyekszik rekonstruálni forrásai által. Az ő falutörténete így tehát időben szűkebb is. Mindazonáltal összegzésképpen elmondható, hogy a falu hivatalos történetmondói, 'krónikásai' által összeállított anyagok jótékony hallgatással öveznek bizonyos korszakokat, ahogy ez általában a helytörténeti munkákra jellemző (Gyáni 1990; Keszeg 2007).

A falutörténet krónikásainak új generációját képviseli az a fiatal helyi vállalkozó, aki régiségek gyűjtésébe kezdett szabadidős tevékenységként. Míg kezdetben csak az első világháborúhoz kapcsolódó emlékek keltették fel érdeklődését, idővel egyre több Tarjánhoz kapcsolódó anyaga gyűlt össze (korabeli könyvek, tárgyak, dokumentumok). Ma már egyre tudatosabban és célirányosabban foglalkozik szülőfaluja múltjával, bár történetírói ambíciók nem vezérlik, a falu egyes korszakairól felhalmozott tudása már mások érdeklődésére is számot tart. Egyre gyakrabban hívják iskolába, rendezvényekre előadást tartani, vagy gyűjteményes anyagából kiállítás összeállítására kérik fel.

Az emlékezet megőrzésének kialakultak hivatalos, intézményesült formái és terei is: elsősorban az iskola ennek elsődleges és legfontosabb színhelye. Már a hatvanas években megindult honismereti szakkör keretében a helyi néprajzi és történeti anyag összegyűjtése, ennek kézzelfogható eredményei, a tárgyak, mai napig megvannak, sorsukról majd egy későbbi fejezetben részletesebben lesz szó. A szakköri tevékenység keretében ugyanakkor több, helyi szokást, hagyományt feldolgozó dolgozat született, amelyek többsége manapság talán már a készítőjének sincs meg, ugyanakkor az ahhoz gyűjtött ismeretek mégis bekerültek a falu közös tudáskincsébe. Nem utolsó sorban azért, mert a hatvanas-hetvenes években aktív szakköri munkát folytató diákok közül többen a pedagógusi pályát választották, s ma már ők számítanak iskolán belül a hagyományápolás irányítóinak, amit arra a tudásukra (is) alapozhatnak, ami egy korábbi korszakban még elérhető élő emlékezet elemein alapul. Maga a szakkörvezető is elkészített egy kéziratot a falu történetéről, amit azóta több, a faluról szóló szakdolgozat megjelöl forrásaként, ám magát a kéziratot nem sikerült fellelni, se a szerző, sem a megyei könyvtár nem őrzi már.⁶⁶

A számos fentebb felsorolt személy, mű és tevékenység azt mutatja, hogy Tarján joggal nevezhető emlékezetközösségnek, fontos számukra múltjuk, történelmük, a falu számontartja hivatásos emlékezőit és munkáik, tevékenységük megbecsült közkinccsnek számítanak.

⁶⁶ A megyei könyvtár egyébként elismerést érdemlő helytörténeti gyűjteményének katalógusa még tartalmazza a hivatkozást, a nyomok a raktárban szakadnak meg.

Amennyiben valaki múltbéli dologról kérdezi a tarjániakat, rögtön hivatkoznak a két helytörténész szerző egyikére, sőt a legtöbben le is veszik a könyvespolcraól valamelyik könyvet igazolásul, hogy emlékezetük hivatalosan is megerősített. Az emlékezetnek tehát vannak hivatalos és elismert specialistái is Tarjánban, akik többé-kevésbé törekedtek munkáikban egy összefüggő történet-narratíva megalkotására, aminek létezéséről tudnak a helybeliek, meglelégedéssel és patrióta büszkeséggel nyugtázzák ezt, ám csak elemeit építik be személyes tudásukba. A helybeliek múltra vonatkozó tudását legfőképpen az jellemzi, hogy együtt él benne a folklorizálódott történeti tudat, a személyes és spontán emlékezet, valamint megtalálhatók benne a megalkotott helyi történelem egyes elemei.

2.3 A TÖRTÉNET-NARRATÍVA

2.3.1 Az első kezdet

„Észak felől a Gerecse, kelet felől az Őrhegy, a Somlyó, dél felől a Baglyas, a Csurgó, nyugat felől a Pes-kő és a Tamás-kő hegykoszorúja dimbes-dombos medencét ölel magához.” (Mikonya 1992:5) „Ez kb. 12 km hosszú, 5 km széles és 180-200 m magasan fekszik a tengerszint felett. (...) A medence hosszirányában haladó törésvonalak határozzák meg a patakok folyásirányát. Ezeket a nép csak »árok«-nak (németül Graben) nevezi. Csak a leghosszabbnak van neve »Szent László-patak«.” (Treszl 1998: 11 és 19) A helytörténeti munkákból vett idézetekben szereplő földrajzi nevek legtöbbször elsősorban csak a helybelieknek hangoznak ismerősen, akik viszont tisztában vannak a körülöttük elterülő táj hivatalos, esetleg népi elnevezéseivel is. A helytörténetírók mégis fontosnak tartják a környezet leírását, olyannyira, hogy ezzel is indítják bemutatásukat. Ez arra világít rá, hogy a természeti táj elsőrendű fontossággal bír a helyiek identitásában. Mikonya így vall a környezetről: „Ha az ember valamit vagy valakit nagyon szeret, rendszerint elfogult véleménnyel van róla. Talán én is így vagyok vele: valahányszor megállok egy magaslaton, a Somlyón vagy a szőlőhegyen, gyönyörködöm a tájban... A Kárpát-medence kicsinyített mását vélem fölfedezni magam előtt.” (Mikonya 1992:5) A ’Kárpát-medence kicsinyített mása’ megfogalmazás méltán tekinthető toposznak, hiszen számos tarjánitól hallottam ugyan ezt a megjelölést szűkebb környezetük leírására. Azt viszont ma már a feledés jótékony homálya

fedí, hogy a szerző irodalmi vénájának köszönhetően keletkezett és művének hatására terjedt el a toposz falu-szerzte, vagy inkább egy közszájon forgó vélekedést emelt be munkájába.

A falu nevének eredete sok kutatást és hosszas magyarázatot nem igényel, a honfoglalás kori hét törzs egyikének, az azonos nevű Tarján törzsnek nevéből eredeztetik. Mikonya ezt említi is, és köszönhetően az iskolai oktatásnak a faluban mindenki tisztában van vele. A honfoglalás előtti időszakról nem sokat tudni, Mikonya azonban valószínűsíti a faluban gyakran előbukkanó csontleletek miatt, és természetesen a medence kedvező fekvése, kiváló természeti és védelmi adottságai okán, hogy a környék minden korban kedvelt településterület lehetett. Feltételezi, hogy a 20. század első felében íródott megyei monográfiákban említett valamikori somlyó-hegyi vár a római korból származik, hiszen Tarjánt Csabdival összekötő római kori út darabjai is azt bizonyítják, hogy már abban a korban is lakott volt a környék. A Somlyó-hegyen hajdan volt várról többen tudnak a faluban, feltételezhetően Mikonya könyvének hatására sokan római őrtoronynak tartják, ugyanakkor mások 15. századi gótikus vár maradványainak sejtik.⁶⁷ A falu határában talált, anyát gyermekével ábrázoló kőszobor, helyi nevén az „Annabild” szintén megosztja a közvélekedést, van aki római kori leletként tekint rá, megint mások gótikus szobormaradványnak tartják. Mikonya szerint egy hajdani templom helyét jelöli, de annak korával kapcsolatban nem igazítja el olvasóit.

A korai időszakokra vonatkozó tudás fontos eseménye a település első okleveles említése, hiszen a nemzeti eredetmítoszokhoz hasonlóan ez egyfajta legitimációját adja a település létének, kijelöli az origót. A már említett megyei monográfiák által 1326-ra, illetve 1240-re tett első okleveles említést Mikonya még ennél is korábbi időre, 1137-re teszi egy másik forrásra hivatkozva.⁶⁸ Ezek a dátumok azonban a helyi történet-tudatnak nem váltak

⁶⁷ Szabó Tibor A történelmi Magyarország várai című honlapján az alábbi információkat találni a Somlyó várról, amit ott Kis-somlyó néven regisztráltak: „Tarján községtől délkeletre kb 4 km-re találjuk a Kis-Somlyó hegyet (382,5 m) amely a 448 m magas Somlyó-hegytől kissé északkeleti irányban, attól kb 550 m-re emelkedik a Szent László patak völgye fölé. A Kis-Somlyó csúcsán egy középkori vár maradványait találjuk. A várat Nováki Gyula és Skerletz Iván mérte fel 1994-ben. A hegy gerincén elnyúló vár hossza 38, szélessége 12 m. Délkeleti szélét és a rövid északkeleti végét határozott perem jelzi, de az északnyugati hosszú oldal széle erősen elmosódott. A vár északkeleti végén egykori épületet sejtető szögletes talajdomborulat észlelhető. A vár többi részén épület maradványai a felszínen nem láthatók. A délnyugati oldal kúpszerű kiemelkedése egykori torony helyét sejteti. A várat a gerinc nyereg felőli oldalán sziklába vágott árokkal védték. Ennek szélessége 8-9, mélysége 2-3 m. Az árok a vár mindkét oldalán folytatódik, azonban északkeleti irányba haladva ma már egyre elmosódottabb, lepusztultabb állapotban találjuk. A nagy váraróktól délnyugatra külső védelmi vonal csekély maradványait találjuk, amely a kb 37 m hosszú elődombot veszi körül. Ennek árkat valószínűleg nem fejezték be. A várról okleveles adat nem ismert. Említi Gyulai Rudolf, a Borovszky-féle megyemonográfia és szerepel Gerő László várlistájában is. Forrás: Nováki Gyula: Várkutatás Komárom megyében, 1994 (kézirat)” (<http://jupiter.elte.hu/tarjan/tarjantortenet.htm> Utolsó letöltés dátuma: 2009. szeptember 14.

szerves részeivé, ellentétben a későbbi, újratelepítési dátumokkal, amelyeket szinte mindenki ismer a faluban.

A középkorról és koraújkorrról sem a helybéliek, sem a helytörténészek nem tudnak sokat, a török időket, valamint a megelőző korszakokat Mikonya szűkszavúan és inkább a környező településekre vonatkozó szakirodalmak alapján mutatja be. Mindössze annyi tudható biztosan a korabeli iratokból, hogy 1426-ban a tatai vár tartozékai között említik, a község ekkor Esztergom megyéhez tartozott. Az emlékezethagyományak egyetlen, erre a korszakra vonatkozó elemét sikerült felfedezni: a Pes-kő barlangjához kapcsolódó, a török mondakörhöz tartozó, memorat formában fennmaradt történetet mesélnék, illetve néhány, szintén a török időkhöz kötődő helyhez fűződő, névmagyarázó monda ismert még a településen. Egy interjú során a Pes-kő-barlang vándormotívumokból felépülő mondáját a következőképpen mesélték:

„Az csak egy pár méteres bemélyedés, a történelmi hagyomány szerint ott bújtak el a törökök elől az emberek. Lejöttek vízért, akkor azt meglátták, és azért befüstölték a barlangot. A jelenlegi állapota nem takarja ezt, mert kb. annyi, hogy 5 métert mész befelé, leszűkül háromszögben és vége. Mert azt mondták annak idején, hogy össze van kötve a tatabányai Szelim-barlanggal, ez van a mendemondákban. Plusz még mondják, hogy van egy szobor, illetve egy ilyen faragott valami, ami ezt megörökítette, hogy a török időkben valaki kiment, szegényt elkapták és lebukott az egész falu. Tehát ez bele van faragva valahol a kövekbe, de nem találtuk még meg. Ezt még gyerekkoromban mondták.” (Sz. G. 1967-es születésű tarjáni férfi)

Anton Treszl is leírja a Pes-kő-barlang mondáját, és két névmagyarázó mondát is származtat belőle (a szövegben kurzívval jelzem a két helyszínt):

„1529-ben az oszmánok feldúlták a falut. A tarjáni határ déli részén létezik egy hegy, amelynek a neve *Őr-hegy*. A szájhagyomány szerint őrszemek onnan jelentették a törökök közeledését. A lakosság egy része elmenekült és visszahúzódzkodott egy pár kilométerre levő barlangba. A hegyvonulat alatt már akkor létezett egy forrás, amelyet a későbbi német lakók Brindl-nek neveztek. A szorult helyzetben levő falubelieket az oszmánok üldözőbe vették. De ők az erdőben és a barlangban el tudtak bújni. Idővel kevesebb lett az élelem és a víz. Az emberek

⁶⁸ Rupp Jakab 1870 *Magyarország helyrajzi története*. Pest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Akadémiai Kiadó, 445. Idézi Mikonya 1992: 8–9.

éheztek és szomjaztak. Egy anya ezt már [nem] bírta ki[,] lánya kíséretében lementek a meredek sziklafal alá, hogy a forrásnál szomjúságukat csillapítsák. Mindketten fogságba estek és el kellett árulniuk a falu lakóinak rejtekhelyét. A monda szerint utána mindannyiukat meggyilkolták... (Hasonlót mesélnek a Tatabánya-Újváros feletti[,] a Turul emlékmű közelében levő Szelim-barlangról is. A rétet egy közeli patak mentén a Pes-kő és Tornyó között állítólag a lányról nevezték el. Még ma is *Zsuzsanna rétnek* nevezik.” (Tressel 2005: 142–143.)⁶⁹

Mikonya a következőképp ismeri a helyi mondát:

„A szájhagyomány szerint a törökök elől négy község lakói a Peskő-hegy – még ma is látható – barlangjába menekültek. Az ellenség ezt fölfedezvén, kénnel füstölte ki őket.” (Mikonya 1992:16.)⁷⁰

2.3.2 Az új kezdet és a berendezkedés időszaka

A 17. század végétől kezdődő időszakra vonatkozó történeti tudás már alaposabb és részletezőbb, innentől kezdenek „sűrűsödni” az évszámok, események a helyi történelem folyamában. Források is bővebben állnak rendelkezésre, másfelől az alapítás, származás mítoszának fontossága miatt ez a református magyarság és a katolikus németiség részéről is az érdeklődés homlokterében álló időszak. Hiszen a település első okleveles említése a nagy nemzeti történet-narratívába kapcsolja a lokalitást, az újraterelítés azonban a helyi történelmi tudat kiindulópontjának számít, ezért is érdemel kiemelt figyelmet. Az összegyűjtött, felkutatott forrásokból ez a korszak már többé-kevésbé kronologikus történetként is elmesélhető.

A török hódítás következményeként elnéptelenedő faluba a 17. század közepén kezdenek szivárogni a környező településekről, illetve a terület ekkori tulajdonosa, a Csáky család telepít le református magyarokat, akik használatba veszik a romos templomot és hamarosan, 1682-ben iskolát nyitnak. 1727-ben többszöri tulajdonosváltás után a környék az Esterházy család grófi ágának kezébe kerül, akik nem sokkal ezután nagyszabású telepítési

⁶⁹ A szögletes zárójelben a közbevetéseim állnak, amelyek a történet értelmezését segítik.

⁷⁰ Bár nem tisztázza, feltehetőleg Tarján, Héreg, Vértestolna és Tardos településekre céloz a négy településsel.

akcióba kezdenek; Tarjánba feltehetőleg 1737-ben, 40 Schwarzwald környéki katolikus német családot telepít be Esterházy József. Bár a pontos dátumot megjelölő forrás nem áll rendelkezésre (annyit tudni mindössze, hogy német szülők gyermekét először 1739 januárjában keresztelték), ez az évszám a telepítés közmegegyezéssel elfogadott dátumává, így a megemlékezések és évfordulók kiinduló pontjává vált. A betelepített családok pontos származási helye sem ismert, Schwarzwald környéke egy olyan megfogalmazás, ami lokalizálja, s így egy biztos ponthoz (területhez) köti az identitás szempontjából olyannyira fontos származás, eredet kérdését. Forrása az imént említett első anyakönyvi bejegyzésből származik, ahol is a szülők, keresztszülők származási helyeként ennyit tüntettek fel. Mikonya azonban elképzelhetőnek tartja, hogy a grófi felhívásra több hullámban és különféle területekről is érkezhettek nagyjából egy időben telepések, ám a bizonytalan és ismeretlen helyett az emlékezhagyományok konkrétumokra volt és van szüksége, ha az mégoly általánosító is. Ha ma megkérdezzük a tarjániakat arról, hogy Németország mely területéről származnak, legtöbb esetben ezt a választ kapjuk, így tehát ez vált általánosan elfogadottá az emlékezhagyományban. Léteznek azonban körülíróbb, óvatosabb megfogalmazások is, Treszl is hol Schwarzwaldot, hol átfogóan a mai Dél-Németországot említi, a korábbi polgármester Észak-Ausztriát, Dél-Németországot, Baden-Württemberg tartomány környékét valószínűsíti, ezek azonban már túlságosan tág, megfoghatatlan keretek lennének a lokális identitás számára.⁷¹ Jól példázza ezt a származás és betelepítés körüli bizonytalanságot az alábbi idézet, ahol érezhető az az igyekezet, ahogy a beszélő megpróbálja feloldani a fennmaradt források és a tájnyelvi változat egymásnak ellentmondó tényeiből eredő feszültséget. Az idézet továbbá jól mutatja a kettős kezdetről való tudást, és a sváb beszélő szempontjából a második kezdet fontosságát.

„Tehát itt a krónikában úgy van leírva, hogy az 1738-ban telepítettek 40 családot a Schwarzwaldból. Tehát úgy van leírva a történetünk. Bár a dialektusuk, a tájnyelvük alapján

⁷¹ Hutterer Miklós a hazai németség etnikai összetételének megállapításához leghasználhatóbb fogódzónak a népnyelvet tartja. Még annak ellenére is, hogy a hazai német nyelvjárások település-nyelvjárások, jelenlegi formájukat már itt, magyar területen érték el. Ebben a folyamatban egy elsődleges és egy másodlagos kiegyenlítődesen is keresztül mentek. Ez azt jelenti, hogy első szakaszban egy-egy faluközösségen belül történt meg a nyelvi kiegyenlítődes sok esetben igen különböző nyelvjárások integrációja által, aminek köszönhetően falvanként kialakultak a helyi nyelvjárások. A második szakaszba már egy-egy települési tömbön belül ment végbe a kiegyenlítődes, azaz a szomszédos helyi nyelvjárások közeledése egymáshoz. Ezek alapján valamennyi hazai nyelvjárás ún. keverék-nyelvjárásnak tekinthető. A saját és mások dialektológiai kutatása által Tarján nyelvjárását dunai bajor dialektusnak azonosítja rajnai frank szubsztrátummal (Hutterer 1973)

inkább bajor, de hát itt már a keveredés is benne lehetett, mikor jöttek Ulmból a hajókkal, ott már több helységről összekerült emberek voltak és már ezért keveredett talán, tehát nem tiszta mondjuk a schwarzwaldi nyelvjárás, amit beszélünk. (...) Hát, bocsánat, igen, én most általánosságban beszélek a magyarországi németek betelepítéséről, azok voltak az ulmi hajók. Hogy most a tarjáni 40 család azokkal érkezett-e, azt nem tudom. De szerintem igen. Ők is valószínű a Dunán jöttek hajókkal. Igen, mert a török hódoltság után elnéptelenedtek a falvak, mert elvileg Tarján már az 1200-as években említve van, tehát itt már római maradványokat is találtak a faluban. Csak utána, miután elnéptelenedtek ezek a magyar falvak, akkor németeket ide telepítettek, mert hát ígértek nekik sok mindent, Németországban meg sokan voltak, és akkor így. (P.A. 1968-as születésű nő)

A betelepített családok 6 évi adómentességet, szabad költözési jogot és a család nagyságától függően fél vagy egész jobbágytelket kaptak; a korábban idetelepült magyarok viszont továbbra is földhöz kötöttek maradtak. A megtelepedést segítő szabad évek leteltével az új telepesek is ugyan olyan szolgáltatásokkal tartoztak földesuruknak, mint a már ott élők. A falu kialakítása, a telkek kimérése gondos területkiválasztás eredménye volt, bár Tarján településszerkezete esetében a tervezettség olyan fokáról, mint a később mérnöki pontossággal megtervezett, sakktáblaszerű szerkezettel kialakított bánáti falvak esetében nem beszélhetünk. Mikonya így ír erről:

„A terület kiválasztásában nagyon körültekintően jártak el – minden tekintetben. A falu Fő utcája (ma Rákóczi és Jókai u.) egy hosszú, lapos, enyhén lejtő dombon mintegy másfél kilométer hosszan – nyúlik kelet-nyugati irányban. A telkes jobbágyoknak itt mérték ki a házhelyet. Az utca széles, a telkek jobbról, balról a kert felé lejtnek. A kertek végében – mindkét oldalon – patak csörgedez, melyek a domb alján, a töltés előtt találkoznak. A katolikus templom körül az utca kiszélesedik, mögötte – mint egy nagy T betű alsó szára – déli irányban széles utca (Vadász u.) nyúlik a rétig; a hídon túl kezdődik az ún. „újvilág” meg az újtelep.” (Mikonya 1992:21.)⁷²

A betelepített németek élvezték katolikus földesuruk támogatását a vallás terén is a református magyarokkal szemben. 1747-ben grófi rendeletre a református magyaroknak át kellett

⁷² A Függelék 1. sz. ábrája a falu 18. század közepi ábrázolása, ami jól mutatja a település tervezettségét, a portáknak a telepítés nyomait magán viselő elhelyezkedését.

engedniük a régi romos templom használatát a katolikus németeknek. 1756-ban plébániát alapítanak a faluban, és ekkortól vezetik az anyakönyveket, 1762-ben megnyílik a római katolikusok iskolája és 1783-ra felépül a régi helyén az új katolikus templom. Két évvel később a reformátusok – jóval kisebb – temploma is elkészül a türelmi rendelet eredményeképpen a lelkészház udvarában. (Treszl 1998: 30–31) A tarjáni reformátusok 1732 óta vezetik anyakönyveiket.

A régi templom tulajdonlásának kérdése Mikonya szerint örök vitapont maradt a magyarok és a svábok között. Előbbiek szerint a katolikusok elvették tőlük templomukat, utóbbiak szerint egyszerűen ők, mint katolikusok, csak visszavették jogos tulajdonukat. Kutatásaim kezdetén magam nem találkoztam ezzel a nézetkülönbséggel, ezért feltételeztem, hogy a két háború közötti korszakban, amikor még a két felekezet közötti elkülönülés határozottabb volt, élő hagyomány lehetett, ám a felekezeti különbségek enyhülésével az évszázados vita jelentőségét veszítette, kihullott az emlékezetből. Éppen ezért érdekes volt megfigyelni a reakciókat, amikor az előbbieken említett régiséggyűjtő-helytörténész, a lokális tudás és emlékezet legújabb elismert hordozója, olvasván Mikonya könyvében a templom körüli vitáról, egyik kiállításának alkalmával, amit éppen a református parókián tartottak, felhozta a témát. A református magyarság jelenlévő képviselőiről kiderült, szüleiktől, nagyszüleiktől mindenki hallott arról, hogy a katolikus németek elvették a református magyarok templomát, egyesek éppen az első világháború idején hadi célokra rekvirált katolikus templombéli harang történetével támasztották alá igazukat. Írott források is feljegyezték, hogy 1917-ben a katolikus templom tornyából előkerülő harang felirata arról tanúskodott, hogy valamikor a református egyházközség tulajdona volt.⁷³

A parókián történt eset alkalmával akkor, ott helyben indulatokat már nem lehetett érzékelni, és nem is vitaként artikulálódott a téma, hanem sokkal inkább egy újra fellelt emlékezet-darab elemeit próbálták összeszedgetni a jelenlévők a múlt egy részének tisztázása szándékával. Ám az eset után könnyebb volt erről a témáról beszélni a helybelieket, sokszor

⁷³ Mikonya idézi azt a levélváltást 1791-ben a református egyházközség és a földesúr között, amelyben a reformátusok a templomuk építéséhez felhasznált kövek és mész árának mérséklését kérik, hivatkozván arra, hogy az eredeti megállapodás óta a héregi gyülekezet kivált, önállóan kezdett templomépítésbe, így a költségek terhe egyedül a tarjániakra maradt. Az érdekessége ennek a levélváltásnak, hogy a reformátusok alkudozással próbálkoznak, felajánlják, hogy lemondanak örökre az 1760-as években a földesúr rendelkezése által tőlük elvett és katolikusoknak átadott 64 fontos harangjukra, valamint a szószékre és koronára vonatkozó, törvény szerint jogos igényükről. A földesúr felháborodván a szerinte jogtalan alkun nem méltányolja a reformátusok kérését, és nem enged a megállapított díjából. (Mikonya 1992: 23–24.)

maguktól is mondták az újra feltalált emlékeket. Így derült fény arra a véleményre is, miszerint a katolikusok két templombúcsúja közül az őszi a templom „megszerzésének” állít emléket, annak az időpontnak, amikor a katolikusok megszerzik a templom használati jogát. Holott a katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint a templomhoz utólag, nyolcvan évvel később hozzáépített torony felszentelése 1863. október 25-i dátumának állít emléket az őszi búcsú. Mikonya szerint a katolikusok Szent Ágota napján, február 5-én ünnepelték még a 20. század elején is a templom „visszanyerésének” évfordulóját, és ezt meglepő módon községi ünnepként említi.

A 18. század folyamán, egészen a 19. század derekáig még érkeztek kisebb csoportban vagy családonként újabb német, magyar és szlovák betelepülők is, jobbára a belső vándorlás eredményeképpen. (Mikonya 1992: 16–24.) Néhány családnév még őrzi a beköltözött szlovákok emlékét, mint például a Mikonya, de ahogy ő maga fogalmaz könyvében: „származásukra ma már csak a nevük utal”. (Mikonya 1992:22.) A beköltöző katolikus magyarok és szlovákok előbb-utóbb elnémetesedtek, hiszen a felekezeti hovatartozás ekkor még erősebb köteléknek számított, mint az etnikai hovatartozás vagy az anyanyelv, de közrejátszott ebben az is, hogy misét csak latinul vagy németül hallgathattak, és házasodniuk is csak a katolikus németekkel illett. A falu kollektív emlékezetében azonban a néhány hajdani beköltöző szlovák család emléke nem hagyott nyomot. Számos sváb családban ugyanakkor őrzik annak emlékét, hogy felmenőik nem közvetlenül német területről, hanem már valamelyik környező, szintén német telepítésű faluból érkeztek Tarjánba. Egy 1749–50-es összeírás során 51 német és 34 magyar családfőt regisztráltak a faluban. (Treszl 1998: 60–61.) Nem sokkal a beköltözések után, a II. József korabeli népszámlálás alkalmával már 241 családot és 1531 személyt írtak össze, 26 százalékuk tartozott a református felekezethez. (Treszl 1998: 31)

A korabeli adóösszeírások és anyakönyvi bejegyzések, később már a népszámlálások fontos, és a helytörténészek által is szívesen idézett források, ezek már sokkal inkább számot tartanak a helyiek érdeklődésére, mint korábbi korszakok forrásai, hiszen alapját jelenthetik a családtörténeteknek: ki mikor, esetleg honnan érkezhetett. Sokan használják is ezeket a forrásokat és keresik bennük a családjuk első említésére vonatkozó adatokat. A helytörténészek számára is elsősorban azt a célt szolgálja ez a forrástípus, ahol személyek, családok, családfők névvel, esetleg vallással vagy telek-mérettel szerepelnek, hogy a

jelenlétre, vallási és etnikai megoszlásra, a népesség gyarapodására nyerjenek belőlük ismereteket.

2.3.3 Az együttélés kezdetei, megkapaszkodás

A megtelepedést követő első bő száz évről nem sok olyan jellegű információ vagy tudás áll rendelkezésre, amely arról számolna be, hogyan éltek a frissen megtelepedett katolikus németek és református magyarok. Egészen a 19. század utolsó harmadáig gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is meglehetősen hiányos a kép. Mikonya ezeket az évtizedeket a tatai-gesztesi Esterházy uradalom levéltári iratai és annak Szabad György által jegyzett szakirodalmi feldolgozása alapján ismerteti. Ugyan idéz néhány panaszos levelet vagy peres ügyet a jobbágyfelszabadítást megelőző és követő időkből, ám az információk hiányossága miatt csak elnagyolt kép rajzolható a korszakról.

A folyamatos földszűke miatt a jobbágyok irtványföldeket létesítettek, földet, legelőt béreltek. Mikonya az áttekintett levéltári források szórványosan előforduló adatai alapján arra következtet, hogy a 19. század elejéig a környéken, s így valószínűsíthetően Tarjánban sem volt jellemző a nagyállattenyésztés a jobbágy-paraszti gazdálkodásra,⁷⁴ inkább gabonaneműeket, kapásokat termeltek, néhol birkát tartottak, miközben a bortermelés a gazdálkodás egyre fontosabb részévé vált.⁷⁵ Mindazonáltal a reformkorban már egyre kiélezettebbé vált a viszony az uradalom és a jobbágyok között, Tarjánban is gyakoriak voltak a robotmegtagadások, és számos kérvénnyel fordultak földesurukhoz terheik enyhítése, a szegények és betegek helyzetének méltányolása érdekében. Ilyen levelekből derül ki az is, hogy a földnélküli zsellérek messze földre kényszerültek eljárni uradalmi majorokban munkát vállalni, hiába kérték földesurukat, hogy saját birtokán biztosítson nekik munkát. Mindezek azt mutatják, hogy társadalmi és gazdasági értelemben is megindult a helyi közösség rétegződése.

⁷⁴ Ugyanakkor éppen ő idéz egy a tarjáni bírák és a község egésze által az 1770-es években a vármegyéhez írott levelet, amelyben terheik csökkentését és a birkák kiirtásának engedélyezését kérik, mivel a szűkösen rendelkezésükre álló legelőterületen a birkák miatt nem tudják marháikat legeltetni, s így azok éhen vesznek (Mikonya 1992: 26–27.).

⁷⁵ Fényes Elek említést tesz a falu csekély mélységű halastaváról, két szőlőhegyéről, híres búzajáról, hamuzsír főzőjéről és pálinkaházáról (Fényes 1992R: 17)

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeiből a helyi emlékezet semmilyen, kifejezetten Tarjánhoz kapcsolódó eseményt nem jegyzett fel, ellentétben a szomszédos Héreggel, ahol a történelmi emlékezet megőrzött egy az 1848-as eseményekhez kötődő helyi mondát. Az uradalmi iratok arról tájékoztatnak azonban, hogy a „forradalmi hevület” azért elérte a tarjániakat is, akik több esetben is megpróbálták szembefordulni a földesúr gazdasági követeléseivel, érezvén, hogy az évszázadokig megváltoztathatatlan tartott gazdasági és személyi függőségük rendszerében talán mégis lehetséges a változás.

Az 1848. évi törvények hatására a telki állományon kívüli földek néhány év leforgása alatt haszonbérletbe kerültek, kezdetben helyi iparosok, majd egy kereskedőcsalád – akiknek nevét a helyi emlékezet is megőrizte: Singer Gáspár és testvére, Ede – vette bérbe a korábbi uradalmi földeket és a pálinkafőzőt, paraszti kézen alig egy hold maradt a korábbi telken kívüli állományból. A Singer testvérek béreltek több uradalmi boltot is a pálinkafőző mellett: mészárszékét és két kocsmát, illetve hamuzsír-főzőt is üzemeltettek. 1867-re azonban, s ebben Mikonya a helyi kereskedőtöke „territorizálódását” látja, mindezek a bérlemények egy megyei tisztviselőhöz kerültek, aki már nem tarjáni illetőségű volt (Mikonya 1992: 41.). Az 1848-as szabadságharc utáni évtizedekben az évente négy alkalommal rendezett országos állat- és kirakodóvásáraitól lett híres a település. Ebben az időben 50 kézműves, kisiparos tevékenykedett a községben. Mindezek a lassan beköszöntő kapitalizmus korát jelzik.

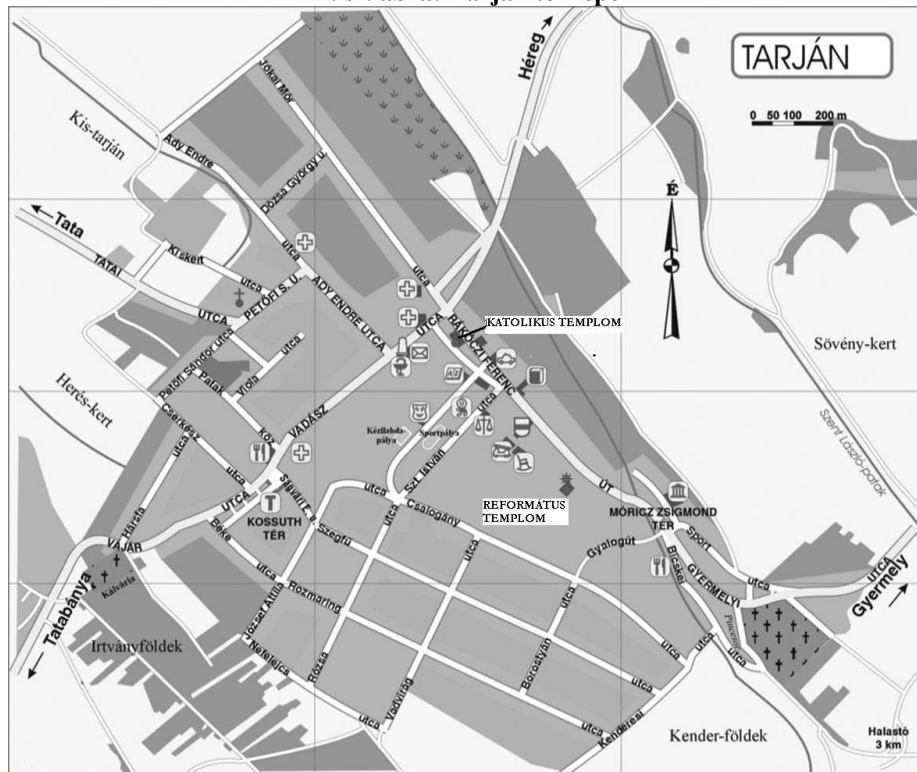
A katolikus németek az itt talált református magyarsággal virtuális és valós határok mentén éltek. A magyarok és a németek között házassági kapcsolat gyakorlatilag nem létezett, ezt elsősorban eltérő felekezetük magyarázta. Házassági kapcsolatot a tarjáni svábok esetleg a környékbeli sváb falvak lakóival tartottak, de ezek sem voltak túl gyakoriak, inkább az endogámia jellemezte a település sváb lakosait.⁷⁶ A virtuális határok közül a nyelv kevésbé tűnt átjárhatatlannak, sokak által emlegetett dolog, hogy nemcsak a svábok értették meg s használták a magyar nyelvet, a magyarok közül is sokan megtanulták a svábot.⁷⁷ Valószínűbb azonban, hogy ez többnyire a férfiakra volt igaz, a gazdasági kapcsolatok és az esetleges hivatali ügyintézésük tőlük ezt jobban megkívánták.

⁷⁶ A házassági kapcsolatokról bővebben lesz szó a következő fejezetben.

⁷⁷ Ez a megfigyelés a tarjániak személyes tapasztalatain, esetleg családi történeteiken alapul, amelyek azonban legfeljebb az 1880-as évekig tekintenek vissza. Úgy tűnik, ezek alapján vetítették vissza az együttélés jellegzetességeit korábbi korszakokra is. Az adatok hiányossága miatt ezt sem cáfolni, sem igazolni nem tudjuk, az viszont beszédes mindkét felekezetre/nemzetiségre nézve, azaz általában a tarjániakra, hogy így szeretnék látni múltjukat és együttélésük históriáját.

Kezdetben a két nemzetiség elkülönülése területi értelemben is kimutatható volt a településen, ami valójában inkább felekezeti elkülönülést takart. A svábok az újjáépített katolikus templomtól észak- és délnyugati irányba telepedtek le, a mostani Rákóczi utca templom felőli részén, a Jókai utcában (hajdani nevén Felső utca) és az ezekhez délkeleti irányból csatlakozó mai Vadász (egykor Alsó) utcában. A református magyarok a templomtól délkeleti irányban, a későbbi református templom környékén laktak. A falunak ezen a végén alakult ki a 19. század végén a szegénynegyed (nixbrot) is. A területi elkülönülés határai a 20. század elején már kezdtek elmosódni, majd új utcák nyitásával és telkek kialakításával, valamint a 20. század második felének migrációs folyamatainak köszönhetően teljesen eltűntek, manapság már nem beszélhetünk sváb vagy magyar részről. Az igaz azonban, hogy a református magyarok java része még ma is templomuk közelében lakik.

1. sz. ábra: Tarján térképe

Forrás: Hiszi-Map

A svábok és a magyarok a településre jellemző létszámarányuknak megfelelően birtokolták a helyi hatalmi pozíciókat szinkronikus és diakronikus értelemben is. A település újranépesedésétől kezdve a 18 feljegyzett bíró között 3 magyar származásút is találni, ugyanakkor minden korszakra jellemző, hogy kisebb arányban, nem mindig döntő pozícióban, de ott álltak a magyarok is a svábok mellett/mögött a hatalmi posztokon. (Mikonya 1992: 30.)

2.3.4 A gyarapodás első korszaka

Az első bő egy évszázad a megtelepedésről, az új helyen való megkapaszkodásról, a megszokásról szólt. A falu krónikájának a 19. század végére vonatkozó adatai már a közösség viszonylagos jólétéről tanúskodnak és a polgárosult közösségi mentalitás egyre erőteljesebb jelenlétéről. Olyan dolgok tanúsítják ezt, mint a korszakban megjelenő egyletek, körök,

segélypénztárak, gazdasági társulások, a megalakuló hitelszövetkezet, óvoda létrehozása és a nagyfokú adományozási hajlandóság. (Treszl 1998: 33–34.)

Az anyagi gyarapodásról tesz tanúbizonyságot, hogy 1859-ben az Esterházy család támogatásával a tarjáni hívők adományaiból kápolnát emelnek a Tatai (hajdan Hátsó) utcában Szűz Mária tiszteletére, a község akkori 1468 katolikus lakójából az adományozók listáján 206 név szerepel. Pontosan négy évvel később, nyolcvan év „késéssel” végre a katolikus templom tornyot kap. 1866-ban a falun végigsöprő kolerajárvány 195 halálos áldozatának emlékére egy házaspár Szent Rókus szobrot emeltet, még ugyan ebben az évben szintén egyéni adományból egy nagykeresztet állítanak fel a temetőben. (Treszl 1998: 32–33) Az egyéni boldogulás, vagyonosodás jelenti az alapját a község gyarapodásának is, ezt a különböző intézmények létesítésének során jól nyomon lehet követni. 1894-ben hitelszövetkezetet alapítanak a faluban, 1896-ban pedig a két felekezeti iskola mellett megnyílik az állami kisdedővő és községi támogatással átépítik a református iskolát. 1899-ben temetkezési egyletet, hét év múlva önkéntes tűzoltóságot alapítanak, és ezekben az években végre postát és távirót kap Tarján. Mindeközben több temetői és útszéli keresztet állítanak fel egy-egy tehetősebb helybéli lakos áldozatkészségének köszönhetően.

A település gazdaságát a 20. század első feléig hagyományosan a mezőgazdaság dominanciája jellemezte, bár a helyi emlékezet szerint, éppen az otthontól hozott törzsöröklési rendszer megőrzése miatt a németek körében jelentős volt az iparosok száma is. Azon túl, hogy a környék magas erdősültségi aránya miatt a famunkáknak mindig is hagyománya volt a faluban, a település a táji munkamegosztásban semmilyen termék- vagy tevékenység-specializációval nem vette ki a részét, nem úgy mint a második szomszéd Tardosbánya, ahol a jóminőségű júra kori mészkő bányászata és a megmunkálásához kapcsolódó mesterségek jelentették az ott élők többségének megélhetését.⁷⁸ A 19. századi második felének birtokviszonyairól kevés pontos adat áll rendelkezésre, a Mikonya által összegyűjtött források arról tanúskodnak, hogy az úrbéri viszonyok megszűntével majd az 1885-ben sorra kerülő

⁷⁸ A 19. századra vonatkozó, a tarjáni iparosok számáról tájékoztató pontos és hiteles forrás nem áll rendelkezésre, hivatalos statisztikai adat az iparosok számáról először az 1910-es népszámlálás könyveiben érhető el. Az 1910-es foglalkozásstatisztika szerint az iparosok aránya a keresők között 9 százalék, s kétharmaduk (67%) önálló iparosként dolgozott. Jellegzetes mesterségek ekkor a faluban: kovács (3), egyéb gépgyártó mesterség (6), asztalos (4), szabó (8), egyéb ruhakészítő iparos (6), cipész (7), hentes és mészáros (2), kőműves (11), vendéglátós (8). Összehasonlítva három közvetlen szomszédjával, Héregen egy százalékkal alacsonyabb, Vértestolnán egy százalékkal magasabb volt az iparosok aránya 1910-ben, míg Tardosbányán a fent említett okok miatt minden második kereső (54%) az iparból élt (KSH 1913).

birtokrendezés által kisparaszti gazdálkodás vált uralkodóvá, s mindössze néhány, 100 hold feletti birtok alakult ki az idők folyamán.⁷⁹ Mikonya szerint a helybéli magyarok létszámárukhoz képest mindig több földet birtokoltak, mint a németek. A nincstelen földnélküliek a helyi gyarapodni vágyó gazdákhöz állhattak cselédnek vagy napszámosnak, majd 1896-tól, a tatabányai szénmedence megnyitásától kezdődően ipari munkát is vállalhattak, s tették is ezt a második világháborúig terjedő időszakban egyre nagyobb számban. Ahogy a falu iparosai, úgy az ingázók is műveltek fő megélhetést nyújtó munkájuk mellett földet. Az ipari munkát vállalók emelkedő száma is jelzi, hogy a gazdatársadalom polarizációja a kapitalista viszonyok térnyerésével egyre fokozódott.

A filoxéra pusztításáig virágzott a szőlőművelés és bortermelés a faluban, ez főleg a kiscsüppieknek jelentett biztos jövedelmet. Hat dűlőben, mai mértékkel mérve összesen 147 hektáron műveltek szőlőt (Treszl 1998: 93.), a gyökértetű pusztítása mindet kiirtotta. Ez a szegényebb réteget még inkább az ipari munka felé terelte, főleg ha nem akartak napszámosnak vagy alkalmi munkásnak állni. Majd csak az első világháborút követően – a helyi hagyomány szerint Karintiából hozott szőlővesszővel – honosodik meg Tarjánban a noah, és ezzel kezdetét veszi ismét a bortermelés. A tehetősebb gazdák a filoxéra pusztítása után könnyebben tudtak profilt váltani gazdaságukban, intenzívebbé tették a 19. század második felétől mind jelentősebbé váló nagyállattartást.

A gyarapodás minden területen megmutatkozott, Tarján lakosságának száma az első, már idézett, II. József kori népszámlálás alkalmával összeírt 1531 főhöz képest bő 150 év alatt majdnem másfélszeresére emelkedett (1,4) egyenletes ütemben, nagyobb kilengések nélkül. 1941-ben népessége már 2162 főt számlált. Ennél sokkal dinamikusabb változást a környékben csak a kiscsüppiek bányásztelepüléssé növekvő szomszédok produkáltak (elsősorban Felsőgalla és Bánhida).⁸⁰ A népességszám növekedése miatt lassan kezdték kinőni az eredeti településterületet, ezért az 1920-as években az alsó patakon átvezető hídon túl újabb utcákat nyitottak (Hársfa és Cserkész utca), ahol FOKSZ kölcsönrel mintegy 50 házat építettek. A településnek ez a része az Újtelep nevet kapta. Időközben, még a második

⁷⁹ Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a keresők 67 százaléka (499 fő) mezőgazdaságban dolgozott, közülük megközelítőleg minden második fő (46% – 231 személy) önálló gazdaként, ám ekkor egyetlen 100 holdnál nagyobb birtokot sem regisztráltak. A gazdálkodók valamivel több mint fele (55%) 10 hold alatti területet művelt. A mezőgazdasági keresők közül minden ötödik (22%) cselédként vagy napszámosként kereste kenyerét (KSH 1913).

⁸⁰ A Függelék 2. sz. ábrája a település 19-20. század fordulójára jellemző népesedési adatait mutatja, valamint azt, hogy ennek tendenciája nagyjából beleillett szűkebb környéke trendjébe.

világháború előtt, elkezde benépesülni az Újteleppel szemben, a Tatabánya felé vezető út másik oldalán lévő, Újvilágnak nevezett rész, a mai Béke és Ságvári utcák által határolt Kossuth tér. A temető is újra meg újra szűkösnek bizonyult, az emlékezhagyomány két korábbi temető helyét is megőrizte, a jelenlegit a reformátusok régi temetője mellett 1907-ben nyitották.

Az első világháború eseményeiből csak az hagyott nyomot a helyi emlékezetben, hogy 1917-ben mindkét templom harangját hadi célokra elvitték. Nem sokkal később, 1928-ban a katolikus templom előtt felállították a község háborús emlékművét, rajta a háborúban elesett 84 tarjáni katona nevével.⁸¹ Az első világháborús emlékmű megteremtette a kapcsolatot a magánemlékezés és a kollektív emlékezet között, a személyes veszteségek a falu közös veszteségévé, mindenki tragédiájává váltak.⁸² Az emlékmű azért is fontos határkö a lokális történelemben, mert ez volt az első nemzeti jellegű emlékhelye a falunak. Mikonya a két háború között erősödő nemzeti diskurzust a fokozódó asszimiláció és a magyarosító nemzetiségpolitika keretébe ágyazva tárgyalja. Úgy véli, az iparosodás, iparba történő elvándorlás hatására lassú, de természetes asszimilációs folyamat indult be Tarjában a 19. század legvégén, ám az első világháború utáni nemzetiségpolitika már kifejezetten magyarosító szándékúnak tekinthető – s mindezek a magukat németnek illetve német anyanyelvűnek vallók számának különbségében is kimutatható eredménnyel járt 1941-re.⁸³ A monarchia idején az asszimiláció és az ezzel járó nyelvváltás elsősorban az értelmiségi, hivatalnoki réteget érintette, ám ez nem volt túlságosan számos csoport Tarjában, ekkor még a mindennapi érintkezések nyelvét a sváb uralta. A háború után azonban megváltozott a helyzet, mivel a nemzetiségi nyelvű oktatást szűk határok közé szorították, csak heti két-két

⁸¹ Mikonya 85 nevet említ, de csak 84-et sorol fel (Mikonya 1992: 57–58.), Treszl 90 hősi halottról beszél, de átveszi a 84 nevet Mikonyától. Ő egyébként kurzíválja felsorolásában a magyar neveket. (Treszl 1998:231.)

⁸² Gyáni mutat rá, hogy újabban figyelt fel a történetírás arra, hogy az első világháborúban vált általánossá a hősi halottak közösségi megnevesítése s ezáltal a közösség kollektív emlékezetének perszonalifikálása. Magyarországon törvény is született e gyakorlat meghonosítására, az 1917. évi VIII. tc. írta elő minden település számára, hogy emlékművön emlékezzenek meg név szerint minden halottról, aki életét áldozta hazájáért. (Gyáni 2000: 87–89.)

⁸³ Az 1941-es népszámlálás alkalmával 1819 fő vallotta magát német anyanyelvűnek, de csak 1336-an mondták magukról, hogy német nemzetiségűek. Amennyiben idősorba állítva szemléljük a német és magyar anyanyelvűek arányának változását, mellé téve a vallás szerinti arányokat (nemzetiségi hovatartozást csak 1941-ben rögzítettek 1890 és 1941 között), azt látjuk, hogy a magyar anyanyelvűek aránya mindig néhány (5-10) százalékkal magasabb volt, mint a reformátusoké, a kettő között az eltérés szinte mindig pontosan annyi, mint amennyivel magasabb a katolikusok aránya a német anyanyelvűeknél. Mivel más anyanyelvű lakost elenyésző számban vagy egyáltalán nem írtak össze a népszámlálások alkalmával, és egyet kell érteni Mikonyával abban, hogy a beköltöző katolikus szlovákok vallásuk miatt inkább a németekkel házasodtak, ezért elmagyarosodásuk nem valószínűsíthető, a később beköltöző katolikus szlovákok vagy magyarok száma pedig elenyésző lehet, ezért arra következtethetünk, hogy már 1890-ben is a lakosság közel 5 százaléka asszimilálódott német volt. (KSH 1902, 1912, 1923, 1932, 1947, 1976)

órában lehetett német írás-olvasást, beszéd- és értelemgyakorlatot, hittant és német éneket tanítani az elemi iskola első két évfolyamán. 1937-ben e két évfolyamon is bevezették a magyar nyelvű hittan és írás-olvasás oktatását, a nemzetiségi nyelv ezzel szinte teljesen kiszorult az iskolából. Mikonya saját emlékeit idézve meséli, hogy az 1920–1930-as évek generációja szüleinél már sokkal jobban beszélte a magyart, de az utcai kommunikáció nyelve svábok között még a népnyelv volt. Több interjúban elhangzott, hogy a 20. század első évtizedeinek magyarosító törekvései ellenére az ebben az időszakban felnevelkedett asszonyok egyáltalán nem vagy rosszul beszéltek magyarul. Álljon itt egy példa erre egy személyes visszaemlékezésből:

„Hát, a nagymamám aki itt lakott, ő törte a magyart, tehát jobban tudott németül vagy svábul. Ő ’22-es születésű volt és ’89-ben halt meg. Mi már úgy lettünk nevelve a szocializmusban, hogy nincs nekünk szükségünk erre igazából. A nagymamán meg neveltünk mindig, hogy ő hogy törí a magyart.” (Sz. G., 1967-es születésű férfi)

Az Idősek Napköziotthonának egykori gondozója 2003-ban mesélte, hogy munkája során előfordult olyan eset, hogy Tatabányára, a kórházba kellett kísérnie és naponta látogatnia egy egyedülálló idős, akkor már a nyolcvan felé járó nőt, aki egyáltalán nem beszélt magyarul, „tolmácsra” volt szüksége, hogy kezelni tudják. Ezek a tények nem annyira a magyarosító törekvések hatékonyságát kérdőjelezzik meg, mint inkább a nemek eltérő nyelvhasználati sajátosságaira világítanak rá.

A magyarosító politika egy másik példája, hogy az első világháborús vitézségért járó érdeméremhez, ami 20 hold vitézi földdel is járt, magyarosítani kellett a nevet, ugyan ezt az állami alkalmazásba állóktól is elvárták.⁸⁴ Vitézi érdemérmeket ketten kaptak a faluban, de akadtak olyanok is, akik nem előírásból, hanem önként magyarosították nevüket – többnyire a faluból elkerülő, értelmiségi pályát választók – a könnyebb érvényesülés reményében. Az erőszakos asszimilációs politika eredményének tartja Mikonya, hogy 1936-tól mind

⁸⁴ Bindorffer Györgyi írja Csolnok és Véménd összehasonlító elemzése kapcsán, hogy az újkori német betelepítés okán német többségűvé, majd a 19. század első harmadában szénbányász-településsé váló Csolnokon a bányavezetés az 1930-as évektől névmagyarosításra szólította fel dolgozóit, akiknek többsége a munkahely elvesztése miatti félelmében ezt meg is tette, s ma már haraggal emlékeznek vissza a névmagyarosítási kényszerre. (Bindorffer 2007: 119.) Tarjánban ilyen haraggal vagy keserőséggel teli történeteket a névmagyarosítás kapcsán nem hallani, ezért feltételezhető, hogy az állami alkalmazás kapcsán elvárt vagy előírt névmagyarosítás nem sok embert, családot érintetett. Azt azonban mindenki tudja, hogy a vitézségért járó elismerés miatt két család magyarosított, és azt is tudja szinte mindenki, melyek ezek a családok.

gyakrabban váltotta fel magyar nyelvű sírfelirat a korábban szokásos gót betűs német írást a sírköveken. A nemzeti diskurzus részeként és magyarosító törekvésként értelmezi az állami szintre emelt 1848-as megemlékezéseket is, illetve a megemlékezések fokozódó nacionalista hangvételét a két háború közötti korszakban. Március 15-ét a református magyarok mindig is ünnepelték, ekkor tartották báljukat a Hasenfratz kocsmában – erről az eseményről sok tarjáni sváb egyébként úgy vélte, hogy valami református ünnephez és nem a forradalom emlékéhez kapcsolódik – a svábok pedig „különösebb jelentőséget nem tulajdonítva” az ünnepnek, csak fellobogózták házaikat lévén állami ünnep 1898 óta.⁸⁵

Mindezek az erőszakos magyarosító törekvések a mindennapi életet s legfőképpen a mindennapi együttélést nem, vagy csak kis mértékben befolyásolták. A második világháborút megelőző időkben magyarok és a svábok nagyobb konfliktusok nélkül, viszonylagos egyetértésben éltek együtt. Hagyományaik megélése a mindennapok részét képezte, intézményesült, tudatos formája a tradíciók életben tartásának ekkor még nem létezett. A svábok identitása elsősorban nyelvükben, az ekkor már csak a nők által, de hordott viseletben, templomi ünnepeikben s vallásukban, önképükben és élő, virágzó zenei hagyományukban manifesztálódott.

A sváb női viselet legtovább megmaradó eleme a kontykendő, emlékek szerint még az ötvenes években is hordták az asszonyok. A Schopf-ként máshol is ismert fehér keményített vászonkendőt előlről néhány becsípéssel hátra vitték, és ott a kendő sarka felett kötötték meg, úgy, hogy a három véget, a *zipflit* szépen, művészien elrendezgették. A keményítés a szögletes hatás eléréséhez kellett. A zipfli elrendezése falvanként különbözött, ez és hasonló kisebb eltérések adták az egyes falusi viseletek jellegzetességét, biztosították megkülönböztethetőségüket. E nélkül asszonyok hajdan nem léphettek az utcára, bár alapvetően arra szolgált, hogy tartást, formát adjon a felette viselt színes kendőnek. Nyáron csak ezt a fehér kontykendőt viselték. Kislánykorára visszaemlékezve így mesélt erről egy 1947-es születésű nő:

„Akkor például, ha bál volt, édesanyám kötötte az összes kontyot a faluban. S akkor jöttek kontyot kötni az asszonyok. Meg ha esküvő volt, tehát ha valami... meg nem csak arra, hanem

⁸⁵ 1848/49 kultuszának kialakulását a néphagyomány és a történetírói múlt közötti konfliktus történeteként mutatja be Gyáni, miközben feltárja, hogyan vált első számú emlékezeti helyé, s kollektív emlékezetből történelmi emlékezetté. (Gyáni 2000: 113–127.)

így egész évben, mert az asszonyok a fejkendő alatt kontyot hordtak, és akkor azt állandóan, ugye ki kellett mosni és újra meg kellett kötni. Na most akkor mindig az édesanyámhoz jöttek, és azt ő csinálta. ... Három forint volt egy konty. (Nevet) Én voltam a pénztáros, nagyon élveztem. Először ingyen csinálta, és akkor ez... fontos, mert anyukám olyan, hogy 'hát nem lehet az emberektől annyi pénzt kérni' mindig azt mondja, 'a kevéssel is meg kell elégedni'. Hát nem kért ő ezért pénzt, de aztán mondták az emberek, hogy 'dehogyan nem, hát ez neked annyi időbe kerül', és akkor elkezdtek az anyukámnak pénzt adni. Na és akkor utána nem is kellett anyukámnak kérni, hanem valaki három forintot adott és akkor mindig három forintot adtak, letették az asztalra." (K. L., 1947)

Ez a visszaemlékezés jól illusztrálja a kivetkőzés folyamatát: először a korábban mindennapi viseletnek számító darab a század közepére mindinkább visszaszorul az ünnepi öltözet funkciójába, és felöltéséhez pedig egyre többeknél specialista segítségét kell igénybe venni.

A sváb zenei élet a 19. század utolsó éveiben indult be Tarjában, ekkor alakult a falu első rezesbandája. A magyarok még általában idegenből hívott cigánybanda zenéjére mulattak ekkor. Vallási élet mindkét felekezetenél aktív volt, megtartották egyházi ünnepeiket. A katolikus németek a két háború közötti időszakban még német nyelvű misét hallgathattak, az 1937-ben odakerült új plébánosnak köszönhetően nem hochdeutsch-ban, hanem „gemütliche osztrák dialektusban”, ahogy Mikonya fogalmaz. A reformátusoknál a két háború közti korszakot egyetlen lelkész szolgálata fogta át, a helyi történelem iránt is élénken érdeklődő Besse Lajos lelkészségének ideje volt ez.

A társadalmi és kulturális élet is élénk volt, működött színjátszó csoport, énekkar, 1925-ben Levente Egyesület és a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület helyi szervezete, 1930-ban Polgári Lövészegylet alakult. 1941-ben az Országos Egészségügyi Védelmi Szövetség helyi fiókja, és a "Falu" Magyar Gazda és Földművesszövetség helyi csoportja is létrejött. Azon kevés települések közé tartozott a megyében, amely már a 30-as években saját fenntartású népkönyvtárat működtetett. A fejlődés a két háború között is folytatódott Tarjában, bár az 1915–16-ban alapított Hangya Szövetkezetet 1935-ben eladósodás miatt felszámolták, számtalan kocsmá és bolt gondoskodott a tarjániak ellátásáról. 1930-ban a falu orvosházat épített, 1936–1938 között megépült a Tatabánya és Tarján közötti makadámút, 1936-ban elkészült a Tarjánt Héreggel összekötő országút, bővítették a községházát. 1939-ben villamosították a települést, két évvel később az egyik kocsmában mozi rendeztek be.

A Trianon utáni Magyarország nemzetiségi politikája hatásának tulajdonítja Mikonya, hogy a Volksbund megalakulhatott Magyarországon, és 1940-ben Tarjánban is létrejött helyi szervezete.⁸⁶ Vezetőjét csak monogramjával jelöli, de leírja a plébános naplójában talált megjegyzést róla, miszerint „templom- és munkakerülő” ember hírében állt. Véleménye szerint a Volksbund megalakulása és működése megosztotta az addig erősen összetartó németeket Tarjánban, még annak ellenére is, hogy „viszonylag” ártatlan szervezetnek tűnteti fel. Így ír róluk:

„Otthonukat a bundisták egy volt kocsmahelyiségben – a Tatai utcában – rendezték be. Az öregasszonyok örömmel újságolták, hogy milyen szép népdalokat énekelnek esténként az otthonban. Különös érzés ez, az ember szinte megfiatalodik tőle. Kezdetben valóban ártatlannak tűnő népdalokat énekeltek, német nyelvű újságokat olvastak, s nem utolsósorban a hitleri Németországban végbemenő „csodákról” beszélgettek.” (Mikonya 1992: 65)

A szervezet jellegéről, jelentőségéről Treszl is hasonlóan vélekedik:

„...a Volksbundnak főleg fiatalok voltak a tagjai... Ők főként a szórakozási lehetőséget keresték az egyesület által rendezett vasárnapi összejöveteleknél. Legtöbbjüknek – hatosztályos elemi iskolai végzettséggel – halvány sejtelve sem volt, hogy milyen bűnös ideológia rejlik a hitleri diktatúra mögött.” (Treszl 1998: 39)

A második világháború ezen eseményei: a Volksbund, az SS tagság a későbbi vádak alapjául szolgáltak, ezért különös figyelmet kapnak mindkét helytörténész munkáiban. Treszl közöl számokat a Volksbund és az SS tagságról, ezek szerint Tarjánban a Volksbund tagságát közel száz család adta, összesen 342 tagja volt a helyi szervezetnek. (Treszl 1998: 38) Információgyűjtéseim alkalmával az idősebb generáció körében megfigyelhető volt a téma elhallgatása, nem szívesen nyilatkoztak a Volksbundról. A középgeneráció inkább történelmi

⁸⁶ Lásd ehhez Tilkovszky könyvét a Volksbundról (1978), amiben azt a nézetet fejt ki a szerző, hogy a náci Németország támogató politikájának és a magyar kormányok felelősségének köszönhetően jött létre és működhetett a szervezet, illetve tehetett szert egyre nagyobb befolyásra, ám azon az állásponton van, hogy nem élvezte a teljes magyarországi németiség támogatását. Ezzel az álláspontjával egyfelől a felelősség és a (kollektív) bűnösség kérdését igyekszik relativizálni. Mint fentebb láthattuk, Mikonya Tilkovszky nézőpontját osztja a Volksbund megítélése kapcsán. Ugyanakkor léteznek más megközelítések is. Norbert Spannenberger (2005) azon az állásponton van, hogy a Volksbund alapvetően társadalmi szervezet volt, tehát a bűnösség kérdését felvetni vele szemben értelmetlennek tűnik, ugyanakkor vitatkozik Tilkovszkynak a szervezet jelentőségét relativizáló álláspontjával, mondván, a háború előtt ez a magyarországi németiség domináns szervezete volt.

tényként kezeli, esetleg kiemeli a szervezet kulturális jellegét. S bár történelmi tény, hogy a Volksbund helyi szervezetei komoly propagandakampányt folytattak a népszámlálást megelőzően a hazai németiség körében azzal a céllal, hogy minél többen vallják magukat német nemzetiségűnek és német anyanyelvűnek egyaránt, Mikonya részben a svábok Volksbundhoz fűződő felemás viszonyának, és részben a folytatódó asszimilációnak tulajdonítja, hogy 1941-ben nem minden német anyanyelvű vállalta német nemzetiségét.

Az SS tagsággal kapcsolatosan Treszl olyan adatokat tár fel, miszerint 18 önkéntes és 38 kényszersorozott tagja volt az alakulatnak Tarjánból, ezt az 1948-ban összeállított kitelepítési névjegyzék alapján írja. Mikonya azonban arról számol be, hogy 1944 júniusában kötelezően 312 férfit soroztak be az SS-be, akik közül az év végéig megközelítőleg 150 főt vonultattak be.

A háború eseményeiről kevés dolgot őriztek meg emlékezetükben a helyiek, inkább csak az 1944–1945-ös eseményekről szólnak történetek, arról hogy mennyit szenvedett a falu a front háromszori átvonulása miatt. Azt a mai napig sokan tudják, hogy a falu határában több alkalommal is komoly harcok folytak, s ennek nyomai sok esetben még ma is kézzelfoghatóak, ahogy ezt egy fiatalabb generációhoz tartozó tarjáni meséli.

„Az erdőjárás folyamatos volt mindig, az az igazság, hogy itt sok háború zajlott a környéken, a második világháború elég keményen zajlott itt, '45 január körül is. Bármerre mész az erdőbe, mindig találsz valami löszert, robbanóanyagot. ... Például Feketekőben is kitisztították a kutat annak idején és tele volt gépfegyverekkel meg minden. Mindig oda dobáltak mindent, vagy háború végén vagy forradalom végén vagy valami.” (Sz. G. 1967-es születésű férfi)

Még 1944 decemberében a Volksbund 38 tarjáni családot, összesen 145 főt evakuált, akik közül nyolcvankilencen idővel visszatértek. Tarján második világháborús vesztesége 91 fő volt, ebből hatvankilencen harctereken veszték oda, a polgári áldozatok száma húsz volt, a zsidó boltosné Auschwitzban, fia munkaszolgálat során vesztette életét. A második világháborús elesettek a negyvenes évek végén kaptak emlékoszlopot a temetőben – Treszl nagyjából 1948-ra teszi ennek idejét.

2.3.5 Kitelepítés-krónika és narrációja

A második világháborút követő kollektív felelősségre vonás és büntetés időszakában a svábok szinte egyik napról a másikra elvesztették vezető tisztségeiket a helyi vezetésben, és az állam és a faluközösség másodrendű, megtűrt, jogfosztott polgárainak helyzetébe kerültek.⁸⁷ Ebben az időszakban a svábok teljes létbizonytalanságban éltek, bármelyik pillanatban kiköltöztethették őket otthonukból, vagy beköltöztethettek hozzájuk idegeneket, akiknek át kellett engedniük ingatlanjuk és ingóságaik tulajdonjogát, ezáltal saját házukban is megtűrt helyzetbe kényszerültek.⁸⁸

Mikonya úy írja, 1945 közepén a volt Volksbund tagok vagyonának elkobzásával, a német hadseregben és az SS-ben szolgáló katonák internálásával kezdődött a németek üldöztetése. Anton Treszl emlékei szerint 1946. március 16-án vetőmag- majd vagyonelkobzással kezdődött Tarjánban a svábok üldöztetése, és hamarosan az első kitelepítési lista is elkészült: 859 nevet tartalmazott, s mintegy 120 családot érintett. Hamarosan a kitelepítési utasítás is megszületett. Mint korábban elhangzott, Tarjánban a

⁸⁷ A kitelepítésre az 1945. augusztusi potsdami konferencia megállapodásának XIII. cikkelye adott engedélyt Magyarországra számára, ez azonban nem rendelkezett arról, hogy mi alapján jelöljék ki a kitelepítendőket. A kormány az 12.330/1945. ME. számú, 1945. december 29-én hatályba lépő rendeletének 1.§-a szerint "Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek, vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt". Az 1946. január 15-én kiadott 70.010/1946. BM. számú rendelet a kitelepítés végrehajtását szabályozta, és ez rendelkezett a mentesség megállapításának módjáról és esetleges kritériumairól. Ezt követte 1946 májusában a 32.920/1946. BM. számú rendelet, ami az eredeti kitelepítési rendeletet úgy módosította, hogy azok a német anyanyelvűek, akik az 1941. évi népszámlálás során magukat magyar nemzetiségűeknek vallották, általában nem vonhatók áttelepítés alá. 1947. november 26-án kelt a belügyminiszter 84.350/1947. BM. számú rendelete, amely az időközben leállított kitelepítés további folytatásáról intézkedik, ebben már csak a legutóbbi népszámlálás alapján magukat német nemzetiségűeknek vallók kitelepítéséről esik szó. A 12.200/1947 Korm. számú rendelet, ami a magyarországi német lakosság Németországba való kitelepítéséről szóló 12.330/1945. ME. számú és ezzel kapcsolatos egyéb rendeletek módosításáról, kiegészítéséről és összefoglalásáról szólt, vonta meg az áttelepítésre kötelezett németektől állampolgárságukat, tulajdonukat, szavazati jogukat és a lakóhely és munkahely szabad megválasztásának jogát. Végül a 4.274/1949.(213). MT számú, a minisztertanács által alkotott rendelet mondta ki minden korábbi, áttelepítésre vonatkozó rendelkezés hatályon kívül helyezését és a németek magyarokkal egyforma jogaiba visszahelyezését.

⁸⁸ A történettudomány hetvenes években kezdett el foglalkozni intenzívebben a hazai németiség 20. századi történelmével, elsősorban a második világháború előtti népi német mozgalmakat, és a népcsoportszervezet (Volksbund) történetét vizsgálták (lásd többek között Tilkovszky Lóránt munkáit: 1978, 1989). A nyolcvanas években aztán megjelent a kitelepítés is mint téma, amelyben a felelősséget eleinte kizárólag a nagyhatalmak nyakába varrták, de lassan megkezdődött a korabeli magyar politikai elit felelősségének vizsgálata is a németek kitelepítésében, itt elsősorban egyes pártok és személyek szerepvállalását vizsgálták (Fehér 1988; Zielbauer 1989, 1990; Zinner 2004), de születtek annak társadalmi-gazdasági hatásait, összefüggéseit feltáró művek is (Tóth 1993). Idővel megjelentek a németiséget a második világháború alatt vagy után ért meghurcoltatások dokumentumait megjelentető kötetek is (Bank – Őze 2005; Zielbauer (szerk.) 1990, 1996). A megpróbáltatások időszakát egyre többen próbálják meg feltárni elsősorban a visszaemlékezők megszólaltatásán keresztül is (Füzes 1990, Tóth 2008).

Volksbund tagságát közel száz család adta, összesen 342 tagja volt a helyi szervezetnek. 1941-ben 1819 fő vallotta német anyanyelvűnek és 1336 fő német nemzetiségűnek magát. Mindkét szerző többször is hangot ad annak a nézetének, hogy a listák összeállítása, a vagyonekbevitel, kiköltöztetések leginkább a svábok vagyona, mintsem a törvények által meghatározott kritériumok alapján történt.

A kitelepítést március végére tervezték, a faluból kivezető utakat mindenütt őrség vigyázta, nehogy a kitelepítésre kötelezettek bármit is kicsempészhessenek vagy elszökhessenek. Közben a közeli Leányvár kitelepítésre kötelezett sváb lakóival már a vagonokban közölték: kiszállhatnak. Ez a hír Tarjánba is eljutott, de hivatalos helyről semmilyen utasítás vagy rendelkezés nem érkezett, teljes bizonytalanságban éltek az emberek. Április 3-án minden fogattal rendelkező gazdát kirendeltek Tatabánya felsőgallai állomásra, ahonnan a kitelepített tarjániak helyére a Heves megyei Egerlövőről érkezett református családokat kellett befuvározniuk. Mivel azonban a svábok egyelőre még helyben voltak, ezért kénytelenek voltak a házon megosztani a jövedelmekkel. Előfordult, hogy az állomásról valaki a saját házába érkezőt szállította a faluba, akik kivétel nélkül az Újtelepre kerültek.

Mikonya és Treszl információi eltérnek a beköltöztetett egerlövőiek számának kérdésében, Mikonya 72 családról, Treszl 51 családról tud. Arról mind a két szerző beszámol, hogy időközben elsősorban Tatabányáról, főleg ipari üzemek dolgozói is érkeztek a faluba, Treszl 29 ilyen családot írt össze. Előfordult, hogy a svábok kénytelenek voltak megosztani házukon a csak „*telepesek*”-nek nevezett beköltöztetettekkel, akik hivatalosan minden ingó és ingatlan vagyonát megkapták annak a családnak, ahová kerültek. Más esetekben a hatóságok egyszerűen tulajdonuk átadására, házuk elhagyására kötelezték a svábokat, akik ilyen esetekben ismerősöknél, rokonoknál húzhatták meg magukat, vagy a számukra kijelölt másik sváb családnál. Ez a kényszerű együttlakás, a közös de még sem ugyan olyan sors nem szült jó vért, egymás ellen is fordíthatta a svábokat. Erről mesélt egy beszélgetőtársam:

„Hála Istennek a kitelepítés nem kapta el Tarjánt, de jó viszonyokat nem hozott az, hogy... például itt laktak az én nagyszüleim, és ugyanide betelepítettek más svábokat. Tehát velük nem az történt, hogy más magyarokat raktak ide, hanem ide raktak más svábokat, mer’ az ő házukat meg odaadták a magyaroknak vagy felvidékieknek. Itt még mindig némi ellentét van azzal a családdal, aki ide be volt telepítve. Ez benne él a családban.” (Sz. G. 1967-es születésű férfi)

Helybéli magyarok is részesültek az elkobzott sváb vagyomból, Mikonya név szerint meg is nevezi azt a három református helybélit, akik tevélegesen részt vettek a svábok elleni kisajátítások szervezésben és lebonyolításában, ám azt is hozzáteszi, és ebben Treszl is egyetért, hogy sok olyan magyar közreműködője volt a németek elleni fellépésnek, aki máshonnan, sokan éppen Tatabányáról, és legtöbbjük pártvonalon került Tarjánba. Ugyanakkor Mikonya azokat a magyarokat is nevesíti, akik még egy tyúkot sem voltak hajlandók elfogadni a sváb vagyomból. Az év folyamán összesen 120 család ingóságait kobozták el és adták át mások tulajdonába. Az, hogy a kitelepítési utasítást az utolsó pillanatban mégsem hajtottak végre Tarjánban, a tatabányai nehézipari üzemek munkaerő-szükségletével magyarázható.

A következő évben is folytatódó vagyonekobbzások, a környező falvak kitelepítései és az a tény, hogy a tarjáni magyarok kérték a felsőbb hatóságoktól a németek kitelepítését falujukból, életben tartotta a bizonytalanság és jogfosztottság érzését. 1948-ban a felvidéki Szőgyénből betelepítettek 43 katolikus magyar családot a faluba,⁸⁹ akik szintén a németek házait, földjeit, ingóságait kapták meg, kinek mi tetszett, ugyanakkor a „felvidékiek”, ellentétben a korábbi „telepesekkel”, csak üres házba voltak hajlandók beköltözni. Ebben az évben ismét napirendre került a kitelepítés gondolata, a község házára kifüggesztették a kitelepítendőök bővített listáját: 2037 névvel. (Treszl 1998: 41–47.)

Kitelepítés Tarjánból végül is nem történt, de még az elkövetkező évben is gyakoriak voltak a kiköltöztetések hatósági parancsra és magyarok igényléseinek helyt adva egyaránt. 1949 tavaszán néhány telepes indítványára utasították az addig legtöbb helyen a telepesekkel együtt élő németeket, hogy ténylegesen adják át ingatlanukat és költözzenek ki hajdani házukból. A svábok a jogfosztottság, megfélemlítettség, nélkülözések és a csalódás időszakaként őrizték meg emlékeikben ezt a korszakot. Ezek a mai napig eleven és fájdalmas emlékek az ezt megélt generációk számára. Bátran kijelenthetjük, hogy az egyéni és a kollektív emlékezetnek is ez a legelevenebben élő része. A hagyomány szóbeliségének megjelentek az első történetírói is, a múlt e szakaszának kanonizálása, kulturális majd történelmi emlékezteté válása lassan megindult, mindazonáltal ez még mindig a szóbeliség és írásbeliség közötti emlékmagy.

⁸⁹ Mikonya 53 családról beszél (Mikonya 1992: 96).

Az emlékek elevenségét mutatja az is, hogy a mai napig tudják, számontartják a faluban, hogy ki őslakos magyar, ki beköltöző, és közülük is ki a felvidéki és ki a Heves megyéből ideszármazott. Mindennek azért van jelentősége, mert más megítélés alá esnek a felvidékiek és a Heves megyeiek, egyfajta hierarchiát alakítottak ki a tarjáni svábok a körülöttük élő magyarok megítélésére. Ennek csúcán az őslakos magyarok állnak, őket a felvidékiek követik, és legkevésbé a telepések megítélése pozitív. A hierarchia ilyen alakulásának több összetevője van: a beköltözők társadalmi státusza, politikai szerepvállalása, és az együtt megélt történelem.

Egerlővőről többnyire földnélküli nincsteleneket telepítettek be, akik minden gazdálkodási kultúra és többnyire anyagi javak híján érkeztek, „Egy cipőjük nem volt, akik jöttek ide Egerlővőről...”, ahogy egy második generációba tartozó beszélgetőtársam fogalmaz. Ez az anyagi gyarapodást és az ezt biztosító sok munkát központi értéként tételező társadalom szemében már alapvetően negatív viszonyulást eredményezett. Ráadásul politikai szerepeket is felvállaltak a hevesiek, ami a svábok szemében szintén negatív megítélés alá esett.

Szógyénből a csehszlovák-magyar lakosságcsere program keretében kerültek ide az egerlővőiekhez mindenképpen, de még sokan a tarjániakhoz képest is módos gazdának számító magyarok, akik hozhatták magukkal gazdaságuk minden felszerelését, sőt állataikat is.⁹⁰ Az általános közvélekedés szerint a felvidékieket valahol ugyanolyan „szerencsétleneknek” tartották, akiktől elvették házukat, földjüket, megfosztották őket otthonuktól. Így fogalmazza meg ezt a közkeletű véleményt egy 1947-es születésű nő:

„Rendes emberek voltak ezek egyébként. Érdekes módon, itt a svábok, akiktől elvettek valamit, nem voltak ám haragban azokkal, akik megkapták, mert azok is szerencsétlenek voltak. (...) A lényeg az, hogy jártak egymáshoz.” (K. L., 1947)

A legrosszabb megítélés alá azok estek/esnek ebben a hierarchiában, akik tevőleges részt vállaltak a svábok kisémmizésében. A beköltöztetésben a hatalomnak segédkező helyieket is,

⁹⁰ A szógyéniak egy része a 13. században betelepített és azóta elmagyarosodott németek leszármazottja volt, sokuk családneve is tanúsítja ezt. Gazdasági ismereteik fejlettségét bizonyítja, hogy műtrágyát használtak, ami akkor Tarjában még ismeretlen volt, módosságuk bizonyítéka a magukkal hozott komoly gazdasági felszerelés. (Mikonya 1992: 96–97)

az akkor pártfunkciót vállalókat, svábot, nem svábot egyaránt, egy életre megjegyzték a lakosok.

„Voltak svábok is. Meg akik nem is svábok. ... Csak egy ilyen faluban az ilyen embereket kiközösítik, sőt a mai napig mindenki tudja, arról, aki idős, és már tényleg senkit nem bánt, de azért úgy benne van a közhiedelemben, hogy annak idején a svábok őmiatta, meg tőle kellett félni.” (S. K. V., 1962-es születésű nő)

A beköltözők és beköltöztetettek közül sokan még az ötvenes években továbbálltak. A telepések – egerlövőiek és máshonnan idekerült magyarok – többsége elhagyta a falut, a Heves megyeiek nagyrésze Érdre költözött. (Treszl 1998: 219) A szőgyéniek közül néhány család Tatára ment, mivel oda is telepítettek be családokat falujukból.

A hierarchia természetesen az egyéni élettörténetek szintjén esetenként árnyaltabban jelenik meg. Az elköltözők nem egy esetben felajánlották méltányos áron régi tulajdonosaiknak a házat, akik vásárlással ugyan, de visszaszerezhetnék tulajdonukat. Így emlékszik erre egy második generációba tartozó beszélgetőtársam:

„Akit beköltöztettek, egy idő után ... ő nem tudott beilleszkedni, ő érezte, hogy valami nem gömbölyű ebben a konstrukcióban, és ő eladta ezt a házat, és felajánlotta a mamámnak, hogyha X összeget fizet, akkor ő neki adja vissza. Volt, aki többet fizetett volna érte, mint a nagyanyám, de megkötött az üzlet”. (M. M., 1955-ös születésű férfi)

A beköltöző, beköltöztetett magyarok – főleg a többségükben helyben maradó felvidékiek – sok esetben átvéve a helyiek gazdaságát, munkaadóivá is váltak a falubeli kisemmizetteknek, ami sok feszültséget szült. Azok a svábok, akik a vagyonvesztés időszakában még nem jártak el ipari üzemekbe dolgozni, mezőgazdaságból éltek és ezért a földhöz erősebben kötődtek (a helyi társadalom nagyobb része), érthető módon éppen a tulajdonukba beülő és azzal gazdálkodni kezdő felvidékieket nem nézték jó szemmel. A sok feszültség miatt a korszakban gyakran a tettelegességig, akár bicskázásig is fajuló konfliktusok sem voltak ritkák svábok és magyarok között, ahogy erről az írott források és legidősebb, a korszakot gyerekként, fiatalként megélő interjúalanyaim is beszámoltak. A különböző vallású, társadalmi háttérű,

etnikumú és pártállású lakosok között feszülő ellentétek ekkor nyíltan etnikai konfliktus formájában jelenhettek s jelentek meg.

Mivel a felvidékiek nagyobb része helyben maradt, így a napi érintkezések, az egymásra utaltság idővel tompították a konfliktusok életét, illetve a később közösen megélt történelmi sorsközösség is az ő javukra billentette a mérleg nyelvét. A többségében elköltöző telepések csak rossz emlékeket hagytak maguk után, s mivel a sváboknak nem kellett a mindennapok megéléséhez legyőzniük a telepésekkel szembeni haragot, gyűlöletet, megőrizték ezeket az emlékeket.

Az a fajta tudás, hogy a mai napig számon tartják ki őslakos, ki telepés, nemcsak az idősek, hanem az eseményeket gyerekként átélő, az ötvenes évek erősen átpolitizált légkörében felnövekvő, sőt még a hatvanas évek közepéig születő generációnak (az általam második generációnak nevezett életkori csoport) sajátja. A legidősebbek erős érzelmi alapú viszonyulása a történetekhez végigkísérte életüket, az eseményekben való közvetlen érintettség okán. Erre egy másodi generációs unoka így emlékezik:

„... még pár évvel ezelőtt is, amíg a nagymamák éltek ... tehát pár évvel ezelőtt is könnyben állt a szemük, amikor erről beszéltek” (S. K. V., 1962-es születésű nő)

A vészkorszak után születő első generáció, és azok, akiknek szülei még gyerekként élték meg az eseményeket, már egy más minőségű érzelmi viszonyulásról tanúskodnak, ám érintettségük nem vonható kétségbe, hiszen gyerekként szüleiktől, nagyszüleiktől családtörténetek formájában kapták az élményt szocializációjuk részeként. Így vall erről egy második generációs férfi:

„Hogy érzékeltessem: a kutya az udvaron lévő eperfához volt kötve, és a kutyának is ott kellett maradnia a házban. Ezt soha nem fogom elfelejteni, ezt végül is utólag elmesélték a szüleim. Az volt egy, egy ... számomra egy megrázó élmény, hogy azt mondja a fater, hogy amikor elsétált a ház előtt, akkor a saját kutyája ugatott vissza a most már nem saját házból” (M. M., 1955-ös születésű férfi).

A generációk érzelmi viszonyulása közötti különbséget egy beszélgetőtársam maga is megfogalmazta:

„Úgy gondolom, hogy a mi korosztályunkban, az ilyen harminc-negyvenes korosztályban, mi már csak ilyen elmesélés szintjén hallottuk, de igazából bennünk a harag vagy félelem vagy gyűlölet nincs bent. A mi gyerekeink pedig hát már teljesen, ilyen szempontból homogén csoportot képeznek, tehát nincs már, hogy sváb meg magyar, meg a te nagyanyád, meg a te nagyapád” (S. K. V., 1962-es születésű nő)

Egyik máig ható következménye ennek az időszaknak a falubeliek teljes távolságtartása a nagypolitikától, pártpolitikától.⁹¹ A háború után, az ötvenes években nem nézték jó szemmel a svábok azt, aki közülük belépett a pártba, később a politikai enyhülés hatására a megítélés szigora valamelyest enyhült. És bár a svábok a nyolcvanas évek végére szépen lassan visszazivárogtak a falu vezetőségébe, a helyi hatalom 'visszaszerzése' apolitikus beállítódásukon mit sem változtatott. A mai napig nem létezik párszervezet a faluban, minden képviselő és mindkét polgármester független jelöltként nyerték el pozíciójukat.

2.3.6 A szocializmus évei

A helyi történelmi emlékezet sajátossága, hogy a „nagy történelem” olyan fontos és kiemelt eseményei, mint a kuláküldözések, téesz-szervezés jóval kisebb hangsúlyt kapnak helyben. Ennek egyik oka, hogy a kitelepítési rendelkezések miatt a földjüktől már a negyvenes évek végén megfosztották a tarjáni svábok többségét, így a földet már általában a magyaroktól: felvidékiektől, telepeseiktől vagy a törzsökösöktől vették el.⁹² Ezt némi malíciával így kommentálják a svábok:

„Igen, akkor aztán azoktól is elvették. Van gondviselés, mi?” (K. L., 1947-es születésű nő)

Vagyonuk alapján megközelítőleg egy tucat gazdát minősítettek kuláknak, néhány felvidéki és törzsökös református magyar gazda esett ebbe a kategóriába. Újabb lista készült tehát az

⁹¹ Erről részletesebben majd egy későbbi fejezetben lesz még szó, mint ahogy a kitelepítés egyéb következményeiről is.

⁹² Akik (felvidékiek és telepések) többsége, mint korábban szó volt róla, előbb-utóbb elhagyta a falut.

ötvenes évek legelején, ahogy Mikonya fogalmaz: „A gyűlölet magvát ezáltal a magyarság körében is elhintették.” (Mikonya 1992: 99)

Elsőként, már 1946-ban a Földműves-szövetkezet alakult meg, a hajdani Hangya szövetkezet mintáját tartva szem előtt elsődleges célja az élelmiszerellátás és a kereskedelem beindításának megszervezése volt, így rájuk hárult a begyűjtések lebonyolítása is. A részjegyek mellett vagyonát a sváboktól elkobzott házak, gépek, eszközök jelentették, tagságát helybeli magyarok és főképpen telepések alkották. Mindezek miatt erre a szövetkezetre némi keserűséggel emlékeznek a svábok. Az első valódi „termelő” szövetkezetet 1949. augusztus 28-án alapították az új gazdák 43 fővel és 306 katasztrális hold földdel Haladó Termelőszövetkezeti Csoport néven. Ebbe felvidékiek nem léptek be, a helybeli magyarok is szinte kivétel nélkül távol maradtak a szerveződéstől, így ez majdnem kizárólag a beköltözött magyarokból – egerlövőiekből, tatabányaiakból – alakult. Ugyan ebben az évben a később közigazgatásilag is Tarjánhoz csatolt Tornyópuszta hajdani Hohenlohe birtokát, valamint a tarjáni és vértestolnai határ nagy részét bekebelező állami gazdaságot alapítanak, amit a hatvanas években a Környei Állami Gazdasághoz csatolnak.⁹³ Az állami gazdaság és a TSzCs szükségletei miatt gépállomás létesül a falu szélén. A szövetkezeti csoport egy évtizeden keresztül meglehetősen gyenge eredménnyel, de működött. A Földműves szövetkezet azonban szépen fejlődött, 1951-1952-ben Gerecsevidéki ÁFÉSZ néven, tarjáni központtal egyesült előbb a Héregi, majd a Gyermely-Szomori, végezetül a Tardos-Tolnai Földműves

⁹³ A Tarjánhoz csatoláskor 335 fős (KSH 1961) Tornyópuszta múltjáról meglehetősen nehéz információkat szerezni, egy kicsit a falu mostohagyermekékként kezelve a helytörténészek sem sokat tudnak/írnak róla, története nem része a falu emlékezhagyományának. Ennek oka feltehetőleg, hogy 1960-ig a Fejér megyei Bicske külterületének számított. A pusztára vonatkozó történeti adatokat is egy a megyei kúriákat építészeti szempontból bemutató lexikonban sikerült fellelni. E szerint a régiségben inkább Mórpusztaként ismert terület 1702-ben már biztosan a Batthyány család birtoka, a bicskei uradalomuk része. Az 1848–49-es szabadságharc idején miniszteri posztot betöltő Batthyány Kázmértól büntetésképp egyéb birtokaival együtt ezt is elkobozza a bécsi udvar, majd bátyja, herceg Batthyány Strattmann Gusztáv 1860-ban visszakapja, és hamarosan eladja azt egy belga banknak, akiktől galánthai gróf Esterházy Miklóshoz, a tatai uradalom későbbi örököséhez kerül a birtoktest. A 20. század elején felosztották a pusztát, kisebb része maradt a csákvári Esterházy ág birtokában, egy másik részét 1918-ban Erdélyi Mihály, nagyobbik részét 1910-ben Hirsch Géza vásárolta meg, tőle pedig 1931-ben herceg Hohenlohe-Langenburg Lajos és családja, az ő nevüket őrizte meg a Tornyóra vonatkozó tarjáni emlékezhagyomány. 1931-ben 110 lakosa volt a pusztának és mint uradalom, területe 2278 katasztrális holdat tett ki. Főképpen lovat, marhát és bányát tenyésztettek a gazdaságban, amely saját kisvasúttal is rendelkezett. A kúriát az építészeti jegyek alapján feltehetőleg a Hirsch család idején emelték. Az épületet a háború idején megszállták az átvonuló szovjet csapatok, meglehetősen pusztítást hagyva maguk után. A Hohenlohe családtól államosítják a pusztát, majd állami gazdaságot szerveznek területén, a kúriaépületben munkásszállót, pártirodát, később üzemi konyhát rendeznek be (Virág 2003:123–125.). Az épület a szocializmus idején egyre rosszabb állapotba került, a rendszerváltás után, már a kilencvenes évek második felében egy magánbefektető veszi meg, aki az ígéretek szerint eredeti állapotába kívánja visszaállítani a kúriát, ám mindezidáig a nagy lelkesedéssel megkezdett munkák nem fejeződtek be, valószínű forráshiány miatt leállt a helyreállítás. A 2001-es népszámlálás adatai szerint 138 fő lakja a pusztát.

Szövetkezetekkel, ezt követően évtizedekig a környék kereskedelmi és szolgáltatási ellátását biztosította egyre magasabb színvonalon.

A fejlődés jelei más téren is megmutakoztak, 1948-ban megépült a Héreget Bajnával összekötő kövesút, ez Tarján szempontjából Esztergom jobb megközelíthetőségét jelentette. 1949-ben megindult az első buszjárat Héreg-Tarján-Tatabánya között, ez a Tatabánya felé nyitás egy újabb lépése volt. Következő évben megépült a szülőotthon a faluban, ami a hatvanas évek közepéig ebben a funkcióban működött, majd átalakították sérült gyerekek otthonává. 1952-ben új, nyolc tantermes iskola épül, amihez hajdani sváb portákat is le kellett bontani. Ugyan ebben az évben a település szegényebb részén, a nixbrotban is bevezetik a villanyt, ez a része a településnek ugyanis kimaradt 1939-ben a villamosításból.

Lassanként az együttélés is normalizálódott, kialakultak újra a valós és virtuális határok. A telepések többsége a Cserkész (akkor Lenin) és Hársfa utca környékén az Újtelepen lakott, a szögyéniek, mivel a legnagyobb sváb parasztportákat kapták, többnyire a csak Falu-ként emlegetett eredeti településterületen, a központban, azaz a Fő és Felső, valamint az Alsó utca környékén éltek. Az egerlövőiek csatlakoztak a református gyülekezethez, bár közülük sokan, mint ahogy a máshonnan betelepült magyarok is, inkább már evilágon – pártvonalon – keresték az üdvösséget. A katolikus szögyéniek viszont, kihasználva politikai előnyüket, sérelmezték a német nyelvű miséket, és elérték azt, hogy havi három alkalommal magyar nyelven hallgassanak misét, havi egy alkalmat hagyva így a létszamarányukat tekintve közel háromszor annyian lévő ám megfélemlített sváboknak.

A meghurcoltatások idejében azért az élet nem állt meg, az 1949-ben újjáalakult sváb fűvószenekarnak az ötvenes évek elején egyre több dolga akad a szaporodó sváb esküvők miatt. Csak 1953 farsangi szezonjában harminchat esküvőt tartottak. A kényszerlakhelyen, összeköltözve élő falubeliek lakhatási körülményeinek javítása érdekében, és persze a beköltözések miatt jelentősen megnövekedett népességszám miatt⁹⁴ is új telkek kialakítására volt szükség, 1952-ben a hajdani Kenderes dűlőben 80 házhelyet mértek ki. A svábok többsége is jegyeztetett telket, ám ők néhány évig még krumpliföldnek használták, nem mervén újabb ház építésébe fogni. Majd csak az ötvenes évek közepétől veszi kezdetét az építési láz, ekkor néhány év leforgása alatt benépesül a mai József Attila és Rózsa utca,

⁹⁴ Korábban volt szó arról, hogy az első népszámlálástól számítva 1941-ig tartó bő másfélszáz év leforgása alatt 1,4 volt a növekedés üteme, a negyvenes évek két népszámlálása között eltelt nyolc év alatt 21 százalékkal (1,21), összesen 465 fővel emelkedett a lakosság száma Tarjánban.

később, már a kora hatvanas években újabb utcák nyitása válik szükségessé, ekkor jön létre a mai Viola és Petőfi utca. A kenderesi lakótelep, ahogy helyben nevezik, két problémája hamarosan világossá vált. Egyfelől közlekedését nem tervezték meg, csak nagy kerülő árán lehetett a faluközpontba eljutni összekötő utak hiányában. Másrészt a terület kiválasztásával már nem jártak el olyan körültekintően, mint a falu eredeti településterületének kiválasztásakor: ez egy mélyebben fekvő, ezért vizesebb terület, ami csatorna hiányában néhány évtizedig még bosszúságot okozott az ott élőknek.

Az ötvenes évekkel kapcsolatos emlékek közül a legfontosabbnak az 1956-os forradalom helyi eseményei számítanak, ezt is szinte mindenki említi a falutörténetről szóló beszámolóiban, pedig ez kevesek személyesen átélt emléke. Mikonya leírja részletesen a forradalmi napok tarjáni eseményeit saját emlékei alapján, s olyan dolgokat említ, hogy mikor, hol gyűlt össze a falu népe, kiket választottak meg tisztségviselőnek, milyen volt a közhangulat. Ám a falubeliek '56 kapcsán nem erről emlékeznek, a történelmi dátum Tarjánban a november 9-ei csatával kapcsolatos helyi emlékezetet hívja elő az emberekből.

Ezen a napon ugyanis a Corvin közti ellenállók egy csoportja Bajna felől teherautókkal és személygépkocsikkal érkeve Tata felől jövő szovjet páncélosokba ütközött. Egészen pontosan a templom háta mögött, a falu élelmiszerboltja közelében találkozott össze a két csoport, ahol heves tűzharc alakult ki. Visszaemlékezők úgy mesélik, hogy a szovjet tank előbb egy figyelmeztető ágyúlövést adott le a levegőbe, majd géppuskatűzet nyitott a felkelőkre, akik soraiban a váratlan találkozás miatti meglepetésből eredően zűrzavar támadt. A nagy kavarodásban az egyik tank keresztülhajtott a felkelők egy személyautóján, a szemtanúk szerint megölve a benne ülőket. A többi gépkocsit elhagyva, a felkelők a kertekben kerestek menedéket és viszonzták a tüzet a Jókai utcán fel-alá száguldozó tankokra, ezért egy szovjet tank egy ágyúlövést is leadott a Tatai utca irányába, így sérült meg egy lakóház, aminek a sarkát teljesen szétvitte a találat. Több házat nem ért ágyútűz, de a géppuskákkal folytatódott a tűzharc. A megközelítőleg 15–20 perces ütközetet követően a felkelők öt halottjukat a templom mögött terítették ki és itt látták el sebesültjeiket. A szovjet csapat magával vitte sebesültjeit, ha volt halottjait.⁹⁵ Az öt felkelőt november 14-én a tarjáni temető

⁹⁵ Eörsi László a korabeli periratok tanúvallomásaira, a felkelőkkel később, már a kilencvenes években készített interjúk információira és helyi adatgyűjtésre alapozva hasonlóan rekonstruálta a történetet, bizonyos pontokon kisebb eltérésekkel. Véleménye szerint szinte teljesen biztosra vehető, hogy a két fegyveres csapat találkozása csak a felkelőket érte váratlanul. A Bajna felől négy személygépkocsival és kilenc teherautóval érkező konvoj első, felderítő autója későn vette észre a szovjet egységet, akik a faluban várakoztak a felkelőkre. Bár a sofőr még vissza tudta fordítani az autót, már tüzet nyitottak rájuk, óriási zűrzavar keletkezett a felkelők soraiban. A

második világháborús emlékoszlopa mellett temették el, a még ott lévő maroknyi felkelő díszőrsége mellett, a tarjániak őszinte részvételével kísérvé.

Sokan emlékeznek arra, hogy éppen hol voltak, mit csináltak a tűzharc idején, volt, aki gyerekként arra járva végignézte az egészet, volt akit, szintén gyerekként, tanítója saját testével védelmezett a bolt padlóján. Azt mindenki tudja, kinek a házat lőtte szét a tank, a mai Zenei Egyesület vezetője még kisgyerekként úgy menekült meg, hogy édesapja hallván a tankok közeledtét átszaladt vele és nővérével a nagyszülői házba és annak a pincéjében vészelték át a harcot. Az előrelátás jogosságát a történetek igazolták, hiszen a lövés nemcsak a konyhát, hanem az abban lévő gyerekágyat is telibe találta és miszlikbe szaggatta. Tarjáni sérültje vagy áldozata az összecsapásnak nem volt. Évekkel később Mikonya összegyűjtötte a meghalt felkelők fellelhető adatait, és mindkét helytörténeti munka közli a Tarjánban elhunytak nevét. A templom mögött később kialakított parkban 1991-ben emlékművet avattak az elesett felkelők emlékére.

A forradalmi eseményeket követően 31, többnyire fiatal tarjáni hagyta el a falut és az országot. Az élet lassan visszatért a rendes kerékvágásba, 1958-ban a svábok elleni kirekesztő politika enyhülésének újabb jeleként, mint nemzetiségi településen, az általános iskolában bevezették a német nyelv – és nem az anyanyelv – oktatását, igaz csak heti két órában, szakköri keretek között lehetett németet tanulni. 1962-ben felavatták az új kultúrházat, ami egyre gyakrabban adott otthont az újraéledő társadalmi élet különféle rendezvényeinek, amelyeket többnyire már szervezetek, hivatalos csoportok szerveztek. Mivel március 15-e állami ünnep státuszát eltörölték, ezzel a református magyarok hagyományos báljai is megszűntek. Lassan a sváb viselet utolsó darabjai is eltűntek az utcákról, már csak a legidősebb korosztály hordta, a fiatalabbak életmódjára egyre erőteljesebben hatottak a

parancsnoki autó után haladó első három tehergépkocsi egymásba szaladt, a többi jármű meg tudott állni rendesen. Eörsi úgy tudja, épp a parancsnoki autó volt az, amit a páncélos belapított, három férfi és egy nő utasa közül a férfiak még időben ki tudtak ugrani, a benne utazó nő a csodával határos módon „csak” medencecsonttörést szenvedett. Visszaemlékezése szerint helyiek szedték őt ki az összelapított roncsból és felkelőtársai vitték a tatabányai kórházba. A tűzharc után a felkelők a templom előtt gyülekeztek, ide hordták halottaikat és a közel 30 sebesültet, akiket a tatabányai kórházba vagy a helyi orvoshoz szállítottak. Az évtizedekkel később visszaemlékező felkelők és a helybeliek közlése alapján Mikonya is feltételezi, hogy a szovjet oldalon is lehetett emberveszteség. Eörsi azonban ebben kételkedik, hiszen a későbbi periratokban erről nem esik említés, és ilyen vádpont sem szerepelt a később elfogott és bíróság elé állított felkelők ellen. A menekülő csoport egy része három teherautóval visszament Bajnára és néhány nap bujkálás után az ottani nemzetőröknek letették a fegyvert, majd visszautaztak Budapestre. Egy kisebb csoport, aminek tagjai feltehetőleg a faluban éjszakáztak, másnap tovább folytatta útját a nyugati határ felé, de néhány nap múlva elfogták és lefegyverezték őket. (Eörsi 1997) Arról semmilyen forrásból nem sikerült adatot szerezni, hogy mekkora tüzerővel találták szemben magukat a felkelők Tarjánban, de mindenütt több szovjet páncélozott járművet említenek. Arról sem tudni, hogy a szovjet páncélosok 15–20 perc után miért szüntették be a harcot, lehetővé téve ezzel a felkelők elmenekülését.

modernizációs trendek. Az 1956-os események után egy sváb férfit neveztek ki az éppen hogy csak életben és egyben maradt szövetkezet élére, ám jelentős eredményeket ő sem tudott felmutatni, a „vérszegény” téesz elvegetált még 1959-ig, miközben tagsága jelentős mértékben megfogyatkozott, egyre többen hagyták ott az ipari munka kedvéért. Akinek maradt még földje, azt 1959-ben bekényszerítették az újjáalakuló szövetkezetbe, néhány törzsökös református magyar gazda azonban kitartott az egyéni gazdálkodás mellett. A szövetkezet elnökévé egy felvidéki magyart, majd egy helybéli magyart, végül egy sváb embert választottak,⁹⁶ a hatvanas években a szövetkezet helyzete stabilizálódott, lassú fejlődésnek indult. A téeszbe belépők közül azonban mind többen és többen váltottak a jól fizető ipari munkára, ami ismét csak az életmódváltást siettette. A Gerecsivédéki ÁFÉSZ a hatvanas években a hat településen már tucatnyi élelmiszerboltot, településenként egy vagy több vendéglátóegységet, gázcseretelepet működtetett, és az évtized második felében a női munkaerő foglalkoztatására Tarjánban és Tardosbányán szőnyegüzemet létesítettek közel 150 nőnek biztosítva ezzel ipari foglalkoztatást (Segesdi 1986).

A fokozatosan beinduló gazdasági fejlődés ellenére a hatvanas években az egerlövőiek és a felvidékiek java része elhagyta a falut, előbbiek jellemzően Érdre, utóbbiak Tatára költöztek. Mikonya szerint a felvidékiek közül mindössze tíz család maradt Tarjánban. Lassanként a sváb lakosok politikai passzivitása is oldódni kezdett, ha pártba nem is léptek be, ettől az évtizedtől kezdve egyre több tanácstag került ki közülük, Mikonya szerint már ekkor is létszámarányuknak megfelelően képviseltették magukat a tanácstestületben. Tanácselnöknek azonban mindig telepest neveztek ki egészen 1985-ig. A helyi emlékezet az utolsó telepes tanácselnök nevét őrizte meg. 1966-ban tanácsitkárnak egy tarjáni születésű, felvidékivel házasodó nőt választottak, aki később a falu első jegyzője is lett. Ezzel a hatalmi konszolidáció valóban teljesnek tűnt.

A hetvenes évek a folytatódó gazdasági fejlődés, életmódváltozás és a falu anyagi gyarapodása mellett a „kényszerházasságokról” szólt. Elsőként a helyi Haladás Tsz-t vonták össze a héregi Szabad Föld Tsz-szel Héregi Haladás Mgtsz néven 1972-ben, majd öt évvel később a két települést közigazgatásilag is egyesítették Tarján központtal és tarjáni tanácselnökkel. Az egyesített szövetkezet egy évtizeden keresztül tudta önállóságát megőrizni, ám az utolsó pár évben már a csőd szélén állt, helyi vélekedés szerint a vezetőség hibájából,

⁹⁶ A helyiek úgy értelmezik a döntést, mint amire azért volt szükség, hogy a „sok nyakas svábot kezelni tudják”.

hiszen adottságaik megfelelőek lettek volna, és a gyengébb mezőgazdasági adottságú közeli Gyermelyen elkötelezett, hozzáértő és jó vezetéssel sikeres szövetkezetet tudtak működtetni. Olyannyira sikeres volt ez a Gyermelyi Petőfi Mgtsz, hogy 1982-ben, hogy megmentse a fizetésképtelenné vált héreg-tarjáni társaságot, integrációra léptek. Így mesélik ezt helyben:

„Gyermely az később volt, akkor már tönkrement nagyjából a téesz, a vezetőség ivászata, meg ez, meg az, meg amaz... Virágnyelven most leírtam, hogy miért jutott a téesz ilyen állapotba, hogy kénytelen volt Gyermelyhez csatlakozni. Gyermelynek jó vezetősége volt. Beleváló emberek és erőlelátó tervezéssel. És meg lehet nézni, máma hol van a Gyermely, most már Rt. lett, részvénytársaság.” (M. J., 1928-as születésű férfi)

A falubeliek interpretációjában ez a történet arról is szólt, hogy a nagyüzemi szántóföldi növénytermesztéshez Gyermelynek szüksége volt a tarjáni és a héregi határra. A vezetőséget csak részben vette át Gyermely, általában alacsonyabb beosztásba kerültek a korábbi első emberek, ez sok sérelem forrásává vált. A tagság és a dolgozók ugyanakkor nyertek az összevonással, hiszen egy jól működő gazdasági társasághoz kerültek, így fizetésük is emelkedett.

1980-ban a tarjáni központú Gerecsevidéki ÁFÉSZ egyesült a tatabányai Vértesalja ÁFÉSZ-szel a körzetesítési politika utolsó lépéseként. Öt évvel később nyugdíjba ment a korábbi tarjáni illetőségű tanácselnök, helyére héregi ember került, aki az ország legfiatalabb tanácselnökeként állhatott a közös községi tanács élére. Mindezeket az összevonásokat a tarjániak presztízsveszteségként élték meg, úgy érezték önállóságuk szenvedett csorbát és hogy kiszolgáltatottá tették őket.

A nyolcvanas évek mindazonáltal látványos és fontos fejlődésbeli lépéseket is hozott. 1986-ban új óvodát avattak és nyolc tanteremmel bővítették az általános iskolát, ahol ettől az évtől kezdve bevezették a német-magyar két tannyelvű oktatást. A falu határai kezdtek kitágulni, élénkültek a személyes és a hivatalos, intézményes kapcsolatok is Németországgal, utóbbiban az iskola élen járt. 1970-ben hallei partneriskolát találtak maguknak, ettől kezdve váltakozva látogatták egymást a két iskola diákjai (Klinger–Palatin 2003). Az életmódváltás legbiztosabb jeleként – a megnövekedő szabadidőnek köszönhetően – fejlődött a sportélet a faluban. Az 1958-ban alapított sportegyesület keretében kezdtek kézilabdázni a fiatalok, és az évtizedek alatt egyre szebb sikereket értek el a sportágban. 1976-ban a falubeli Stark András

súlyemelő kijutott a müncheni olimpiára, ahol ötödik helyen végzett, ez hihetetlenül megnövelte a sportág ázsioját a helyi fiatalok szemében, ezért egyre több követőre talált az olimpikon. A nyolcvanas években már a tömegsport mozgalom is terjedőben volt, kispályás futball-bajnokságokat és asztalitenisz rangadókat szerveztek utca- vagy településszinten.

A vallási élet a körülményekhez képest meglehetősen intenzíven zajlott, a katolikusok templomuk belső és külső restaurálását is megvalósíthatták a szocializmus évtizedeiben, a reformátusok felújítása, a gyülekezet kisebb anyagi ereje miatt áthúzódott a rendszerváltást követő évekre.

3. KAPCSOLAT A KÜLSŐ KÖRNYEZETTEL

3.1 A KÜLSŐ KAPCSOLATOK JELENTŐSÉGÉRŐL – BEVEZETÉS

Egy település gazdasági és társadalmi átalakulása szempontjából fontos kérdés, hogy milyen külső és belső erőforrásokat hasznosíthatnak ebben a folyamatban, hogy miből és hogyan „építkeznek”. Egy lokális közösség azonban nem zárt világ, számtalan kifelé mutató kapcsolata lehet és van. A napi vagy legalábbis gyakoribb érintkezések köre, legyenek azok ünnepi vagy a mindennapi tevékenységekhez kapcsolódó interakciók, számos külső kapcsolódási pontot illetve kapcsolati köröket eredményezhetnek egy település és az ott élők életében. A falu mint sajátos kultúrájú életvilág vagy mint közösség „zártságának” gondolata bár időről-időre feltűnik akár a tudományos közbeszédben is, a néprajzi vizsgálódás már korán felfigyelt a különféle kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, termék- vagy árucseré, táji munkamegosztás, munkakapcsolatok, búcsújárás, házassági, rokonsági viszonyok) jelentőségére a kultúráközvetítésben és a társadalom szerveződésében.⁹⁷ A vizsgálatok pedig azt mutatták, hogy „...a faluközösségi kereteken túlmutató árucseré- és munkakapcsolatok korántsem az elmúlt egy évszázad modernizációjának, vagyis a technikai forradalom infrastruktúrája kiépülésének és a kapitalista piacgazdálkodásnak a következményei”. (Szilágyi 2000b: 841) Kétségtelen azonban, hogy a (korai) modernitás egyik velejárója, vagy ha úgy tetszik az ipari forradalom egyik következménye a mobilitás fokozódása, ami a gazdasági és társadalmi kapcsolatok intenzívebbé válását eredményezte lokális, táji, nemzeti szinten valamint kontinensnyi területek között egyaránt. Ennek a népi kultúrára gyakorolt hatását, következményét Bausinger úgy fogalmazta meg, hogy a hely egységének képzete megszűnik és a lokális horizontok felbomlanak. (1995)

Külső kapcsolatai mindig is voltak a településeknek és az egy adott lokális közösségben élőknek, ezek azonban önmagukban még nem feltétlenül válnak erőforrássá. Sőt, a kedvező elhelyezkedés, ha mondjuk egy fejlett központ közelében vagy ún. centrum területen fekszik egy település, nem, vagy önmagában még nem elégséges feltétele egy sikeres társadalmi-

⁹⁷ A különféle jellegű kapcsolódások bemutatásának, feldolgozásának egyenként is bőséges szakirodalma helyett a külső kapcsolatok társadalmi szempontú összefoglaló feldolgozására utalnék csak itt, a további, témánkénti szakirodalom ezen a helyen megtalálható (Szilágyi 2000b).

gazdasági adaptációnak. Pusztán csak a külső adottságok, lehetőségek mentén nem lehet megérteni vagy elmagyarázni egy lokalitást, viszont a szűkebb-tágabb külvilággal fenntartott kapcsolatok mélyén meghúzódó értékrendek, attitűdök feltárásával már igen.

Egy település és az ott élők külső, kifelé irányuló kapcsolatai többféle típusba besorolhatók. Vannak köztük belülről fakadók, ezért organikusnak nevezhetőek, azaz a helybeliek értékrendje, mentalitása, stratégiái szerint alakuló vagy éppen normarendszerük által szabályozott napi, esetleg alkalmi interakciók. Ide tartoznak a különféle gazdasági és a házassági kapcsolatrendszer. Mellettük léteznek olyan, elsősorban az állam által kialakított, sok esetben előírt hálózatok, mint például az oktatás körei vagy éppen a jogi és igazgatási viszonylatok, de a régiségben a kötelező katonai szolgálat is ide tartozott. Az előbbi típusba tartozó kapcsolatok a település – és az itt élők – mentális struktúráiból fakadnak, utóbbiak elsősorban készen kapott viszonyok, leginkább adottságoknak tekinthetők. Ugyanakkor ezek a kapcsolódási körök időben változékonyak, egymással is folyamatos interakcióban léteznek, egymásra hatásaik képesek időről időre akár újra is rajzolni egy település és lakói külső kapcsolatrendszerét. Az egy adott korszakban jellemzőnek tekinthető gazdasági vagy házassági kapcsolatok tipikus köreit felülírhatják például olyan politikai-közigazgatási változások, amelyekre a település közösségének nincs vagy csak csekély a befolyása. Gondoljunk csak a különböző határmegvonások miatt megszakadó kapcsolatokra falvak, egyes vidékek között, amelyek sok esetben a korábbi gazdasági és házassági, rokonsági együttműködések elhalását eredményezhetik. Az oktatás vagy akár a közigazgatás táguló körei azonban új kapcsolódási irányokat jelölhetnek ki, amelyek hatással lehetnek a gazdasági hálózatokra, sokszor éppen azokkal ellentétes irányokat rögzítve. Külső adottság a közlekedéscsoporthelyi helyzet, és manapság a településeknek egyre kevesebb befolyásuk van rá, miközben szintén átalakító erővel bír a gazdasági viszonyokra vagy akár az oktatási kapcsolatokra nézve.

Az eddigiekből úgy tűnhet, annak ellenére, hogy a gazdasági kapcsolatokat a háttérükben meghúzódó értékrend, mentalitás alapján belülről definiált struktúrának tekintettük, mégis gyorsan és könnyen igazodik irányában a külső hatásokhoz. Ez valóban így is van, azonban látni kell azt is, hogy egy település horizontján gazdasági kapcsolatként feltűnő települések bár változhatnak, de az újabb és újabb kapcsolódási pontokat kijelölő belső meghatározók már lassabban formálódnak. Egy hajdan summásokat kibocsátó hegyvidéki

település, ahonnan korábban az Alföldre jártak mezőgazdasági idénymunkára, nem ritka, hogy továbbra is megmarad jelentős munkaerő-kibocsátó településnek, a gazdasági és társadalmi viszonyok átformálódásával azonban idővel nagyobb városokba vagy éppen a fővárosba ingázó és iparban, főleg az építőiparban dolgozó falubelieket találunk ugyanitt. Erre a társadalomnéprajzi szakirodalomból közismert példa Varsány (Bodrogi (szerk.) 1978) vagy Nagyvisnyó (A. Gergely–Cséfalvay–Lichtenstein 1990), de hasonló jelenséget figyeltünk meg borsodnádasi kutatásaink alkalmával is (Dénes–Kiss–Rác–Schwarcz (szerk.) 2008).

A házassági kapcsolatok esetében pedig éppen a belső mentális struktúrák megváltozása (szekularizáció, identitásvesztés vagy az identitás átalakulása, társadalmi hierarchia átformálódása stb.) idéz elő új települési kapcsolatokat, vagy intenzívebbé és más jellegűvé alakít korábban is meglévő gyér interakciós hálóval jellemezhető viszonyokat.

Ugyanakkor még a korábban adottságoknak, készen kapott viszonyoknak nevezett kapcsolódási körök, mint például az állam által kijelölt vagy szabályozott igazgatási vagy oktatási kapcsolatok vizsgálata is informatív lehet abból a szempontból, hogyan és miként élnek ezekkel az adottságokkal a település lakói. Mert, bár változtatni nem mindig tudnak ezeken a viszonyokon, de a belső mentális struktúrák működésének mikéntjéről árulkodik az ezekhez való viszonyulásuk.

Tarján vizsgálatánál ezért fontosnak vélem áttekinteni, hogy milyen tágabb összefüggésrendszerbe vagy összefüggésrendszerekbe helyezik magukat a lokális közösség tagjai, hogyan alakítják kifelé irányuló kapcsolataikat és miként élnek adottságaikkal. Négy területre kívánok kitérni részletesen, elsőként a gazdasági kapcsolatok alakulását tekintem át és ennek hatásait a település életére. Második helyen a házassági kapcsolatok irányait vizsgálom egykor és manapság, a változások okait kutatva. Ezt követi a különféle (köz)igazgatási kapcsolatok bemutatásán keresztül az állami centralizációhoz való viszony ismertetése, s végül azt a virtuális kapcsolódást mutatom be, amit a világhálón keresztül valósítanak meg, azaz a települési honlap segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen képet próbál Tarján kifelé sugallni.

A gazdasági és házassági kapcsolatok vizsgálatánál szükségszerűen szélesebb történeti időtávot tekintek át, mert a mentális struktúrák és változásaik bemutatása megkívánja ezt a hosszabb ívű vizsgálódást, a közigazgatási kapcsolatok esetében a félműltra figyelmezek, a

hetvenes évektől kezdve az áttekintést napjainkig, míg a virtuális kapcsolódás esetében természetesen csak az internetkorszakról tudok információkkal szolgálni.

Itt most csak az egyének külső gazdasági környezethez kapcsolódását mutatom be, az adott korszakban a tarjániak többségét jellemző gazdasági magatartásokat, döntéseket, és hasonlóan járok el a házassági kapcsolatok bemutatásánál is. Így módon megközelítem tekinthető települési szintűnek is. Bár ebben a fejezetben is igyekszem magyarázatot adni azokra a belső – és ezen most társadalmi értéket – motiváló erőkre, amelyek a bemutatott gazdasági vagy házassági stratégia követése irányába hajtják adott korszak népességét, ezeknek a belső meghatározóknak az alaposabb kifejtésére szolgál majd a negyedik fejezet. Az állami centralizációhoz való viszony és a kifelé sugallt kép azonban már vitathatatlanul a 'településpolitika' tárgykörébe tartozik. Arra Appadurai is felhívja a figyelmet, hogy más kontextusokat igényel a lokalitás fenntartása, azaz a lokális szubjektumok termelésének és a tér kolonizációjának gyakorlata, valamint a más szomszédságokkal fenntartott viszony (Appadurai 2001: 12–13).⁹⁸ Ezért érzem úgy, hogy ezeket a kifelé irányuló stratégiákat, irányuk által egy csoportba tartozónak véelve, külön tárgyaljam majd az ötödik fejezetben bemutatott befelé irányuló stratégiáktól. Ahogy majd ott, itt is igyekszem a feltárt jelenségek jelentésgeneráló kontextusaira irányítani a figyelmet.

3.2 GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

Tarján külső gazdasági kapcsolatainak alakulásáról a régiségben, mint a második fejezetben láthattuk, csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. A 19. században a zsellérréteg távoli uradalmakba járt idénymunkára, ám e korai munkamigráció térbeli és időbeli határait nem ismerjük, mint ahogy azt sem lehet ma már tudni, hogy a helyi társadalom milyen széles rétege kapcsolódott ebbe bele. A 19. század végén megnyíló tatabányai bányák elszívó hatása azonban már a népesedési és foglalkoztatási adatokban is tükröződik.

A kiegyezés után kibontakozó, megkésett és felemás iparfejlődés eredményeként csak a század utolsó évtizedeiben alakult ki a tőkés nagyipar, vidéken elsősorban a bányászat és

⁹⁸ Bár Appadurai alapvetően a nemzetállami szinttel fenntartott külső viszonyra gondol, mivel gondolatait alapvetően a nemzetállam jövője és a nacionalizmus diskurzusába ágyazottan fejti ki.

kohászat területén. A rurális környezetbe települő ipari üzemek átalakították a tájat, a hagyományos települési kapcsolatokat és az iparterület és vonzaskörzete lakóinak életmódját. Az ipartörténeti, társadalomtörténeti és társadalomnéprajzi feldolgozások tanulsága, hogy a tőkés termelési mód kialakulásának logikájából következően a különböző iparterületeken a társadalom- és gazdaságformáló folyamatok nagyon hasonlóan játszódtak le. Ezt az is segítette, hogy a bányászat és kohászat területén a tőkés társaságok folyamatos versenyének eredményeképpen néhány nagyvállalat kezébe került egy-két évtized leforgása alatt a tulajdonosi szerkezetét tekintve korábban szétagolt ágazat. Ezek a nagy (bánya)társaságok országszerte több helyen is rendelkeztek érdekeltségekkel, így a lokalitásból eredő különbségek helyett egyre inkább a társaságok, vállalatok közötti különbségek jutottak érvényre. Az azonos tulajdonosi körhöz tartozó vállalatoknál azonos feltételekkel létesítettek üzemeket, bányákat, ez okozta többek között a bányászletforma nagyfokú egységesülését is.⁹⁹

A tatai szénmedencében a kitermelés 1896-ban vette kezdetét, a nagyszámú munkás foglalkoztatását csak úgy tudta a bányavállalat megoldani, ha biztosította a munkások lakhatását, ezért munkástelepeket, úgynevezett kolóniákat hozott létre a betelepülő munkások számára. Az első kolónia 1902-ben Tatabánya néven önálló településsé vált, ez lett később a közvetlen szomszédos három község, az újkori német telepítéssel újraneépített Alsógalla, Felsőgalla és a szlovák telepítésű Bánhida egybekapcsolásával létrehozott város névadója. A vállalat elsősorban a képzett, a Monarchia különböző területeiről érkezett szakmunkás réteget igyekezett letelepíteni, annál is inkább, mivel ez a réteg helyben nem állt rendelkezésére. Ugyanakkor a termeléshez szüksége volt nagy számban egyszerű segédmunkásokra, betanított munkásokra, sőt napszámosokra is, erre megfeleltek a környező falvak lakói. A kitermelést végző Magyar Általános Kőszénbánya Rt. szívesebben épített a szomszédos településekről és a 15–20 kilométeres körzetben lévő falvakból bejáró vagy beköltöző rétegekre, mint a távolabbi vidékekről toborzás eredményeképpen érkező, s ezért bizonytalanabb helyzetű, könnyebben tovább álló munkásokra.¹⁰⁰ A környék paraszti eredetű népessége azonban csak fokozatosan kapcsolódott bele az ipari munkába.

⁹⁹ Az ipari munkásság néprajzi kutatása eredményeinek összefoglalásához lásd Paládi-Kovács 2000b, ami kiter az életmód, munkakörülmények, társadalmi tagolódás témaköreire is. Társadalomtörténeti összefoglalás: Gyáni-Kövér 1998. Ipartörténeti szempontból összefoglaló munkák: Faller-Kun-Zsámboki (szerk.) 1997, Benke-Reményi (szerk.) 1996

¹⁰⁰ A tatai szénmedence munkásviszonyaival foglalkozó, és az itt elmondottakhoz iránymutatásul szolgáló munkák: Szántó 1977; Ravasz 1982; Gergely 1988; Fűrészné 1992, 2003.

Ennek oka egyfelől a paraszti és az ipari munka eltérő jellege önálló munkavégzés, munkaidő, munkaszervezés szempontjából. A mezőgazdasági munkához szokott népességnek idegen volt a föld alatti 10-12 órás kemény fizikai tevékenységet kívánó munkabeosztás. Másfelől ezekben a paraszti közösségekben a legnagyobb presztízse még mindig a földnek, a földhöz kötődő munkavégzésnek volt. Harmadrészt maga a vállalat is, főleg az első két évtizedben a külső gazdasági környezet, illetve saját likviditási helyzete függvényében hol fokozta, hol visszafogta a termelést, ezért a munkáslétszám-igény ebben az időszakban erősen ingadozott. Mindezek a tényezők hozzájárultak az úgynevezett kétlaki életforma kialakulásához a környező falvakban.

A kétlaki munkás létforma kialakulása a korai modernség iparfejlődésének velejárója Magyarországon, különböző foglalkozási csoportoknál is megfigyelhető (Katona 1987: 179). A kétlaki munkások az ipari munkahelyekre a környező településekről bejárók azon rétegét jelentik, akik az ipari munka mellett nem hagynak fel a mezőgazdasági tevékenységgel sem, így a paraszti és a munkás életformához is kötődnek, bár értékrendszerükben, céljaikban, mentalitásukban alapvetően a paraszti világhoz tartoznak. Molnár Pál, a nógrádi bányamunkások összetételét, életmódját a 20. század első két évtizedében vizsgáló tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy nem minden bejáró munkásra illet ez a meghatározás. Akik távolabbról érkezve a vállalat bércaszárnyáiban vagy a környező falvakban albérlőként laktak és csak hetente jártak haza, közülük is a teljesen nincstelen, földnélküli agrárproletároknál – akiket már semmi nem kötött a paraszti élethez, kibocsátó falujukban már semmilyen háttérrel nem rendelkeztek, egyetlen kiutat a nincstelenségből már csak az ipari munka jelentett számukra – az életmód- és kultúraváltás könnyebben ment, ha tehették, be is költöztek az ipari munkát adó településre (Molnár 1978: 31). Erre jó példa Tatabányán a vállalat által csak bérmunkásként foglalkoztatott fuvarozó, bércocsis réteg, akik igyekeztek tatabányai lakhelyet szerezni, mivel a kolóniák lakásaira nem voltak jogosultak, ezért Alsógalla határában összetákolt viskókban húzták meg magukat, külön kis telepet hozva ezzel létre (Szántó 1977; Ravasz 1982; Fűrészsné 1992, 2003).

Ugyanakkor az életmódjában, kultúrájában már korán a munkásléthez idomuló rétegnél vagy az abba már eleve beleszületőknél is megmaradhatott a mezőgazdasági munkavégzés az életvezetési stratégia részeként, időszakosan jövedelemkiegészítő tevékenységként egészen a hetvenes-nyolcvanas évekig. A bányászok is foglalkozhattak kistermeléssel a ház körül, a

bánya által juttatott kertekben, vagy eljárhattak „vidékre” betakarítási munkákra szabadidejükben, ennek célja azonban a háztartás szükségleteinek megteremtésére szorítkozott, esetleg jövedelemkiegészítő célja volt, de termelhetek pusztán csak hobbiból, a földalatti munka nyomasztó légkörének ellensúlyozásaként. (Nemcsik 1961, 1976; Dömötör 1997; Paládi-Kovács 2000b; R. Nagy 2005)

Ami elválasztja a szemléletében, fogyasztási szokásaiban és életmódjában egyre inkább munkássá váló bejárókat vagy a kolóniákon élő telepieket, általában a gazdálkodó bányászokat, bányai dolgozókat a kétlakiaktól, az aspirációik mentén ragadható meg. A kétlaki munkás ugyanis a mezőgazdasági munkát, a földművelést, a paraszti munkálatokat tekinti elsődlegesnek, és az ipari-, esetünkben a bányamunkát tartja jövedelem-kiegészítésnek vagy időleges, átmeneti munkaformának, amit egyfajta megélhetési stratégiaként végez. (Dömötör 1954; Molnár 1977, 1978; Fűrészné 1992; Paládi-Kovács 2000b; R. Nagy 2005) A két tevékenység közötti arány egy adott életúton belül és generációk tekintetében is változhatott.

A kétlakiak kezdetben csak télen jártak el a bányákba dolgozni, ilyenkor a fűtési szezon miatt amúgy is nagyobb munkáslétszámra volt szüksége a bányának a termelés fokozásához. A bányatársaságok korszakonként eltérő módon viszonyultak a kétlakiakhoz, akik rendelkezvén saját lakással, másik vagy másodlagos megélhetési forrással, kevésbé kötődtek a bányához és kevésbé voltak különféle gazdasági szankciókkal regulázhatók vagy gazdaságon kívüli kényszerekkel függésben tarthatók. (Fűrészné 1992; R. Nagy 2005) Ám a bányának szüksége is volt rájuk a termelés növelése érdekében. Emiatt hol túrték, hol aratási vagy kaszálási szabadsággal lehetővé tették időszakos távolmaradásukat (Csiffáry 1979: 139), gazdasági dekonjunktúrák esetén azonban ettől a rétegtől váltak meg leghamarabb (Paládi-Kovács 2000b). A különböző ipari foglalkoztatók munkaerő-politikája eltért ugyan, ám Tatabánya esetében elmondható, hogy a bánya munkáspolitikája a bérezéssel és a különféle munkásjóléti intézkedésekkel arra irányult, hogy minél nagyobb számban kössön magához állandó munkásréteget (G. Kiss 1977; Szántó 1977; Fűrészné 1992, 2003). Általában a kétlakiak pedig úgy tekintettek a bányára, az ipari munkára, ami megadja nekik a lehetőséget, hogy földet szerezzenek és be- vagy visszailleszkedjenek saját falujuk paraszti hierarchiájába, illetve feljebb lépjenek abban (Dömötör 1954; Paládi-Kovács 2000b). Molnár Pál a nógrádi adatok alapján azonban azt a következtetést vonja le, hogy a kétlakiság pusztán csak egyfajta

gazdasági háttérként funkcionált, de nem a földszerzés volt az elsődleges célja. Az ottani bányászok a jobb megélhetés és életkörülmények miatt nem akartak elszakadni a paraszti világtól (Molnár 1978: 31). Az ilyen munkások nem vagy csak kis mértékben vettek részt a bányatelepeken zajló közösségi és szabadidős életben, saját falujuk hagyományrendszerébe illeszkedtek bele, társadalmi és társasági életük is javarészt otthon zajlott (Nemcsik 1961, 1976; Paládi-Kovács 2000b, 2007).

A kétlakiságot mindenképpen egy a magyar iparfejlődés sajátosságaiból adódó átmeneti életformának kell tekinteni, aminek kialakulásához az vezetett, hogy szemben a nyugat-európai iparfejlődéssel, Magyarországon nem álltak rendelkezésre olyan tömegesen deklasszálódott emberek, akik a mezőgazdaságból vagy a kisiparból a visszatérés minden lehetősége híján érkeztek volna az ipari munka világába. A mezőgazdaság technikai fejletlensége miatt a nagyobb munkák számos munkáskezet igényeltek, így azokba olyanok is bekapcsolódhattak, akinek egész éves megélhetését a mezőgazdaság nem biztosította. Bár évtizedeken keresztül a parasztság jelentette a munkásság utánpótlás-bázisát, bizonyos rétegeknél a munkássá válás akadályokba ütközött. Valójában a teljesen nincstelen, agrárproletár lét elől menekülők számára okozott legkevésbé gondot az átlépés (R. Nagy 2005). Mindezek alapján úgy vélem, a szövetkezetesítés második hullámaig beszélhetünk a kétlaki életforma fennmaradásáról, azt követően az aspirációik alapját jelentő földtulajdon, esetleg a földszerzés, visszatérés a paraszti munkához, a paraszti életmódhoz már nem valósulhatott meg. Az ekkor iparba szegődők és/vagy munka mellett kistermelést továbbra is folytatók tevékenysége már a második gazdaság kategóriái mentén írhatók le.

Még ha a kétlaki életforma háttérében meghúzódó szemlélet alapján végpontját meg is húzhatjuk a kollektivizálással ennek az alapvetően modernizációs jelenségnek tekinthető életforma- és kultúraváltási folyamatnak, az egyéni életutak esetében már nehezebb ezt megtenni. Tarján esetében sem lehet megmondani, hogy a bányánál mind nagyobb számban munkát vállaló falubeli aspirációi tekintetében kétlakinak, már nem paraszt-még nem munkás életvitelű munkavállalónak, avagy már munkássá lett, de még paraszti tudáskészletét a jobb megélhetés érdekében hasznosító munkás-parasztnek tekinthető-e.

Tarjánban a 19. század végére, dacára a törzsöröklési rendszernek, a földbirtokaprózódás előrehaladt. Az évszázad utolsó évtizedében a filoxéra pusztítása miatt a kisbirtokosok elestek egy fontos jövedelemszerzési lehetőségüktől, mindezek miatt nem

meglepő, hogy sokan kerestek boldogulási lehetőséget az ekkor nyíló közeli bányákban. A bányanyitás évtizedében, valamint a rákövetkező dekádban a falu népessége fokozatosan csökkent, megközelítőleg 3-3 százalékkal, szemben az országban ekkor tapasztalható népességrobbanással és a közigazgatási körzet népesedési trendjével. A tatai járásban ebben az időszakban nagyarányú népesség-növekedés tapasztalható az adatok tanúsága szerint, ami elsősorban a tatai szénmedencébe irányuló nagy mértékű odavándorlásnak köszönhető. (lásd: Függelék, 3. sz. ábra) Valószínűsíthető tehát, hogy Tarjánban jelentős elvándorlás indult a századforduló évtizedeiben, és az elköltözők javarésze minden bizonnyal Tatabányát vette célba, bár tengerentúli kivándorlókkal is számolhatunk. A falu emlékezete nem őrizte meg nagyobb számú tengerentúli kivándorló emlékét, ugyanakkor Mikonya említi egyhelyütt a jelenséget novelláskötetében (Mikonya é.n.).

1910-től a lakosság szám újra emelkedik Tarjánban, ebből arra következtethetünk, hogy a bánya mintegy lecsapolta azt a népességet, amely már nem tudott megélhetést találni falujában. Joggal feltételezhető, hogy az elvándorlás mellett megjelenik alternatívaként a kétlaki életmód is, elsősorban azoknál, akiknek a mégoly kicsi földterület lehetőséget nyújt a paraszti életvitel részleges fenntartásához, így gyarapodik azok száma, akiket még időszakosan leköt a mezőgazdasági munka, de már más megélhetési forrásokra is szükségük van és ezt a bányánál találják meg. Az elvándorlás azért folyamatos maradt, 1930-ban, amikor először közölnek vándorlási adatokat, a számok azt mutatják, hogy közel 10 százalékos volt a népességvesztés egy évtized alatt az elvándorlásból eredően, ám ezt a természetes szaporodás még ellensúlyozni tudta (KSH 1932)

Az 1910-es foglalkozásstatisztika szerint bányászatban a keresők 6 százaléka dolgozott, ez az arány a tízes-húszas években valamelyest csökkent, a gazdasági világválság a vállalat termelésére is hatással volt, továbbá feltételezhető, hogy a földosztás újabb reménységet adott a paraszti életvitel fenntartásának lehetőségéhez. Tarjánban 135 család jutott a Nagyatádi-féle földreformnak köszönhetően 1 és 9 hold közötti területhez, ám még így is 116 család maradt föld nélkül, akik kis konyhakertet, vagy a falu végén egy kis káposztaföldet műveltek (Mikonya 1992: 54).

Nehéz megmondani azonban, hogy a népszámlálások alkalmával összeírt, bányászatban dolgozó keresők milyen státuszú alkalmazottai lehettek a bányának, így el kell fogadni a

szakirodalom álláspontját,¹⁰¹ miszerint a falvakból bejárók első egy-két generációja szakképzettség híján, illetve éppen kétlaki életmódjának köszönhetően a bér munkás és napszámos, betanított- és segéd munkás állományt növelte. Az a tarjáni férfi is bányában dolgozó napszámos volt, aki 1919. szeptember 6-án, a 12 helyett a 8 órás munkaidő visszaállítását követelők közül börtönbe záratottak szabadon bocsátásáért tüntető tömegre irányított csendőrsortűz hét halálos áldozatának egyike volt.¹⁰² Azt sem lehet pontosan tudni, hogy a kétlakiakat mezőgazdasági vagy bányászatban dolgozó keresőnek regisztrálták-e az összeírások alkalmával. Annyi azonban bizonyos, hogy a bánya, az ipari munka és a Tatabányára ingázás megjelenik és lassan beépül a tarjániak lehetséges gazdasági stratégiái közé.

Az 1941-es adatok már a háborús konjunktúra hatását mutatják, ebben az időszakban a bánya fokozta termelését, amihez mind több munkáskézre volt szüksége: ekkor már a keresők 8 százaléka járt el a bányászatba dolgozni, azaz napi ingázóként Tatabányára. Mikonya is úgy írja le a háborút közvetlenül megelőző időszakot, hogy ekkor a fiatal férfiak már szívesebben állnak be az egyre növekvő létszámigényű bányába dolgozni, mintsem cselédnek a helybeli gazdákhöz, annál is inkább, mivel a bányadolgozók vehettek kerékpárt részletre. (Mikonya 1992: 60).

¹⁰¹ Itt elsősorban az eddig is idézett, a bányászathoz kapcsolódó kétlaki életformát tárgyaló munkákra gondolok, nevezetesen: Dömötör 1954; Nemcsik 1961, 1976; Molnár 1977, 1978; Csiffáry 1979; Gergely 1986; Szvirček 1989; Dömötör 1997; Fűrészné 1992, 2003; Horváth 2003; R. Nagy 2005, Paládi-Kovács 2000b, 2007.

¹⁰² Az 1950-ben államilag elrendelt bányásznapi megünneplésére éppen azért jelölték ki szeptember első vasárnapját, hogy a szóban forgó csendőrsortűz áldozatainak állítsanak emléket. A bányásznapi „születésének” körülményeiről bővebben lásd: Schwarcz 2001.

2. sz. ábra: A tarjáni keresők megoszlása a mezőgazdaság, bányászat és ipar között 1910–1941

	Keresők száma	Mezőgazdasági keresők	Bányászatban dolgozó keresők	Ipari keresők
	fő	%		
1910	745	72,3	5,9	9
1920	1106	86,4	2,4	6,4
1930	834	80,8	2	6,7
1941	937	73,2	8	5,9

Forrás: KSH 1913, 1925, 1932, 1975

A különböző alternatívák közül a bányamunka ekkor még nem jelentette egyértelműen a legjobb megoldást. A munka nehezebb volt, veszélyesebb, nagyobb fegyelmet és csapatmunkát igényelt, kötött munkaidővel járt. Igaz ugyan, hogy a fizetés valamivel jobb volt, mint az alkalmi vagy szerződéses mezőgazdasági munkáknál, de az ipari munka mezőgazdasággal szembeni „előnyeiként” emlegetni szokott munkásjóléti intézkedések ekkor még nem voltak egyértelmű velejárói az ipari foglalkoztatásnak. A munkaviszonyhoz kötött jogosultságok (beteg- és balesetbiztosítás, nyugbér, egészségügyi ellátás) csak az állandó alkalmazottakat illették meg, és teljes körűen közülük is csak a 15 és 45 év közöttieket, napszámosokra, bérmunkásokra nem terjedt ki az ellátások köre, ami juttatások tekintetében egyébként is erősen hierarchizált volt (G. Kiss 1977). Arról nem is beszélve, hogy a munkába járást ekkor még szó szerint kellett érteni, a bányában munkát vállalóknak a három műszak munkarendjéhez igazodva napi 8–10 kilométert kellett munkahelyükre gyalogolni és vissza a 357 méter magas Tornyó hegyen keresztül vagy a Tamás-kő és Pes-kő között, Koldusszállás felé,¹⁰³ esetleg kerékpározni.

Egyetlen dolog szólt a bányamunka mellett a korai időkben. Fűrészné Molnár Anikó említi, hogy az első 15-20 évben Tatabányán, nagyjából az első világháború végéig a többnyire német ajkú toborzott szakmunkás, szakképzett bányamunkás letelepítésével olyan egyértelmű volt a német anyanyelvűek túlsúlya a bányadolgozók között, hogy eleinte még a hivatali ügyintézés nyelve is német volt. A telepeken, bányában pedig három nyelvű táblák hirdették az információkat, gondolva a magyarok mellett a szlovákokra is, utóbbiak kezdetben a felvidéki bányákból, később a szomszédos Bánhida lakóiból kerülhettek ki. (Fűrészné 2003: 143) A bánya és a bányatelepek mai szóval mondva multikulturális közösséggé váltak, de

¹⁰³ Az útirány nyilván attól is függött, hogy melyik aknához jártak.

mindenesetre többnyelvű közösséggé, ahol is a legtöbb bányamunkás azért mégiscsak a németet beszélte. A tarjániak tehát legalább kommunikációs lehetőségek szempontjából nem érezték idegennek magukat az amúgy szokatlan munkakörülmények és munkaszervezet közepette. Ám éppen a nagyfokú kevertség miatt az asszimiláció gyors volt a tatabányai bányatelepeken, a harmincas években már a bányának ez a vonzereje is megkopott, ettől az időszaktól kezdve pusztán gazdasági megfontolások hajthatták a tarjániakat az ipari munkavállalás felé.

A tatabányai szénmező felfedezése és a meginduló bányászkozás Tarján piaci kapcsolatainak alakulására is hatással volt. A korábban főleg csak Zsámbék, esetleg Bicske piacára tejet, tejterméket hordó gazdák vagy kofák számára a hirtelen népességnövekedés Tatabányán és a környező falvakban (Felsőgallán, Alsógallán és Bánhidán) óriási felvevőpiacot jelentett. A bányatelepüléseken a javarészt ipari munkát végző nagyszámú betelepülőnek lehetősége és ideje sem volt gazdálkodásra, ezért az élelmiszerre nagy kereslet mutatkozott. A Felsőgalla és Tatabánya piacait ellátó tarjániak kezdetben szintén gyalog jártak, a munkások útvonalain. Az országút idővel az áruszállítást is egyszerűbbé és gyorsabbá tette, Mikonya emlékei szerint a harmincas években már három gazda szállította szekérrel a községben összegyűjtött tejet a bányatelep piacaira. (Mikonya 1992: 60)

A század első felében Tatabánya felkerült a tarjániak addig inkább csak Zsámbék és Tata irányába nyitott horizontjára és rögzült ott, mivel az ipari munkavállalás egyre több falubelinek jelentett alternatívát a mezőgazdaság helyett vagy mellett, a gazdálkodóknak pedig piacot biztosított. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint 1938-ban a Tatabányát Tarjással összekötő kövesút megépítése. A század első felének keresőkre vonatkozó adatai ugyanakkor azt mutatják, hogy a falu arculatát a két háború közötti időszakban még alapvetően a mezőgazdasági jelleg határozta meg. Ebben a korszakban egy kisparaszti gazdatársadalomként írható le Tarján, ahol nem volt túlságosan éles a társadalmi polarizáció, a néhány 100 hold körüli nagygazda és a középparasztok valamivel szélesebb rétege mellett a kisparaszti gazdaságok domináltak egy meglévő, de a társadalmi békét nem veszélyeztető nagyságú szegényparaszti réteg mellett, akiket életvitelük, vagyoni helyzetük szerint leginkább a kisparaszti réteghez hasonlítható, a falu szükségleteit megfelelően kielégítő kisiparos társadalom egészített ki. A bányamunka lehetőségét éppen a szegényparaszti réteg ragadta meg legkorábban, és a folyamatos birtokaprózódás és a szűk határ jelentette korlátok miatt a

korszakban folyamatos volt utántermelődésük, ennek ellenére Tarján nem vált bányásztelepüléssé, ahogy más környékbeli munkaerő-kibocsátó falvak sem. (Fűrészné 1992: 201) Bár már tágult a horizont, de Tarján még mindig egy a többségi svábság hagyományait és kultúráját őrző, gazdasági és társadalmi értelemben is viszonylag zárt közösségnek volt tekinthető. Egyik interjúpartnerem így emlékezik vissza harmincas évekbeli gyerekkorára:

„A fiúgyerekek, a fiatalság csak 20 éves korában került katonának, és akkor kerültek ki először. Előtte esetleg eljutottak az országos vásárra, vagy megyeközpontba, nagyobb városokba. Iskolás korunkban azzal dicsekedtünk, meg azon versengtünk, hogy ki hol járt. Például 'én már voltam Felsőgallán a piacon', 'voltam Bicskén a malomban', 'Süttön a vásáron'.” (M. J., 1928-as születésű férfi)

Jelentős változást a foglalkoztatás-szerkezetben és a Tatabányával meglévő kapcsolatban a második világháborút követő történelmi események és a mezőgazdaság- és iparpolitika változásai okozták. Az első nagyobb iparba vándorlási hullámot éppen a kitelepítés indította el. A földtulajdonuktól is megfosztott németek számára nem sok választás maradt: dolgozhattak részesművelőként az új tulajdonosok földjein, vagy az 1949-ben a tornyói birtoktestből szervezett állami gazdaságban nyári napszámosmunkán. A helyi emlékezet szerint az 1949-ben szervezett szövetkezetbe a svábok nem léptek be büszkeségük folytán vagy azon egyszerű oknál fogva, hogy nem volt mivel taggá válni, hiszen megfosztották őket földjüktől. Így maradt számukra szinte egyetlen valós alternatívaként a tatabányai ipari munka.

„Legelőször az én édesanyámékét vették el. Na most arról van szó, hogy ezek a bányába kerültek, ezek a téeszbe nem léptek be és a bányába kerültek ezek a gazdaggyerekek. És a bánya, mindenki tudja, volt egy fénykora. A sváb ember, meg a tarjáni ember, meg mindegyik ember szorgalmas volt, keményen dolgozott, és sok-sok pénzt kerestek a bányában. Akkoriban többet, mint egy diplomás. És abból tudtak házakat építeni.” (P. Jné, 1942)

Hogy a munkamigráció nem pusztán földrajzi adottság és gazdasági lehetőség vagy szükségszerűség kérdése, hanem összefüggést mutathat bizonyos társadalmi jelenségekkel, jelesül a svábokat ért meghurcoltatásokkal, arra a Tarján környéki települések tatabányai

gazdasági kapcsolatai is jó példaként szolgálnak. Úgy vélem, a század első felében a tatabányai munkavállalást Tarjánban valóban a gazdasági szükségszerűség indította el, a kommunikációs előnyök részben segítették a döntést, ám ekkor még az ipari munkavállalás a bejárás időtrabló volta miatt azzal a gazdasági kockázattal járt, hogy éppen a gazdálkodás rovására válhat, vagyis a másik fontos létalapjától fosztaná meg a családokat.

Ugyanebben az időszakban a Tatabányához legközelebb eső Vértesszőlős bányászatban dolgozó keresőinek aránya fokozatos emelkedést mutat, az 1910-es 4,5 százalékos arány három évtized leforgása alatt felkúszik 30 százalékra: a háború előtt már megközelítőleg minden harmadik kereső Tatabánya bányáiban dolgozott. A bejárás a vértesszőlősiektől nem kívánt olyan mértékű erőfeszítést, és szlovák újratelepített falu lévén ők is hasznosíthatták anyanyelvüket a többnyelvű bányásztelepüléseken.

A Tatabányához szintén közel eső, hasonlóan többségében svábok lakta Környe lakói már a 19. században bekapcsolódtak a szomszédos falvakban működő kisbányákban folyó termelésbe, majd 1911-ben a falu területén is egy rövid életű bányát és az ezzel együtt járó bányatelepet létesítettek. Környéről azonban az 1928-ban a tatabányai szénmedence egyik településén, Bánhidán megnyíló erőműbe indult meg jelentős munkaerő-vándorlás, így nem a bányászatban, hanem az iparban pénzelők aránya emelkedett a település statisztikai adataiban. A választás oka, hogy Bánhida esett legközelebb Környéhez a négy bányásztelepülés közül, és az erőműi munka mégsem kívánt napi föld alá leszállást, tehát vonzóbb lehetett a környeieknek. (Őrszigethy 2006)

Tarján két közvetlen szomszédja Héreg és Vértestolna, ezek a települések azonban a század első felében nem váltak kétlaki bányadolgozókat kibocsátó településekké. Bár Héreget csak néhány kilométer, talán épp egy órányi gyaloglás választja el Tarjától, az eredendően református magyarok által benépesített földművelő-közösségből talán pont ez a plusz egy óra tette teljesen gazdaságtalanná a bejárást, veszélyeztetve a mezőgazdasági termelés fenntarthatóságát, és az erős gazdaöntudat is hátráltatta az ingázást. Itt a század első felében végig egy százalék alatt maradt a bányászatban dolgozók aránya. Vértestolna Tata irányába az első település Tarján után, társadalomtörténetében sok a közös pont Tarjánnal: Esterházy uradalom, német betelítés, erős sváb öntudat, kisparaszti gazdálkodás a 20. század fordulóján, majd később az elmaradt kitelepítés. Vértestolnáról a század első felében legtöbbször 1920-ban jártak el bányába, a keresők 6,5 százaléka, ám a megelőző és ezt követő népszámlálások

alkalmával is inkább 1-2 százalék körül mozgott ez az arány. Még a nagy ipari fellendülés idején sem csábította el a tolnaiakat Tatabánya a földműveléstől, 1941-ben is csak a keresők 2,1 százaléka dolgozott bányában. Ennek oka is valószínűsíthetően a távolság, innen sem lett volna racionális döntés a napi ingázás. Mindezek alapján úgy tűnik, külső, mondjuk úgy, politikai „késztetés” nélkül valóban a gazdasági kényszerek és lehetőségek összefüggései alakítják az egyének gazdasági stratégiáit: Vértesszőlősön és Környén hamarabb megindult az iparba vándorlás mint Héregen és Vértestolnán, és a lakosság szélesebb rétegét mobilizálta, mint Tarjánban.

A svábokat a háború után ért meghurcoltatások eredményei azonban kényszerűen átalakították a stratégiákat, és ez Vértestolna foglalkoztatás-szerkezetében bekövetkezett változásokban is kimutatható, főképpen a Héreggel való összevetés beszédes. Sajnos az 1949-es népszámlálásban az iparban keresők és eltartottak együttes számát közlik, de így is Vértestolnán már a lakosság kétszer akkora hányada (19,8%) élt iparból, mint Héregen (10,5%). Tolnán a keresők 69,5 százaléka még a mezőgazdaságból szerzett jövedelmet (a teljes népesség 71,8 százaléka), és mivel a tolnaiak alig 3,5 százaléka élt a terciér szektorhoz sorolható foglalkozásokból, nagyjából a keresők negyedét becsülhetjük ipari dolgozónak, feltehetően a fiatal felnőtteket. Ahogy a szintén német többségű Környe nehéz éveivel kapcsolatosan Örszigethy Erzsébet idézi szociográfiájában a korabeli vélekedéseket: a bánya „a „bűnös” sváboknak biztos menedéket adott” (Örszigethy 2006: 62), így a kitelepítés és vagonelkobzás hatására Vértestolnáról is megindult a Tatabányára ingázás, eleinte még a gazdasági racionalitás ellenére is, azaz a bejárás időt és energiát nem kímélő volta mellett.

Az egyre fokozódó beszolgáltatási kényszer miatt Tarjánban is mind többen választották a bányát, ipari munkát – elsősorban a kisebb földterülettel rendelkezők – mert egyszerűen szükségük volt a családoknak készpénzre, hogy azon meg tudják vásárolni a beadandó húst, zsírt, terményt. Több élettörténetben felbukkanó motívum, hogy míg a szülők ezekben az években küszködnek a mezőgazdasággal, addig a fiatalok elvállalják a bányamunkát vagy bármilyen más állást Tatabánya ipari üzemeiben csak azért, hogy készpénz folyjon be a családi kasszába.

„És akkor ő [apja] inkább egyéni gazdaként működött, és nem győzte a leadást. Úgyhogy hát bizony az én keresetem is,... meg a húgom a cementgyárban helyezkedett el,... hát nem győztük

pénzzel a leadást, mert ki volt róva, ugye volt hat hold föld, ugye hármat örököltek a szüleim, a nagyszüleimtől. Hárommal rendelkeztek. Akkor már nem béreltek földet, de a kivetés, a leadás sok volt. Nem termelte meg az a hat hold föld azt, amit le kellett volna adni. Úgyhogy disznót kellett venni, vásárolni és leadni egy bizonyos mennyiségű húst, tojást, meg mindenfélét.” (M.J., 1928-as születésű férfi)

A nógrádi kétlaki bányamunkások század eleji stratégiái kapcsán jegyzi fel Molnár Pál, hogy a kétlaki életforma nyújtotta előnyök: a maguk által megtermelt, előállított élelmiszerek jobb minősége és/vagy jövedelemkiegészítő, költségsökkentő volta az első világháborús beszolgáltatások következtében szertefoszlik, ami többeket az állandó ipari munkavállalásra ösztönöz. (Molnár 1978: 31–32) A negyvenes-ötvenes évek fordulója hasonló szituációt teremtett Tarjánban is. Azok a fiatalok, akik keresetükkel igyekeztek szüleiken segíteni, feltehetőleg nemcsak készpénzzel, hanem amíg és ahogy idejük engedte, munkavégzéssel is részt vettek a családi gazdaság működtetésében. Ezért a kétlaki élet számukra olyan tapasztalatokat eredményezett, hogy a mezőgazdaság az ipari munkával előálló szabadidőt veszi el, miközben sem az ellátást, sem a családi megélhetést nem javítja. Így lassanként az akár kényszerű megélhetési vagy racionális gazdasági stratégiaként vállalt ipari munka életformává vált, az ekkor ipari munkára váltók már nem tértek vissza a mezőgazdasághoz, még ha kezdetben ezt is fontolgatták. Így mesél erről egy idős tarjáni:

„Na igen, ez volt a vágyam, minden. Hogy gazdálkodó, szép lovak, lovakról álmodoztam, mert szerettem a lovakat és az volt a vágyam, de hát aztán másképp alakult az élet. (...) És hát ottan sikerült, segédvájár, vájár lettem, aztán bevonultam ’50-ben, három évig katona voltam. És újra visszamentem a bányába. (...) Visszamentem a bányába ’68-ig. (...) Nagyon megszerettem a bányát, érdekes volt, hogy hogy lehet megszeretni (...) Mi ilyen speciális csapat voltunk, mindenés, és hát jó csapat voltunk, mi tarjániak szerveztünk egy csapatot, brigádot.” (M. J., 1928-as születésű férfi)

A városi¹⁰⁴ munkavállalást ösztönző tényezők közül nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időben a bekövetkező politikai-ideológiai fordulat hatására az ipari munka presztízse is megnő. Míg az ipari munkát ideológiailag és konkrét intézkedésekkel is (fizetés, juttatások:

¹⁰⁴ Tatabányát 1947-ben emelték városi rangra, összekapcsolva Alsógallával, Felsőgallával és Bánhidával egy közel negyvenezres várost hoztak létre.

például üdültetés, prémium, hűségpénz, lakásépítési kölcsön stb.) támogatta a rendszer, addig az önálló mezőgazdasági tevékenységet minden módon igyekezett ellehetetleníteni: az ipar, és különösen a bányászat egyre jobban fizetett a mezőgazdaság nyújtotta megélhetéshez képest. 1949-től már a tömegközlekedés is megindul Tatabánya irányába, és a bánya is beindítja munkásjáratait, így a munkahelyre jutás ideje is lerövidült, több hasznosan – ekkor még általában gazdálkodással kitöltött – szabad idő marad.

Mindezeket a statisztikai adatok¹⁰⁵ is alátámasztják, 1949-ben a népesség 61,2 százaléka élt mezőgazdaságból, és már közel minden harmadik tarjáni megélhetése (29,5) ipari munkahelyhez kötődött. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a helyi iparosok aránya a század első felében kilencről hat százalék alá csökkent, továbbá feltételezhetjük, hogy a faluban 1949-ben megszervezett iparos szövetkezet hatására még többen hagytak fel az önálló kisiparos tevékenységgel, akkor azt mondhatjuk, hogy 1949-ben már inkább minden negyedik mint ötödik falubeli megélhetése biztosan a nagyiparból, azaz Tatabányáról eredt.

Az agrárkeresők közel háromnegyede (72,3%) még önálló birtokosként vagy bérlőként dolgozott, segítő családtagok nélkül nézve jövedelmüket saját gazdaságukból szerző keresők száma 346 fő volt, miközben összesen 438-an rendelkeztek gazdasággal, ami arra utal, hogy legalább 92 főnek a gazdaság már nem jelentette az elsődleges vagy legfőbb kereseti forrását, azaz kétlaki életet élt és/vagy egyéb munka mellett gazdálkodott. Ezt a birtokméretek magyarázzák, mivel a gazdaságok egyötöde (21,5%) haladta csak meg a 10 holdat, de 79 százalékuk a 10-15 hold közötti kategóriában maradt. A derékhadat az 5-10 hold közötti gazdaságok alkották (31,3%), ami szerint a gazdaságok közel fele 5 holdnál kisebb területtel rendelkezett (47,3%).

Az utolsó lökést a tatabányai – elsősorban – ipari munkahelyekre vándorláshoz és a paraszti életformával való végső szakításhoz a kollektivizálás adta a tarjániaknak. Ahogy 1949-ben, úgy 1959-ben sem sokan léptek be a szövetkezetbe, inkább elmentek ipari dolgozónak. Ez több élettörténet visszatérő eleme volt, és feltehetőleg a jobb megélhetést nyújtó ipari munkahely racionális választása is magyarázza ezt a döntést, de egyfajta, a kisémmizés miatt érzett megbántottság is motiválta választásukat. Döntésüket magyarázza továbbá tulajdonosi öntudatuk, valamint az imént említett büszkeség is: igyekeztek emelt fővel túrni az újabb méltánytalanságot, és nem óhajtottak élni a rendszer kínálta lehetőségekkel. Ezt

¹⁰⁵ Források az alább közölt adatokhoz: KSH 1950a, 1950b.

egy második generációs nő a következőképpen magyarázza, amit mond, az valójában a második világháborút követő másfél évtized kihívásaira adott válaszok általános érvényű megfogalmazásának is tekinthető:

„Ha ilyen faramuci helyzet elé állítják a családokat, egyszer elvették a tulajdonukat, mondjuk a földeket is, akkor ők sem vágytak arra, hogy 'na, fussunk a vagyon után', mert nem hiszem hogy abban sok reményt láttak volna.” (M. M., 1962-es születésű nő)

A sajátosság tehát az Tarján társadalomtörténetében, hogy míg országosan elsősorban a tévesztés taszítja az embereket legnagyobb arányban az ipari munkahelyek felé, itt, és más hasonló sorsú és helyzetű sváb településen ez egy évtizeddel korábban már a kitelepítésekkel és a svábokat kollektív bűnösnek kikiáltó politikával, állampolgári ellehetetlenítésükkel kezdetét vette. Ezért itt 1960-ra már valóban jelentősnek mondható a Tatabányára járók száma, és később, a szövetkezet nem túl sikeres kezdeti éveitől az eredetileg mégis belépők közül is egyre többen lépnek át az iparba vagy választanak tatabányai munkahelyet, ami az első évtizedekben valójában még ugyan azt jelentette. Így meséli el mindezeket a tarjáni mindennapok szemszögéből láttatva egy a kora-hetvenes években felnövekvő férfi:

„Viola utcában laktunk, az egyszerre épült az az utca, a 60-as évek körül. Újonnan épült az utca, a földekből kiválasztottak és oda építettek egy utcát. (...) Tehát ott egyforma korosztály lakott. (...) Régebben egyszerre épültek ezek az utcák, akár a Kenderesben vagy itt is, mindenki egyidős volt, mindenkinek egyforma terveit, vágyait voltak, és nagyon jó volt. Minden házában egy-két gyerek, mindenkinek a szülei általában bányászok voltak. Tarjánban vagy a kohóban vagy a szénbányászásban dolgozott a java ember, ugye nem volt már annyira mezőgazdaság meg téesz, legalábbis nálunk inkább ez jött elő.” (Sz. G., 1967-es születésű férfi)

Nemcsak a vágyak, a célok egységesedtek, hanem az életforma is. A bányába vagy az alumíniumkohóba, esetleg a cementgyárba eljárók hasonló módon éltek és fogyasztottak. A hatvanas évek után már egyre kevésbé volt szükség és lehetőség olyan stratégiákra, amiket a negyvenes-ötvenes években indulóknak még alkalmazniuk kellett, nevezetesen hogy munkahely mellett a fizetett szabadság idején vagy ráérő időben napszámosmunkára jártak az állami gazdaságba vagy a kezdetben még megmaradó magángazdaságokba, esetleg

részesföldeket vállaltak, mindezt az egzisztenciateremtés igényével, házépítés céljával. A hatvanas években már az akkori átlaghoz képest jó fizetéseket kaptak az ipari munkahelyeken, a bánya kölcsönrel segítette a házépítést, otthonteremtést, akár Tatabányán kívül is. (Őrszigethy 2006: 70, 90) Nem volt már szükséges a mezőgazdaság által kiegészítő jövedelemre szert tenni, de a hetvenes évektől ezek a lehetőségek amúgy is beszűkültek, idővel megszűntek, hiszen az állami gazdaság és a szövetkezetek egyre inkább áttértek a gépesített nagyüzemi szántóföldi növénytermesztésre. A háztáji keretében végzett kistermelés a viszonylag nagy, ház körüli kertekben megmaradt, csakúgy mint az állattartás. Erre sem az ellátás javítása végett volt már szükségük, hiszen az áruhiány megszűnt, és a meglehetősen jó bányászfizetésekkel (szinte) mindent meg lehetett már venni. Az ekkor állatot nevelők esetleg a ház körül fóliával próbálkozó tevékenysége a paraszti minták és mentalitás lassú kikopásával magyarázható, illetve fogyasztási célokkal foglalkoztak termeléssel, jellemzővé éppen ez, a saját fogyasztás biztosítása vált, aminek természetesen volt a háztartás kiadásait racionalizáló célzata is. De az az önkizsákmányoló, mindent a kistermelés oltárán feláldozó magatartás, amit elsősorban Márkus István az utóparasztok jellemzésére leírt, Tarjánban nem volt jellemző. Itt szocialista vállalkozói karrierek sem születtek kistermelésből, a rendszerváltás utáni agrárvállalkozók is mind csak 1990 után indultak. A mezőgazdasági termelés egyre jobban háttérbe szorult a napi életvitelben és a preferenciákban, legfeljebb hobbi szinten maradt meg szőlőművelés, borkészítés formájában és a maguk által megtermelt élelmiszerekkel.

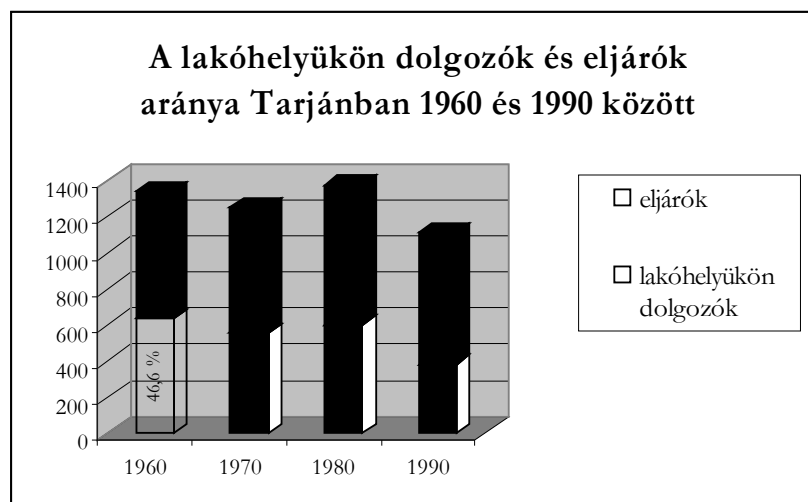
A bánya vagy az ipari üzem nemcsak jobb béreket adott, de a kötött munkaidővel előálló szabadidő vagy a megjelenő fizetett szabadság eltöltéséről is gondoskodott. Üdülési lehetőséget teremtett a családoknak vagy legalább a gyerekek részére, gondoskodott a szórakoztatásról (bányásznapi) és sportolási lehetőséget is biztosított. A brigádban, csapatban, műszakban dolgozás új közösségi kapcsolatokat és alkalmakat is teremtett, ami szintén befolyásolta a szabadidő eltöltésének módját.

A nagyarányú Tatabányára irányuló „munkamigrációt” a foglalkoztatási adatok is mutatják:¹⁰⁶ 1949-ben a lakosság alig harmada (29,5%) élt az iparból, bő évtizeddel később már fele (50,2%). A Tatabányára bejárók 80 százalékát az iparban és az építőiparban foglalkoztatták. 1960-tól rendelkezünk adatokkal a munkahelyükre ingázókról, ezek azt

¹⁰⁶ A foglalkoztatottak népgazdasági ágak szerinti megoszlásának elemzéséhez lásd: KSH 1961, 1972, 1981, 1992; az ingázási adatokhoz: KSH 1963, 1976, 1983, 1994.

mutatják, hogy a keresők kevesebb, mint fele (46,6%) talált munkát a faluban, a későbbi években pedig az aktív keresők egyre nagyobb hányada dolgozott Tarjánon kívül, 1990-ben megközelítőleg már csak minden harmadiknak volt tarjáni munkahelye.

3. sz. ábra

Forrás: KSH 1963, 1976, 1983, 1994

Tatabánya munkaerő-szükségletének kielégítése szempontjából is jelentős a település szerepe: 1960-ban a városba bejárók második legnépesebb csoportját éppen a tarjániak jelentették. A falunál csak a közeli városból, Tatóról jártak többen Tatabányára dolgozni, holott Tata népessége ekkor hatszorosa volt Tarjánénak. A Tatabányára bejárók 15 százaléka Tatóról, 10 százaléka Tarjából érkezett 1960-ban (KSH 1963). Az évek során Oroszlány, 1990-re Vértesszőlős is megelőzi Tarjánt a bejárók számában, ám mint láttuk, Tarjánban eközben folyamatosan emelkedett a lakóhelyükön kívül dolgozók aránya. Az ellentmondás csak látszólagos, részben a keresők számának és lakosságon belüli arányának csökkenése idézte elő ezt a változást, másfelől a tarjániak idővel más településekre is eljártak dolgozni, ám az alábbi táblázat is azt mutatja, jelentős átrendeződés nem történt ezen a területen. A hetvenes években a körzetesítések révén a szövetkezeti központ Gyermelyre került, így oda is sokan ingáztak. A statisztikai adatokból kikövetkeztethető, hogy a tarjániak Tatabányán és Gyermelyen kívül más falvakba is eljártak dolgozni, ám egyikbe sem tömegesen, így más ingázási trendek nem rajzolódnak ki jól azonosíthatóan. Mindez azonban mit sem változtat Tatabánya szerepén a

település életében: egészen a rendszerváltásig a legfontosabb gazdasági kapcsolatot jelentette a falu életében, noha Tarján külső gazdasági kapcsolatai bővültek, több irányúvá váltak.

4. sz. ábra: Tatabányán dolgozók a Tarjából eljárók százalékában

	Tatabányán dolgozók aránya az összes eljáró százalékában
1960	93,2
1970	95,5
1980	82,5
1990	71,0

Forrás: KSH 1963, 1976, 1983, 1994

A hetvenes évektől a munkavállalás helyszínei mellett a foglalkoztatás szerkezete is megváltozott. Az aktív keresők megoszlása a népgazdasági ágak között arra világít rá, hogy 1960 és 1990 között a mezőgazdaságból előbb fokozatosan az iparba vándorolnak, majd a nyolcvanas évektől már a terciér szektorban dolgoznak a tarjányiak. Ennek elsődleges oka a nők mind nagyobb arányú munkavállalása, megjelenésük a városi és a helybeli munkaerőpiacon, de összefügg a később részletesen bemutatott jelenséggel, a képzettségi szint emelkedésével is.

5. sz. ábra: Aktív keresők népgazdasági ágak szerint a népesség százalékában 1960–1990¹⁰⁷

	Népes- ségszám	Aktív keresők száma	Mezőgaz- daság	Ipar	Építő- ipar	Kereske- delem	Közleke- dés, szállítás, hírközlés	Egyéb népgazdaság i ágak
	fő		%					
1960	2860	1366	34,8	39,3	4,1	4,4	3,4	14,1
1970	2823	1566	21,2	41,1	2,4	5,3	3,1	7,1
1980	2722	1374	29,0	37,7	4,1	11,9	5,1	12,2
1990	2781	1119	19,6	33,2	6,7	11,3	8,8	20,5

Forrás: KSH 1961, 1972, 1981, 1992

Tarjából is jártak el fiatal lányok házasságuk előtt szolgálni Budapestre, ám a cselédkedésnek, mint részben gazdasági stratégiának, másfelől a lányok képzésében, nevelésében szerepet játszó „intézménynek” a második világháborút követő társadalmi átrendeződések során bealkonyult. Kezdetben, még a háborút követő években az otthoni mezőgazdasági munkák miatt maradtak távol az asszonyok a munkahelyektől. A korábban említett kontykendő, a mindennapi öltözetben legtovább megmaradó viseletdarab is azt mutatja, hogy a nők az ötvenes években még nem jártak el a faluból dolgozni, és a szövetkezetekbe se álltak be, esetleg csak idényjelleggel. Ahogy idővel a férfiak többsége bányamunkára, ipari munkára váltott, a jól fizető állás mellett nem volt szükség második keresetre, és a nők a háztartás szükségleteinek megteremtésével szintén hozzájárulhattak a családi kasszához vagy legalább mérsékelhették a kiadásokat.

„Igen, anyukám meg háztartásbeli volt, két gyerekkel ő otthon is maradt. Mivel a bányász jövedelmek elég jók voltak, megtehetette azt, hogy otthon maradt velünk” (Sz.G., 1967)

A hetvenes évektől kezdtek a nők munkába állni, erre lehetőséget az új szőnyeggyári munkahely és az addigra már a falubeliek szemében is más megítélés alá eső szövetkezet biztosított, amit egyre inkább kezdtek magukénak érezni.

„Közvetlen a háború után nem, hanem nem tudom meddig szolgált, hány évig, de '53-ban házasodtak össze, aztán lassan megszülettünk mi, gyerekek, akkor otthon volt velünk, és a

¹⁰⁷ Az arányokat és az elmozdulásokat jobban szemlélteti ugyanezen táblázat grafikus ábrázolása a Függelékben 4. sorszám alatt.

hetvenes években kezdett el dolgozni. Akkor viszont már a téeszben, mert akkor már más rendszer volt a téeszben.” (M.M., 1962)

A statisztikai adatok jól mutatják a nők megjelenését a városi és helybeli munkaerőpiacon, illetve a mind nagyobb arányú munkavállalásukat. Míg 1960-ban a bejáróknak még csak 11,8 százaléka nő, 1980-ban már minden negyedik Tatabányára ingázó közülük került ki.¹⁰⁸ A kereskedelmi ágazatban és az egyéb népgazdasági ágak alatt összevont közszolgálat, egészségügy és oktatás területén foglalkoztatottak növekvő aránya árulkodik leginkább a nők munkavállalásának terjedéséről. Munkába állásuk azzal járt, hogy a kistermelés végképp visszaszorult az önfogyasztás szintjére.

A város és a falu már lassan egy évszázados foglalkoztatási kapcsolata közvetlenül a rendszerváltás után a bányászat és nehézipar összeomlása miatt jelentősen meggyengült. Az 1990-es évek elején leépült a cementgyártás, az alumíniumkohászat, a bányászat stb. Tatabányán, ennek következtében Tarjánban a munkanélküliek aránya megközelítette az országos átlagot.

A kilencvenes évek közepétől Tatabányán érezhetővé vált az iparszerkezet-váltás hatása, a hagyományos nehézipari üzemeket felváltották az elektronikai, vegyipari, autóipari, gépipari, környezetvédelem-technológiai üzemek. A városvezetés tudatos és sikeres politikájának köszönhetően több nagy külföldi foglalkoztató telepedett meg Tatabányán,¹⁰⁹ ennek köszönhetően a hajdani bányászváros a Dunántúl egyik legdinamikusabban fejlődő térségi központjává vált Székesfehérvár és Győr mellett.¹¹⁰ Az említett fejlődés pozitívan hatott Tarján lakóinak életére is; a vállalkozni nem tudó/merő, helyben munkát nem találó falubeliek könnyebben elhelyezkedhettek.

A tatabányai ipar sikeres szerkezeti átalakulásának hatása a különböző statisztikai adatokkal jól illusztrálható. A kistérségek foglalkoztatási esélyeik alapján történő osztályozásban a Tatabányai kistérség (ide tartozik Tarján is) a *megyei hatókörű központú*

¹⁰⁸ 1990-ben nincs adat a bejárók nemek szerinti megoszlásáról.

¹⁰⁹ Sanmina-SCI, FCI (elektronikai ipar), AGC, SUOFTEC (autóipar), Zenon Systems (környezetvédelmi ipar), Grundfos, ASG (gépipar). Forrás: <http://www.gfsz.hu/hun/hun.html>

¹¹⁰ Germuska Pál a hajdani szocialista (ipar) városok rendszerváltás utáni átalakulását vizsgálva négy csoportba sorolja őket a megvalósított transzformációs modell alapján. Tatabánya egymaga képvisel egy csoportot, amelyet így jellemez: „Kedvező gazdaságföldrajzi adottságainak köszönhetően, az önkormányzat aktív szerepvállalásával, lényegében kormányzati szubvenciók nélkül, a külföldi működő tőke segítségével hajtja végre gazdaságának diverzifikációját, megújítását.” (Germuska 2008: 31) A szerző részletesen bemutatja az önkormányzati szerepvállalás mikéntjét is, amihez lásd még: Bencsik 2000.

besorolását kapta. Ez azt jelenti, hogy Tatabánya foglalkoztatási szempontból saját kistérségén is túlmutató hatókörrel rendelkezik. Többek között ennek is köszönhető, hogy a város szűkebb környezetének tekintett kistérségben a munkahelyek száma, a képzettségi szint, a jövedelmek és a jóléti mutatók magasabbak az országos átlagnál. (Bihari-Kovács 2004) Tény, hogy a 2001-es népszámlálási adatok szerint a tarjáni foglalkoztatottak 54 százaléka a település határain kívül talált munkát, döntő többségük éppen Tatabányán.

Mindeközben a faluban is megnőtt a munkaerő iránti kereslet, az 1100 foglalkoztatott közel fele (46,3%) dolgozott helyben, míg a megye községeiben élők közül csak minden harmadik ember talált munkát lakóhelyén. Tarján gazdasági kapcsolatairól elmondható: úgy sikerült a falunak beilleszkednie a területi munkamegosztás rendszerébe, hogy közben igyekezett önálló gazdasági arculatát is megőrizni-kialakítani. Az adatok szerint a kilencvenes évek elején elszabaduló munkanélküliség problémáira Tarjánban *helyi megoldásokat* is találtak, amelyek egyfelől egyéni, másfelől közösségi stratégiák szintjén is megragadhatók, a következő fejezetekben részletesen is lesz róluk szó.

3.3 HÁZASSÁGI KAPCSOLATOK

A házassági kapcsolatok azért érdemelhetnek különös figyelmet egy település spontán alakulású térbeli kapcsolatai közül, mert a házasság intézménye alapvetően a társadalmi kapcsolatháló kialakításának, működtetésének egyik eszköze. Bár mindig egyének között köttetik, mégis egy csoporthoz tartozás fejeződik ki benne, illetve valósul meg általa, s mivel a csoport tagjai különös figyelemmel őröködnék határaik fenntartásán, ezért írott vagy normaként tételeződő íratlan szabályokkal bátyázzák körül a csoportba kerülés lehetőségét (Bourdieu 2006). A házassági viszonylatoknak tehát, azon túl, hogy szerepet játszanak a kultúrákövetítésben, a társadalmi integrációban, egyfajta identitásképző vagy legalábbis azt fenntartó szerepük is van, nemcsak csoporttudat, de akár tájtudat fenntartására is alkalmasak, alkalmazhatók (Balogh–Fülemile 2004).

Általában a házassági preferenciákat számtalan tényező befolyásolhatja (származás, vagyoni helyzet, morális megfelelés, presztízs, rang, esztétikai tényezők), a partnerválasztás

megkönnyítése érdekében a közösségek, csoportok kialakíthatják azt a normarendszert, ami eleve meghatározza az alkalmatlanok, meg nem felelők körét, így létrehozva az endogámia két alapvető típusát: a térbeli, területi, valamint a társadalmi értelemben vett zárt házassági körök szokásrendszerét (Faragó 2000).

A korai modern időkben Kelet-Közép-Európa soknemzetiségű és vallásilag is kevert közegében a rurális társadalmakat elsősorban felekezeti-vallási elkülönülés jellemezte, az etnikai elkülönülés csak mint másodlagos csoportképző elv jelentkezett (Lockwood 1981; Balogh-Fülemile 2004). Lockwood multietnikus környezetben (Bosznia és Burgenland) végzett kutatásai alapján, mintegy kiegészítve, finomítva Fredrik Barth interetnikus kapcsolatok jellegéről mondottakat két jellemző modellt fogalmazott meg a térségre vonatkozóan. Az eltérő etnikumú csoportok rokonsági rendszere, kapcsolathálója és házassági körei markánsan elkülönültek, amennyiben felekezeti különbség is elválasztotta az etnikumokat. Ha vallási-felekezeti értelemben nem volt különbség két eltérő etnikumú csoport között, akkor a pusztán nyelvi-etnikai határok átjárhatóbbak voltak. (Lockwood 1981) A magyarországi statisztikai (népmozgalmi) adatok szerint Faragó Tamás úgy véli, felekezeti endogámia szempontjából a 19. század közepén még szinte teljes volt a zártság a magyarországi falvakban, alig 3 százalék körüli értékre becsüli a vegyes házasságok arányát. A 19–20. század fordulójára elsősorban a keresztény felekezetek között már nagyarányú közeledés tapasztalható, ekkor már a házasságok egyötöde vegyes. A népmozgalmi adatok azonban azt mutatják, hogy az etnikai endogámia mértéke még a felekezeti különállásnál is erősebb volt, az ilyen értelemben vett vegyes házasságok aránya a századfordulón alig érte el az 5 százalékot. Éppen a magyarországi németek és horvátok esetében mutatkozott nagyobb arányú nyitottság a más nyelvű-kultúrájú csoportokkal való házasságra, ám körükben is alig érte el a századfordulón a 10 százalékot az etnikailag vegyes házasságok aránya. (Faragó 2000: 420–422).

Tarjánban svábok és magyarok együttélését az etnikai különállás mellett felekezeti elkülönülés is jellemezte, ezért a katolikusok svábok és reformátusok magyarok közötti házassodást tiltó norma élénken élt a helyi szokásrendszerben a 20. század közepéig.¹¹¹ Ezt két dolog is alátámasztja. A ma élő legidősebb generáció (a húszas években születettek) között

¹¹¹ Tarján népességének 20. század első felére jellemző vallási és anyanyelvi megoszlását a Függelék 5. sz. ábrája mutatja.

elvétve találni református-katolikus (magyar-sváb) házasságot, s a házasodási szokásrendszer emléke elevenen él a helyiek tudatában:

„Meg olyan is lehetetlen volt háború előtt, itt Tarjánban, hogy egy magyar fiú egy sváb lánnyal összekerüljön. Az nem ment.” (P.Jné, 1942)

S bár első ránézésre endogámnak tűnik mindkét felekezeti csoport területi értelemben is, valójában voltak kifelé irányuló házassági kapcsolataik. A magyarok főleg a szomszédos Héreg és Gyermely, esetenként a valamivel távolabbi Bajna református magyarságával tartottak rokoni kapcsolatokat. A svábok is a szomszédos falvakat részesítették előnyben, ők leggyakrabban Vértestolnáról és Szomorrról, a két legközelebb eső sváb faluból házasodtak, de előfordult hogy Felsőgalláról vagy Alsógalláról hoztak társat. Persze egyedi esetekként más települések is előkerülnek egy-egy élettörténetben, van aki Budakeszről, van aki Máriahalomról került házasság útján Tarjánba.

Míg helybeli magyar és sváb eltérő felekezeti házassága, ha ritkán is, de előfordult a két háború közötti időszakban, a Vértestolnánál csak alig valamivel távolabbi, katolikus szlovákok lakta Tardosbánya azonban sem a tarjáni magyarok, sem a svábok házasodási kapcsolatrendszerének térképére nem került fel. Ezek éppen a Faragó által, a népmozgalmi adatok tükrében mondottakat támasztják alá, miszerint magyarok és svábok egyaránt közel azonos erősségűnek tartották az etnikai, mint a felekezeti endogámiát. A szórványosan előforduló református magyar és katolikus sváb tarjáni összeházasodását az együttélés miatt részben közeledő kultúrák miatt tartották lehetségesnek/elfogadhatónak, ám az, hogy a tardosiak kívül ezek mindkét etnikai/felekezeti csoport érdeklődési körén a két település közötti egyéb kapcsolatok ritkás voltával is magyarázható, aminek elsődleges oka a korszak mobilitási jellegzetességeiből fakadt.

A felekezeti és etnikai csoportok endogám viszonyait még belső, vagyoni tagozódás szerinti házasodási normák is szabályozták, a 'föld földhöz ment', vagyis megfelelő vagyoni helyzetű társat kellett „választani”. Amíg létezett földmagántulajdon, ez az értékrend is létezett és virágzott, ahogy egy 1942-es születésű nő meséli:

„Ha a hatvanas években még lett volna az a rendszer, nekem biztos púpos férjem lett volna, vagy sánta, csak földje lett volna sok meg vagyona. Biztos. Édesanyám hatvanban még olyan

volt, hogy ... (...) Az anyuval még hatvanban is volt olyan, hogy 'ki ez a senki?' Így. És valahol engem... és nagymamám szegény, pedig nagyon gazdag volt, de nem szerette soha a nagypapát. (...) Itt is sok volt a S-nél, a K-nál is sok volt, és mindig azt mondta nekem, csak ahhoz menj, akit szeretsz, ne menj ahhoz, akit nem szeretsz. (P. Jné, 1942)

Tarján hagyományos házassági köreit a kitelepítés és következményei falun belül markánsan átrajzolták, és idővel ez a külső kapcsolatokra is hatással volt. A svábok szemében kialakult hierarchia a falun belül együttélő különböző etnikumú, vallású és származású csoportok megkülönböztetésére a házassági szokásokban is tükröződött. A beköltöző telepeseikkel, de felvidékiekkel és a svábok meghurcolásában tevőlegesen részt vevő helybeli magyarokkal a falu többségét alkotó svábok a kitelepítés idején vagy nem sokkal azt követően nem házasodtak.

„[Tehát szögyénivel lehetett esküdni svábnak?] „Akkor már igen. De egyik se akarta igazából. Annak nagy szerelemnek kellett lenni, hogy azt keresztülvigye. Az ötvenes években mondom. A hatvanas években már asszimilálódott.” (P. J., 1940-es születésű férfi)

A hierarchia legalsó elhelyezkedő telepeseikkel kötött házasságról nem nagyon hallani, ha esetleg mégis bekövetkezett, az a közösség szemében a 'mésalliance' kategóriájába esett, olyannyira, hogy még a kutatás idején is hallani lehetett olyan megjegyzést, hogy egy idős nőt úgy azonosítottak tarjániak egymás között, hogy telepessel kötött házasságát említették ismertetőjéül. Felvidéki és sváb házasság sem igen kötött, de arra van példa, hogy a szomszédos Vértestolnára betelepített felvidéki fiatalember vett el 1959-ben egy sváb lányt. Akkor már lassanként enyhült a közösség megítélésének szigora, másfelől egy tolnait talán jobban befogadott a közösség, hiszen nem a tarjániak javaiból részesült, és valahol a felvidékieket is sorsüldözöttnek tartották. Mindazonáltal a meghurcoltatások bezárkózóbbá tették a tarjáni svábokat házassági kapcsolataikat tekintve, a törzsökös magyarokkal sem igen léptek rokoni kapcsolatra, ahogy egy sváb származású nő meséli:

„Az én nagynéném az nagyon szerette volna a Sanyi bácsit, a (...) Mária néninek a fiát, és nem engedték a szülők. Se itt, se ott, úgyhogy nem lett a házasságból semmi. Abból semmi nem lett. Se nagymama nem ment bele, se ők nem mentek bele. (...) Nem lehetett még.” (P. Jné, 1942)

A negyvenes évek második felében és az ötvenes években tartotta magát ez a régi-új norma, hogy sem más vallású, és lehetőleg más etnikumú párt nem választottak, és az új betelepülőkkel sem kerültek rokonságba. A kitelepítés következményei így bő másfél évtizeddel kitolták a maritális asszimiláció tömeges megindulását a faluban. Nagyjából a hatvanas évektől gyorsul fel a modernizáció s a nyomában bekövetkező urbanizáció, a fentebb bemutatott, a faluból kifelé irányuló gazdasági kapcsolatok pedig hatással voltak az életforma- és értékrendváltásra is, ami a házassági kapcsolatokban is éreztette hatását.

„Azt mondom, hogy a falu lakosságának a létszáma most már nem nő, hanem stagnál, csak a svábok most már nemcsak egymás közt házasodnak. Tehát a szerelem működik hála istennek, és a svábok nemcsak egymás közt házasodnak, hanem ... mert azelőtt, a háború előtt csak egymás közt. Sőt, még háború után is, az ötvenes évek, hatvanas évekig is így működött.” (P.J., 1940)

A hatvanas évektől kezdődően, és elsősorban az ebben az évtizedben születő generáció számára már a szülők, nagyszülők normái, a hajdani felekezeti-etnikai endogámia már egyre kevesebb kényszerítő erővel bírt számukra a párválasztásban. A korábbi szigorú felekezeti különállás normája már csak a szülők rosszallásává szelídült:

„Szerintem ez kialakult így, hogy a reformátusok lenn maradtak a templom körül. Az én időszakomban, tehát a 70-es évek, amire az ember jobban emlékszik rá, akkor már ott a Viola utcában laktunk úgy, hogy a szomszéd református volt, de nem foglalkoztunk vele abszolút, fel sem merült senkiben. Most nem azt mondom, hogyha egy néger ott lakott volna... de így, református vagy katolikus, vagy bármi, ez bennem nem merült fel. Bár utána aztán felmerült, hogy a második szomszéd lánnyal jártam egy ideig, ő református volt, de a család nem nézte olyan jó szemmel a dolgot. Én nem éreztem, csak aztán mikor vége lett a dolognak, többen így magyarázták, hogy ezért történt. (...) Nem mondták nekem, csak utólag derült ki, hogy a szülők által volt ellenállás, nem tudom, hogy valójában így volt-e... Mi nem éreztünk semmit.” (Sz.G., 1967)

És így volt ez a nem sváb házastárs választásakor is:

„Szerették volna, hogyha persze egy sváb fiúhoz megyek hozzá. Pont egy magyarhoz?! De ezt tudja a férjem is. (...) Persze, meg ő jól beilleszkedett, meg megtalálta kezdettől fogva a hangot velük, még így is, hogy tudta, hogy más elvárások, meg minden.... (...) Nem, abba már [házasság] nem szóltak bele, hanem eleinte. Eleitől kezdve ellenezték, hogy.... de abba nem szóltak bele, csak szerették volna, ha nem jut odáig a dolog. (...) Biztos, hogy ebben volt olyasmi, hogy a szüleim szerették volna, ha nem megyek Héregre. Először Tatán szeretttünk volna egy lakást venni, de az se tetszett a szülőknek, aztán a vége az lett, hogy itt Tarjánban elkezdtünk építkezni, még a házasságkötésünk előtt, és akkor így megnyugodtak. Az volt a gondjuk, hogy nem ismeri a nyelvet, nem ismeri a szokásokat, azért a svábokat mindig kicsúfolták, meg kigúnyolták, és azért az ember biztos, hogy próbálná megóvni a gyerekeit attól, hogy ilyenek érijék. Mert egy sváb mondjuk nem fogja a fejedhez vágni, hogy hülye sváb, meg irigy sváb, meg kukori, meg....” (M. M., 1962-es születésű nő)

Az iskoláztatás hatására és a Tatabányával és más szomszédos falvakkal egyre élénkülő kapcsolatok miatt az 1945 után születő tarjániaknak, tehát a második és harmadik generációnak már jóval szélesebb falun kívüli kapcsolatrendszere alakult ki, mint szüleiknek, és ez idővel magával hozta a kifelé irányuló házassági kapcsolatokat is. Ám ekkor már nemcsak a korábban előnyben részesített sváb falvakból házasodtak, hanem gyakorlatilag áthágva minden korábbi íratlan szabályt, akármilyen felekezeti és etnikumú pár szóba jöhetett.

„Házasodtak szomszéd faluba, ugye Szomor, Alsógalla, Felsőgalla, sváb fiút, sváb lányt, de mostan már a válogatás nélkül itten Héreg, Tardos, érdekes módon mintha, én úgy látom, az utódok bosszúból csinálják azt, hogy hát amit a szüleik nem házasodtak vidékről, magyar faluból, most dacból csinálják azt. A legtöbb fiú Héregről... inkább lányok héregi fiúkkal házasodnak vagy Tardosról és fordítva: tardosi lány, tarjáni fiú, tardosi fiú, tarjáni lány.”(M. J., 1928)

Mindazonáltal telepés vagy felvidéki magyar és sváb házassága a hatvanas évek után sem vált igazán elfogadott gyakorlattá. Viszont a felekezeti és etnikai különbségek kényszerítő normájának enyhülésével szaporodott a házasságok száma és gyakorisága az őslakos magyarokkal, ahogy más falubeli református magyarokkal, sőt a szomszédos szlováktöbbségű

falu lakóival is, vagy tatabányaiakkal. Ez azt mutatja, hogy a falun belüli hierarchia a vegyesházasságokban is megnyilvánuló asszimilációs szándéknál is erősebbnek bizonyult.

3.4 KÖZIGAZGATÁSI, TELEPÜLÉSI KAPCSOLATOK

Az imént tárgyalt gazdasági és házassági kapcsolatok is rámutatnak arra, hogy Tarján mindig előnyösen alakította, formálta a külső környezethez való viszonyát. A társadalmi, történelmi, gazdasági kényszerekhez racionálisan alkalmazkodva külső kapcsolatait mindig igyekezett saját hasznára fordítani, miközben belső autonómiájának és értékrendjének fenntartását is szem előtt tartotta. Hivatalos, települési szintű, közigazgatási és egyéb intézményes kapcsolatai talán még beszédesebben szólnak a racionális alkalmazkodás, kooperáció és az önfeladás elvetésének együttes törekvéseiről.

Tarján közigazgatási besorolása nem sokat módosult az elmúlt évtizedekben, évszázadokban, ez a hivatalos kapcsolatok irányának tartósságát, állandóságát jelentette a település életében. Már a régiségben, a 15. századtól a tatai vár tartozéka, s többnyire az Árpád-kori alapítású Komárom, ritkábban Esztergom vármegyéhez tartozott. Bár a megye elnevezése időnként változott az országhatár-módosítások miatt, de Tarján az újkorban alapvetően Komárom vármegye része volt.¹¹² Természetes és hivatalos központját mindig is Tata jelentette, a falu a 18. században (1754-ben) megszervezett tatai járás része lett, és ehhez tartozott egészen 1974. december 30-ig. Ekkor az átalakított közigazgatási rendszer eredményeképpen a Tatabányai városkörnyékhez sorolták.

Annak ellenére, hogy még a nem túl távoli múltban is Tata jelentette járási székhelyként az ügyintézők hivatalos színhelyét és a városi szolgáltatásokat is itt lehetett igénybe venni, Tatabánya már a század közepe óta, ahogy egyre több tarjáni vállalt a város ipari üzemeiben munkát, kezdte átvenni ezt a közigazgatási és szolgáltatási szerepkört Tatától. Ahogy az előzőekben láttuk, a munkakapcsolatok Tatabányával már a század első felében megindultak, a későbbi város területén a bánya jóvoltából kialakuló intézményrendszer és szolgáltatásai

¹¹² A 19. század második felében, egy évtizednyi időre 1860 és 1870 között Esztergom vármegyéhez tartozott. (Mikonya 1992: 6)

azonban ekkor még nem terjedtek túl a négy település közigazgatási határán. A négy községre tagolt majdani Tatabánya intézményhálózata már az első világháborút követően elérte a városi színvonalat, ám ezek az intézmények a bánya tulajdonában voltak és kizárólag a bánya dolgozóit szolgálták, így ez a furcsa település-konglomerátum sokáig nem tudott beilleszkedni a környék településhálózatába intézményrendszerének színvonalát megillető módon, évtizedekig természetes vonáskörzete, agglomerációja sem alakult ki. A járási intézmények továbbra is Tatán maradtak, és a kisváros jelentette a környék számára a kereskedelmi és pénzügyi szolgáltatások központját is, nem utolsósorban azért, mert a meglévő úthálózat is ezt támogatta. (Beluszky 2008: 72–74)

Változás csak a második világháborút követően kezdődött, amikor tömegével helyezkedtek el tarjániak a már városi ipari üzemekben, és Tatabánya a korabeli politikai kurzusnak köszönhetően 1950-ben megkapta a megyeszékhely címet, amit a klerikálisnak ítélt Esztergomtól vettek el, és Tata helyett a nehézipari központtá fejlődött iparvárosnak adtak. (Beluszky 2008: 75) Így a naponta tatabányai munkahelyükre ingázóknak könnyebb, célszerűbb, egyszerűbb volt ügyeiket is ott intézni, ráadásul Tatabányán megyei szintű intézményrendszer állt rendelkezésükre. Hiába volt 1974-ig járási központjuk Tata, a hivatalos ügyintézés, a városi szolgáltatásokat mindinkább Tatabányán vették igénybe a tarjániak, ezt a természetes változást követte közigazgatási besorolásuk átszervezése, azaz ebben az esetben az élet kívánalmaihoz igazodott a felső kényszer.

A 20. század második felében a falvak, települések életére, kapcsolatrendszerére, településhálózatban és településhierarchiában elfoglalt helyére és szerepére a legfontosabb hatásokat a tanácsrendszer kiépítése és a településfejlesztési politika alakulása gyakorolta. A szovjet típusú tanácsrendszer bevezetése megfosztotta öngazgatási és önrendelkezési jogától a települési szintű vezetést. Azzal, hogy a párt és a közigazgatási intézményrendszer hatásköri különbsége gyakorlatilag megszűnt, eltűnt az igazgatás részleges helyi önállósága. Ennek eszméje és gyakorlata helyett a lokális hatalom a politikai rendszer központi hatalmának végrehajtó eszközévé degradálódott (A. Gergely–Cséfalvay–Lichtenstein 1990: 125). A településfejlesztés pedig a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítésének hangoztatása mellett valójában egy erősen centralizált fejlesztéspolitikát valósított meg, a források állami és megyei szintű elosztását nagy mértékben befolyásolta a központi akarat és a mindenkor hatalomhoz való viszony. Az 1971-ben bevezetett Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió egyik

legtöbbet vitatott elemének a települések szerepkörök szerinti besorolása számított, ez szolgáltatta az alapot az öngazgatás további korlátozásához (tanácsok összevonásához) és a forrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeihez. A szerepkör-besorolásokat alapvetően a települések lélekszáma szerint állapították meg, s minél alacsonyabb helyen állt egy település a hierarchiában, annál kevesebb esélye volt az öngazgatásra, önrendelkezésre, valamint a fejlesztési forrásokhoz való hozzáféréshez (Vági 1982).

Tarján bár a legnagyobb lélekszámú település volt a környéken,¹¹³ a hetvenes években mégsem kerülhette el sem a gazdasági, sem a közigazgatási centralizációt. Az előző fejezetben már szó esett a téesz, a fogyasztási szövetkezet és a helyi tanács összevonásairól. A mezőgazdasági termelés irányítási központja előbb Héregre, majd Gyermelyre került, a fogyasztási szövetkezetet Tatabánya kebelezte be, egyedül a Héreggel alkotott közös községi tanács maradt helyben. A tarjániak ezekben az összevonásokban autonómiájuk csorbitását látták, mivel mindig is törekedtek a függetlenségre, önállóságra, hogy el tudják kerülni akár társadalmi, akár gazdasági értelemben a másoknak való kiszolgáltatottságot, a külső erőktől való függést. Ezért a gyermelyi egyesülés helyi narratívájában még mindig annak kieroszakolt, felülről vezérelt volta dominál, önállóságuk megnyirbálása örök „tüske” maradt a tarjániak szemében, ahogy az alábbi idézet is mutatja.

„Pártvonalon ment ez, tehát szépen beolvadtunk a Gyermelyi Petőfi Mgtsz-be. Hát voltak kisebb nézeteltérések, aláírásgyűjtések. (...) Volt egy érdekcsoport, amelyik nem akarta igazán ezt a beolvadást, mert úgy látták egyesek, hogy talán külön mégis jobb lenne. (...) Volt benne héregi is. A régi mag úgy gondolta, hogy talán meg lehetne próbálni külön is, de hát azt nem mi döntöttük el, azt eldöntötték fölöttünk még. (...) Téesztagok kezdettől fogva és egy olyan réteg, amelyik azért másként gondolkodott. Tehát nem abban gondolkozott, hogy mit döntenek a megyénél, hanem meg kéne próbálni talán így külön is, így gazdálkodni. De hát nem lett belőle semmi.” (L. Gy., 1955-ös születésű férfi)

Az idő múlásával természetesen az egyesülés előnyei is előkerülnek a Gyermellyel kapcsolatos történetekben, mindazonáltal erős függetlenségigényük egyik legbeszédesebb jele az összevonás helyi interpretációja. A nyolcvanas években önrendelkezési igényük még a tanács gazdálkodásának, működésének törekvéseiben is megjelent.

¹¹³ Az 1970-es Népszámlálás alkalmával Tarjánban 2823, Héregen 1322, Gyermelyen 1242, Tardosbányán 1683, Vértestolnán 607 lakost írtak össze (KSH 1972).

„Szép álmaink voltak. Olyan Gameszt¹¹⁴ akartunk, amelyik még a konyhát is ellátja ilyen kis kertekkel művelgetve, hogy legyen benne zöldség, krumpli meg egyéb ilyesmi, gyümölcsösse, meg ilyenekben gondolkodtunk. [Tehát, hogy mindent saját maguk termelnek?] Önellátóak akartunk lenni, igen. Csak hát nem így működik a világ. [És miért akartak ennyire önellátóak lenni?] Micsoda kérdés... jó dolog, nem? Az önállóság benne van az életünkben, hogy hát semmivel nem vagyunk kiszolgáltatva, a saját termésünket esszük, a saját italainkat isszuk és így tovább. Nem tudom másképp megfogalmazni. De azok is voltunk végig. Most is.” (P.J., 1940)

Önállóságra törekvésüknek olyan kisebb eredményeit tudták már a rendszerváltás előtt is felmutatni, mint például a szemétszállítás önálló megszervezése, ami akkor még a tatabányai székhelyű megyei szervezetek rosszállását váltotta ki. Mindazonáltal a felülről jött központosító rendelkezések intenzívebbé tették a kijelölt településekkel a napi szintű kapcsolatokat, s bár a felsőbb akarat erőszakolta ki, ezek a kényszerházasságok jól működtek – itt elsősorban a Héreggel és Gyermellyel ápolt viszonyra kell gondolni.

A kezdeti körzetesítések ellenére a munkahelyek többsége helyben maradt, a gyermelyi integráció azonban már munkaerő-vándorlást eredményezett 1982-től. Gyermellyel kezdetben úgy tűnt, kifejezetten szerencsése volt Tarjának, mivel ott a hetvenes években térsztagyártásba kezdő, majd ennek hatására profiltisztítást végző mezőgazdasági szövetkezet sikerrel építette fel a teljes termékpályát kézben tartó gazdálkodását. Az integráció a tarjáni-héregi közös térsz felsővezetése számára visszalépést hozott a munkahelyi hierarchiában, ahogy fogalmazznak, ők csak „előszobások” lettek a nagy szervezetnél, azaz nem kerülhettek be annak felsővezetésébe. Ám a szövetkezeti dolgozók többsége számára az egyesülés biztos munkahelyet és fizetést jelentett.

A rendszerváltást követő tulajdoni átalakulást és földrendezést is sikeresen átvészelő, majd részvénytársasági formát választó gyermelyi vállalatcsoport a mai napig meghatározó szereplője az élelmiszeriparnak és a környék egyik legjelentősebb cége. Manapság már nem munkaadói funkciója az elsődleges Tarján szempontjából, ám a környező települések – elsősorban Gyermely, Szomor, Tarján és Héreg – életében továbbra is fontos szerepet tölt be.

¹¹⁴ A Gamesz a 'gazdasági műszaki ellátó szervezet' rövidítése, a nyolcvanas években vált gyakorlattá a tanácsok településfenntartási, -üzemeltetési feladatainak egy külön, részben önálló költségvetésű szervezetben való megszervezése. Tarjánban 1986. január 1-én indult be a Gamesz működése.

A cégcsoport gazdasági érdekeltségei miatt környék-szerte igyekszik mindazon települések önkormányzatával jó kapcsolatot ápolni, ahol gazdálkodóként-földbérliként vagy szerződéses felvásárlóként jelen van. Tarján Gyermelyhez fűződő viszonya, és ezen elsősorban a vállalatcsoportot értik ma már, azonban továbbra is ambivalens maradt. Az önkormányzati jegyzőkönyvek tanúsága szerint a cég rendszeresen támogatja Tarján sportéletét néhány-százezer forinttal, illetve kérésre, és pénzügyi helyzetük függvényében a közösségi élet más rendezvényeit is alkalmoszerűen. Ez a társadalmi beágyazottságot elősegítő attitűd dicséretes a tarjániak szemében, és sok kis földtulajdonos számára korrekt bérlőként jelenik meg a vállalatcsoport, azonban a környék gazdálkodóinak a cég a legtökeesebb versenytársat is jelenti egyben.

Héreghez fűződő kapcsolata Tarjánnak mindig is békés volt, nem kis részben a helyi református magyarság korábban már bemutatott házassági kapcsolatainak köszönhetően. A tanácsok összevonása 1977-ben, mint korábban utaltam rá, csorbította a falubeliek önállóságérzetét, települési rangjuk lefokozásaként élték meg ezt a helyzetet. Sokat segített ennek elfogadásában, hogy a közös községi tanács székhelye Tarjánban maradt, s egyfajta erőegyensúlyt alakítottak ki azáltal, hogy a tarjáni, telepes származású tanácselnök lett a közös vezető. Igaz, hogy nyugdíjazását követően az 1985-ben újonnan kinevezett tanácselnök már héregi származású volt, de mellette a vb-titkárt Tarján adta, az új tanácselnök pedig mindenben támogatta Tarján önállósodási törekvéseit: az ő idejében szervezték meg a Gameszt és váltak le a megyei köztisztasági vállalatról és kezdtek önálló szemétszállításba. A települések konfliktusmentes együttműködése jelének tekinthető az is, hogy amint lehetőségük adódott az önkormányzatiság bevezetésével, a két település azonnal különvált, a vagyonmegosztás mégis problémamentesen, egyetértésben zajlott.

A jó kapcsolatot a rendszerváltás után is sikerült megőrizni, ez nagy mértékben az új polgármesterek személyén is múlt: Héregre „hazament” a korábbi közös községi tanácselnök polgármesternek, s azóta is ő áll a falu élén. Tarjánban pedig egy az utolsó tanácsi években aktív személyt választottak új vezetőnek, aki tizenhat évig működött polgármesterként, új ember csak visszavonulásával kerülhetett székébe.

A hetvenes-nyolcvanas évek településfejlesztési politikájának éppen a források központosításából fakadóan a hierarchia alacsonyabb fokán álló települések elszegényedését és ebből következően funkcióinak elvesztését róják fel. A centralizációs intézkedések, azon

túl, hogy Tarján települési autonómiáját csorbították, maradandó károkat az intézményrendszerben nem okoztak. A települési önállóság és életképesség, vagy inkább fennmaradás sokak által zálogának tekintett helyi általános iskola Tarjánban mindvégig megmaradt, s lévén a legnépesebb település a környéken, a század második felétől körzeti iskolaként működött és fejlődött.

Először a tornyói felsőtagozatot hozták be a falu iskolájába 1957-ben, őket a vértestolnai felsősök követték. 1975-ben a már közigazgatásilag is Tarjánhoz csatolt Tornyópusztán az alsótagozatot is megszüntették, a tanulók és tanítók a tarjáni iskolába kerültek. Ennek az évnek az őszén kezdtek Héreg felsősei is Tarjánban, s egészen 1993-ig ide jártak, ekkor a visszanyert önállóság szellemében Héregen újraindították felsőtagozatukat. Hét év önálló működés után azonban Héregnek, ami lélekszámát tekintve még fele akkora település se mint Tarján, be kellett látnia, hogy anyagi erején felüli próbálkozás nyolc osztályos iskoláját fenntartani, másrésztől a tarjáni iskola jóhíre sok szülőt egyébként is el- vagy visszacsábított. 2000. július 1-től végül Héreg is csatlakozott a Vértestolnával már egy évvel korábban lepapírozott iskolafenntartó társuláshoz, amit aztán az újabb centralizációt hozó 2000-es évek folyamán, egészen pontosan 2007-ben a tagintézménnyé válás követett, Vértestolna és Héreg alsótagozatos iskolái és az óvodák tarjáni irányítás alá kerültek.

Sok települési kapcsolat próbaköve a közösen fenntartott iskola, Tarjánban – és hozzá kell tenni, hogy Héregen és Vértestolnán is – ebből jelesre vizsgáztak. A képviselőtestületi jegyzőkönyvek tanúsága és a megkérdezettek véleménye szerint is komolyabb konfliktusok nélkül, az együttműködés szellemében sikerül az iskolát közösen működtetni. Vértestolna polgármestere ezt a következőképpen látja:

„Volt, de nem mondanám konfliktusnak. Tehát történtek számolások ugye, amivel itt a testület nem nagyon értett egyet, de konfliktusnak nem nevezném, mert nem veszekedtünk rajta sose. Amikor hozzájárulást kellett adni, akkor azt mi mindig kifizettük meg elintéztük. Egy biztos, mindig korrekt elszámolást kaptunk róla, amikor kellett. Tehát nem nevezhető konfliktusnak, csak meg kellett beszélnünk a dolgokat. [...] Mondjuk azt fontos hozzátenni, hogy a M. személye, a jegyzőé, ilyen központi. Tehát ő odafigyel mindenre, elszámolások, kimutatások pontosak, és tényleg azt lehet mondani, hogy jól működik.”

Héreg polgármestere hasonlóképpen elégedett az iskola ügyeivel, és nem utolsó sorban azzal, ahogy őket, mint partnereket kezelik. Az együttműködés szelleme hatja át az iskolák belső ügyeinek – a nevelőtestületek szakmai munkájának, közösségi életének, a tagintézmények fejlődésének, fejlesztésének – bonyolítását, ahogy Vértestolna polgármestere mondja a kétoldalú kapcsolatok jellegéről: „Oda-vissza működik, tehát próbáljuk segíteni egymást, itt az a lényeg”. A települések között nincs tehát az iskolafenntartásból adódó konfliktus, ennek legbiztosabb jele, hogy Héreg és Tarján 2004-ben oktatási társulást hozott létre „tekintettel a két önkormányzat közötti régi jó kapcsolatra és az iskolafenntartó társulásra”,¹¹⁵ ami bizonyos szaktanárok közös alkalmazását jelentette. Az iskolák problémamentes közös működtetésének jele az is, hogy a testületi ülések jegyzőkönyve szerint a két társult település polgármestere nem minden alkalommal van jelen az iskola ügyeinek tárgyalásakor, azaz a mindig megkapott írásos tájékoztatók, elszámolások alapján úgy vélik, az iskola irányítása és felügyelete jó kezekben van.

Természetesen a közös fenntartásnak, működtetésnek voltak előzményei is, szerezhettek a települések tapasztalatok arra vonatkozóan, hogy milyen Tarjánnal közösen fenntartani, működtetni valamit. A rendszerváltást követően helyreállított települési önállóságnak és az önrendelkezés, öngazgatás visszaszerzésének ára volt, a települési szint vált számtalan területi igazgatási, hatósági és közigazgatási feladat alsó fokú szintjévé a decentralizáció folyamatában. Más szóval, a települések számára a visszakapott önállóság számtalan hozzájuk delegált feladattal is járt. A csökkenő nagyságú források viszont egyre inkább a feladatellátási társulások irányába kényszerítették a településeket, amit egyébiránt az 1990. évi LXXV. tv. (az Önkormányzati törvény) lehetővé is tett.

Tarjában és a környező falvakban ezt már korán belátták, az együttműködésről a nem túl távoli múlt kedvező tapasztalatai pedig elősegítették ezeknek a társulásoknak a korai létrejöttét. Ezek Tarján szempontjából alapvetően kétfélek: amelyekben már csak méreténél fogva is Tarján játssza a gesztor település szerepét, illetve azok a szélesebb összefogások is ide sorolhatók, amelyekben Tarján csatlakozó településként vesz részt.

Héreg és Tarján már 1992-ben megállapodott az építésügyi, községrendezési, településfejlesztési, a lakás- és kommunális, valamint a vízügyi feladatokkal összefüggő szakigazgatási feladatok közös ügyintéző általi ellátásáról, akit a tarjáni polgármesteri hivatal

¹¹⁵ Idézet Tarján községi Önkormányzat Képviselőtestületének 2004. augusztus hó 25. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

alkalmazott mint munkáltató, de a költségek 20 százalékát Héreg viselte. A feladatkörök módosulása folytán idővel ebből alakult ki az Építésügyi Hatósági Igazgatási Társulás, amit a két település 1997. szeptember 29-től tett hivatalossá.

A közösen fenntartott intézmény története fordulatosan alakult, ennek ellenére mindig a kooperációról és partnerségről szólt. 2000-ben, amikor az addigi előadó bejelentette felmondását, felvetődött a társulás felbontásának gondolata, erről még határozatot is hozott a tarjáni képviselőtestület. Döntésüket a szakemberhiány miatt az is indokolta, hogy Tarjában annyira megsokasodtak az építésüggyel kapcsolatos tennivalók, hogy azok már teljes munkaidőben képesek lettek volna egy alkalmazottat lekötni. Viszont saját alkalmazottat nem találva, néhány hónapos átmeneti időszak után úgy tűnt, Környe jelentheti a megoldást. Az ottani építésügyi előadó ugyanis, besegítve az ellátatlanul maradt Tarján és Héreg ügyeibe, megismerte annyira a településeket, hogy elvállalta volna mindhármat. Így megegyeztek a hármas társulás megalakításában, vagyis a felmondott Tarján-Héreg társulás „visszacsinálásába”, s közösen a Környéhez való csatlakozásban. Erre végül azért nem került sor, mert a környei előadó inkább otthagya korábbi munkahelyét és úgy döntött, teljes egészében Tarján és Héreg ügyeinek szenteli magát: az újjáélesztett társulás alkalmazottja lett. Mindazonáltal Tarján korrektül viselkedett Héreggel szemben, hiszen amikor lehetősége nyílt saját helyzetének megoldására, nem feledkezett meg Héregről sem, vitte volna magával a környei társulásba. A kis falunak Tarján nélkül feltehetőleg a Tatabányához csatlakozás maradt volna az egyetlen lehetősége, ahol a nagy hivatalban a kis falu ügyei minden bizonnyal alaposan háttérbe szorultak volna. Négy évvel később, amikor a Környéről szerződött előadóval kapcsolatban Héregen számtalan panasz felmerült, a tarjáni testület azzal bízta meg polgármesterét, hogy próbáljon békítőleg fellépni az ügyintéző és a héregi hivatal között a társulás továbbvitelének egyértelmű szándékával. Ekkor már megcsappant annyira a tarjáni ügyek száma, hogy a falunak egymagának ráfizetéses lett volna egy teljes állású építésügyi előadót alkalmaznia. Ezért is egyeztek bele a héregiek szerződésmódosítási kérelmébe, ettől kezdve a kisebbik település csak a ténylegesen elvégzett ügyek arányában járult hozzá az előadó alkalmazásának költségeihez. A társulás megszűntét végül a törvényi szabályozás módosulása, azaz a központi rendelkezések okozták. 2009. január elsejétől olyan személyi és tárgyi feltételeket írtak elő építésügyi hatósági feladatellátáshoz, amit már a két település

együtt sem tudott volna a racionális költségráfordítás határán belül rááldozni a társulásra. Ettől kezdve Tatabánya vette át a két település építési ügyeinek hatósági intézését.

A környékbeli kisebb településekkel fenntartott jó viszonyt példázza, hogy amikor Vértestolna megkereste őket körjegyzőség alakításának gondolatával, Tarján nem zárkózott el ettől, a 2003. augusztus 27-ei testületi ülésen egyhangúlag megszavazták a kezdeményezés elvi támogatását, ami végül nem valósult meg, mert Vértestolna elállt szándékától.¹¹⁶ Még a kilencvenes években Tarján élére állt a közbiztonság javítását célzó kezdeményezésnek, és egy saját erőből felújított épületet bocsátott a megszervezendő Rendőrségi Bünmegelőzési Centrum rendelkezésére, ami négy falu – Tarján mellett Héreg, Gyermely és Szomor – számára jelentett volna intenzívebb rendőri jelenlétet a körzeti megbízottak szolgálathelyének kialakításával. Bár Tarján a vállalt feladatait teljesítette és a centrum megkezdte működését, de az illetékes felettes szervek – a városi és megyei rendőr-főkapitányságok – folyamatos forráshiányra hivatkozva egyre kevésbé tudták a négy körzeti megbízottnak helyet adó intézményt fenntartani, működését biztosítani, ami források hiányában lassan elsorvadt.

Mindezek a társulások (iskolafenntartó, oktatási, építésügyi hatósági), amelyekben Tarján játssza a vezető szerepet, erősítik a település természetes adottságaiból is adódó, már-már mikrokörzeti központi szerepnek nevezhető helyzetét. Tarján amellet, hogy ezt felismerve, többé-kevésbé tudatosan, saját érdekeinek szem előtt tartásával törekszik is ennek a helyzetnek a kialakítására és előnyeinek kihasználására, a környező települések tapasztalatai alapján soha nem él vissza helyzetével és méreteiből adódó erőfölényével. A kistelepülések szemszögéből nézve tehát Tarjánnal jó társulni, hiszen törvénytisztelő, szabálykövető a

¹¹⁶ Vértestolna helyzete és kapcsolatai Tarjánnal és Héreggel meglehetősen sajátosan alakulnak. A település korábban Tardossal alkotott közös községi tanácsot, majd már az önkormányzatiság idején is néhány évig még fenntartották körjegyzőségüket. Majd egy jó évtizednyi teljes önállóság után, az önkormányzat működésének költségeit csökkentendő, újra körjegyzőségi partnert kerestek, és végül Tarján helyett Héreget választották. Iskolájukat is Tarjánnal és Héreggel közösen tartják fenn, és Tolna a kétezres évek folyamán több olyan tatabányai székhelyű igazgatási társuláshoz is csatlakozott, amelynek Tarján is tagja. Mindeközben település a tatabányai statisztikai kistérség része, ez továbbra is erős köteleket jelent számukra kistérségükkel és annak központjával, Tatabánnyal. A jelenlegi polgármester szerint ez a kevert rendszer nekik megfelel, kicsit bonyolultabbá teszi az önkormányzat gazdálkodásának ellenőrzését, ugyanakkor az ellenőrzés egyszerűsítése végett nem kívánják hagyományos kapcsolataikat megszakítani Tarjánnal és Héreggel. Úgy vélem, egy kistelepülés sajátos stratégiájával állunk szemben, ami a fejlesztési forrásokat mind jobban a kistérségi szintre központosító rendszerben a különböző erősségű központok közötti lavírozásról és közben saját belső értékeik, identitásuk és hagyományaik megőrzéséről szól. Kistelepülésként számukra kedvezőbb a gyengébb központnak számító Tatabányához tartozni, mert így a forráselosztásban talán nem szorulnak annyira hátrányba. Ha hivatalosan a tatabányai kistérség részei lennének, akkor egy erős központ mellett kevesebb esélyük lenne bármiféle fejlesztési forrás megszerzésére. Nem hivatalos kapcsolataik révén ugyanakkor ki tudják használni a Tatabánya nyújtotta előnyöket is.

hozzaállása, korrekt és akkurátus az elszámolásokban, s partnerként, és nem alárendelt félként tekint együttműködő társaira.

A város közelségét mindig is jól, erőforrásként használó Tarján számára Tatabánya nemcsak munkahelyeket és virágzó gazdasági környezetet jelentett, másik előnye volt, hogy a nagy városi apparátus számtalan olyan feladat ellátására is képes és alkalmas, ami egy kistelepülés anyagi erőforrásait meghaladná, a földrajzi távolság – nevezzük inkább közelségnek – pedig a valóságban is könnyű és gyors elérhetőségét biztosította mindezeknek a szolgáltatásoknak és ellátásoknak. A Szabálysértési Hatósági Társulás már 1988 óta működik, ezt a praktikusság és célszerűség szülte város és környéke együttműködésén alapuló összefogást később számos más követett. Az újabb és újabb társulások azonban már az időközben létrejött kistérségi rendszer keretein belül működtek.

Mivel a rendszerváltást követően a közigazgatás és területi igazgatás legfontosabb szereplőivé a települési önkormányzatok váltak, ugyanakkor a magyarországi településszerkezet sajátosságának köszönhetően több mint 3000 települési önkormányzat jött létre, ez az elaprózottság a kilencvenes évtized végére már a közfeladat-ellátási funkciók maradéktalan teljesítését veszélyeztette. Mindeközben a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvénnyel megtörtént a területfejlesztési rendszernek az Európai Unió regionális politikai céljaihoz és intézményeihez igazítása. E törvénnyel megjelentek Magyarországon a régiók és a kistérségek.

A kistérségeket ekkor még a települési önkormányzatok önkéntes szövetségéként, területfejlesztési céllal megalakuló önkormányzati társulásként határozták meg. 1997-ben létre is jött a hajdani városkörnyék településiből és néhány új csatlakozóból a Tatabánya és Környéke Területfejlesztési Társulás.¹¹⁷ Bár nevét a város adta, központja, ellensúlyozandó Tatabánya szerepét, Környe lett, elnöke a környei polgármester. A területfejlesztési törvény 1999. évi módosításával a területi tervezés, a kedvezményezettség és a forráselosztás alapegységeként a statisztikai kistérségeket jelölték meg. Ezért a kilenc alapító településhez 2000-ben csatlakozó Szárligetnek statisztikai kistérséget, sőt megyét is kellett váltania.¹¹⁸

¹¹⁷ Az 1974-ben megszervezett Tatabánya városkörnyéke közigazgatási egységhez Környe, Tarján, Héreg és Vértesszőlős tartozott, ehhez képest az 1997-ben megalakuló kistérségnek még része lett a hajdani Dorog városkörnyékéhez tartozó Gyermely és Szomor, valamint Oroszlány városkörnyéke részét képező Vértessomló és Várgesztes. Ez a társulás jobban tükrözte a valós települési kapcsolatokat, mint a korábbi közigazgatási besorolás.

¹¹⁸ http://www.szarliget.hu/index_belso.php

Az elaprózott önkormányzati rendszer egyre kisebb hatékonysággal és mind költségesebben működött, ennek kiküszöbölését és a kistérségek összehangolt fejlesztésének előmozdítását szolgálta az önkormányzati közszolgáltatások színvonalának kiegyenlített emelését célzó 2004. évi CVII. törvény a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról. A törvény szerint a többcélú kistérségi társulások többek között az oktatás és nevelés, a szociális és egészségügyi ellátás feladatait koordinálhatták vagy vállalhatták át az önkormányzatoktól, miközben kötelezően ellátták a területfejlesztési funkciókat. A központi költségvetés ezt a fajta önkormányzati társulást támogatással ösztönözte, azaz pénzügyi eszközökkel igyekezett erre rábírní a településeket, ám idővel a törvény erejével kötelezővé is tette ezek megalakítását és a feladatellátás ilyen módú megszervezését. Ennek hatására 2005 áprilisában a korábbi területfejlesztési társulás Tatabánya Többcélú Kistérségi Társulássá alakult, immár városi székhellyel.

Amellett, hogy a kistérségi társulás a területi tervezés és fejlesztés alapegységeként funkcionált, ami a közös pályázatokban nyilvánult meg, a városi közigazgatás egyre inkább kezdett térségi szintű szolgáltatóvá átalakulni, ahogy mind több és több igazgatási feladatot átvállalt a kistérségektől vagy szervezett meg számukra. Elsőként a települések honvédelemmel kapcsolatos igazgatási feladatainak ellátását oldották meg társulás formájában 2002-ben, majd a következő évben létrejött a Tatabányai Kistérségi Belső Ellenőrzési Társulás. Ez a belső ellenőrzés mellett az adóhátralék behajtására irányuló végrehajtási feladatokat is ellátta, ezért a megalakítására irányuló szándékot Tarjánban a képviselőtestület osztatlan lelkesedése kísérte, mert ettől krónikus problémájuk, a behajt(hat)atlan adóhátralékok megoldását remélték. A korábbi közbiztonság fokozására tett sikertelen lépéseik a Rendőrségi Bűnmegelőzési Centrum megalakításával és elsorvadásával arra ösztönözte Tarjánt, hogy belépjen a 2004-ben megalakított Tatabánya és Kistérsége Bűnmegelőzési Társulás Egyesületbe is. Ebben az egyesületben a tagok, így Tarján is olyan pluszforrások megszerzésének lehetőségét látja, amiket a közterületek rendjének javítására, a közbiztonság fokozására lehet fordítani. Szintén pályázati lehetőségeik kiterjesztését és ezen keresztül további források megszerzésének lehetőségét látják a Duna-Vértes Köze Regionális Hulladékgazdálkodási Társulathoz való csatlakozásban, ami 2004-ben történt meg.

Azt látni kell, hogy ezek a csatlakozások olyan területeket, szolgáltatásokat és feladatokat érintenek, amelyek közös erővel való megoldása nem csökkenti Tarján települési

önállóságát, önrendelkezési jogát, inkább lehetőségeit szélesíti, esélyeit növeli a hatékonyság, szakszerűség fokozásával. Tatabánya ezekben az esetekben inkább szolgáltatóként jelenik meg, mintsem központosításra törekvő, basáskodó és forrásokat elszípkázó nagytestvérként. Mindössze egy kísérlete volt a városnak – legalább is az önkormányzati jegyzőkönyvekben is nyomot hagyó –, amely Tarján esetében forráselvonást jelentett volna. Azzal a kéréssel kereste meg a város őket, hogy fizessék meg a Tarjánból Tatabányára bejáró, általános iskolás korú gyermekek után járó normatívát és kiegészítő hozzájárulást, ám Tarján ezt azzal az indokkal utasította vissza, hogy a városból is járnak gyerekek a tarjáni iskolába, és Tatabánya sem fizet utánuk. Így a status quo fennmaradt, a város többet nem erősködött, ami Tarján viszonylag erős társuláson belüli pozícióira (is) utal.

A települési kapcsolatok egy az eddigiekben tárgyaltaktól merőben eltérő jellegű változata a testvértelepülési együttműködés. Itt most csak jelezni kívánom létüket, utalnék számosságukra, de a település életében, a gazdasági és társadalmi adaptációban játszott szerepükre másutt, az ötödik fejezetben térnék ki részletesen. Tarján számos külföldi és hazai településsel tart kapcsolatot, amelyek az oktatás, a kultúra, a zene, sport, közigazgatás és a gazdasági élet különböző területeit érintik, hivatalosan azonban mindössze három német településsel írt alá partnerkapcsolat kiépítéséről szóló okiratot. Legrégibb kapcsolatuk Staufenberg, német részről a megkeresés még 1989-ben történt, az együttműködést 1990. június 12-e óta szentesíti írásos megállapodás. Kirchberggel 1999, Hattstedtrel 2007 óta hivatalos a partnerkapcsolat. Ezeken túl az évek folyamán számtalan megkeresésben volt részük, a romániai Kőröskisjenő, a németországi Eschbach részéről is megindult a kapcsolatfelvétel, amelyeket Tarján mindig szívesen fogadott, ám különféle okok miatt ezek az ismerkedések sosem jutottak el a hivatalos partnerség fokára. Magyarországon belül jó kapcsolatokat ápolnak Gyöngyöstarjánnal, az ismeretséget a névazonosság hozta. A tokajhegyaljai, szintén német telepítésű Hercegekútra pedig a zene és a borok révén találtak. Ezzel a településsel nincs hivatalos partneri megállapodása a falunak, de Hercegekút rendszeres résztvevője a tarjáni zenei fesztiválnak és a borversenynek is, ami már a testvértelepülési státuszt közelíti. Annál is inkább jelentősnek nevezhető a hercegekúti kapcsolat, mivel nincs másik német nemzetiségi településsel szoros, elsősorban kulturális kapcsolata Tarjának, leszámítva a közelében fekvőket. Az általános iskola is bővelkedik partnerkapcsolatokban, ők is, mint az önkormányzat, elsősorban Németországban kerestek és találtak partnerekre, bár

kapcsolataik között szerepel egy ausztriai település és iskolája is, valamint az iskola is ápol kapcsolatokat Gyöngyöstarjával.

Összefoglalóan úgy jellemezhetők Tarján kifelé mutató kapcsolatai, hogy egyfelől a nagyfokú önállóságra törekvés, autonómia-igény, másfelől pedig a társulási hajlandóság jelenik meg bennük. Nagyon nyitott a falu abban az értelemben, hogy megragadja és jól hasznosítja a település adottságaiból fakadó előnyöket, de eközben zárt is, hiszen önállóságra, autonómiára törekszik és jól őrzi belső értékeit. Talán saját történelmi tapasztalataikból eredeztethető, hogy kapcsolatait sokkal inkább az együttműködés, kölcsönösség és partnerség jellemzi, mintsem az elnyomás vagy uralkodás.

3.5 VIRTUÁLIS KAPCSOLATOK

Az internet elterjedése a McLuhani gondolatok felelevenítését és egyben továbbgondolását eredményezte az elektronikus média társadalom- és kultúraformáló szerepéről; az információs társadalomról szóló elméletekben ismét gyakran emlegetett kifejezéssé lett a világfalu (*global village*) fogalma. Marshall McLuhan *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man* (University of Toronto Press, 1962) címet viselő könyvében fejtette ki azt a technikai determinista álláspontját, mely szerint a nyomtatott üzenethordozókon alapuló kultúra véget ért, felváltotta azt az elektronikus tömegmédia, elsősorban a televíziózás által meghatározott korszak. Manuel Castells *The Rise of the Network Society* című művében (Blackwell Publishers Inc., Cambridge 1996) a Gutenberg-galaxis megfogalmazás mintájára a McLuhan-galaxis végéről értekezik, miszerint a tömegkommunikáció televíziózás uralta korszaka lezárult, az internet terjedése egy új, az ún. információs társadalom kialakulásához vezetett. Mindkét, a maga korszakában paradigmaállítónak számító elméletalkotó használja a global village fogalmát, ám eltérő értelemben. Míg McLuhan a tömegmédia társadalmi értelemben vett globalizáló hatásáról beszél, a társadalmi determinista Castells éppen szegmentáló folyamatai mellett érvel (Varga 1999). Akár társadalmi, akár filozófiai vagy szociálpszichológiai, esetleg közgazdasági megközelítésből vizsgálták az internet elterjedését, abban mindenki egyetértett, hogy jelentős hatása lesz a társadalmi kapcsolatok és

a társadalmi távolságok alakulására (Angelusz 1998; Angelusz-Tardos 1999). Eltekintve itt most a különféle médiateóriák és kommunikációelméletek felvázolásától, valamint a tömegkommunikációnak a világ kitágításában vagy éppen összeszűkítésében játszott szerepét valló elméletek bemutatásától, illetve az e kérdéskörben tett állásfoglalástól, itt elsősorban az interneten, azon belül is a települési honlapon keresztül kapcsolódások szerepéről és mikéntjéről szeretnék beszélni, s részletesen bemutatnám mindezeket Tarján szemszögéből.

A világháló amellet, hogy mára a kommunikáció és a külvilággal való kapcsolattartás egyik alapvető eszközévé vált, média- és reklámfelületként is funkcionál és jelentős információhordozó, információközvetítő szerepe is. Az internetes megjelenésnek pedig egyik alapvető formáját jelentik a honlapok. Ezek elsődleges célja a tájékoztatás, bemutatás-bemutakozás, egyfajta kirakatként szolgálnak a külvilág felé. Mindez igaz a települési honlapokra is, hiszen azok megpróbálják a virtuális látogatókat a valóságban is a helyszínre csábítani, és segítenek a valós és virtuális, földrajzi és társadalmi térben való eligazodásban.

A települések már korán felismerték, hogy a honlap, az informatika alkalmazása hozzájárul az önkormányzat és állampolgár, valamint az önkormányzat és a hivatalos közigazgatási szervek közötti jobb kapcsolattartáshoz, adatáramoltatáshoz. Ugyanakkor marketingeszköz jellegére is hamar felfigyeltek, arra, hogy segíthet a település vonzerejének bemutatásában, a turizmus élénkítésében, a települések közötti kapcsolatok építésében, mindezekeken keresztül a gazdaságélénkítést is szolgálhatja. A települést bemutató honlapok közösségépítő funkciója is nyilvánvalóvá vált már az internet hőskorának számító elmúlt évtizedben is. Elsősorban a tartalmi elemekre összpontosítva elmondható – bár összehasonlító empirikus adatok nincsenek e témában, mindazonáltal a rendszeres ám nem módszeres honlap-látogatásokból származó tapasztalatok azt mutatják –, hogy vannak visszatérő, jellegzetes témák a települések hivatalos internetes oldalain.

Gyakori, hogy polgármesteri köszöntővel fogadják az odalátogatót, és szinte minden települési honlapon tájékoztatnak a településtörténet fontosabb eseményeiről. Bemutadják az önkormányzat és a polgármesteri hivatal felépítését, működési rendjét, elérhetőségeit. Megtudhatjuk, hogy milyen önkormányzati fenntartású oktatási és szociális-egészségügyi intézmények működnek adott településen, illetve az ezekkel való kapcsolattartás lehetőségeit. Egyre több honlapon megtalálhatók az önkormányzatok és a közintézmények működésével kapcsolatos hivatalos dokumentumok: rendeletek, jegyzőkönyvek, tájékoztatók,

nyomtatványok, az azonban még ritka, elsősorban a nagyobb települések, jellemzően városok honlapjaira jellemző, hogy maga az ügymenet is bonyolítható lenne a világhálón keresztül.

A közigazgatás és közhivatalok mellett a gazdasági és civil élet szereplői is helyet kapnak a legtöbb honlapon, hiszen a vállalkozók, vállalkozások, cégek, továbbá a civil szervezetek jelenléte a település gazdasági-társadalmi működőképességét, életképességét bizonyítja. A kirakat talán legfontosabb elemei a turizmussal, vendéglátással kapcsolatos információk: az éttermek, vendéglátóhelyek, szállások, a település életében fontos programok, események, érdekességek, és a megtalálhatóság miatt a térkép. Az internet erősen vizuális műfaj lévén elmaradhatatlanok a település fontos helyeit és eseményeit bemutató képek is. Amennyiben van testvértelepülési kapcsolata adott lokalitásnak, a külvilághoz „kapcsolódottság” jeleként ezekről is beszámolnak a honlapok. Gyakorta előfordul, hogy települési honlapon teret biztosítanak a véleménynyilvánításra, eszmecserére blogok, esetleg csevegőoldalak formájában. Amennyiben az önkormányzat munkájának véleményezését teszik lehetővé, úgy a valódi önkormányzatiság és a részvételi demokrácia érzését erősítik, amennyiben közösségi, közéleti témákhoz biztosítanak hozzászólási felületet, úgy az együvé tartozás, a lokalitás képzetét fokozhatják.

A nagyfokú hasonlóság a települési honlapok tartalmi elemei között az ésszerűség mellett két másik okra is visszavezethető, az egyik a törvényi szabályozás, a másik a finanszírozás kérdése. Az információs társadalom korában az információ, az adat birtoklása, az azokhoz való hozzájutás központi kérdéssé vált, mivel társadalmi folyamatokat formáló szerepe lett, csakúgy, mint az azok közvetítését biztosító csatornákhöz való hozzáférésnek. Éppen ezért a mindenkori hatalom is aktívan részt vesz nemcsak az információk termelésében, közvetítésében, hanem azok áramlásának és hozzáférésük szabályozásában. Az információ illetén felértékelődése, annak többrétűvé válását eredményezte, az adat nem pusztán adat többé, közérdekű vagy magánjellegű, nyilvános vagy titkos kategóriák mentén beszélhetünk róla. Nyílt és demokratikus társadalomban pedig a közérdekű adatok megismeréséhez mindenkinek joga van. Magyarországon ezért a közfeladatot ellátó intézményeknek felépítésükre, működésükre és gazdálkodásukra vonatkozó adataikat mindenki által hozzáférhetően, elektronikus formában, honlapon kell közzétenniük az elektronikus információszabadságról szóló, 2005-ben született törvény rendelkezései értelmében.¹¹⁹ A

¹¹⁹ Az Alkotmány 61. § (1) bekezdése alapvető jogként rögzíti, hogy mindenkinek joga van a közérdekű adatokat megismerni és azokat terjeszteni. Ezen alapvető jog érvényesülését elősegítendő fogadta el az Országgyűlés az

közfeladatot ellátó szervezetek, intézmények körébe tartoznak a települési önkormányzatok is. A törvény és a hozzá kapcsolódó rendelkezések részletesen szabályozzák, hogy milyen típusú adatok tartoznak a kötelezően közzendő információk közé, valamint hogy a kereshetőség és hozzáférhetőség érdekében milyen formában, bontásban és módon kell azokat nyilvánossá tenni. Az önkormányzat felépítésével, működésével és gazdálkodásával kapcsolatos részei a honlapoknak a törvényi szabályozások miatt tehát egyre inkább haladnak az egységesülés felé.

Egy honlap elkészítése speciális ismereteket, szakértelmet kíván, de nemcsak ezért költséges felület, hanem mert rendszeres karbantartást, felügyeletet is igényel. Általánosságban megfogalmazható tapasztalat, hogy minél kisebb, anyagi források tekintetében szűkösebben ellátott településről legyen szó, annál valószínűbb, hogy sem helyben nem áll rendelkezésre megfelelő szakember, sem a rendszeres és magas szintű szolgáltatást nem tudják megvásárolni az ilyen települések, ezért kirakatuk általában szegényesebb mind információtartalmukat, mint kapcsolódási vagy kommunikációs lehetőségeiket, de akár vizuális eszközkészletüket és hatásmechanizmusait is tekintve. Az elektronikus információszabadságról elfogadott törvény, amellet, hogy kötelezi a településeket a közérdekű adatok honlapon való közzétételére, nem írja elő a saját honlap működtetésének kötelezettségét, ezt társulási formában is megoldhatják. Már a törvénykezés előtt megindult az együttműködés közös honlapok fenntartására, főleg a kistérségi társulás keretei között, ami elsősorban a kistéleüléseknek jelentett könnyebbséget. Hiszen az anyagi és emberi erőforrások hiánya sok esetben oda vezethet, hogy a települési honlapok információtartalmukat tekintve nem naprakészek, sokszor hónapokkal később kerülnek fel események, hírek, információk a webfelületre, így az azonnali, gyors és mindenki számára (aki rendelkezik internet-elérhetőséggel) hozzáférhető médium alapvető funkcióját nem képes betölteni. Mióta az állam is beleszól abba, hogy milyen tartalmakat kell megjeleníteni egy önkormányzatról, polgármesteri hivatalról vagy éppen körjegyzőségről, egy települési honlapra rengeteg közzétételi kötelezettség hárul, ráadásul a törvény határidőket, adatmentési, archiválási és biztonsági előírásokat is megfogalmaz, ez még költségesebbé és bonyolultabbá teszi egy települési honlap elkészítését és naprakészen tartását. Nem meglepő, hogy már egy ideje megjelentek és szaporodnak azok a kereskedelmi szolgáltatók, akik felvállalják a

elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvényt (Eitv.), illetve ennek módosítására a 2008. évi XXV. törvényt. Az adatok közzétételének mikéntjéhez nyújt eligazítást a 18/2005.(XII.27.) IHM rendelet, az adatintegrációra és az adattartalmakra vonatkozó szabályokat pedig a 305/2005. (XII. 25.) Korm. rendelet határozza meg.

honlapok készítését, fenntartását vagy az ilyen honlapok elkészítéséhez szükséges, alapvető számítástechnikai ismeretekkel is működtethető szoftvereket kínálnak. Akár az együttműködések, akár a honlapkészítő és/vagy fenntartó cégek, valamint a szoftverek is hozzájárulnak ahhoz, hogy tartalmaikat tekintve egyre több a hasonlóság a települési honlapok között.

A tipikusan előforduló tartalmi elemek számbavételével önkéntelenül is felvetődik a kérdés, hogy valójában kinek is készül, kinek is szól egy települési honlap, kiket, milyen közönséget céloz meg és milyen szándékkal. Hiszen a rendelési idők, a gyógyszertárak nyitvatartása vagy a templomi misék rendje, azaz a napi életvitelhez szükséges információk elsősorban és alapvetően a helybéliek számára jelentenek elengedhetetlenül fontos információkat. Nemcsak a tarjáni tapasztalatok mondatják, hogy minél kisebb lélekszámát tekintve egy település, annál valószínűbb, hogy a helybeliek nem így, nem a világhálón keresztül szerzik be ilyen irányú ismereteiket, hanem személyes interakciók (megkérdezik, esetleg felhívják szomszédjukat, ismerősüket, más helybélit) vagy a tömegkommunikáció egyéb csatornáin keresztül (helyi újság, tévé).¹²⁰ Népesebb településeken, ahol társadalmi és fizikai értelemben is nagyobb a távolság az emberek között, gyakrabban használják az internetet a napi szintű ügyekben való tájékozódáshoz. Ugyanakkor kisközösségekben a hagyományos társadalmi érintkezési formák a fizikai közelség okán is előnyt élveznek az internettel szemben.

A különféle közintézményekkel, hivatalos szervekkel kapcsolatos információk pedig általában a helyiek előtt ismert dolgok, tudják ki az iskola igazgatója, az óvoda vezetője, ismerik a képviselőtestület tagjait, tisztában vannak azzal, hogy ki javít autót, vízvezetékot vagy szolgáltat adóügyekben tanácsot. Az ilyen ismeretekért a települési honlapra látogatók általában hivatalos céllal (pl. kutatás) keresik meg a virtuális térben a települést,

¹²⁰ Az egyik, önkormányzati honlaptervező cég tartalmi elemeit tekintve más-más csomagot kínál a községi, a körzeti feladatokat ellátó községi és/vagy városi, kistérségi és kisebbségi önkormányzati honlapok számára, abból indulva ki, hogy minél kisebb népességszámát tekintve egy település, annál kisebb az aránya a lakosságon belül az internethasználóknak, így a települési hierarchia eltérő szintjein elhelyezkedő települések honlapjainak a célközönsége is más és más. Úgy vélik, hogy azokon a településeken, ahol a lakosság csekély hányada használ internetet, a honlap alapvetően a település iránt érdeklődők igényeit kell kielégítse (www.castrumnetwork.hu). Úgy vélem azonban, hogy nem elsősorban az internetellátottság határozza meg azt, hogy a helybeliek az internetről tájékozódnak-e helyi ügyekben vagy sem. Tarjában a Nemzeti Hírközlési Hatóság 2007. évi adatai alapján a szélessávú internetelőfizetők 1000 lakosra jutó száma (120) a kistérségi értékek rangsorában középen helyezkedik el, és a régiós értékkel (122) közel megegyező, azaz a község internet-ellátottsága jónak mondható (www.nhh.hu), mégis érvényes az a személyes tapasztalatokon alapuló fenti megjegyzés, hogy a napi ügyek elintézéséhez nem az internetről tájékozódnak a tarjániak. Honlapjuk tehát nem azért szól elsősorban kifele, mert kevés helyi érné el.

szempontjukból ezek az információk szerepelhetnének akár hivatalos közigazgatási, statisztikai vagy egyéb tematikus oldalakon is. Az ilyen látogatók érdeklődését a településtörténet vagy a turisztikai rendezvények hírei, képei nem feltétlenül keltik fel.

Mindezek az ellentmondások a települési honlap mint öszvérműfaj jellegzetességeiből fakadnak, reklám vagy marketing szempontból nézve úgy próbál egy terméket eladni, hogy nem határozza meg a célcsoportot, nem pozicionálja a terméket, hanem a lehetséges „vásárlók” lehető legszélesebb rétegét célozza meg. Mondhatnánk azt is, hogy demokratikus módon mindenki számára hozzáférhetővé tesz információkat, ezáltal az oktatás, nevelés tájékoztatás szerepét töltve be. A közzétett információk köre és érvényessége azonban egy települési honlap esetében az érintetteknél jóval szűkebb csoport döntésén múlik, valójában a helyi hatalom üzeneteit, látásmódját közvetíti, ezáltal tehát demokratikus tájékoztató szerepe már nem egyértelmű. Mindezek a megállapítások több szempontot is felvetnek a települési honlapok tartalmi elemei, üzenetei elemzésének lehetséges irányairól, szempontjairól. Az alábbiakban Tarján hivatalos weboldalának elemzésén keresztül a külvilághoz való kapcsolódás mértékét, mikéntjét és az ezek háttérében meghúzódó belső értékrendeket veszem sorra.

Tarján honlapja naprakész, informatív, könnyen kezelhető és tetszetős felület. Látszik rajta, hogy különös figyelmet fordítanak rá, fontos üzenetközvetítő csatornának tartják. A kezdőoldalon rögtön az aktuális hírek, programok olvashatók és a település lokalizálását segítő térkép. A vizuális tervezés része, hogy akármelyik oldalra is navigáljunk, Tarján természeti és épített környezetét ábrázoló szalagképek váltogatják egymást az oldal felső sávjában, ez arra utal, hogy a tarjániak büszkék környezetükre és úgy érzik, mások érdeklődését is felkelthetik.

A menürendszer alapvetően három nagyobb egységre tagolódik. Elsőként a települést bemutató linkek, majd az önkormányzathoz kapcsolódó oldalak sorakoznak, végül hirdetések címszó alatt apróhirdetések és a településen működő vállalkozások listája található. Az önkormányzati hírek azok, amelyek egy kívülről jött, de hivatalos szándékkal érkező virtuális látogatót érdekelhetnek, valamint ez szolgáltat a helyieknek információkat és segítséget az ügyintézésben. Az utóbbi évek rendszeres látogatójaként leszögezhető, hogy ez a tartalmi elem az utóbbi években sokat változott, bővült, jelentősen megnövekedett a honlapon elérhető, az önkormányzat működésével és gazdálkodásával kapcsolatos információk mennyisége (az összetételre vonatkozó adatok mindig is szerepeltek a honlapon). Míg korábban például a

rendeletek csak részben, nyomtatványok, tájékoztatók, térítési díjak, alapító okiratok stb. alig szerepeltek a honlapon, ma már, betartva a törvényi előírásokat, ezek mind megtalálhatók és letölthetők. Az önkormányzati oldalak egy az előírt törvények alapján hatékonyan, szakszerűen és korrektül működő szervezet képét keltik a látogatóban. Személyes tapasztalatok is azt támasztják alá, hogy a helyi önkormányzatnál mindig fontos a törvényesség, magas szintű szakmaiság és hatékonyság akár munkaszervezési, akár hivatalos, szakmai kérdésekről legyen szó.

A települést bemutató, nevezhetnénk úgy: marketingoldalak között szerepelnek hasznos információk a településről, rövid helytörténeti összefoglaló, éves programterv, a vendéglátás, idegenforgalom legfontosabb információi. A helyi történelem első ránézésre igen rövidre sikeredett. Ez azért meglepő, mert az előző fejezetből is kiviláglik, hogy a tarjániak birtokba vették saját történelmüket, ismerik és használják azt a lokális identitás építésében. A többi menüpont alatt nyújtott információk mennyiségéhez mérten azonban a helytörténet sem tűnik rövidnek, legfeljebb lényegre törő, szűkszavú ismertetésnek. A település életének ismertetése kitér a civil szervezeteik, közülük külön menüpont alatt a Zenei Egyesület bemutatására, szintén önálló pontban kapott helyet a település legfontosabb ünnepe, a három napos zenei fesztivál. Ezen kívül fontosnak tartják még megemlíteni bemutatkozásukban a sportcsarnokot, az ifjúsági tábort és települési kapcsolataikat. Okkal érezhetjük, és a helyi társadalom ismerete alá is támasztja azt, hogy ez utóbbi négy „létesítmény” (zenei fesztivál, sportcsarnok, ifjúsági tábor, települési kapcsolatok) valóban a település büszkeségei közé tartoznak. Tarján idegenforgalmi, kapcsolatépítő szempontú bemutatásában írhattak volna a Gerecse kínálta túraútvonalak közelségéről, vagy hogy országos kék túra útvonalba esnek, esetleg a környék kiváló vadászati lehetőségeit és adottságait is ismertethették volna. Helyettük azokat a dolgokat tartották fontosnak saját magukról elmondani, amelyeket a maguk belső erőforrásai által, saját erőfeszítéseiknek köszönhetően hoztak létre, amiket megalkottak, megteremtettek. Így szól egyszerre kifelé és befelé is a honlapnak ez a része, tagadhatatlanul a lokális közösség erősítése szándékával.

Szintén nagyon árulkodó a helyi közösség kontextusairól, hogy mely intézmények szerepelnek saját, a főoldalról elérhető linkkel: a Zenei Egyesület és egyik legfontosabb rendezvénye, a svábbál hirdetése, az általános iskola, a képűjság és a legutóbbi települési

rendezvény képeihez vezető linkek szerepelnek itt, valamint a két helyi étterem saját honlapjára navigáló kapcsolódási lehetőség.

A települési honlap nem hivatkozik a sváb származással, azzal, hogy a hagyományok alapvetően e kultúra megőrzésére épülnek és hogy ez a lokális identitásnak is szerves része. Az éppen aktuális rendezvény hirdetése vagy képei alapján fény derülhet erre, és persze számos apró jele látható már a főoldalon is, vagy az innen elnavigáló linkeknél. Beszámolnak róla a településtörténetben, kiderülhet a kizárólag németországi testvértelepülésekkel létesített hivatalos kapcsolatok tényéből vagy éppen a német nyelvű változattól.

Nyelvi változatok közül csak német van, ez az általában más településeknél megszokott néhány üdvözlő sornál részletesebb és alaposabb, ugyanakkor nem jelenti a magyar nyelvű változat teljes átültetését. A német érdeklődő megtudhatja a hivatal elérhetőségeit, megismerheti a település történetét, a hasznos információk közül inkább a vendéglátással, szállásadással, szabadidős programokkal kapcsolatosakat fordították le. Külön oldala van németül is a zenei fesztiválnak, az éves rendezvénytábornak azonban csak a fejléce idegen nyelvű. A német kisebbségi önkormányzat linkje ugyan olyan bőséges, mint magyarul, sőt a magyar nyelvű változatnál is vannak alfejezetek, ahol csak német szöveg található. A települési kapcsolatok oldal is teljes fordításban szerepel, hiszen a már meglévő kapcsolatok ajánlólevélként is szolgálhatnak a későbbiekhez, tehát különös fontossággal bírnak. A német nyelvű változat ilyen gondos elkészítése arra utal, hogy bíznak a honlap kapcsolatteremtő képességében és igyekeznek a legmesszebbmenőkig kihasználni lehetőségeit.

Az interaktív kapcsolattartási lehetőségek azonban hiányoznak a települési honlapról. Nincsen csevegéshez, közvetlen hozzászóláshoz lehetőséget biztosító felülete, ami arra utal, hogy a honlapot sokkal inkább kifelé irányuló kommunikációs lehetőségként fogja fel az azt fenntartó önkormányzat, mintsem a lakosság és önkormányzat, valamint a helyiek egymás közti belső kommunikációját, ezáltal a közösségi kapcsolatok fejlesztését elősegítő eszközként. Befelé elsősorban információszolgáltató funkciói erősek, ezt mutatja, hogy 2009 év elejétől a helyi tévé folyamatos képűrság adása is elérhetővé vált a honlapról, valamint a már említett gondos és alapos tájékoztatás a mindennapi életet érintő ügyekről – akár innen, akár egymástól szereznek is be ezeket az ismereteket a tarjányiak.

Közösségépítő szándéka két dologban nyilvánul meg. A direkter, szembezőköbb dolog, hogy helyet biztosít a helyi események képeinek, aminek marketing céljai sem

letagadhatók. Áttételesebben jelentkezik az a törekvés, amiről fentebb már szó esett, hogy olyan dolgokat helyez a kirakatba, amelyek a tarjániak saját erőfeszítéseit dicsérik, ezáltal erősítve a lokális öntudatot.

Összességében korrekt, átlátható, gondos és alapos szavakkal lehetne jellemezni Tarján honlapját, ezt látja, ezt érzi, aki rátalál és végigböngészi. Ugyan olyan rendezett, mint a településkép, szakszerű, mint az önkormányzat és átgondolt, mint a helyi politika. Egy jól vezetett, jól kézbentartott és gondozott település képét sugallják kifele, ahol rend van, sikeresen működik a gazdaság, aktívan zajlik a közösségi élet. Azt a benyomást keltik, hogy ide érdemes ellátogatni, itt érdemes elidőzni, ezt a közösséget érdemes belülről is megismerni.

Ennek a fejezetnek a tanulsága abban foglalható össze, hogy a tarjániak élnek a külső környezet nyújtotta lehetőségeikkel, ki tudják használni azokat boldogulásukhoz (gazdasági kapcsolatok, virtuális jelenlét), sőt át is tudják formálni a számukra leginkább kedvező irányba (lásd házassági és közigazgatási kapcsolatok). Nem zárkóznak el a külvilágtól, benne élnek a globalizációs és modernizációs folyamatokban, hatnak rájuk a későmodern gazdasági és társadalmi trendek, ám ezeket a maguk hasznára tudják fordítani. Hogy mégis lokalitásként beszélhetünk róla, az annak köszönhető, hogy a helyi identitáspolitika által teremtett kontextusok ehhez megfelelő lokális szubjektumokat termelnek, ily módon a közösségi és egyéni stratégiák a falu fejlődésében, sikerességében kapcsolódnak össze.

4. EGYÉNI STRATÉGIÁK A GAZDASÁGI ÁTMENETBEN

„Szerintem az én korosztályomban is, mindenki tanult valami szakmát, az biztos, hát az osztálytársaim közül is mindenki tanult valamit. Csak a rendszerváltás mindenkinek más lehetőséget adott.”

(M. M. 1962-es születésű nő)

Bevezető

Az előző részben a gazdasági kapcsolatok alakulásának ismertetésekor azt emeltem ki, hogy a rendszerváltás után Tarjánban saját megoldásokat találtak az átalakulási folyamatban, amit a környező települések hasonló számadataihoz viszonyítva a helyben foglalkoztatás nagyobb aránya is alátámaszt. Ennek két közvetlen oka a településen teremtett új munkahelyekben és a számos újonnan indított vállalkozásban keresendő. Mivel ennek a dolgozatnak a célja éppen a saját megoldások, azaz a gazdasági és társadalmi átmenet lokális változatának társadalmi viszonyokba, kulturális összetevőkbe ágyazottságának felderítése, ezért a vizsgálat fókuszát az utolsó két fejezetben még közelebb szándékozom vinni a településhez és az ott élőkhez. Ezekben a fejezetben a változásokat azok mentén a településre jellemző kulturális sajátosságok mentén mutatom be, amelyek megjelennek a társadalmi gyakorlatok különböző dimenzióiban, úgy a gazdasági viselkedésben mint a helyi politika alakulásában.

A településen tipikusnak nevezhető gazdasági magatartások és boldogulási stratégiák megértéséhez ismerni kell, hogy miből építkeznek a tarjáni gazdasági térben mozgó szereplők. Értem ez alatt azokat a habitusokat, a múltban kialakult magatartási mintákat, kiformalódott értékeket, amelyeket egy adott gazdasági-társadalmi környezetben szocializálódva az egyének elsajátítanak, továbbá a lokális közösség gazdasági tőkévé konvertálható belső kapcsolatrendszerének működését.

4.1 ETNICITÁS ÉS GAZDASÁG

Az első fejezetben már volt szó arról, hogy milyen értelmezési kísérletekkel találkozhatunk a gazdasági viselkedés területi különbségeinek magyarázata kapcsán. Akkor és ott az etnicitás ilyen szerepét csak mint az egyik lehetséges magyarázó elvet érintettük. Az egyént és a lokalitást jellemző sajátos gazdasági magatartás vizsgálatában Tarján esetében az egyik kézenfekvő magyarázó elv lehet azonban az etnicitás és a gazdaság közötti kapcsolat. Kérdés, hogy felfedezhető-e bármilyen összefüggés az etnikus sajátosságok mint mentális struktúra, az identitástudat mint sajátos társadalmi és kulturális viszonyulás, valamint a gazdasági tevékenységek között. Más szóval jelenthet-e valamiféle kulturális, esetleg társadalmi tőkét a tarjániaknak sváb azonosságtudatuk?

A gazdasági viszonyok etnikai összetevőikbe ágyazottsága viszonylag újabb keletű kutatási terület vagy megközelítésmód a gazdasági antropológiában, gazdaságszociológiában. A klasszikus antropológiai munkák mintha mindig is ódzkodtak volna etnikus sajátosságként értelmezni az eltérő gazdasági magatartásokat, ehelyett inkább ökológiai eltérések jelentőségét, a különböző társadalmak együttműködési formáit, a munka eltérő szemléletét hangsúlyozták, el akarván kerülni az etnocentrikus szemléletmódot, vagyis éppen az etnikumokról alkotott vélekedések előítéletességének hibájába nem kívántak beleesni. (Sárkány 2010)

Ahogy az elmúlt század utolsó harmadában az etnicitás, etnikus identitás és általában minden kollektív identifikációs forma a figyelem középpontjába került, úgy vetődött fel a gazdasági tevékenység és etnicitás kapcsolatának lehetősége is. Nem utolsó sorban azért, mert a nemzeti tudományokban meggyökeresedett felfogással szemben az antropológiai megközelítésmód az etnicitást nem mint elkülönülő kultúrák jellegzetességét értelmezte, hanem éppen mint a különböző kultúrák közötti viszonyokban megtestesülő sajátosságot. Így az etnicitás kutatása az eltérő kultúrájú csoportok közötti határok megrajzolását és fenntartását elősegítő társadalmi mechanizmusok vizsgálatára, annak gazdasági vagy politikai aspektusaira helyezte a hangsúlyt.

Thomas Hylland Eriksen (2005) veti fel egy gazdaságantropológiai kézikönyvben a gazdaság etnikus viszonyokba ágyazottságának kérdését, konkrétan azt, hogy milyen kapcsolat mutatható ki a gazdasági tevékenységek és az etnikai határok fenntartására irányuló törekvésekben. E szempontból áttekinti az angol nyelvű antropológiai szakirodalmat, elsősorban azokat a műveket, amelyek fő témája az etnikai határok fenntartására irányuló törekvések és a gazdasági tevékenységek közötti kapcsolat kimutatása. A szerző irodalmi áttekintése, következtetése jobbra az etnicitás mechanizmusainak alaposabb megismerését szolgálják, és kevésbé a gazdasági folyamatok megértését, mindazonáltal témafelvetése és szemlélete figyelmet érdemlő. Az etnicitásról és nacionalizmusról szóló munkájában is éppen azt emeli ki Eriksen, hogy már az 1920-as és 1930-as években Robert Park és társai – a Chicagói Iskola elindítói és első kutatói – is olyan sajátos ökológiai terekként fogták fel a városokat, ahol a lakóterületenként elkülönülő különféle társadalmi világok a gazdasági forrásokhoz való eltérő hozzáférés és az etnikai különbségek mentén tagolódtak. Az etnicitáskutatás szempontjából a Chicagói Iskola maradandó értékű meglátásainak tartja, hogy rámutattak az etnikai kapcsolatok képlékenységre, alakíthatóságára, szituációfüggő jellegzetességeikre, tovább hogy a modern társadalmakban az etnikai identitás tudatosan manipulálható és felhasználható a gazdasági versenyben (Eriksen 2008: 38).

Az utóbbi 30-40 évben a gazdaság-szociológiai kutatásokban és elméletekben is egyre nagyobb teret szenteltek a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának, illetve a társadalmi tőke fogalom kidolgozásának. A fogalmi tisztázás lehetővé tette, hogy az etnikus sajátosságokat, valamint az etnikus közösségek működésének problémáit összekapcsolják a gazdasági teljesítőképesség vizsgálatával. (Portes–Sensenbrenner 2006) Ezeket az eredményeket a transznacionális migráns csoportok gazdasági adaptációjára irányuló kutatásokban kamatoztatták, s lassan meghonosodott egy merőben új, etnikus irányultságú vállalkozáskutatás. Ennek lényege, hogy a különféle bevándorló csoportok vállalkozói befogadó országuk gazdasági környezetéhez igazodva egyaránt támaszkodnak választott és kibocsátó országukban élő honfitársaikkal kialakított-fenntartott kapcsolatrendszerükre, azaz az etnikus közösségre, mint erőforrásra (lásd ehhez többek között: Portes–Haller–Guarnizo 2001). A gazdasági tevékenység és az etnicitás összefüggéséhez kapcsolódva a közgazdász Kloosterman és munkatársai a hollandiai bevándorlók vállalkozásait vizsgálván vetik fel a „vegyes beágyazottság” (mixed embeddedness) fogalmát, mint új, gyümölcsözőnek ígérkező

elemzési szempontot. Véleményük szerint ezeket a vállalkozásokat a saját közösség nyújtotta társadalmi tőkébe való beágyazottság mellett a tágabb politikai-gazdasági környezethez való kapcsoltságukban is érdemes vizsgálni. (Kloosterman–Van Leun–Rath 1999)

A magyarországi kutatások jellege némiképp eltér a fent idézett vizsgálatokétól, hiszen az itt élő nemzeti és etnikai kisebbségek etnicitása más módon és minták mentén szerveződik, mint a migráns csoporté. A hosszabb történeti együttélésre visszatekintő etnikai csoportok számára nemzettudatuk nem kérdéses, etnikai önazonosságuk pedig csak bizonyos szituációkban aktivizálódik,¹²¹ ugyanakkor anyaországukkal tartott kapcsolataik más jellegűek és messze nem olyan intenzívek, mint a nyugat-európai országok és az Egyesült Államok bevándorló csoportjainak esetében. Másként fogalmazva, a magyarországi etnikai és nemzeti kisebbségek számára a gazdasági és társadalmi intézményrendszerekhez való hozzáférésük nem etnikai hovatartozásuk kérdése. Éppen ellenkezőleg, a jogi-politikai keretek egyformák mindenki számára, éppen ezért talán még érdekesebb annak a kérdésnek a felvetése, hogy az eltérő gazdasági teljesítőképességekkel rendelkező egyének vagy lokális csoportok esetében esetleg olyan 'puha' tényezőnek, mint az etnicitás, van-e jelentősége. A hazai elemzések eddig elsősorban a romák, németek és erdélyi magyarok körében vizsgálták az etnikai azonosság erőforrásként való használatát. (Kovács 1990; Sik 1992; Kovács 1994; Stewart 1994, 2001, 2002; Fleck–Orsós–Virág 2000; Baumgartner–Kovács–Vári 2002; Kovács 2002; Kiss 2004; Kovács 2004; Szigeti 2004; Váradi 2008) A kutatások a németek és az erdélyi magyarok esetében az etnicitás szerepét elsősorban mentalitásbeli, a gazdasági magatartásokat befolyásoló tudati sajátosságokban vélték felfedezni, ami főleg a vállalkozók önreprezentációjában sokszor – különböző okokból ugyan, de – csak rejtett formában, meta-narratívákban jelenik meg. (Szigeti 2004, Kiss 2004, Szabó 2005) A romák esetében többnyire arra fókuszáltak a kutatások, hogyan válhat az etnicitás hátrányból előnnyé, akár a vállalkozóvá válás (Stewart 2001, 2002), akár migráció esetén (Bernát 2006), ezekben az esetekben a gazdasági erőforrásként szolgáló rokonsági kapcsolatok etnikus sajátossággként értelmeződtek.

¹²¹ A kettős identitás Bindorffer által dunabogdányi svábok kutatása alapján kifejtett szituacionalista-instrumentalista felfogásának lényege, hogy az egyensúlyban lévő nemzeti és etnikai identitás térben és időben igazodik az elvárásokhoz, adott szituációban különböző mértékben mobilizálódnak, kizárólagosságra egyik sem juthat. (Bindorffer 2001) Más magyarországi nemzeti kisebbségek kettős identitásának jellegzetességeihez lásd: Bindorffer 2007.

Sárkány Mihály éppen azt veti fel Eriksen főntebb bemutatott összefoglalásának egyik hiányosságaként, hogy a norvég szociálanropológus „nem keres kapcsolatot az etnicitás és a gazdaság közötti érdeklődés jóval korábbi formái és a mai antropológiai vizsgálatok között” (Sárkány 2010: 231), holott ez legalábbis Európában igen hasznos lenne. Azzal érvel, hogy a 19. század végén megszülető nemzeti tudományok már jóval korábban leírták az egyes etnikumokra jellemző gazdasági magatartásokat, beállítódásokat.

Valóban, a magyarországi néprajzi és történeti irodalom is már viszonylag korán felfigyelt egyes vidékek kutatása alapján a magyarországi németeket jellemző gazdasági, kulturális, életmód- és mentalitásbeli sajátosságokra, amelyek jól megkülönböztethetővé tették őket más etnikumoktól, paraszti környezetben elsősorban a magyar parasztoktól. Ezek a munkák sok esetben korábbi korszakok írott forrásait is alapul vették adott vidék németségének bemutatásához, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a bennük fellelhető megállapítások java a népi tudat szintjén mindmáig továbbélő, a németeket jellemző karakterjegyekként azonosíthatók. Mivel a különböző tájegységek, települések németségét leíró jellemzések sokkal nagyobb egyöntetűsége mutatnak, mint maga a bemutatott csoport, azaz a származásában, nyelvében, kultúrájában is meglehetősen heterogén magyarországi németek, ezért felmerülhet annak gyanúja, hogy ezek a leírások jelentős mértékben építenek az írásbeliségben és szóbeliségben egyaránt hagyományozódó népkarakterológiai toposzokra, modernebb fogalommal etnikus sztereotípiákra.¹²²

Minden sztereotípiája lényege a kategorizáció (Hunyady 1996: 3.), alapvető céljuk, hogy segítsék az eligazodást komplex társadalmi viszonyok között. Megfogalmazzák azokat az egyes embercsoportokra jellemző tulajdonságokat és viselkedésmódokat, amelyeket a csoport magáról gondol (autosztereotípiák), vagy mások rájuk jellemzőnek tartanak (heterosztereotípiák), ennél fogva általánosítóak, elnagyoltak, sőt időnként kirekesztőek is lehetnek.¹²³ Egyaránt létezhetnek interetnikus és intraetnikus helyzetekben is. Az etnikus

¹²² A népkarakterológia hosszú múltra tekinthet vissza, már ókori szerzőknél is találkozhatunk más népeket, népcsoportokat bemutató jellemzésekkel. A nemzeti önképek kialakulása/kialakítása a hosszú 19. század folyamán a nacionalizmus születésével egy időben zajlott, s a hagyományozódó képek felhasználásával vagy éppen azok ellenében történt. A nemzeti szintű jellemzések megszületése miatt van értelme és jogosultsága újabban etnikus sztereotípiákról is beszélni, hiszen a nemzet és az etnicitás esetében az összetartozás-tudat eltérő módon (is) szerveződik és más-más tartalmakkal bírhat.

¹²³ A sztereotípiák-képzés, mint a kategorizáció és klasszifikáció alapvető folyamata, s mint ilyen, az emberi tudás és megismerés legáltalánosabb mechanizmusa már régi keletű filozófiai probléma, újabban a modern filozófiai hermeneutika és az ismeretelmélet foglalkozott behatóbban vele. A társadalomtudományok figyelme csak a 20. században fordult a sztereotípiák felé, elsőként a szociálpszichológia kezdett foglalkozni velük, és a hozzájuk kapcsolódó előítéletekkel, empirikus kutatásuk 1933-ban vette kezdetét. Daniel Katz és Kenneth Braly főiskolai

sztereotípiák kialakulása és fennmaradása a csoportok közötti gazdasági és társadalmi különbségek, a státuszrepresentáció és a kulturális eltérések (nyelv(járás)i, vallási stb.) megfogalmazásának köszönhető. A kollektív tudáskészlet részei, nemzedékről nemzedékre örökítődnek, ezért csak lassú változásra, módosulásra képesek. Megalkotott és változtatható természetüknél fogva a kurrens társadalomtudományokban egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak a sztereotípiák keletkezési, működési és formálódási folyamatai felé.

A régi keletű népkarakterológia vagy az újabb keletű (19. századi eredetű) néplélektan képei, kliséi a folklórműfajokban éppen úgy megtalálhatók, mint a magaskultúra alkotásaiban, vagy éppen a populáris irodalom termékeiben.¹²⁴ A társadalomnéprajz az egyes népcsoportokhoz, etnikumokhoz kötődő népkarakterológiai sztereotípiákat az áru és a munka (foglalkozás) etnikummal való összekapcsolódásában vizsgálta. Ezek a sok esetben már a feudalizmusban kialakult „márkajegyek” (pl. zsidó boltos, görög kereskedő, drótos tót stb.) a népi tudatban élénken éltek tovább századokon át, az érintett népcsoport/etnikum, illetve foglalkozások képviselői pedig előszeretettel építettek is ezekre a klisékre és használták ki akár a piacépítéshez is (Szilágyi 2000: 857–860.)

A szociálanropológiában, szociológiában, történettudományban, politikatudományban az utóbbi évtizedekben az etnicitás, nacionalizmus és általában a különféle társadalmi identitások mint kollektív reprezentációs formák iránt megnövekedett érdeklődés eredményeként azt vizsgálták, hogy miből építkeznek, miként terjednek ezek a közösségi

hallgatók nemzeti és etnikai csoportokról alkotott sztereotípiáit vizsgálták. A későbbiekben is, egészen a szociálpszichológia 1970-es években bekövetkező kognitív fordulatáig a sztereotípiákat negatív viszonyulásként, előítélet-gyanús csoportjellemzéseként értelmezték, ám a mondott időszaktól kezdve a sztereotipizálás miéртje, mikéнтje és egyéni, valamint közösségi szinten való fennmaradásának oka került a vizsgálatok, kutatások középpontjába (Hunyady 2004). Legtöbbször a szociálpszichológia foglalkozott a sztereotípiákkal, mint általánosított mentális képekkel, a szociológia inkább a csoportközi kapcsolatok és a csoportdinamika, a társadalmi kategorizáció és hierarchia felől nézve vizsgálta őket. A szociológia és szociálpszichológia terén a sztereotípiák és a korábban velük közel azonosnak tartott előítéletek, valamint általában a csoportközi viszonyokkal és a társadalmi kategorizáció kérdésével foglalkozó legismertebb kutatók közé sorolható Gordon W. Allport, Elliot Aronson, Stuart Hall, és Henry Tajfel. Magyarországon Hunyady György és Csepeli György publikált legtöbbször a témában. (A sztereotípiák fogalmáról, jellemzőiről és tudományos diskurzusáról a (szociál)pszichológia szemszögéből átfogóan lásd Hunyady 1996, Csepeli 1997 (különösen: 475–489), a szociológia nézőpontjából Bindorffer 2007)

¹²⁴ A narratív folklórműfajok szövegei a nyelvi klisék (ethnic slur) vizsgálatától egyes etnikumok képének megformálásáig sok mindenre lehetőséget biztosítanak, az eddigi eredményekről Nagy Ilona tájékoztat röviden (2004, különösen 149–150). Azt is megállapítja, hogy a narratív folklórműfajokban hagyományozódó etnikus képek vizsgálatának lehetőségére még csak mostanában kezdett felfigyelni a szociálpszichológia, de ennek segítségével sok újat remél az identitásképzés folyamatáról megtudni (Nagy 2004: 150). A populáris irodalom termékeinek ilyen szempon্তু vizsgálata még gyerekcipőben jár, eddig csak Mikos Éva vizsgálta az idegenekről alkotott képeket a 18-19. századi kalendáriumokban (2004). Ő jegyzi meg, hogy a 19. század harmincas-negyvenes éveitől kezdve jelennek meg konkrét népek karakterét, külsőségeit, szokásait, jellegzetességeit bemutató írások a kalendáriumokban (175).

képek és hogyan épülnek be a modernkori tudatba. E folyamat részeként terelődött a figyelem – többek között – az etnikus sztereotípiákra, valamint a népkarakterológiai képekre (Feischmidt 2007: 348.).¹²⁵

Rátérve a németek karakterjegyei bemutató írásokra,¹²⁶ egy fontos jellegzetességet azonnal tisztázni kell. A 18. századi írások még alapvetően a középkori eredetű német lakosságot írják le, akik többsége városlakó, majd csak a 19. század legelejétől kezdenek megjeleni azok a művek, amelyek az újkori német betelepülőkről – a falusi környezetben élő, paraszti helyzetű, döntően katolikus népeességről – szólnak. Nehéz megmondani ma már, s talán nem is fontos annak tisztázása, hogy az együttélés tapasztalataiból leszűrt „népi” tudás emelkedett be a korszak tollforgatóinak munkáiba, vagyis vált a tudományos és irodalmi művek részévé, avagy inkább a fordítottja történt, alászálló kultúrjavakként a magas műveltségben keletkezett karakterjegyek váltak a népi tudás részévé (is).¹²⁷

Bél Mátyás Notitiájában¹²⁸ a németeket a következő karakterjegyekkel írja le: mesterségbeli tudás, takarékoság, szorgalom, módosság, törvénytisztelet. Megfigyelései szerint a németek általában zárt, endogám közösségeket alkotnak, otthonaik igényesen megépítettek, rendezettek, tiszták, inkább a célszerűséget, mintsem a pompát kedvelik. Tanultabbak a magyaroknál, kedvelik az újításokat, ugyanakkor hagyománytisztelők is. Gyermekeik nevelésére nagy gondot fordítanak, családszeretők, nyájasak és vendégszeretők. A negatív(an) értelmezett jegyek közül megjelenik a zsugoriság és az iszákosság. Bél már asszimilációs tendenciákról is szót ejt, elsősorban a nyelvhasználat, szokások és ruházkodás átvétele terén, s ez nála mindig negatív elbírálás alá esik (Kincses 2006: 47–51). Bél munkamódszeréből adódott, hogy az általa részletgazdag módon bemutatott tájakról, emberekről, csoportokról szerzett ismeretek nem (csak) saját tapasztalatainak alapultak.

¹²⁵ Egy a közelmúltban napvilágot látott kötet több társadalomtudományi diszciplína – kulturális antropológia, szociológia, néprajz, földrajz és történettudomány – módszereivel, kutatási szempontjaival elemzi az emberek és csoportok egymásról alkotott általánosító képeit, sztereotípiáit és a hozzájuk kapcsolódó előítéleteket (Bakó–Papp–Szarka 2007).

¹²⁶ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy nem kívánom, és nem is tudnám a német-képet teljes összetettségében és történeti távlataiban még csak felvázolni se, és ennek a munkának ez nem is célja. Többnyire közismert, már mások által is bemutatott, elemzett forrásokra, illetve tudományos eredményekre hivatkozom csak, célom a németekről megalkotott kép alakulásának témám szempontjából fontos mérföldköveire rávilágítani.

¹²⁷ Pontosabban részletes és módszeres kutatásokkal a két világ közötti kapcsolat és kölcsönhatás kideríthető lenne, vagy legalább egy nyomozást megérne. Sőt azt is érdemes lenne vizsgálni, hogy milyen szerepet töltött be a ponyvairódalom, mint közvetítő csatorna az etnikus képek formálódásában. Ennek tisztázása azonban jelen munkának szintén nem célja.

¹²⁸ Notitia Hungariae novae historico geographica. 1735–1742

Vári András a korai (18-19. századi), magyar népterületre vonatkozó leíró statisztikai munkákban kutatta az etnikus sztereotípiák formálódásának történetét. (2006) Ezeknek az írásoknak a német-képe a takarékossgot, szorgalmat, kemény munkát, rendszeret, tiszta és rendezett otthont, igényes építkezést (értsd: tartós, szilárd alapanyagokból), józan életvitelt és pallérozottságot (civilizáltság értelemben) emelik ki. Van azonban egy másik nyalábja is e korszak német sztereotípiáinak, amelyeket nem lehet elválasztani „keletkezési helyüktől”, azaz azoktól a szász, illetve felvidéki városoktól, amelynek polgáraiként a jobbára lutheránus szerzők valójában saját társadalmi rétegükről szóló leírásokat adták, azaz e városok német eredetű polgárságáról bennük élő képet közvetítették. Ezért a korszak németjeinek leírásaiban a karakterképek között hangsúlyosan vannak jelen olyan elemek, mint a kereskedelemre, kézi szorgalmatoskodásra (kézműiparra) való hajlandóság, a polgári/városi rendtartás tisztelete és a polgári szabadság.

Vári András rámutat arra, hogy ezek a formálódó etnikus sztereotípiák csak másodlagosan etnikai jellegűek. „Nem önmagában véve észlelik, vagy kreálják az etnikai-kulturális differenciákat, hanem egy társadalomalakító program függvényében, ahhoz viszonyítva. Ez egyben azt is jelenti, hogy kirekesztés és bennfoglalás egyszerre jelentkezik bennük: egyrészt szétválogatják az adott társadalmi átalakítási program megvalósítására alkalmas és alkalmatlan „résztevőket”, partnereket, másrészt jelentkezésre buzdítják őket.” (2006: 119) Úgy véli, hogy a sztereotípiák megalkotásának – aminek folyamatát a korszak leíró statisztikai munkáiban fellelhető etnikus képgalériák alapos elemzésével bizonyítja is – célja a polgárosodási program sikerre vitele, az imént bemutatott tulajdonságok, amellet, hogy a németek polgárosultabb mentalitásáról beszélnek, egy programadási és verbuválási szándék mentén a polgári értékrend és a citoyen értelemben vett polgári réteg kialakulását segítik elő.

Vári András arra hívja még fel a figyelmet, hogy a felvilágosodás leíró statisztikát művelő szerzői éppen származásuk miatt (városi, német eredetű, lutheránus polgári réteg) a kezük között formálódó németképből teljeséggel kihagyják a falusi, többnyire katolikus németiséget, figyelmük nem terjed ki rájuk, így említést sem kapnak a munkákban. A másik dolog, hogy ezek a polgári mintaképek idővel „rákopírozódnak” a magyar néprajzi csoportokra is, s erre Szeder Fábián palócokról szóló leírását hozza példának. A szorgalom, iparkodás, felhalmozás és a beosztással élés a helyes gazdálkodás sztereotípiájává válnak, de mint az ezekben megbújó polgárosodás ideálja, és nem mint a kapitalizmusé. Azaz, ezeket a

jegyeket a szerző szerint nem lehet a kapitalizmus sztereotípiákba öltöztetett programadó és verbuváló beszédeként felfogni, csak a polgárosodáséként.

Valójában a Vári által vizsgált szerzőknél egy jó fél évszázaddal korábban alkotó Bél Mátyás célja is e polgárosodási program sikerre vitele volt, ahogy ezt Kincses Katalin Mária is megállapítja. A kutató azonban hangsúlyozza, hogy Bél óvakodott klisékben, általánosságok szintjén láttatni az egyes társadalmi rétegeket vagy etnikai csoportokat, ugyanakkor nagyszabású munkájával a kulturális haladást, a polgári törekvéseket méltatta, és az egyes etnikumokról adott leírásai is (külső jegyek, hagyományok, anyagi kultúra, nyelvhasználat, gazdasági szerep, mentalitás) ezt a célt szolgálták (Kincses 2006).¹²⁹

A sort még számtalan néprajzi és történeti munka citálásával lehetne folytatni, amelyek hosszabb-rövidebb passzusokat szentelnek a német parasztokat vagy általában a magyarországi németiséget jellemző mentalitásbeli elemek, életvezetési stratégiák és gazdálkodási módok bemutatásának. E helyett azt tartom azonban fontosnak megjegyezni, hogy többé-kevésbé a fentebb említett toposzok azok, amelyek hagyományozódnak úgy a tudományos diskurzusban mint a közbeszédben vagy a népi tudat szintjén. A Vári által említett „rákopírozódás” jelenségénél azonban érdemes egy kicsit jobban elidőzni. Bár magam nem végeztem részletes és módszeres feldolgozást a német parasztkép sztereotip elemeinek változásával kapcsolatban, ám a fentebb és alább bemutatott szerzők alapján szerzett mégoly rendszertelen ismeretek alapján is elmondható, hogy a döntően városi, lutheránus, német eredetű polgárság karakterjegyei által meghatározott kép idővel megjelenik a parasztkról szóló írásokban az őket jellemző sztereotíp elemekként. Így mondhatjuk, hogy maga a polgárosultság eszméje az, ami rákopírozódik a vegyes eredetű és sem kultúrájában, sem nyelvében nem egységes hazai németiség egészére.

Erre utal az Andrásfalvy Bertalan és Sárkány Mihály által idézett, 1833-as keletkezésű Berzsenyi írásmű is, amelyben a reformkor szellemiségéhez hűen (és Széchenyi Hitelétől inspirálva) a parasztság felemeléséről, felemelkedésének lehetőségeiről értekező költő jól megkülönböztethető jegyeket társít a magyar és a német parasztokhoz. Az említett mű *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* címet viseli, és a fentiekben már

¹²⁹ Bél munkájával kapcsolatban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a Notitia adatgyűjtése és megalkotása idején érkeztek az ekkor még szervezetlenül, többnyire földesúri hívásra betelepülő első német telepesek a magyar királyság területére, tehát neki alkalma volt már – igaz, ekkor még nagyon rövid időszakra alapozott tapasztalatok alapján – a származását tekintve heterogén, falusi, paraszti rendű és többnyire katolikus németiségről is írnia.

ismertetett kép sok eleme megtalálható benne. Mindezeket úgy mutatja be, hogy a magyar parasztokat folyamatosan a jobb, gondosabb, racionálisabb és józanabb gazdálkodókként feltüntetett német parasztochhoz hasonlítja.¹³⁰ „Hogy néptelen tartományokat legkönnyebb külföldi gyarmatokkal népesíteni, eléggé tapasztalánk számos német gyarmatainkon, melyek hozzánk nemcsak sok földművelő népet, de pénzt, szorgalmat és hasznos mesterségeket is hozának, s oly meddő tájokat is, hol a könnyű élethez szokott magyar élni sem tudott, gazdag falukkal és városokkal töltének be.” (Berzsenyi 2006 [1833]: 6.) Az eltérő életvitel, mentalitás okát – mely a németiség gazdasági sikereinek kulcsa – is kifejti Berzsenyi: a különbséget a gyermekek nevelésének szemléletében látja.

A baranyai Hegyhát paraszti polgárosodását kutatva az 1860-as évektől az 1930-as évek végig terjedő időszakban, Andrásfalvy Bertalan számtalan olyan elemet említ a terület svábságát jellemző értékrenddel kapcsolatosan, amit a költő is megállapít a németekről. Ilyen például a nemek közti munkamegosztás kevésbé kötött volta, racionális, ésszerű gazdaságvezetés, a beosztó, külsőségeit tekintve puritán életforma, a szorgalom és az örökös munkálkodás, valamint a törvénytisztelet. Andrásfalvy úgy látja, hogy a legmarkánsabb eltérés magyar és német paraszt között a németek magukkal hozott eltérő gazdálkodási módjában keresendő, aminek lényege az árutermelésre orientált gazdálkodás, és ennek érdekében a tőkegyűjtés. További markáns eltérés a telepesség kényszerű racionalizmusából adódó szorgalom, valamint a már feltehetőleg itt kialakított törzsöröklési rend (1973: 107). Andrásfalvy az eszményképek mentén is megkülönbözteti az eltérő etnikumú parasztságot, úgy látja, hogy a magyar paraszt a cifra, költekező nemesi, vagy falusi földesúri életformát tartja követendő példának, míg a német paraszt a vállalkozó polgárt, a kapitalistát.

Nála egyértelmű, hogy az általa vizsgált német parasztság, éppen etnikus sajátosságainak köszönhetően sikeresebb gazdasági adaptációt valósít meg magyar társainál. Ezeket más, általában Baranyában végzett kutatásaihoz kapcsolódóan is mindig kifejti. Ezek szólnak akár a táji munkamegosztás néprajzi vizsgálatáról (1978), vagy a hagyomány és alkalmazkodás bonyolult viszonyáról (1974), esetleg az észak-mecseki bányavidék gazdasági életének bemutatásáról (1972), érvelésében mindig helyet kap a németek és magyarok eltérő értékrendje, amely jellegzetes gazdasági magatartásokat eredményez.

¹³⁰ Így a reformkori magyar paraszt karakterjegyei is megismerhetők ebből az írásból, legalább is az, ahogy Berzsenyi látta őket kíméletlen hangvétell, minden romantikus szemléletet mellőző írásában.

A történettudomány részéről talán Gunst Péter elemzése a legkimerítőbb a német és magyar parasztokat jellemző eltérő gazdasági stratégiákról (1987), s ez is, mint Kósa László munkája (1998), a paraszti polgárosulás tágabb összefüggésrendszerében értelmezi azt. Utóbbi két munka, csakúgy mint Andrásfaly 1973-as írása is, történeti feldolgozások, azaz a 19. század második felétől a 20. század első néhány évtizedéig követik nyomon a paraszti polgárosodást. Néhány munka azonban a németeket jellemző mentalitás és ebből eredeztethető gazdasági magatartás vizsgálatának időhorizontját egészen a jelen korszakig kitágítja.

A két világháború közötti németbólyi társadalomról, pontosabban a sváb telepések származási közösségéről írja Kovács Katalin, hogy központi értékeinek a szorgalom és a jól és pontosan végzett munkát középpontba állító életvitel, takarékoság, mértékletesség számított. Az ilyen életvezetéshez elengedhetetlen volt a békesség égi és földi hatalmakkal, lojalitás és alázat mindennemű felsőbbség iránt, ugyanakkor az öntudat, méltóságérzet és önbecsülés is része volt ennek a polgári ethosként értelmezett magatartásnak és felfogásnak (Kovács 1990: 34). A termelés és fogyasztás polgári rendszerét lehetővé tévő értékrend alapján a németbólyi lokális közösséget mindenféle szempontból (citoyen és tulajdonosi értelemben egyaránt) polgárosult társadalomként írja le a szerző, ahol ennek az értékrendnek bizonyos elemei a szocializmus alatt is megőrződtek, ám a magatartások és stratégiák szintjén idomultak a korszak modernizációs lehetőségeihez, lehetővé téve a széles körű kispolgárosodást a helyi társadalomban (1994).

Szintén Baranyából származnak a gazdasági sikerekben a sváb ethoszt magyarázó erőként felhasználó tanulmány példái, amely a villányi borászok legsikeresebbjeit mutatja be. Szigeti Éva úgy véli, az öt legkiemelkedőbb villányi borász életút-narratíváiban sváb származásuk csak ritkán és nem különös hangsúllyal jelenik meg gazdasági sikereik magyarázataként, ám felfigyel arra, hogy a maguknak tulajdonított mentalitás-elemek között fellelhetők a svábsághoz maguk és/vagy mások által is hozzákapcsolt tulajdonságjegyek. „A dolgosságon, munkaszereteten, precizitáson alapuló érték- és normarendszerből azért táplálkozik egyfajta etnikai magabiztosság” – mondja Szigeti (2004: 178–180), ám ezeket a magyarázatokat csak „burkolt svábság-magyarázatoknak” tekinti. Ezek az elemek a következők: szorgalom, takarékoság, mértékletesség, szabálykövetés a szükséges kiskapuk megtalálásával (élelmesség), lojalitás, öntudat. Ide tartoznak még a precíz és pontos munkavégzés, tisztaság, rend és fegyelem a szőlőben, borászatban, a fejlett munkakultúra

öntudata, a másokkal való együttműködés szellemiségének fontossága. Részben a sváb ethoszhoz kapcsolhatóan tartja a jövő tervezését, a gazdaság folytonossága biztosítását a következő generációk örökségeként.

A boldogulni akaró hegyháti emberek életútinterjúkon alapuló portréit felvonultató kötetben számtalan egyéni életútban felbukkan a sváb múlt. Előfordul, hogy maguk a bemutatott személyek hivatkoznak sváb származásukkal összefüggő munkakultúrájukra és értékrendjükre, mint egyéni sikereik zálogára, de az interjúkat portré formába öntő kutatók is gyakorta emelik ki a sváb mentalitás és értékorientáció fontosságát az élettörténetben. Mindenesetre a 21. század első évtizedében, ha nem is töretlenül és változatlan formában, de mégis, az Andrásfalvy Bertalan által egy bő száz évvel korábbi időszakra érvényesnek tartott sváb paraszti értékrend számos eleme visszaköszön (Váradi 2008).

Az eddig felsorolt példák túlnyomó többsége baranyai, kisebb részben tolnai, vagy általában dél-dunántúli környezetből származik, ám a sváb ethosz legismertebb jegyeit más területeken élő németiség körében is feltalálni vélik a kutatók. Korábban már esett szó Dunapataj és Harta, két hasonló gazdasági adottságú alföldi falu Erdei általi összehasonlításáról, aki a gazdasági gyakorlatok, a földművelés, földszerzés, a tőkeakkumuláció és a jövő tervezése közötti jelentős különbségeket a települések eltérő etnikai összetételével magyarázza (Erdei 1977). Erdei szerint a sváb Hartát a fölhalmozás, gyarapodás, az erős autonómia-igény, és a munka középpontba állítása jellemzi.

A nyugati határon, de ellentétes oldalon fekvő Jánossomorja és Andau 1990 és 2000 közötti évtizedét vizsgáló szerzőtrío arra a megállapításra jut, hogy a sváb falvakat a 19. századi modernizáció során kialakult és a polgári korszakban végig jellemző versengő magatartás, amely a gazdasági és modernizációs sikerek hajszolását jelentette, megőrződött. A sváb értékrendből eredő magatartás, vélik a szerzők, annak ellenére maradt fenn és vált a helyi közösség jellemző attitűdjévé, hogy a svábság Jánossomorja területéről szinte teljesen eltűnt a kitelepítés következményeként (Baumgartner–Kovács–Vári 2002).

Az imént bemutatott, történeti irányultságú elemzések azt mutatják, hogy a mezőgazdaság kapitalizálódásának folyamatában a hazai németiségnek tulajdonított mentalitás, mely életvezetési és gazdaságirányítási jellegzetességekben manifesztálódott, már a kapitalista polgárosodás keretében értelmeződött. Ezek a tulajdonságjegyek már nem a városlakó, civilizált, citoyen polgár megformálásáról szólnak, aki a városi rendtartást tiszteli és betartja, a

polgári szabadságot fontos értéként tételezi, ahogy teszik ezt a korai leíró-statisztikai művek. Itt már arról a német parasztról beszélnek, akit munkakultúrája, szorgalma, visszafogott fogyasztása, racionális döntései, befektetői hajlandósága, általánosságban a munkát és az előbbre jutást központi értéként tételező beállítódása alkalmassá tesz a kapitalizálódó gazdaság kihívásaihoz való alkalmazkodásra, a tulajdonosi értelemben is vett (paraszt)polgárrá válásra.

Az eddigiek alapján azt is mondhatnánk, hogy a német karakterjegyek egyfajta, a protestáns etika alapján álló magatartást, mentalitást írnak le, amiről Max Weber óta tudjuk, hogy a kapitalizmus szellemének egyik fontos építőköve. (Weber 1982) Weber maga is azt mondja, hogy a protestáns etika, az evilági aszkézis tana önmagában még nem elegendő a kapitalizmus szellemének kialakulásához, ám meggyőzően bizonyítja, hogy hatására a gondolkodásmódban, értékrendszerben bekövetkező módosulások miként változtatták meg a társadalmi és családi kapcsolatokról kezdve a mindennapi élet rutinjáig a viselkedési normákat, hogyan alakult át ennek hatására a munkához való viszony, és vált lehetővé először a történelem során az egyszerű és takarékos élet parancsának köszönhetően a tőkefelhalmozás. A weberi modernizációelmélet lényege, hogy az újonnan kialakult erkölcsi rendszer alapján álló, addig ismeretlen életmód kiformalódása, illetve idővel annak elterjedése, szétterjedése a protestáns közösségek határain túlra, döntően hozzájárult a modern kapitalizmus fejlődéséhez.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a hazánkba érkező újkori német telepések a társadalmi-gazdasági fejlődés – a modernség felől nézve – haladottabb fokán álló környezetből jöttek, ahol ezek az eszmék, értékrendek és a belőle fakadó újmódi életvitel már ismerős lehetett. Nyilván nem prekapitalista vállalkozók telepedtek le, de éppen a hazai németsegről kialakult etnikus sztereotípiák némely elemének – szorgalom, takarékoság, munkaszeretet, munkacentrikus életmód, visszafogott fogyasztás – általános elterjedtsége és szívós továbbélése bizonyítja, hogy a modern kapitalizmus kialakulásához elengedhetetlenek tartott tudati, érzelmi és habituális elemeknek birtokában voltak a német telepések – legalább is az őket megítélő külső környezet szerint mindenképpen.

A modern tudat és gazdasági kultúra olyan elemeiről van azonban szó, amelyek nem etnikum-függőek, bizonyítja ezt a paraszti polgárosodást tárgyaló szakirodalom is. Kósa László könyvében bemutatja, hogy éppen az általa tárgyalt időszakban alakul át a paraszti munkakultúra, értékrend, és igazodik a kapitalista viszonyokhoz. A sváboknak tulajdonított

mentalitásbeli elemek pedig más, a polgárosodásban szintén elől járó csoportoknál is feltalálhatók (1998).¹³¹

A svábságról kialakult és közismert etnikus sztereotípiák, vagy a nekik tulajdonított polgárosultabb mentalitás tehát sokkal inkább egy általánosabb rendszer, a modern tudat és viselkedés részeként értelmezhető, amelyek csak újonnan választott hazájukban, és bizonyos helyzetekben értelmeződtek etnikus karakterekként a megkülönböztetés, határkijelölés és határfenntartás érdekében.¹³² Tehát a beosztó, felhalmozó, takarékos, jövőcentrikus stb. életmód nem sváb privilégium, viszont a sváb (ön)kép elengedhetetlen tartozéka, léte és kialakulása társadalomtörténeti okokkal magyarázható. Etnikus sajátosságként csak így és ebben az értelemben tekinthető.

Nem állítom tehát, hogy mindenki, aki svábnak születik, egyértelműen sikeresebb lesz az életben gazdasági téren, de azt igen, hogy a vizsgált helyi társadalomban igenis vannak olyan a közösség nagy része által osztott értékek, amelyek hatással vannak a munkára vonatkozó gyakorlatokra, a fogyasztás és a társadalmi interakciók mindenki által birtokolt módozataira, amik beépültek a rutinszerű cselekvésekbe, a habitus részévé váltak. Ezeknek a sajátosságoknak a tarjániak tudatában is vannak, így ezek formálják önképüket és gazdasági cselekvéseiket, erőforrásként, ha tetszik társadalmi tőkeként működnek. Ezért elemzésemben nem pusztán az etnikus karakterek után nyomozok, hanem a lokális gazdaság, a helyi stratégiák feltárásában igyekszem mindazokat a társadalomszerveződés által befolyásolt kapcsolódásokat is feltárni, azaz a gazdaság társadalmi viszonyokba ágyazottságát, amelyeket fontosnak ítélek meg az átalakulás folyamatában. Ez alatt nem csak a helyi társadalmi viszonyok által meghatározott kapcsolatokat értem, hanem a szélesebb értelemben vett gazdasági-társadalmi és politikai környezetét is.

E némiképp hosszasan, bár vélhetően hasznos „kitérő” után lássuk, hogyan is vélekednek a tarjáni svábok saját magukról, milyen elemekből áll össze önképük, majd hogy ezek milyen kapcsolatban állnak gazdasági teljesítményükkel, jelesül a vállalkozói mentalitással, s hogyan befolyásolták mindezek a kapitalista gazdasági átalakulást. Melyek tehát a külső gazdasági

¹³¹ Brigitte Berger a családok vállalkozásokban játszott szerepét vizsgálva a harmadik világ városi szegényeit bemutató kutatások kapcsán mutat arra rá, hogy ebben a rétegben – és nem etnikai csoportban – az egyetlen valós tőkét a család jelenti, amely egy új erkölcsi rend alapján áll. „Úgy tűnik, a protestáns fundamentalizmus egyre több közösségben játszik komoly szerepet egy „új életmód” kifomálódásában. Ezeknek az új és szigorú erkölcsi követelményeknek fontos szerepük volt abban, hogy ráneveljék az egyént az önfegyelmzésre, és olyan törekvéseket alakítsanak ki benne, amelyek kedveztek a vállalkozói kapitalizmus létrejöttének.” (1998: 181)

¹³² Vö. Jenkins 2002

környezet nyújtotta lehetőségeken túl azok a mentalitásban és a társadalomtörténetben rejtőző okok, amelyek magyarázzák ezt a folyamatot?

4.2 A TARJÁNI SVÁB ETHOSZ ÉS A TÖRTÉNELEM LECKÉI

Itt elsősorban azokat a mintákat, mentalitásbeli elemeket vizsgálom, amelyek többsége már akár évszázados öröksége is lehet a tarjáni németiségnek, ám vannak ennél rövidebb életű, a közelmúlt történelmi tapasztalataiból leszűrt tanulságok, amelyek szintén befolyásolni képesek a gazdasági térben szereplők döntéseit, választásait.

Először a mentális készlet tartozékait veszem sorra, majd azokat a mentalitásbeli elemeket és döntési stratégiákat, valamint hátterüket mutatom be, amelyek véleményem szerint hozzájárultak a sikeres gazdasági adaptációhoz, értve ez alatt elsősorban a vállalkozóvá válás rögzös útjait. Az egyéni és közösségi stratégiák kölcsönös figyelembe vételével úgy vélem sikerül majd átfogó képet festenem a helyi gazdaság átalakulásáról is. █

A magyarországi németekről kialakult történeti kép egyik központi eleme a *racionálisabb gazdálkodási kultúra és életvezetési stratégia*, amelynek egyik fontos összetevője, hogy a *nemek közötti munkamegosztást sokkal kevésbé kötötte a tradíció*, mint például a magyar parasztnál. Ebben a kultúrában, s így Tarjánban is, a nők pozitív megítélésének alapját munkabírásuk, szorgalmuk és gondos, beosztó gazdaszony voltak jelentette, ami anyáról lányra szálló tudás, gyakorlat.

“Anyukám nagyon jól tudott takarékoskodni, tőle tanultuk a beosztást.” (Stein.F. 19??-es születésű nő)

Nem egy beszélgetőpartnerem beszámolt arról, hogy akár ő, akár édesanyja vagy nagymamája teljes természetességgel elvégezte a legnehezebb férfimunkát is, ha a szükség, a kényszer úgy hozta.

„Na most az én édesanyám családjában, mivel hárman voltak lányok, nem volt férfi, csak a nagypapa. Ők mindent tudtak, minden férfimunkát el tudtak végezni kaszálástól kezdve a szántásig. Ilyen probléma nem volt, hogy férfi munka, női munka, mert mindegyik tudta csinálni." (K.L. 1947-es születésű nő)

Hallhattam a férjjel együtt kis családi brigádokat alkotó asszonyról, akik együtt nemcsak kapálásokat, de aratásokat is vállaltak jövedelem-kiegészítésként. A második generációhoz tartozó egyik beszélgetőtársam kimaradva a gimnáziumból 15 évesen fiatal leánynak egyáltalán nem való, nehéz fizikai – erdei – munkát vállalt a hatvanas években, hogy taníttatásába beleölt pénzt visszakeresse és besegítsen az anyagiak előteremtésébe. Ez a szemlélet az értékrendszer markáns elemét jelentette, hiszen a paraszti életformától való eltávolodás után is megmaradt, ahogy egy visszaemlékező nő az apai ácsmesterséget továbbvivő, ám a nyolcvanas évektől önálló bányász és a család viszonyáról meséli.

„...aztán hogy Apu ilyen asztalosságba is belekezdett – így a bátyámnak segítgetett – és ha nem volt elég a segítség, akkor Anyunak is oda kellett állnia a fűrészgép mellé meg a gyalugép mellé.” (M.M. 1961-es születésű nő)

Ez, és fenti idézetek is azt mutatják, hogy a nemek közti munkamegosztás kötetlenebb volt a családon belüli munkaerő-gazdálkodás ésszerűbb módját, a munkaerő-kihasználás maximalizálását jelentette. Nemcsak a családban rendelkezésre álló munkaerőt igyekeztek azonban a lehető leghatékonyabb módon kihasználni, hanem ugyan így bántak a rendelkezésre álló egyéb forrásokkal is, amire a takarékos és beosztó életvitel a legjobb példa. Ezeket a tulajdonságokat – az etnikai sztereotípiák általánosító és felnagyító, kiélező jellegénél fogva – gyakran értelmezte a többség negatívan. A korábbi, németekről/svábokról szóló leírásokban is elhangzott már, hogy a svábságnak tulajdonított tulajdonságjegyek közül az egyik, egyértelműen negatív vonásként értelmezett jellegzetesség szűkmarkúságuk, zsugoriságuk. Ezzel maguk a tarjáni svábok is tisztában vannak, a házassági kapcsolatok bemutatásánál már említett eset is ezt igazolja. Egy sváb származású női interjúpartnerem mesélte, hogy a hetvenes évek második felében szomszéd falubeli református magyar férfival kötött házasságát a szülei sokáig elleneztek, még ha csak csendes ellenállást fejtettek is ki. Nem a férfi személye ellen emeltek kifogást a szülők, hanem az eltérő értékrendek összeütközéséből

eredő lehetséges konfliktusok miatt féltették lányukat, amit ő úgy interpretált, hogy a svábok „kukoriságát” egy másik sváb jobban megértette, elfogadta volna szülei szerint, mint egy magyar. Persze a házasság nem bomlott fel, sőt, majd a vállalkozások bemutatásánál találkozunk is ezzel a családdal ismét. Mindenesetre megjegyzést érdemlő érdekesség, hogy ettől az egy esettől eltekintve a zsugoriságra, mint sváb etnikus sajátosságra való utalással nem találkoztam se sváb, se magyar részről. Viszont a túlzásba vitt takarékoság a németekkel kapcsolatos etnikus sztereotípiákban már előjött, és éppen sváb származású férfi említette.

„A németeknél a varázsszó az, hogy olcsó. Ha valaki egy forinttal olcsóbb, akkor nekik az kell. Ezek képesek Németországból sódert hozni, én el tudom képzelni. Én láttam németet, aki idejött bazi nagy utánfutóval és elment Tatabányára sódert hozni. Itt van Tarjánban a Strabi András telepe, ott áll a kistraktor, várják a megrendelést. De azért, hogy ő onnan kihozza, kell fizetni ezer forintot. Német kitalálta, hogy akkor ő az utánfutójával elhozza, spórol ezer forintot. Ez ilyen okosság.” (S. J. 196? születésű férfi)

A tarjáni svábok tisztában vannak tehát a többség svábokról és németekről alkotott etnikus sztereotípiáiban élő kép elemeivel, ám a helyi együttélés konfliktusmentességére enged következtetni, hogy a negatív elemeket ebből a képből nem, vagy csak részlegesen vonatkoztatják magukra. Inkább ők maguk is elhárítják ezeket a negatív értékítéleteket és rávetítik az anyaországbeliekre, akiktől így különállásukat is jelezni tudják, s ezzel mintegy nemzeti identitásukat is kifejezik, kihangsúlyozzák.

A takarékoság és beosztó életvitel célja mindazonáltal a központi értéként tételezett *gyarapodás* eszméjének sikerre vitele, és ennek zálogaként a racionális gazdálkodási kultúrán és életvezetési stratégián kívül a nőknél, férfiaknál egyaránt, legfőbb érték mérőnek számít mind a mai napig a *szorgosság, dolgoosság, a becsülettel és precízen elvégzett munka*.

„Azt tudom, hogy a tarjáni svábok nagyon szorgalmasak, kőkeményen csak azt nézik, hogy minden rendben legyen. A szomszédé szép akkor az enyém még szebb legyen... nem az motivál bennük, hogyha nekem tönkremegy valami, akkor a szomszédnak is menjen tönkre, nem. Hanem az, hogy gyarapodjanak.” (P.A. 1967-es születésű nő)

Itt már felsejlik az a versenyszellem is, ami nemcsak a szépen vagy szebben nyírt gyep jelentette megmérettetésben kamatoztatható, hanem jelentékeny hatással lehet a gazdasági teljesítőképessegre is, ahogy korábban Jánossomorja esetében láthattuk (Baumgartner–Kovács–Vári 2002). A szorgosság, dolgosság, megbízhatóság a tarjániak önképének és a külvilág által róluk kialakított képnek egyaránt markáns elemét képezi mind a mai napig, s a tarjániak nemcsak saját magukról tartják így, hanem azzal is tisztában vannak, hogy a külvilág is így látja, érzékeli őket. Egyfajta áruvédjegynek érzik szorgosságukat, azt, hogy becsületes, megbízható munkaerő hírében állnak.

„Nem tudom, bárhová kerültem, az hogy tarjáni, sváb gyerek, az úgy jött le, hogy az biztos rendes gyerek. [Mit jelent, hogy „rendes gyerek”?] A megbízhatóság lehet benne vagy nem tudom. Ebben valószínű benne lehet az is, hogy egy kisebbségnek mindig másképp kell szerepelnie mint egy magyarnak. Ezért a kisebbségnek többet kell produkálnia ugyanott. Bár ezt így nem éreztem, nem tapasztaltam. (...) Szerintem ezzel is lehet jellemezni, hogy ha bárhová elkerültem és az derült ki, hogy tarjáni sváb gyerek, ez mindig pozitív előjel volt. Majdnem nem kellett csinálni mellé semmit, mert ez elég volt sokszor, hogy az ember innen került oda.” (Sz. G., 1967-es születésű férfi)

Mindezek a tulajdonságjegyek a tarjáni magyarok németekkel kapcsolatos etnikus sztereotípiáiban éppen úgy fellelhetők, ám érzéseik szerint ezek az elemek átjárhatatlan mentális határként egyértelműen nem tételezhetők, ahogy ezt egy magyar származású tarjánival készített interjúrészlet is mutatja.

„A szorgalom a meghatározó. (...)Az biztos, hogy minden sváb porta, a legtöbb, nagyon tiszta, rendezett, de hát nem lehet semmiféle olyan jelzöt találni, hogy miben mások vagy... (...) de azért mondom, hogy van a magyarok között is, tehát ez sem lehet..., de az biztos, hogy a nagy többségre a szorgalom, meg a tisztaság, meg a rend... tehát ilyen jelzőket lehet.” (B. M., 1956-os születésű nő)

A tarjáni svábok önképében és a velük, közöttük élő nem svábok róluk kialakított képében a *rendszeretnek* és a *tisztaságnak* is kitüntetett helye van. Hiszen a tiszta udvar, rendezett porta és környezet a házára, kertjére, gazdaságára és nem utolsó sorban magára is igényes gazdáról

és gazdasszonyról árulkodik. A rendezettség és tisztaság így valójában az igyekvő, soha nem tétlenkedő ember legjobb ismertetőjele, s így esszenciális megfogalmazása, vizuális kifejeződése a szorgalomnak. Erről beszél mindkét sváb származású tarjáni interjúalany is.

„...ebben a faluban az esküvőknek olyan hagyománya volt régebben, most már egyre kevésbé, hogy összehordták az üstököt, de itt olyan higiénia van ilyenén – én voltam ilyen igazi sváb lagzin –, hogy a KÖJÁL megirigyelhetné. Az országban mindenhol ilyen lenne, akkor nem lenne szükség rájuk. Itt olyan szinten tiszta mindenki, meg olyan szinten rendet tart maga körül, csak végig kell menni a falun, be kell nézni az udvarokba. (...) Minden udvarban, ha benézel, a kert végéig látod az udvart és meg lehet nézni, rend van. És erre adnak, borzasztóan adnak. És be lehet menni a lakásokba is. Asztalos vagyok, nagyon sok lakásban megfordultam, itt mindenhol olyan pipec rend van minden házban, a legutolsó spájzban is, amikor csinálom a polcot, ott is ki van meszelve, rend van mindenhol. Az utolsó zugig. Ilyenek az emberek. (S. J., 1965-ös születésű férfi)¹³³

„A tarjáni embereknek azért a 80 százaléka, talán a 90 százaléka is sváb emberekből áll, és azért köztudott, hogy a sváb emberek szorgalmasak, szeretik a rendet és a tisztaságot maguk körül. Alakítják a portáik körül a rendet, az utcát takarítják, nyírják a fűvet, rendben tartják az épületeiket, fizetik a kötelezettségeiket. (M. E. 1961-es születésű férfi)

Az etnikus (ön)kép tulajdonságjegyei által kialakított és fenntartott határok természetesen legerőteljesebben a másokkal létesített kapcsolatok során rajzolódnak ki. Az bizonyos, és ez a magyarokra – törzsökösökre, beköltözőkre egyaránt – vonatkozik, hogy a befogadás, vagy legalább is az elfogadás kulcsa, hogy tarjáni sváb módon kell az embernek lakni, élni és nem utolsó sorban: dolgozni.

„...de aztán ezek az emberek asszimilálódtak, tehát igazából én úgy látom, hogy itt a faluban a szorgalmas embereket befogadták, függetlenül attól, hogy telepes, felvidéki vagy magyar vagy cigány, mondhatnék akármi mást. Én úgy látom.” (B. M., 1956-os születésű nő)

¹³³ A KÖJÁL a Közegészségügyi és Járványügyi Állomás nevének rövidítése, feladatait tekintve részben a mai Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ) elődje volt.

Egy sváb származású feleség abban látja Debrecen környékéről származó férje falu általi befogadásának okát a férfi barátságos és segítőkész természete mellett, hogy nagyon szorgalmas és mindig meglátja a lehetőségeket, „és itt van közönség is, akinek ezt megcsinálja”, ahogy fogalmaz, ami alatt azt érti, hogy Tarjánban a kezdeményezőkézség és szorgos munkával az ötlet kivitelezése elismerést vált ki. Egy másik ifjú feleség úgy véli, hogy budapesti férje beilleszkedését az segítette elő, hogy az már-már tarjánibb a tarjániaknál, azaz munkájában nagyon precíz, kertje, háza és élete rendezettségére nagy gondot fordít.

„Így a faluban, ha most mennél egy kört, akkor így valószínűleg mindenhol azt hallanád, hogy ’hú, hát az egy nagyon rendes gyerek’. Mert itt csodálkoznak a falusiak is mindig, hogy nem gondolták, hogy pesti ember majd mindig füvet fog nyírni, de ez egy rendes gyerek, köszön mindenkinek, sikerült beilleszkedni ide a faluba és ő is benne van a Baráti Körben, de tényleg bármire kapható, amit így faluszinten csinálni kell és az én összes örült elképzelésemet is támogatja. (...)... még így túlló a tarjániakon is, iszonyatosan precíz, és ez így nagyon imponált, főleg az idősebb korosztálynak, hogy ez mindenfélét meg is csinál, meg ha kérnek tőle valamit, akkor illedelmesen válaszol és nem pedig elhajtja őket, hogy foglalkozzon a saját dolgával, mondjuk.” (R.J. 1980-as születésű nő)

Mint ahogy az iménti idézetben, az alábbiakban is a szorgosság, dolgosság, igényesség, önállóság, megbízhatóság és becsületesség nem sváb kontextusban jelenik meg, sokkal inkább egy általánosabb tarjáni mintaként.

„De hát talán mi is tőlük láttuk a mintát, hogy amit meg tudsz tenni, azt tedd meg, tehát hogy legyél dolgozó, meg szorgos, ügyelj a magad körüli rendre, legyél megbízható, becsületes. Hogyha ezek kialakulnak benned, elveszni talán nem fogsz. Biztos, hogy arra neveltek, hogy meg tudjunk állni a saját lábunkon. Az, hogy ne hagyjuk el magunkat, meg hogy tisztességtelen útra ne lépünk.” (M. M., 1961-es születésű nő)

Mindazonáltal mindkét nyilatkozó sváb származású, és egyértelműen olyan értékeket (dolgosság, rendszeretet, precizitás) tulajdonít egy nem etnikai, hanem lokális alapon meghatározott csoportnak (a tarjániaknak), amelyek a svábokkal kapcsolatos többségi etnikus sztereotípiák jellegzetesen visszatérő elemei, s amit maguk a svábok is előszeretettel

használnak csoportkijelölési céllal. Azaz itt visszaköszön az a 'technika', amit Szigeti Éva a villányi borosgazdák kapcsán „burkolt svábság-magyarázatok”-ként aposztrofál (Szigeti 2004: 178–180). Persze, mint láttuk a máshonnan érkezettek befogadása kapcsán, sváb módra élni, dolgozni a nem-svábok is tudnak, ami mindig ki is váltja a közösség elismerését. A szorgalom, dolgosság, rendszeret tehát nem kizárólagos meghatározói az etnikai csoportnak, hiszen attól még valaki nem lesz svábbá, azaz nem válik a származási csoport tagjává, hogy rendesen, becsülettel végzi a dolgát, szüntelenül munkálkodik és rendet tart a háza táján. Ám éppen megkülönböztető céllal, esetlegesen konfliktushelyzetekben, nagyon jól alkalmazható sajátosság a svábság határainak kijelölésére. E mentalitáselem fontosságát hangsúlyozza az is, hogy lokális csoportjellemzőnek is érzékelik, azaz a szorgalom, dolgosság, rendszeret, tisztaság olyan erős normarendszerként, elvárásként működik a faluban, ami svábra, nem-svábra egyaránt érvényes, és ezáltal a tarjániság egyik meghatározójává is válik. Éppen erről beszél – a második világháborút követő beköltöztetések miatt a svábságot mint etnikus csoportot ért meghurcoltatások konfliktusos időszakát hozva fel példának – a középgeneráció egy fiatalabb tagja.

„A Tarján könyvben legalábbis ez van leírva, hogy eszébe sem jutott némelyiknek, hogy meg kellene dolgozni bármiért is. Aki semmirekellő volt, az valószínűleg el is ment, az egy sváb településen nehezen marad meg. Biztos, hogy látsz falvakat az országban, és látod, hogy milyen lehet. Egy sváb falu az rendben van, mindenki teszi a dolgát. S általában mindenki a saját dolgával foglalkozik, nem a másikkal. Ez a fejlődés útja.” (Sz. G., 1967-es születésű férfi)

Amint az idézetből is felsejlik, a közös fejlődés záloga a tarjáni svábok szerint az egyéni érvényesülésre, boldogulásra, az individuális sikerekre való törekvés. Nem meglepő tehát, hogy erős a helyiekben az *öngondoskodás*ra való hajlandóság, ez – megköszönhető – a *kisparaszti múlt* hagyatéka is. A kemény munka árán biztosított anyagi jólétet mindig is megbecsülték a faluban, az ilyen siker mások szemében is közmegbecsülésnek, köztiszteletnek örvend, a közösség által elfogadott érték. Nincs ez másképp a falu közös dolgaiban sem, azaz az öngondoskodás eszméje a közösségi szinten is értelmezhető és értelmeződik is Tarjánban, ami a falu erős autonómiaigényében nyilvánul meg, amiről korábban már szó esett a települési

kapcsolatok ismertetésénél. Álljon itt egy példája annak, hogyan látja mindezt egy települési képviselő, aki a pénzügyi önállóság, függetlenség megteremtésének lehetőségeit kutatja.

„Igazából az én elképzelésem az, hogy iparterületet kellene valahol kialakítani. Lenne több cég, aki szívesen jönne Tarjánba, és működtetné itt a vállalkozását. Egyelőre nincsen lehetőségünk rá, mert nincs iparterület. Az állami támogatások egyre kevesebbek lesznek, tehát valahol el kell gondolkodni azon, hogy a helyi adókból hogy tudunk majd megélni önkormányzati és falu szinten is. Na, most ha a nagy vállalkozókat ide tudnánk hozni és az adóikat itt tudjuk tartani, az a falunak a javára szolgálna, merthogy abból fogunk tudni... ahogy az elején is elmondtam, hogy a 2 százalék iparüzési adóból már most is 100 millió forint bevételünk van... ami egyharmad része az éves költségvetésünknek. Ha még tudnánk ennek legalább az 50 százalékát hozzátenni, akkor nem hiszem, hogy pénzügyi gondja lenne itt az önkormányzatnak. Meg hát azért tudnánk a falut szépíteni.” (M. E., 1961-es születésű férfi)

Amellett, hogy mindenki azzal foglalkozik, ami az ő dolga, mi az amit tehetne még, mi az amit még jobban csinálhatna, amint ez a megelőző idézetből is kiderül, az összefogás és a közösségi mentalitás sem idegen a tarjáni sváboktól. Az *önszerveződésre hajlamos*, a néprajzi és történeti irodalomban a *polgárosultabb közösségi mentalitásként* jellemzett viselkedésminták számos tanúbizonysága felfedezhető a település 19. századi történetétől kezdve egészen napjainkig. Ékes bizonyítékai ennek a második fejezetben már említett dolgok a 19. század második felétől az anyagilag is gyarapodó község életéből: az egyletek, körök megszervezése, segélypénztár működtetése, gazdasági társulások, hitelszövetkezet alapítása, óvoda létesítése és a számos útszéli és temetőben felállított kereszt és szakrális szobor a nagyfokú adományozási hajlandóság bizonyítékaként. A 20. század második felében sem hagyott alább az adakozási kedv, valamint az önszerveződésre való hajlandóság. Bizonyítja ezt, hogy még a szocializmus évei alatt is sikerült elérnie a településnek, hogy lakossági adományozással és jelentős számú helybeli lakos társadalmi munkájával sikeresen helyreállították a katolikus, valamivel később – már a rendszerváltást követően – a református templomot is. Szintén a polgári mentalitás jeleként értelmezhető az iskola élénk kapcsolatépítési tevékenysége, a külföldi testvériskolákkal fenntartott kapcsolatok a hetvenes évektől lehetővé tették nemcsak a nyelvgyakorlást, hanem az utazást, tájékozódást is. De a nyolcvanas évek végén a telefon-beruházás és a kábeltelevízió kiépítése is lakossági

összefogásra alapozott társulások formájában valósult meg. Mindezek a példák azt mutatják, hogy a tarjáni svábok számára az öngondoskodás érdekében az összefogás, problémáik saját maguk általi megoldása, s mindennek szervezett keretek közé terelése fontos érték. A megkívánt rendezettségnek a társadalmi életben is működnie kell, ezért fontos az alulról szerveződő társaságok, körök, egyletek szabályozott működése, amellet, hogy az érdekek érvényesítésének hatékonyabb eszközét is jelentik. Az együttműködés a gazdasági és/vagy társadalmi sikerek elérésének egy tipikus módja számukra,¹³⁴ talán legbeszédesebb jelenkori példája e közösségi szellemnek a quadosok egyesülete. A négykerekű terepmotorozás a 2000-es évek elejétől terjed Magyarországon, ám a többi off-road tevékenységhez hasonlóan gyakorlói sokszor összetűzésbe keverednek a földek és erdők tulajdonosaival, használóival, a vadásztársaságokkal és a természetvédelmi szakemberekkel, akik környezetkárosításra hivatkozva kíméletlen üldözői (sokszor nemcsak a törvény szigorával) a járműveseknek.¹³⁵ Így Tarjában is hamar felismerték azt, hogy egy egyesület alakítása nemcsak tárgyalási pozícióikat javítaná az érdekelt felekkel, hanem lehetőséget teremtene a sporttevékenység felé elmozdítani a motorozást saját maguk számára és mások szemében is. Az egyesületalakítás azonban nemcsak az érdekérvényesítés, a problémamegoldás szervezett keretek közé terelésének habitusáról árulkodik, hanem azt is megmutatja, hogy a *szabálykövetés, törvényesség, a felelősségteljes állampolgári viselkedés és a közösségi érdekek* (illetve mások érdekeinek is) *szem előtt tartása* ugyan annyira sajátossága ennek a közösségnek.

„Hát, én megvettem a motoromat, elkezdtem motorozgatni, jöttek a srácok körém, ketten-hárman, és aztán rájöttünk – ugye egyre többet voltak ebből problémák, hogy az erdészekkel találkoztunk az erdőben, felelősségre vontak, meg innen-onnan, mindenhol támadtak –, be kellett látnunk, hogy igazuk van. Ezekkel a járművekkel nem lehet felelőtlenül, gondolkodás nélkül menni, viszont ugyanakkor egy nagyon jó hobbi, egy nagyon jó kikapcsolódás, százsor

¹³⁴ Kovács Imre jegyezte fel mint gyerekkori emlékét, hogy mennyire jól és a közösségiség szellemében működtek a svábok által létrehozott szövetkezetek. „Tisztán áll emlékezetemben a szülőpusztámhoz közeli német falu képe. Nagypámmal vasárnap délelőttönként ha bementünk: *a hitelszövetkezetben kékkötényes, csizmás sváb parasztokat láttam nagy üzleti könyvek fölé hajolni és intézkedni* (a szerző kiemelése). Az a szövetkezet valóban az övék volt.” (Kovács 1940: 169)

¹³⁵ A quadosok általában negatív társadalmi megítélése annak is betudható, hogy ezek a járművek nem olcsók, ettől könnyen státuszszimbólum szerepbe kerülhetnek tulajdonosaiknál, amit a többség is hamar felismert. Továbbá a felelőtlen, környezetet, élővilágot károsító motorozásaik eseteiről keringő, elítélő hangvételi történetek sem segítették e tevékenység – és most már sport – népszerűségének terjedését. A sok negatív híresztelés és a járművek árfevése azonban még inkább vonzóvá tette és teszi a quadokat azok szemében, akik számára a sportot e tevékenységben a törvények és szabályok áthágása jelenti csupán.

többet ér, mint a plázában mászkálni, gyerekeknek, felnőtteknek, mindenkinek; és akkor innen jött az ötlet, hogy csináljunk egy egyesületet. (...) Kialakítani itt ennek egy kultúráját. Amennyire ezt lehet. (...) Hogy elkezdünk versenyekre járni, és ahogy fokozatosan céllal mentünk, hopp, tudatosan elmaradtak ezek az illegális mászkálások. Már nem volt kedvem ahhoz, hogy parasztemberekkel elkezdjek vitatkozni, amikor még tudom is, hogy igaza van. Meneküljek én egy erdész elől? Minek? Amikor mehetek én úgy is, ahol nem bántanak!” (S. J., 1965 születésű férfi)

Tarjában az összefogás és önszerveződés mellett az *összetartásnak* is megvan a hagyománya, ahogy a faluban élő nem svábok érzékelik a köztük-mellettük élő svábok viselkedését. Ez Tornyópusztáról nézve, ahol bár kis létszámú, de eredetét, származását tekintve igen heterogén, többnyire alacsony iskolázottságú népesség él, irigylésre méltó tulajdonság.

„A svábok ugye azért is maradtak fent, hogy ide betelepítették őket, mert nagyon összetartók voltak, attól függetlenül, hogy ha egymás között veszekedtek is, de kifelé nagyon egységesek és összetartók. Hát, ez itt nincs meg. Ezt nagyon irigylem tőlük.” (D. A. 1951-es születésű férfi)

A fennmaradásra, összetartó etnikai csoportként való megmaradásukra maguknak a sváboknak is megvan a magyarázatuk. Ők telepes-sorsukból eredeztetik, illetve az ebből fakadó állandó bizonyítási kényszerrel hozzák összefüggésbe takarékos, beosztó életmódjukat, racionális gazdálkodásukat, szorgalmas és becsületes munkavégzésüket, az őket jellemző precizitást, rendszereteket, autonómia igényüket és önszerveződési hajlandóságukat, összetartó közösség voltukat, mindazokat a tulajdonságaikat, amelyek maguk és mások véleménye szerint is segítik előbbrejutásukat és kijelölik csoporthatáraikat.

„Ez valahol szerintem, amikor betelepítették ezeket az embereket Németországból, a Mária Terézia idejében, akkor ezeknek az embereknek itt bizonyítani kellett. Idehozták őket egy faluba és szerintem mindenki úgy nézett rájuk, hogy ’mit keresnek ezek itt, hogy kerülnek ezek ide?’ Az életük azóta arról szól, hogy nekik be kell bizonyítani. Amikor itt a háború kitört és mindenkit ki akartak telepíteni, a végén nem telepítették ki, csak megmondták, hogy menjen ki a házából, hátul a pajtában aludhat. Ezek az emberek utána fogták, építettek még egy házat.

Azt megint elvették tőlük. Hát megint kellett építenie egy házat. Mindig ezt megcsinálták, és mindig bizonyítani kellett, folyamatosan.” (S. J. 196? születésű férfi)

Az Erdei-féle telepes-tipológia (1974) köszön tehát vissza a tarjániak önértelmezésében, maguk is úgy vélik, hogy múltjuk, etnikai csoportként átélt közös történelmük ambicionálja őket a modern piac intézménye által megkívánt gazdasági magatartások adaptációjában – amit persze ők nem így fogalmazzák meg. Az összefogás és összetartás mélyen beívódott magatartásminták Tarjánban, mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy ez a habitus a család szintjén is megjelenik.

„... a svábok, úgy gondolom, hogy nagy családokban élnek. Itt a hagyományok, a családi összefogás, a családcentrikusság, ez a mindennapjainkban jelen van. De ha itt valakinek a családban történik valami, az nem kerül ki a köztudatba, ha probléma van, akkor összeáll a család és megoldják.” (P.A., 1967-es születésű nő)

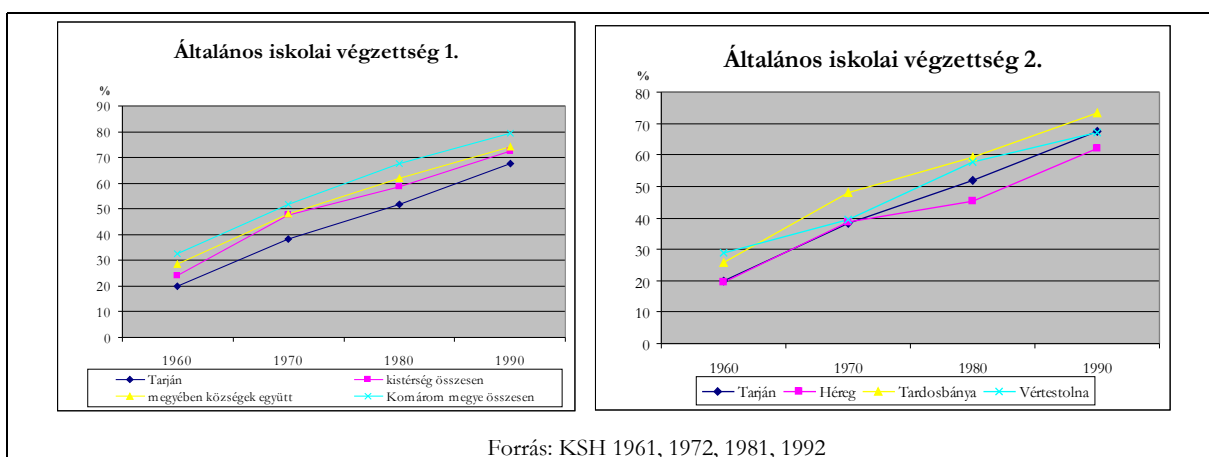
Vagyis, a tarjániak a családi szocializáció részeként sajátítják el az egymásra utaltság fontosságának leckéjét, és azt az értéket, hogy a védelmező kisközösség érdekeit kell szem előtt tartani mindenek előtt. Ez a lokális közösség működésére nézve is igazolható, a következő fejezetben példákkal fogják alátámasztani, mennyire a fent idézett családfelfogás elve alapján működtetik a helyi közéletet.

A történelem leckéi azonban más dolgokra is megtanították a svábokat, a magukkal hozott és/vagy itt kialakított habitusuk, munkakultúrájuk mellett a magyarországi németiséget ért, második világháború utáni meghurcoltatások helyi tapasztalatai hatással voltak bizonyos egyéni döntéseikre is. Az üldöztetések, amellyel, hogy erősítették a közösségi kohéziót az etnikai csoporton belül (erről később még részletesebben lesz szó), egyéb következményekkel is jártak a faluban. A vagyonelkobzások, az ehhez társuló megfélemlítések, a jogfosztottság állapotának keserű tapasztalatai egyik hatásának tartják a tarjániak, hogy a szocializmusban elérhetővé váló iskoláztatási lehetőségekben hamar felismerték az esélyt és éltek a társadalmi mobilizáció e kínálkozó lehetőségével.

„Na most ez is egy érdekes kérdés volt a németeknél, ez az iskolázás, beiskolázás, meg egyebek. Mert megtapasztalták azt, hogy a vagyont, azt el lehet venni. A tudást azt nem. Bármilyen is történjen. És akkor igen erőteljesen iskoláztatták a gyerekeiket.” (K.L., 1947-es születésű nő)

Mindazonáltal a statisztikai adatok nem mutatják, hogy Tarján a szűkebb-tágabb környezetéhez viszonyítva kiugróan jó vagy legalább is jobb mutatókkal rendelkezzen iskolázottság tekintetében. Az 1960 és 1990 közötti időszakban a 15 éves és idősebb népességben belül az általános iskolai végzettséggel rendelkezők arányának tarjáni értékei alacsonyabbak a kistérségi, a teljes megyei és a megye falvainak megfelelő mutatóinál.¹³⁶ A közvetlen szomszédságban pedig a népességszámban valamivel kisebb, szlovák többségű Tardos, valamint az aprócska, szintén német többségű Vértestolna adatai jobbakkal, egyedül Héreg értékei maradnak a tarjániak alatt.

6. sz. ábra: Az általános iskolai végzettség összehasonlító mutatói Tarján környezetében

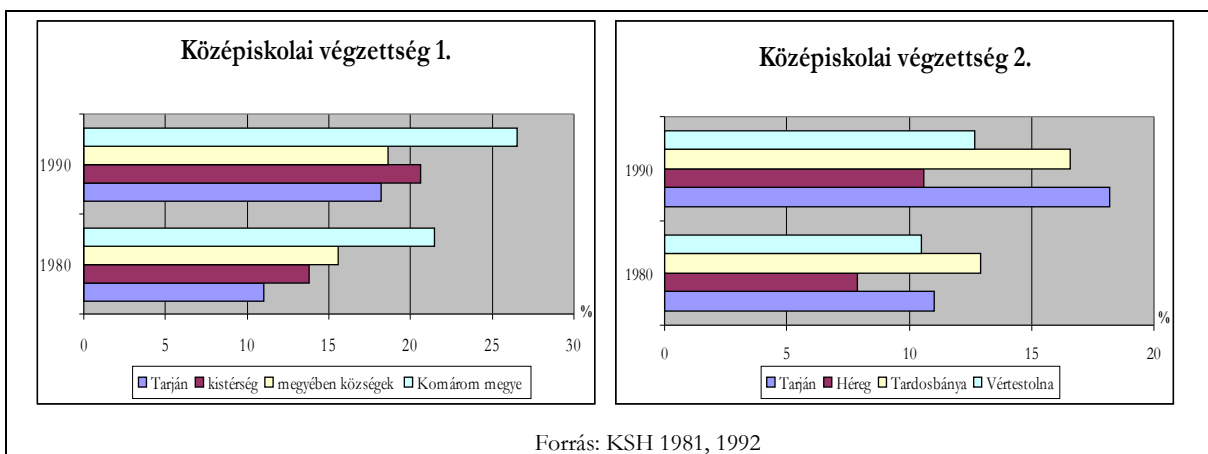
A középiskolai végzettséget szerzők a 19 és idősebb népességben belül arányaiban Tarjánban voltak a legkevesebben 1980-ban és 1990-ben is, ha a kistérséghez, a megyében lévő falvak átlagához és a megyei mutatókhoz hasonlítjuk Tarján adatait.¹³⁷ Ahogy az általános iskolát

¹³⁶ A kistérségi értékekben nem szerepelnek Szárliget adatai. Azért ezt az időtávot választottuk az alapfokú iskolázottság mértékének vizsgálatához, mert az 1949-es népszámlálást még túl korainak találtuk ahhoz, hogy a meghurcoltatások hatásai megmutatkozhatnának az adatokban. És azért zárul 1990-nel az idősor, mert későbbi mondanivalónk szempontjából csak a rendszerváltásig eltelt időszak számít fontosnak.

¹³⁷ A középiskolai adatok esetében is igaz, hogy a kistérségi adatok Szárliget értékei nélkül értendők. Ennél a mutatónál azért csak e két időpontot mutatjuk, mert a korábbi népszámlálások adatait más rendszerben közölték, a megfeleltethetőség nem lett volna maradéktalanul korrekt. A rendszerváltás utáni adatok pedig ismét nem relevánsak már mondanivalónk szempontjából.

végzetek aránya a megfelelő korú népességen belül az évtizedek folyamán tagadhatatlanul emelkedett, vagyis javult az iskolázottság, középiskolai végzettséget is szám szerint és arányaiban is egyre többen szereztek Tarjánban. 1990-ben nagyjából a falusi átlagnak megfelelő mértékű volt a középfokú végzettség gyakorisága a faluban. Ha a település szűkebb környezetét nézzük, Tardoson 1980-ban még a megfelelő korú népességből nagyobb arányban végeztek középiskolát, mint Tarjánban, ám 1990-re a helyzet megváltozott, ekkor már a tarjániak Tardos, Vértestolna és Héreg lakóinál is nagyobb arányban szereztek középfokú végzettséget.

7. sz. ábra: A középiskolai végzettség összehasonlító mutatói Tarján környezetében

A statisztikai adatok azt mutatják tehát, hogy az iskolázottság terjedt a második világháborút követően, főleg a középiskola ázsiója nőtt meg jelentősen a korszak végére, ám nincs nyoma az adatokban annak, hogy kimondottan stratégiává vált volna. Mindazonáltal figyelemre méltó jelenség, hogy az etnikus csoportként elszenvedett politikai elnyomás után a strukturális asszimiláció felé utat nyitó társadalmi mobilizáció jelenségéhez – mintegy legitimálva azt – etnikus tanulságokból eredő magyarázatokat fűznek. Az alábbiakban annak kifejtése következik, hogy mindezek a mentalitásbeli elemek, a habitussá, strukturált gyakorlatokká váló gazdasági készségek, valamint a társadalmi gyakorlattá váló egyéni döntések és adaptációs stratégiák hogyan befolyásolták a rendszerváltás utáni lokális gazdasági átalakulást.

4.3 A TARJÁNI SVÁB ETHOSZ MINT SZOCIOKULTURÁLIS HÁTTÉR A GAZDASÁGI

ÁTALAKULÁSBAN

4.3.1 A vállalkozói hajlandóság eredete

A bemutatott mentalitásbeli elemek, jellegzetes habitusok és a helyi értékrendszer ismerete alapján jogosnak és fontosnak tűnik az a kérdésfelvetés, hogy mi a magyarázata annak a rendszerváltás után Tarjában megmutatkozó nagyfokú vállalkozói hajlandóságnak, amit a statisztikai adatok is alátámasztanak. A vállalkozói sűrűség mutatószámai Tarjában 1996-ban és 2003-ban is jelentős vállalkozói aktivitást jeleznek a megye községi átlagához és a kistérségi értékhez képest, az idősoros adatok pedig az aktivitás fokozódását is bizonyítják.¹³⁸

¹³⁸ A vállalkozói sűrűség az ezer lakosra eső működő vállalkozások számát jelenti. Ez az érték Tarjában 1996-ban közel ötven százalékkal (49,7%) magasabb volt a megye községeiben mért adatoknál, és mintegy 10 százalékkal szárnyalta túl a kistérségi mutatót. A kutatás kezdeti időpontja miatt kiválasztott 2003-as év adatai szerint pedig a tarjáni vállalkozói aktivitás már 56 százalékkal haladta meg a községi, de mindössze csak 3,3 százalékkal a kistérségi mutatókat. A környező települések némelyikében – Tardoson, Gyermelyen, Vértesszőlősen – a vállalkozói aktivitás mutatója bár magasabb, mint Tarjában, az Örszigethy Erzsébet által 'vállalkozó falu'-nak nevezett Környén (Örszigethy 2006: 185.) azonban alatta marad a tarjáni értékeknek. Mindezekkel nem Örszigethy állítását kívánom cáfolni, csupán arra szeretnék rámutatni, hogy ezek alapján Tarján is joggal nevezhető vállalkozó falunak, éppen úgy, mint az említett települések. Hogy a példaként említett Tarján környéki falvakban miért ilyen magas a vállalkozói sűrűség mutatója, arra részben magyarázat lehet a kedvező gazdasági környezet, ám ahogy Tarján esetében is éppen bizonyítani szándékozom, belső okokkal is magyarázható a vállalkozói aktivitás. A belső okok találgatására – egy lábjegyzetnyi terjedelem esetében ez mindenképpen csak találgatásnak minősülhetne – az említett három másik falu kapcsán itt most nem térnek ki, ám azt mindenképpen szemléltetik az adatok, hogy kedvező gazdasági környezet esetében sem lesz mindenből vállalkozó, illetve terjed el a vállalkozói tevékenység a helyi társadalom széles rétegeiben. A tendenciákat jobban érzékeltető grafikus ábrázolást a Függelék 6. sz. ábrája mutatja.

8. sz. ábra: Vállalkozói sűrűség Tarjánban és környékén 1996, 2003.

	Vállalkozói sűrűség	
	1996	2003
Tarján	78,9	101,3
Héreg	57,1	66,9
Tardos	89,0	108,8
Vértestolna	52,8	73,9
Gyermely	80,4	102,2
Szomor	57,1	72,9
Környe	72,8	86,9
Vértesszőlős	111,1	140,5
Tatabányai Kistérség	71,5*	98,0
kistérség Tatabánya nélkül	80,8	99,3
megye községei	52,7	64,9
megye összesen	63,5	82,6

*Az 1996-os kistérségi adatok az 1994-ben létrehozott statisztikai kistérség területét fedik le, nem tartalmazzák az 1999-ben megyét váltó, s ezzel a tatabányai statisztikai kistérség részévé váló Szárliget adatait.

Forrás: KSH KEMI 1997, 2004.

A vállalkozások és vállalkozók kutatása már a nyolcvanas évek óta élénken jelen van a Kelet-Közép-Európával foglalkozó és a hazai társadalomtudományos szakirodalomban. Kezdetben, többnyire szociológusok, a mezőgazdaság keretei között kibontakozó vállalkozói lehetőségek gazdaság- és társadalomformáló erőire figyeltek fel, s a vidék polgárosodásának elméleti keretébe helyezték a témát. A szocialista vállalkozó vagy protovállalkozó fogalmának megalkotása is e témakörben született írásoknak köszönhető. Később már a vállalkozások más típusaira is kiterjedt figyelmük, a rendszerváltással pedig önálló és markáns kutatási irányná nőtte ki magát a téma.¹³⁹ Ebben közrejátszott az is, hogy a társadalomkutatók mellett a közvélemény és a politika részéről is kitüntetett figyelem övezte az átmenet kezdeti időszakában a vállalkozókat, ahogy ezt Sik Endre szavai is érzékeltetik: „Az „átkosban” a vállalkozó irigyelt-gyanús-bizonytalan státusa az épülő kapitalizmus legfontosabb szereplőjének hipp-hopp mitikus státusává lett. A rendszerváltás egyik alapkérdés-egyvelegére, hogy tudniillik ki építi fel a milyen kapitalizmust s ki lesz ennek a folyamatnak a

¹³⁹ Itt elsősorban Czákó Ágnes, Juhász Pál, Kiss Dénes, Kiss Tamás, Kovács Imre, Kuczi Tibor, Laki László, Laki Mihály, Lengyel György, Letenyei László, Róbert Péter, Sik Endre, Szalai Júlia, Szelényi Iván, Vajda Ágnes, Vincze Mária e témában született írásaira gondolok, amelyek nézőpontjukat, megállapításaikat és kutatási módszereiket tekintve egyaránt meglehetősen szerteágazóak, részletes bemutatásuk pedig – úgy vélem – nem ennek a dolgozatnak a feladata. Az iménti felsorolással – amiben saját korlátaimból eredően csak hazai és erdélyi kutatók szerepelnek – csak a szerzők számosságát s ezzel a téma iránti élénk érdeklődést kívánám hangsúlyozni, egyes szerzők megállapításaira azonban a későbbiekben megfelelő idézéssel hivatkozom.

nyertese, a választ mértékadó politikusok és társadalomtudósok egyaránt a vállalkozóban lelték meg. Nagyon leegyszerűsítve: a politika üzenete az volt, hogy legyen minél több vállalkozó, s akkor leszen itt hamar piacrendszer, ami a miénk lesz. A rendszerváltó társadalomtudomány is a vállalkozót tételezte az új rendszer letéteményesének, s azt vizslatta, hogy kik is ők, honnan jönnek, mit akarnak, s ezt hogyan akarják tenni.” (Sik 1994: 7)

A gazdaságnéprajzban és az antropológiában a vállalkozó nem mint az új társadalmi és gazdasági rend letéteményese, a társadalmi átalakulás egyik fontos szereplője vagy csoportja értelmeződött. E diszciplínák hagyományos megközelítése szerint a vállalkozó és a vállalkozói mentalitás a paraszttal és a paraszti szemlélettel *szemben* határozódott meg, és a törzsi társadalmak földművelőitől a paraszton keresztül a farmerekig vezető evolúciós út végét jelentette. Ám éppen a modern társadalmak rész munkaidős termelőinek vizsgálata világított rá a gazdálkodói, termelői típusok ilyen merev szétválasztásának problémás voltára. Ebből a tudománytörténeti háttérből adódóan a rendszerváltás környékének kutatásai elsősorban az újra megjelenő magángazdálkodás szerepét, valamint szereplőit vizsgálták a tekintetben, hogy mennyire a paraszti avagy a vállalkozói minták mentén írhatók le az egyes gazdaságok, esetleg lokális közösségek gazdálkodói csoportjai. Ebben az értelemben a hagyományos gazdálkodás mint a *paraszti múlt*, valamint a modernizáció, továbbá a birtokjogi változások kikényszerítette *vállalkozói jelen* közötti átvezető utakat, tágabb értelemben a hagyomány és modernizáció bonyolult kapcsolatrendszerét próbálták leírni,¹⁴⁰ és/vagy a polgárosodás tágabb diskurzusához is hozzákapcsolni az értelmezést (Kovács–Váradi 2005; Lovas Kiss 2005; Molnár 2005; Schwarcz 2002; Szabó 2002; Szuhay 2005).

Az utóbbi csoportba tartozó munkák között sajátos helyet foglalnak el azok az írások, amelyek arra keresték a választ, hogy mi történt azzal a már a szocializmus idején sikeres, vállalkozói attitűddel jellemezhető kistermelői körrel, a korszak protovállalkozóival, akik a második gazdaság terepén már egy kvázi-kapitalista módon működő családi kisüzemet tudtak felépíteni (Molnár 2005a, 2005b; Schwarcz 2002, 2005; Szabó 2002). A társadalomtudomány és a közvélekedés számára is úgy tűnt, ennek a rétegnek már csak a valódi piaci viszonyok

¹⁴⁰ Lásd ehhez többek között: Bali 2002, 2005; Balogh 2002; Balogh–Fülemile 2005; Erostyák 2005; Hann 2005; Kemény 2003, 2005; Kiss 2002; Kovács–Váradi 2002; Lendvai Kepe 2005; Porkoláb 2005; Pozsony 2002; Sári 2005; Schwarcz 2005; G. Szabó 2005; Szilágyi 2002a. Ez a felsorolás nyilván nem teljes, annak jelzésére azonban alkalmas – hasonlóan az előző lábjegyzetben alkalmazott mennyiségi elv technikájához –, hogy a magángazdálkodás, a kisüzemi termelés néprajzi értelmezése mennyire a hagyomány és modernizáció gondolkörében, a paraszti és vállalkozói minták keresése mentén zajlott/zajlik.

megjelenése szükséges ahhoz, hogy a polgárosodás tulajdonosi útjára lépjen (Szelényi 1992).¹⁴¹ Az ilyen, a vállalkozói hajlandóság és beállítódás, valamint a polgárosodás jeleit koncentráltan mutató települések, kisebb lokális közösségek rendszerváltás utáni helyzetét kutatva azonban az derült ki, hogy a várakozások nem igazolódtak be, a kvázi-kapitalista kiscgazdaságok legtöbbször – különböző okoknál fogva – a 'kvázi' jelleg maradt a mérvadó, azaz ebből a körből csak elenyészően kis számban alakultak valódi, a polgárosodás tulajdonosi változatát megvalósítani képes vállalkozások. A szocializmus kori kistermelés a legtöbb esetben inkább csak a polgárosodáshoz életmódban, életkörülményekben és értékrendben való közeledést segítette elő.¹⁴² Mindez a lokális közösségek szintjén azt eredményezte, hogy a társadalmi modernizáció és a gazdasági átalakulás nem úgy vagy nem olyan mértékben valósult meg, ahogy az előzmények alapján ez elvárhatónak tűnt, továbbá megerősítette azt a feltételezést, hogy a vállalkozásoknak kedvező külső körülmények önmagukban még nem jelentenek elegendő feltételt az önállósodáshoz.

A vállalkozók, vállalkozások témáját is érintő írásokban a „mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág”¹⁴³ együtt csak elvétve jelent meg. A nem mezőgazdasági vállalkozókat (is) bemutató munkákban e réteg képviselői többnyire egy-egy település, szűkebb térség vagy kisebb közösség jellemző életvezetési stratégiáinak, megélhetési törekvéseinek új irányait kereső képviselőiként jelentek meg (Klamár 2002; Sárkány 2005; Szabó 2005; Bondár 2005; Kinda–Peti 2004). Azt azonban, hogy milyen, az adott térség vagy település társadalmi gyakorlataiba és kulturális jellegzetességeibe ágyazott mintákat használtak, milyen

¹⁴¹ A szocializmus kori polgárosodás átfogó elméleti keretének és 'irányzatainak' részletes bemutatását lásd az első, teoretikus fejezetben. Itt (ismételten) csak a vita és/vagy paradigma összegző bemutatására utalnék Csire András tollából (1997).

¹⁴² Molnár Ágnes a kiskanizsai 'sáskákat' (kertészkedő-piacozó kistermelők) vizsgálva hangot ad annak a véleményének, miszerint a szocializmus kori, mezőgazdasági kistermelésre alapozott polgárosodást, amit a szociológiai szakirodalom a 'megszakított' jelzővel illetett vagy parasztpolgárosodásként, esetleg kispolgárosodásként aposztrofált (hivatkozásként lásd ismét az előző lábjegyzetben mondottakat), makrotársadalmi szempontból talán célszerűbb lenne egyszerűen középrétegesedési, mobilitási folyamatnak tekinteni (Molnár 2005b). Ezzel a véleményével Kovács Imre mezőgazdasági kistermelés társadalmi hasznáról és szerepéről kialakított nézeteihez csatlakozik (1988). Ezzel helyezkedik szembe Gyáni Gábor kései, a szocializmus kori polgárosodásról kifejtett véleményével. Gyáni szerint a második gazdaság keretei között megvalósuló egzisztenciális önérvényesítés valójában a társadalom szélesebb rétegeinek parasztosodását jelentette, amennyiben emberek nagy tömegei 'nyúltak vissza' – függetlenül gazdasági státuszuktól – a paraszti életvezetési mintákhoz és technikákhoz, és ezen nem csak a kistermelésben érintetteket érti. A parasztosodás fogalmának kulcsa Gyáni szerint abban rejlik, hogy a szocializmus csak korlátozott önállóságot tett lehetővé, az ezt kihasználók (széles társadalmi rétegek) ezáltal azonban egyfajta paraszti élethelyzetben, alávetettségben találták magukat, ami semmiképpen nem írható le a polgárosodás jelenségeként. Ezt a korabeli mainstream szociológiai diskurzussal markánsan szembehelyezkedő elméletét Gyáni jó évtizeddel később, bár Kovács Imre ellenében fejtette ki, utóbbi által felvetett paraszttalanítás-vita kapcsán (Gyáni 2003: 74–75.).

¹⁴³ A kifejezést Sárkány Mihály egy vállalkozókat bemutató cikkének címéből kölcsönöztem (Sárkány 2005).

erőforrásokra támaszkodtak és hogyan hasznosították azokat, átfogó és rendszerezett módon csak kevesen firtatták.

Mindezek alapján jogos tehát a kérdés, hogy honnan jöttek és miből építkeztek egy olyan lokális közösség nagy számban megjelenő új vállalkozói, ahol adott volt ugyan egy a modern piaci magatartáshoz könnyen alkalmazkodó értékrendszer és mentalitás, a racionális gazdálkodói készségek habitusa, ugyanakkor az erős autonómia igényvel jellemezhető kispaszti életformát a szocializmusban mégis csak ipari munkás, alkalmazotti létformára 'cserélték fel', s a második gazdaságban végzett mezőgazdasági jövedelemkiegészítő tevékenységi formák nem váltak sem tömegessé sem jellemzővé. A háború előtt korlátozott ártermelést végző – piacon csak a felesleget értékesítő – tarjáni parasztek nem váltak szocializmus kori paraszti ártermelővé (Bali 2005: 240), de az utóparaszti és a vállalkozói minták sem terjedtek el a faluban.

A téjesítés következtében helyben kialakuló munkalehetőségekkel nem szívesen éltek a svábok, inkább ipari munkásnak mentek, mint téjesdolgozónak. A szocializmus évei alatt a lakosok többsége már Tatabánya ipari üzemébe járt dolgozni, továbbra is megőrizve a két lábón állás stratégiáját. A háztájik, kiskertek, zártkertek jelentették a földhöz, mezőgazdasági munkához kapcsolódás és a kizárólag a családi fogyasztást fedező élelmiszerek előállításának bázisát. Ez a mezőgazdasági termelés adottságaiból és jellegéből fakadt: a téjesítéssel fokozatosan a térségben hagyományos, és az adottságokhoz is legjobban igazodó szántóföldi növénytermesztés nagyüzemi formája alakult ki, vált uralkodóvá. A térségben szintén hagyományokkal bíró nagyállattartásnak is nagyüzemi formái alakultak ki, és megjelent a nagyüzemi sertéstartás és baromfitartás is. Bár idővel itt is kialakult a kisüzem és nagyüzem szimbiózisa, ez azonban szinte csak a sertéstartásra korlátozódott. Ráadásul a Gyermellyel való egyesülést követően, a nyolcvanas évek második felében a nagyüzem beszüntette a sertések átvételét, már nem foglalkozott a szövetkezet a kisüzemi állattartás összefogásával. A háztájikra vagy részmunkaidős gazdaságokra alapozó mezőgazdasági kistermelés – se (utó)paraszti, se vállalkozói formában tehát – nem játszott fontos jövedelemkiegészítő szerepet, sőt a mezőgazdaság nemhogy vállalkozói karriernek kiindulópontjaként szolgált volna, hanem egyenesen a családi ellátás-kiegészítés szintjére szorult vissza a korszakban. A második gazdaságra, és azon belül is a mezőgazdasági kistermelésre alapozott vidéki polgárosodás elmélete Tarjánban nem érvényes, más szavakkal ez a teória nem igazolja azt a

nekilódulást,¹⁴⁴ ami itt a rendszerváltás után bekövetkezett, s ami nemcsak szembetűnő, de adatokkal is alátámasztható.

Mindezek alapján úgy tűnhet, hogy azok a mentalitásbeli elemek és gazdasági gyakorlatok amelyek a svábokkal kapcsolatos etnikus sztereotípiák alkotóelemei, amelyek alapján a polgárosultabb életmódot, életszemléletet és gazdasági magatartást tulajdonítják nekik, s amelyek többségét a tarjániak is elfogadják, magukénak érzik, sőt használják is etnikus csoporthatáraik kijelölésében, a szocialista érában az ipari munkássá válás (proletarizálódás) hatására elvesztik társadalom- és gazdaságformáló hatásukat és erejüket. A település szocializmus-kori múltja, ha a kistermelés felől nézzük, azt tanúsítja, hogy itt inkább olyan, egzisztenciális önmegvalósítás vagy más szóval középrétegesedés zajlott le, amit a jól fizető ipari munkahelyek és azok életforma-átalakító hatásai eredményeztek. Ám ha közelebbről vizsgáljuk meg a lokális folyamatokat, akkor a racionális kalkuláción alapuló gazdaságvezetés gyakorlatának, a felhalmozás és az öngondoskodás eszméjének, valamint az önmegvalósítás igényének egyes jelei a szocializmusban is megmutatkoztak, csak nem a mezőgazdasági kistermelés keretei között törtek felszínre.

Önmagában már a jobb megélhetést nyújtó ipari munkavállalás is a racionális kalkuláció bizonyítékának tekinthető, a vagyonuktól, földjüktől megfosztott svábok választhattak volna más megélhetési lehetőségeket is, bár ezek száma véges és szűkös volt. Mégis, a nehéz, ám jól fizető ipari munka vált egyfajta mintává, tipikus menekülési útvonallá Tarjában. A kitanult mesterségeket pedig idővel tőkeként kamatoztathatták. Jövedelemkiegészítési céllal néhányan már a hetvenes, majd a nyolcvanas években egyre többen „kiváltották az ipart” és olyan szolgáltató vagy termelő jellegű vállalkozásokba kezdtek (műanyag-fröccsöntés, autó- vagy tévészerelés stb.), jellemzően saját házuknál, amelyek két fő jellegzetessége közül az egyik kiegészítő jellegük volt, a másik pedig, hogy a meglévő szakismeretekre, szakmára alapoztak. Ezzel a pluriaktivitással ahhoz a paraszti gyakorlathoz és eszméhez nyúltak vissza, amely a biztonságra törekvést tartotta szem előtt: főállásukat megtartották, miközben a háztartás bevételeit több forrásból igyekeztek előteremteni. A másodállások gyakorlata úgy is értelmezhető azonban, hogy a tarjániak egyetlen tőkájukkal, a

¹⁴⁴ A fogalmat (*take-off*) Clifford Geertz vette kölcsön a közgazdaságtanból és használta az indonéz társadalmi fejlődésre 1963-as *Peddlers and Princes* című munkájában. Geertz úgy véli, hogy az elmaradottabb, nem piaci alapú társadalmak átalakulását, gyors fejlődésnek indulását egy a társadalomban és a kultúrában zajló felhalmozódási folyamat előzi meg. Mivel egy láthatatlan, a társadalom mélyrétegeiben zajló építkezésről van szó, ezért tűnik hirtelen ugrásnak. Erre a teóriára hivatkozik Kuczi Tibor, aki viszont a magánszféra rendszerváltás utáni gyors kiépülésének magyarázatára használja a kifejezést (2000).

szakismerettel sáfarkodtak, azt osztották be még jobban, azt állították időt és erőt nem kímélve a felhalmozás, jelen esetben az anyagi gyarapodás szolgálatába, miközben az önálló munkavégzés a részleges autonómia érzését megadta, s életben tartotta az irányításra, döntéshozatali mechanizmusok működtetésére való képességeket. Voltak persze ennél bátrabbak is, akik már – jellemzően – a nyolcvanas években a másodállásnál nagyobb kockázatot is bevállaltak az önállóság érdekében: a teljes függetlenedést, a főállás otthagytását.

Azok a vállalkozói készségek, amelyeket Szelényi olyannyira fontosnak tart családon belüli átörökíthetőségüknél fogva a vidék polgárosodásáról alkotott elméletében (1992), Tarjánban leginkább a kisparaszti gazdaságokat jellemző racionális kalkuláción alapuló gazdasági magatartásban, az önálló boldogulás eszményében és a munka- és felhalmozás-központú sváb értékrendben érhetőek tetten – komolyabb vállalkozói ismeretekről, hagyományról a szocializmust megelőzően nem számolhatunk be. A vállalkozói készségek átadása mindamelllett nem pusztán családi szinten értelmezhető, nem kizárólag csak a család lehet a terepe a vállalkozói ismeretek és habitus átörökítésének. Egy olyan lokális közösségben, ahol elfogadott minta az önálló boldogulás, ez a beállítódás mindig, minden történelmi körülmény közepette megtalál(hat)ja megfelelő megvalósulási/megnyilvánulási formáját (Kuczi 2000: 121–122). A szocializmus kori másodállások Tarjánban éppen ezt példázzák.

A mentalitás részének tekinthető öngondoskodásra való hajlam mellett az *önmegegerősítés* jelensége is magyarázatot nyújthat előbb a másodállások, később a vállalkozások elterjedéséhez, társadalmi gyakorlattá válásához.¹⁴⁵ Egy adott településen vagy térségben egy meghatározott időszakban behatárolt a lehetséges boldogulási lehetőségek sora. Amennyiben egyre többen választják a rendelkezésre álló készlet ugyanazon elemeit, a boldogulási lehetőségek szóban forgó konstellációja mintává válik. A szakirodalomból is

¹⁴⁵ Kuczi Tibor a kisvállalkozások társadalmi és kulturális tényezőikbe ágyazottságát vizsgáló, szemléletében a közgazdaságtan gazdasági-evolucionista és a gazdasági antropológia kulturalista-evolucionista megközelítése közötti kapcsolódást megteremteni kívánó munkájában használja az *önmegegerősítés* fogalmát a tudományosságban pozitív visszacsatolás néven ismert jelenségre (Kuczi 2000: 128.). Ez a kifejezés eredetileg az egyes kisvállalkozói életpályák egyre határozottabb irányba fordulását írja le, azt, hogy a kínálgató boldogulási lehetőségek közötti választások sorozata egy vállalkozói életút során egyre nagyobb valószínűséggel halad az önállósodás felé, mivel egyes választások bizonyos kapukat bezárnak, másokat viszont megnyitnak. Kuczi azonban kitágítja a fogalom értelmezését lokális, térségi szintre. Véleménye szerint a szelekció ilyen, részben tudatos sorozata nemcsak az egyének életpályája szempontjából lehet jellemző, hanem egy település vagy kistérség szintjén is (Kuczi 2000: 129–130.).

ismert esetei ennek például a farkaslakai szenesek¹⁴⁶ vagy a nógrádi málnatermesztők,¹⁴⁷ és úgy vélem, ez az értelmezés Tarján esetében is helytálló, hiszen a kilencvenes évek elejétől egyre többen indítottak vállalkozást, kezdtek saját üzletbe, ahogy azt a fentebb bemutatott adatok alá is támasztják.

Mindezek miatt a tarjáni svábokra olyannyira jellemző *racionális gazdasági magatartás és öngondoskodásra való hajlandóság egyfajta jelenkori megnyilvánulásának tekintem a településen kimutatható erőteljes vállalkozói hajlandóságot*, ami a szocializmus alatt Tarjánban nem a kistermelés formájában, hanem a meglévő szakmához kapcsolódó másodállások formájában jelent és őrződött meg, örökítődött át, s vált mintaadó társadalmi gyakorlattá a faluban.

Mielőtt az alábbiakban bemutatnám a vállalkozók (egyének és családok) szintjén azokat az erőforrásokat, felhalmozott kulturális és társadalmi tőkéket (meglévő szakismeretek; mentalitás, habitus; a család segítő, támogató szerepe és a lokális kapcsolatháló), amelyekre támaszkodhattak a tarjániak a vállalkozások indításánál és működtetésénél, előbb röviden a mezőgazdaság területén a földtulajdon-rendezés és a szövetkezeti átalakulás kiváltotta változásokat mutatom be, hangsúlyozva a település jellegzetességeiből fakadó sajátságos megoldásokat.

4.3.2 Agrárátalakulás tarjáni módra

Tarjánban a közepesnél valamivel gyengébb, átlagosan 14 aranykorona értékű földeken a kötött talajhoz igazodva a szántóföldi növénytermesztés – elsősorban gabona, kukorica, olajos növények – termesztése vált uralkodóvá. A gyenge minőségű földeket legelőként hasznosították, az állattartás, elsősorban a tejelő tehenészet és a húsmarha tartása szintén része a település és vidéke mezőgazdasági hagyományának. A jól fizetett ipari munka hatására azonban az életforma egyre erőteljesebb változása, a helyi szövetkezet integrálása és az ezáltal létrejövő nagy szervezet egyértelmű nagyüzemi művelésre-gazdálkodásra való törekvései

¹⁴⁶ A farkaslakai szenesekről szóló írás egy komplex, gazdasági antropológia elemzés a szénégetés mint gazdasági tevékenység társadalomformáló hatásairól, átfogó jellege miatt a hagyományos paraszti mentalitás és a polgárosodás kérdéseit is érinti a vállalkozói kör és kultúra kialakulásának bemutatásában (Kinda–Peti 2004).

¹⁴⁷ A Bali János által bemutatott nógrádi málnatermesztők azonban az erős közösségi normarendszer visszatartó hatásai miatt nem váltak vállalkozóvá, megmaradtak a paraszti mintákra támaszkodó ártermelőnek (Bali 2005).

egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy általánosságban a tarjániak a szocializmus idején fokozatosan távolodtak a mezőgazdaságtól és az ezzel járó életformától.

Az integráció kezdetben biztos munkahelyet és fizetést jelentett a tarjániaknak, ám mindkettő elveszett a rendszerváltást követő tulajdonrendezés során. Az új idők szelét korán megérező gyermelyi mega-szövetkezet, ami a rendszerváltás előestéjén már négy település hajdani faluszövetkezetét olvasztotta magába (Héreg, Tarján, Szomor és Gyermely), a holdingosodás sokak által kipróbált útját választotta (Váradi 1998; Bihari–Kovács–Váradi 1996).¹⁴⁸ Ennek eredményeként visszaönállósították a faluszövetkezeteket azzal a nem titkolt céllal, hogy a földtulajdon-rendezést és a vagyonnevesítést mindenki „otthon”, a maga háza táján rendezze el, vagyis helybeli emberek saját környezetükben vezényeljék le az átalakulást, a kiválásokat és a kárpótlást. Mi sem bizonyítja jobban Gyermelynek ezt a konfliktuskerülőnek nevezhető magatartását, mint az a tény, hogy ezek a régi-új „faluszövetkezetek” nem kaptak jogot önálló gazdálkodási tevékenység folytatásához, miután a nekik delegált feladatukat elvégezték, hamarosan feloszlottak, így a korábbi gyermelyi dolgozók előbb újra saját falujuk szövetkezetének dolgozói, majd munkanélküliek lettek. A megszűnő faluszövetkezetek pedig átadták helyüket a termelésben az újonnan induló vállalkozóknak és az időközben részvénytársasággá alakuló gyermelyi cégcsoportnak, ami az átalakulást levezénylő, rokoni szálakkal is átszőtt felsővezetés kezdeti menedzserkapitalista irányításától lassan eljutott a magántulajdonon alapuló valódi kapitalista vállalkozásig.¹⁴⁹

A konfliktuskerülő magatartás Gyermely esetében távolabbi célokat szolgált. A földrendezésnél és kárpótlásnál megfogalmazott informális irányelv az volt, hogy a földek lehetőség szerint maradjanak osztatlan közös tulajdonú parcellákban, vagyis hogy egyben maradjanak a nagy igyekezettel a hetvenes évek óta folyó táblásítás eredményei. Jól átlátták

¹⁴⁸ A következőkben a gyermelyi átalakulás történetéhez felhasználom Váradi Monika Mária 2002 tavaszán a Gyermely Rt. vezetőségének két tagjával készített interjúja alapján írott rövid feljegyzéseit. Ezúton is köszönöm neki, illetve az MTA Regionális Kutatások Központja Térségfejlesztési Kutatások Osztályának, hogy lehetővé tették egy más témában folyó kutatásuk anyagaiba való betekintést számomra.

¹⁴⁹ Az átalakulást levezénylő szövetkezeti vezetés későbbi tulajdonszerzése nem egyedülálló jelenség, a posztszocialista agrárstruktúra jellegzetes megoldásának tekinthető (Andor–Kuczi–Swain 1996; Bihari–Kovács–Váradi 1997; Váradi 1998). Az agrárátalakulást vizsgáló társadalomtudományok eredményei szerint kezdetben a szövetkezeti menedzsmentből érkező agrárvállalkozók sikeresebbnek bizonyultak a paraszti vegyes gazdaság éthoszáét felélesztő-továbbvivő gazdálkodóknál, lényegében átvették a nyolcvanas évek kistermelőinek helyét a polgárosodás folyamatában (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994; Kovács 1995; Andor–Kuczi–Swain 1996; Kovács 1997). A tulajdoni átalakulást sikeresen levezénylő majd az új formációt tovább irányító vezető réteg nemcsak a mezőgazdasági átalakulás tipikus kísérőjelensége volt. Szelényi a posztszocialista átmenet sajátos politikai gazdaságtani képletének tekintette a menedzserkapitalizmust, aminek lényege, hogy egy a piac által koordinált gazdaságban nem jelenik meg döntő mértékben a magántulajdon, miközben a gazdaságirányítás egy kapcsolati-és tudástőkével bíró döntéshozó réteg kezében van (Szelényi 1995).

ugyanis azt a Tarján kapcsán már fent leírt folyamatot, hogy a szóban forgó falvak lakosainak zöme nem kötődött a mezőgazdasághoz annyira, hogy tömegével fognának bele a kisparcellás művelésbe. Kiszámítható volt, hogy a régi-új tulajdonosok többsége, már csak életkorából adódóan is, inkább bérbe adja földjét. Az osztatlan parcella a tulajdonosi érzést megadta számukra, a nagyüzemi művelésre berendezkedett hajdani szövetkezet számára pedig létfontosságú volt, hogy a földek továbbra is nagy táblákban maradjanak. Így sikerült is Gyermelynek biztosítania maga számára a termeléshez szükséges földterületek bérleti lehetőségét, azzal pedig, hogy helyből irányították le a földtulajdon-rendezést, azt is elérték, hogy az esetleges konfliktusok helyi szinten eszkalálódtak és nem kötődtek Gyermely nevéhez.

Tarjában a földtulajdon-rendezés viszonylag csöndesen, nagyobb konfliktusok nélkül zajlott, ebben szerepe volt a helyi mentalitásnak, annak, amit a volt polgármester maga is „tarjániságnak” nevez. Az összetartásnak, a helyi közösség szétzilálását eredményező esetleges belső konfliktusok elkerülését bölcs előrelátással elérő problémamegoldó hozzáállásnak köszönhetik, hogy itt a földárverések „egy hangos szó nélkül” lezajlottak és nem maradt tüske senkiben, nincsenek elégedetlenkedésről szóló történetek a faluban. Pedig a földárverések komoly érdekellentéteket is szülhettek volna a különböző csoportok között, ahogy ez oly sok helyütt meg is történt. A polgármester egyenesen úgy értékeli az árveréseket, mint nem a legkorrektebb megoldását a problémáknak, hiszen a károsultakat fordította egymás ellen:

„A károsultak harcolnak egymással, mintha bedobnám a mélyvízbe az embereket, akik nem tudnak úszni, és addig csapkodják egymást, míg az egyik lenyomja a többit, hogy ő fennmaradhasson.”

Mindezeket az előre kalkulált veszélyeket úgy küszöbölték ki Tarjában, hogy a földárverések előtt előre összehívták az érintetteket, lehetőséget biztosítva az előzetes egyeztetésre, sőt az is megesett, hogy egy komolyabb bizalmi tőkével rendelkező helyi embert bíztak meg, hogy licitáljon többek nevében az előzetes megállapodások szerint. Persze azért előfordult még az első árverésen, hogy valaki „kikeményítette” magát és ragaszkodott egyik-másik területhez, aminek az lett a vége, hogy az árak felszöktek és mindenki kevesebb földhöz jutott adott

helyen. Tanulva ezekből a tapasztalatokból, a következő alkalommal már igyekeztek előzetesen konszenzusra jutni a helyiek. Ezzel a hozzáállással azt is elérték, hogy viszonylag olcsón juthatott mindenki földhöz, viszont idegen, külsős nem igazán tudta beverekedni magát tarjáni földekre, látva a nagy összhangot, a befektetési céllal földet vásárolni szándékozók inkább elálltak vásárlási szándékuktól, no meg persze némi „magyarázat” után.

A korábban említett összetartás, az a fajta „tarjániság”, hogy szeretik a saját ügyeiket maguk intézni, irányítani, az autonómia iránti igényük és a tőkeakkumuláló gazdasági mentalitásuk mind-mind közrejátszott abban, hogy a tarjániak végül is a földrendezés kapcsán elérték céljukat: visszakapták földjeiket és meg tudták őrizni saját tulajdonukban határukat. Mindeközben azonban Gyermelynek is megvalósultak a célkitűzései, hiszen a nagy parcellák egyben maradtak, az emberek többsége nem kezdett gazdálkodásba, inkább bérbe adta osztatlan közös parcellákban nevesített földjét vagy a cégcsoportnak, vagy az újonnan induló vállalkozóknak.¹⁵⁰

Kezdetben a Gyermely Rt. egyedüli szereplőként uralhatta a földbérleti piac keresleti oldalát, mivel az újonnan induló vállalkozók csak lassan zárkóztak fel. A kilencvenes évek közepétől azonban már néhány jelentős konkurencsallal kellett számolnia a szövetkezetnek, ekkorra megerősödött néhány vállalkozó, gazdálkodó, akik a földrendezés és kárpótlás után indultak. Közös jellemzőjük, ahogy a korábbi falugazdász fogalmazott a kétezres évek közepén, hogy „az elmúlt 10 évben rakták össze, amijük van.” Megközelítőleg harminc család választotta a mezőgazdaságot fő jövedelmi forrásként, de már az 1996-97-es gabonaválság idején sokan ’kiestek’. A kutatás idejére alig érte el a talpon maradt, főállású gazdálkodók, mezőgazdasági vállalkozók száma a tízet. Helyi sajátosság, hogy minimum 200 hektár körüli gazdaságokról volt szó,¹⁵¹ amelyek eltérő arányban ugyan, de bérelt földeket is használtak. A négy legjelentősebb vállalkozó közül ketten szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, ők az adatfelvétel idején használt földterületük kisebb hányadát birtokolták csak, a másik két vállalkozó szarvasmarha tartással (is) foglalkozik, ők a használt földek nagyobb részének már tulajdonosai voltak, amelyeken növénytermesztést folytattak és legeltettek is. Az említett vállalkozókon kívül négy-öt család gazdálkodik még 10–50 hektár közötti földterületen, ennek

¹⁵⁰ Héregem már nem járt ilyen szerencsével a részvénytársaság, az ottani erős gazdaöntudat sokakat önálló gazdálkodásra sarkallt. Ott egyébként a földárverések sem zajlottak olyan békésen, sok vita és veszekedés kísérte a kárpótlási folyamatot, a tarjániak ma is emlegetik, hogy Héregem majdnem vasvillával mentek egymásnak az emberek az árverésen. Ráadásul oda külsős tulajdonosok is be tudtak furakodni.

¹⁵¹ Ez nem vonatkozik arra a három vállalkozóra, akik állattenyésztésre álltak rá, ketten baromfitelepet működtetnek, egyikük pedig sertéstelepet tart fenn.

kisebb részét bérlik. Néhány hektáros törpegazdaságok nincsenek a településen, de kiegészítőként néhányan művelik a kertet vagy kisebb darab földjüket. Ezek a kistermelők az össztermelés alig 10 százalékát adják csak.¹⁵² Szövetkezés, kooperáció nem működik a gazdák, vállalkozók között hivatalos formában, a közeli Gyermely Rt és a bábolnai IKR azonban termeltetési és felvásárlói szerződésekkel viszonylagos termelési biztonságot jelent a gazdálkodóknak.

A tulajdoni átalakulást kísérő jelenségek miatt a hajdani gyermelyi szövetkezet renoméja kissé megkopott, s a viszony bonyolultabbá, kettős arculatúvá vált. Megmaradtak a hajdani beolvasztás miatti ellenérzések, ráadásul a földpiacon komoly konkurenciát jelent a gazdálkodóknak, a részvénytársaság a legtökeerősebb szereplője a bérleti piacnak a környéken, a korábbi szövetkezeti társtelepülések határában mindenütt jelen van. Ugyanakkor felvásárlóként korrekt szerződő partner, a termelőknek biztonságot ad jelenléte.¹⁵³

A falu mezőgazdasági vállalkozásai sikeresek, a gazdákat racionális gazdasági stratégiák alkalmazása jellemzi. A kilencvenes években a munkahelyüket elvesztők jelentős hányada országszerte a mezőgazdaságból próbált megélni, ami a falvakba való visszatárlódáshoz vezetett (lásd többek között: Andor–Kuczsi–Swain 1996; Harcsa–Kovách 1996; Laki 1997a, 1997b; Juhász 1999; Csité–Csurgó–Himesi–Kovách 2002). A tarjániak találtak más megoldási lehetőségeket is, a helyi agrárszerkezet mai formájának kialakulásában azonban nem csak a helybeliek egyéni rátermettsége játszott szerepet, hanem a település viszonylag kedvezőnek mondható gazdasági környezete és gazdaságtörténeti előzményei is befolyást gyakoroltak rá. A külső hatások közül talán a legfontosabb, hogy a szomszédos nagyüzem gazdasági erejénél fogva sikeresen érvényesítette érdekeit és a földtulajdon rendezést a maga szája íze szerint sikerült befolyásolnia. Tagadhatatlan, hogy az osztatlan közös parcellák továbbélése kedvez a nagyüzemi művelésnek, de ennek keresztülviteléhez azért kellett az a mezőgazdaságtól már életmódjában, aspirációiban eltávolodott helyi lakosság is, akik racionális kalkulációval hamar belátták, hogy esetleges erőfeszítéseik nem hoznák meg azt a kívánt sikert, amiket energiáik más területen való hasznosításával elérhetnek. Persze itt voltak olyan más lehetőségek és adottságok is, amikre alapozni lehetett eltérő típusú boldogulási utakat. Mindazonáltal a mezőgazdasági átalakulásnak itt egy a kapitalizmus

¹⁵² A tisztségét 1996–2003 között betöltő falugazdász információja.

¹⁵³ A mezőgazdaságról szólva meg kell említeni az erdőgazdaság helyzetét is, mivel a falu határában a használt terület 64 százaléka erdő. Ezen két állami erdőgazdaság illetve kisebb részben magántulajdonosok osztoznak.

irányába erősebben mutató, vállalkozásokra alapozott helyi változata valósult meg. A mezőgazdasági termelés már tényleg csak néhány családnak biztosítja a megélhetését, a vidék eltartóképessége itt más formában, más keretek között jelenik meg, inkább az iparra és a szolgáltatási szektorra alapozódik a megélhetés.

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a helyben nagyon jellemző, önálló boldogulási utak megtalálásában, kiépítésében milyen erőforrásokat használtak fel a tarjányiak.

4.3.3 A vállalkozók erőforrásai

4.3.3.1 *Meglévő szakismeretek, szakmai tudás*

Az önállósodás egyik jellegzetessége Tarjányban, hogy a megszerzett tudás és képességek más keretek közötti felhasználásán alapszik. A vállalkozások indításához meglévő tudás, szakismeret eredete pedig részben a német származással is kapcsolatba állítható, ahogy azt az iskoláztatás kapcsán már említettük is. Attól függetlenül, hogy az adatok nem támasztják alá a század második felében felgyorsuló modernizáció életforma-átalakító és asszimiláló hatásainak etnikus magyarázatát (azt, tudniillik, hogy a svábok nagyobb arányban éltek az iskoláztatás lehetőségével a történelmi tapasztalatokból leszűrt tanulság okán), az mindenesetre tény, hogy a megnyíló iskoláztatási lehetőségekben a svábok egy másfajta, kevésbé veszélyes tőkeakkumuláció lehetőségét ismerték fel és éltek vele. A tudástőke, az intézményesített kulturális tőke (Bourdieu 2006) felhalmozása erőteljesen megindult a hatvanas évektől kezdve Tarjányban.

Bár, mint korábban említettük, a település a régmúltban semmilyen szakmai specializációval nem vett részt a táji munkamegosztásban, ám az utóbbi néhány évtizedben bizonyos szakmák mégis gyakoribbá, mondhatni jellegzetessé váltak Tarjányban. Ilyen az ács, később az asztalos, az autószerelő, általában a gépészeti szakismeretet kívánó foglalkozások. Megjelenésük és népszerűvé válásuk a közelben elérhető iskolák kínálatával és a tatabányai ipari üzemek keresletével magyarázható, továbbá a lehetőségekhez igazított családi stratégiákkal. Általános elvárás volt, hogy a fiúknak illett valamilyen, a közeli ipari centrumban jól kamatoztatható szakmát kitanulniuk, a hetvenes-nyolcvanas években

középiskolába kerülő generációnál pedig nem ritka, hogy a szakmai képzés mellé a férfiak is érettségit szereztek, esetleg érettségi után tanultak ki valamilyen szakmát. A kutatás idején hét-nyolc asztalos vállalkozás és négy autószerelő működött Tarjánban,¹⁵⁴ de akadt olyan vállalkozó is, aki gépészmérnöki ismereteit autóalkatrész-kereskedelemben hasznosította.

A következőkben bemutatott vállalkozói portrék a másodállásból, illetve a szocializmus-kori teljes önállósodásból indulókkal, végül a rendszerváltás után vállalkozói pályára lépőkkel ismertetnek meg. Közös sajátosságuk e szereplőknek, hogy az iskoláztatással megszerzett tudás, szakképzés kiindulópontját jelentette a vállalkozásoknak. A vállalkozástörténetek – elsősorban a másodállást választók és a korai indulók esetében – az életutak határozott finalitását is reprezentálják,¹⁵⁵ annál is inkább, mert aki néhány évvel már a rendszerváltás előtt, jellemzően a nyolcvanas évek második felében elindult, az a változás után sem hagyott fel vállalkozói karrierjével. Előfordult, hogy valaki váltott, más területen kezdett vállalkozásba, esetleg új szakmát is kitanult ennek érdekében, de az önálló tevékenységre alapozott szocializmus kori másodállás majd minden esetben a vállalkozói indulás kiindulópontja lett.

Így volt ezzel *András* is,¹⁵⁶ aki autószerelő és közlekedésgépészeti technikus végzettségeivel dolgozott 1978-tól a Héregi Haladás Tsz-nél, ami ekkor már magába olvasztotta a tarjáni szövetkezetet is. Közel 20 éves szövetkezeti pályafutása alatt sokféle munkakörben dolgozott: volt gépkocsivezető, szerelő a javító részlegnél és raktárvezető. Főállása mellett azonban – gépekhez értő ember lévén – hamarosan autószerelésbe kezdett otthon, háza udvarán, így jobban tudta kamatoztatni megszerzett szakmai ismereteit. A kilencvenes évek elején, amikor napirendre került a (föld)tulajdon-rendeztetés, az addigra már Gyermelyhez tartozó szövetkezetben elérte pályafutása csúcsát azzal, hogy kinevezték a

¹⁵⁴ Egészen pontosan az egyik autószerelő Tardoson, apósa volt műhelyében dolgozott, de Tarjánban élt.

¹⁵⁵ Kuczi Tibor így ír erről: „Az életpályának határozott finalitása van; a történetek olyan sorozatából áll, amely jól kivehető vonalban fut a vállalkozás megalapítása felé.” (Kuczi 2000: 127)

¹⁵⁶ Mivel egy korábbi cikkben (Schwarcz 2005), ahol részletesen bemutattam az említett vállalkozó karrierjét, András névre kereszteltem adatközlőmet, ezzel is őrizve anonimitását, az intertextualitás jegyében megtartom ezt a kitalált nevet. A vállalkozói esetek, életutak bemutatásánál, a könnyebb érthetőség érdekében, át is térek a kitalált nevek használatára, s azért, hogy az olvasókat megóvjam a teljes összezavarodástól, ebben a fejezetben felhagyok korábbi idézési technikámmal, vagyis a kezdőbetűk, nem és születési év megadásával. A főszövegből majd minden esetben kiderülnek ezek az adatok, mint ahogy reményeim szerint az is, hogy éppen melyik bemutatott vállalkozótól idézek szó szerint. E módszertanilag nem túl elegáns megoldásra késztet az is, hogy a vállalkozói teljesítmények meglehetősen szenzitív témának bizonyulnak Tarjánban. Bár a boldogulás elfogadott közösségi norma, de senki nem szereti ennek mértékét hangsúlyozni vagy akár hangoztatni. A vállalkozók anonimitása megőrzésének ezzel a vélhetően hatékonyabb módjával igyekszem tiszteletben tartani mindazok érzéseit, akik segítségemre voltak azzal, hogy megosztották velem életük és karrierjük történetét.

visszaönállósított tarjáni szövetkezet vezetőjének. Miután sikeresen levezényelte a földtulajdon-rendezeit a faluban és közben magának is sikerült – nem túl jelentős nagyságú – földtulajdont szereznie, válaszut elé került. A gyermelyi vezetőség már nem tartott rá igényt, sőt látva az önálló gazdálkodói lét megteremtése irányába tett lépéseit, még vetélytársat is láttak benne. András ugyanis hamar felismerte, hogy vezetői karrierje nem lesz hosszú életű, ezért is kezdett földet vásárolni magának. Úgy gondolta, valamire lépnie kell, pusztán az otthoni autószerelésből nem tudná eltartani a családját, ha a gyermelyiek idővel megválnak tőle. Bár ez volt a tanult szakmája, a mezőgazdaságban eltöltött közel húsz év nem múlt el nyomtalanul, s az új lehetőségek tagadhatatlanul felvillanyozták, ezért inkább a gazdálkodás körülményeinek megteremtésébe kezdett el tudatosan tőkét fektetni. A saját szavaival ezt így mesélte el:

„Volt egy másodállásom, ami javítás volt, de volt belőle max. 2,5 milliós árbevételem, amiből tudod, hogy igazán egy családot sem tudsz fenntartani normál szinten. Nem volt más választás, valamit csinálni kellett. Ezzel foglalkoztam '78 óta. Az független, hogy gépészeti szinten csináltam először, de úgy azért közvetlen mindig ott voltam a mezőgazdaságban.”

Ameddig lehetett, megtartotta állását a már részvénytársasággá alakult korábbi szövetkezetnél, párhuzamosan építgette magángazdálkodói útját is, miközben az autószerelést is megtartotta 'vésztartalékként'. Mire valóban bekövetkezett az a pillanat, hogy ott kellett hagynia Gyermelyt, addigra már állt olyan biztos alapokon a gazdaság, hogy visszavonulhatott oda. Idővel aztán a családi gazdasággá vált mezőgazdasági üzem munkaerőigénye teljesen kiszorította az autószerelést mint jövedelemforrást és tevékenységet, de gépészeti ismereteit azért a szántóföldi növénytermesztésre szakosodó, gépesített gazdaságának gépei, eszközei szerelésében, karbantartásában a mai napig hasznosítani tudja.

Róbert (1961) szintén általános gépésztechnikusi végzettséggel egy építőipari cégnél dolgozott a rendszerváltás előtt, részlegvezető, építésvezető volt, de már a késő nyolcvanas években kereste az önállósodás és családja jobb megélhetése biztosításának lehetőségét. Ezért másodállásban gépjárműoktatóként dolgozott, ami természetesen jobban passzolt eredeti végzettségéhez, mint az építőipar, aminek a gépészeti részéhez persze értett, a többibe meg beletanult. Közben a feleségének létrehozta egy fagyizót a közeli kisváros strandján, és 1989-ben megnyitotta első autóalkatrész boltját háza garázsában, majd három évvel később

Tatabányán egy újabbat, s nem sokkal később a harmadikat is. Munkahelyén 1993-ban számolt le, és ekkortájt hagyott fel az oktatással is. Addigra már működött a három bolt, a fagyizó, ezért fel merték vállalni a teljes önállósodást. Néhány évvel később, ahogy Tarjánban, és az országban másfele is, beindult a rendezvény-élet, azaz egyre-másra szervezték mindenütt a falunapokat és egyéb rendezvényeket, fesztiválokat, a fagyizót felváltotta a vendéglátásnak egy lényegesen kényelmesebb ágára a család: olcsón, használt rendezvénysátrat vettek Németországban, és annak bérbeadásával kezdtek foglalkozni. A kétezres évekre az autóalkatrész piac telítődött Tatabányán, ezért az ottani, bérleményekben működő boltokat Róbert bezárta, azóta csak Tarjánra koncentrált vállalkozása fejlesztésében. 2008-ban autómosó építését vette tervbe a boltja mellett megvásárolt területen, a rajta lévő épületet pedig üzletházként szeretné hasznosítani. Azt akkor még nem döntötte el, hogy milyen üzletet nyisson, de mindenképpen olyan dolgot szeretne elkezdni, ami még nincs, ami még hiányzik a faluból. Róbertet mindig az hajtja, hogy valami újat hozzon létre, ezért sok mindenbe belefogott már élete során, de eredeti 'szerelme' a gépek, autók iránt megmaradt, ennek köszönhetően választott annak idején iskolát és az autóalkatrész-kereskedelemben is ezért kezdett bele, ami mai napig a vállalkozás fő irányát jelenti.

A falu eddigi két *polgármesterének*¹⁵⁷ élettörténete is beleillik ebbe a mintába. Egyikük érettségi után villamossági műszerész lett és a Volánhoz került, de már a hetvenes évek közepén kiváltotta az önálló iparendélyt és másodállásban egy kis autóvillamossági szerelőműhelyt indított, hogy a családalapítás és házépítés kiadásait fedezni tudja. Másodállását később is megtartotta, s mivel főállásában lehetősége nyílt a folyamatos szakmai fejlődésre, ki is használta ezeket a lehetőségeket, mindig minden új technológiát, eljárást megtanult, s ezeket otthon is kamatoztatta. Műhelyét 1986 táján számolta fel, mert úgy kalkulálta, hogy az ő mérete mellett nem éri meg fenntartani azt, s főállását nem akarta otthagyni. Az is belejárt a döntésébe, hogy lehetősége nyílt továbbra is 'maszekolnia' egy volt osztálytársa műhelyében, így a másodállás nyújtotta pluszjövedelemtől nem kellett lemondania, viszont nem is kellett a fejlődés, az ügyfélkör megtartása érdekében a családi költségvetést is megnyirbáló beruházásokat végeznie. A rendszerváltás idején aztán bekapcsolódott a közéletbe, az akkor alakult Baráti Kör befolyásos tagja, majd vezetője lett.

¹⁵⁷ A polgármesterek esetében közéleti szerepvállalásuk szerves része élettörténetüknek és vállalkozói karrierjüknek, ezért annak említésétől nem tudok eltekinteni, ugyanakkor tisztában vagyok vele, hogy tisztségük említése által anonimitásuk sérül. Csak bízhatok abban, hogy közszereplőként „tűrképességük” nagyobb.

Ez a közéleti szerepvállalás vezetett el egy ciklusnyi képviselőtestületi tagság után a polgármesteri tisztséghez. A másodállással csak a kilencvenes évek közepe táján hagyott fel, a közéleti munka szorította ki életéből. Bár belőle nem lett főállású vállalkozó, alkalmazottként került a polgármesteri székbe, ráadásul műhelyét éppen abban a mondhatni 'kritikus' pillanatban számolta fel, amikor sokan mások éppen elindultak a megnyíló lehetőségek hatására, ezért életútját értelmezhetnénk úgy is, hogy pont az utolsó nagy ugrástól, az önállóvá válás utolsó nagy lépésétől rémült meg. Ám inkább úgy vélem, hogy a vállalkozói létnél nem kevésbé kihívásokkal teli közéleti aktivitásra cserélte fel önálló karrierjét, ahol szintén jól kamatoztathatta szervezői, irányítói, döntéshozatali képességeit, s végül is egy vállalkozó falu sikeres polgármestere lett.

A *másik polgármester* tévéműszerész-technikus alapképzettséggel már rögtön a sorkatonai szolgálat után kiváltotta az engedélyét és másodállásban, otthoni munkaként is végezte a tévészerelést. Hamarosan, egy csábító külföldi munkalehetőség reményében azonban főállásban búcsút mondott a tévékészülékeknek, és átnyergelt az olajégők szerelésére, persze úgy hogy közben megszerezte az ehhez szükséges képzettséget is. Ezzel az ismerettel egy idő múlva a gyermelyi téésznél kötött ki, ahol szinte gmk formában, már a hetvenes évek közepén-végén önálló szervizt nyithatott-vezethetett.

„Akkor a gyermelyi tésztagyár... az egy olyan exponált dolog volt, hogyha az megáll fűtés nélkül, ott beragad a nokedli, és akkor azt piszkálhatják hetekig, tetszik tudni, hogyha ott valami gond van... És a Béla bácsi odavett, és én éjjel-nappal kéznél voltam. Hívtak engem ott éjjel kettőkor is, javítottam a téesz valamennyi olajégőjét, úgy az irodai fűtéset meg minden, és kifelé is dolgoztam.”

Az akkori vezetés felismerte vezetői tehetségét és veleszületett vállalkozói képességeit, ezért amikor a műanyagipari részleg már a csőd szélén állt, a nyolcvanas évek elején megkérték annak a vezetésére. Újabb tanfolyam és vezetői sikerek következtek, de természetesen a televízió-javítás otthoni munkában ekkor is megmaradt, csak már kiegészült az időközben szerzett másik szakma okán olajégő-szereléssel is. Amikor aztán 1983 tájékán egy újabb gazdaságpolitikai fordulatnak köszönhetően az állam ismét dotálni kezdte a szarvasmarhatartást, a szövetkezet a hajdani tehenészeti telep helyén indított műanyagüzemet felszámolta és ismét marhatartásba kezdett az épületekben, a későbbi polgármester a teljes önállósodás

mellett döntött. Saját háza alagsorában folytatta tovább a műanyag-fröccsöntést, átvéve a téésznél vezetése alatt dolgozó közel tíz embert és korábbi üzleti partnereit. Polgármester már önálló vállalkozóból lett, de a sors keze vagy az életút finalitása, hogy éppen eredeti szakmájának, a tévéműszerészetnek is köszönheti megválasztását. Akkor már tanácstagként a közéletben is tevékenykedő elismert 'maszek' tévészerelőként ugyanis őt kérték fel (vagy maga vállalta fel – ez ma már az emlékezet homályába vész –) a nyolcvanas évtized utolsó éveiben induló, lakossági összefogásból létrehozott kábeltelevízió-hálózat kiépítésének megszervezésére. Ennek kapcsán a lakosság széles rétege megismerhette agilitását, jó szervezőkészségét, ezért viszonylag könnyen, nem túl heves küzdelemben sikerült megszereznie a széket. Első polgármesteri ciklusa alatt még megtartotta háza alagsorában az időközben már két géppel üzemelő műanyag-üzemet, ám amikor másodjára is az indulás mellett döntött, felszámolta vállalkozását. A tévészereléssel is felhagyott, ám emberbaráti alapon még polgármesterként is javította a sérült gyerekek tarjáni bentlakásos otthonának olajkazanjait.

Ebben az életútban a számtalan szakma bizonyította folyamatos tanulás igénye,¹⁵⁸ valamint a megtanult ismeretek kamatoztatásának képessége a boldogulás érdekében éppúgy jelen vannak, mint az erős vállalkozói, önálló hajlam, ami a cipésmester édesapától kapott egyik örökségként is értelmezhető. A polgármester esete annyiban különleges, hogy a korai indulók egyike, vagyis olyan szereplő, aki már a rendszerváltás előtt is főállásban vállalkozó volt. Rajta kívül vannak még Tarjában néhányan, akiknek a szocializmus utolsó éveire, évtizedére nyúlik vissza indulásuk.

Sándor is tanult szakmájában lett vállalkozó, hentesként már a nyolcvanas évek legelején – a korszak részleges önállósodási lehetőségével élve – szerződéses formában húsboltot és élelmiszerboltot üzemeltetett Tatabányán, de „visszavágyott” falujába, ezért amikor üresedés volt az egyik boltban, élt a kínálkozó lehetőséggel, és otthon megnyitotta első húsboltját. 1984-ben még a keretgazdálkodás szabályai miatt ezt kijárni nem is volt olyan egyszerű, kezdetben csak a kereten kívüli termékekkel (belsőségek, baromfi, birka, kecske stb.) foglalkozhatott. Már ekkor egy húsfeldolgozó tervével 'házalt' a különféle hatóságoknál, de egy pártfogóra volt szüksége, aki az illetékes minisztériumnál segített kijárni a dolgokat. A következő év végén nyitották a feldolgozó üzemet, egy év múlva pedig már az új gazdasági

¹⁵⁸ Ezt ő maga így fogalmazza meg sommásan: „Szakma nélkül nem lehet semmit csinálni.”

törvényeknek köszönhetően kft.-vé alakulhattak, profiljuk élőállat-feldolgozás és mezőgazdaság lett. A rendszerváltás hajnalán már egy 40 fős kisüzemként működtek. A szövetkezeti átalakuláskor Héregen megvásárolták a már üres tehenészeti telepet és marhatartásba kezdtek, a földtulajdon-rendezéskor pedig a viszonylag sok kárpótlási jegyükön földet vettek Tarján, Héreg és Bajna határában. Földterületeiket később is igyekeztek fokozatosan növelni, béreltek és vásároltak is hozzá, közel 100 hektáron csak legeltettek, és jó másfélszer ekkora területet szántóként műveltek. A cél az volt, hogy a teljes termékpályát lefedjék a saját nevelésű élőállattól¹⁵⁹ a házias recepteken alapuló húskészítmények előállításáig és saját bolthálózatukban való forgalmazásáig – igaz, állatok közül csak marhát tartottak, a sertést mindig is felvásárolták. Szereztek engedélyt kisvágóhídra, és házuk udvarán, a feldolgozó mellett vágásba kezdtek. Közben építették bolthálózatukat, a kétezres évek elején már 18 húsboltjuk működött, ezek némelyike más élelmiszert is forgalmazott. Boltokat elsősorban Budapesten, Komárom-Esztergom és Fejér megyében nyitottak, de közel 200 boltba szállították saját márkanéves húsárújukat. A cég fejlődése egészen a kétezres évek elejéig szinte töretlen volt, olyannyira, hogy fénykorában több mint 200 embernek adott munkát, már Tatabányáról és a környező falvakból is jártak hozzájuk dolgozni. 2003-ban viszont már csak 140 főt foglalkoztattak, ebből kilencet a mezőgazdaságban, a többi alkalmazott a húsfeldolgozásban és értékesítésben dolgozott. Az EU-csatlakozással válaszüst elé kerültek, mert a szigorodó higiéniai, környezetvédelmi előírások és a falu rosszallása miatt is új, külső területen felépített vágóhídra lett volna szükségük, és végül ezt a beruházást már nem vállalták fel. A foglalkoztatástól kezdve a környezetvédelmen keresztül egészen az élelmiszerbiztonság területét érintő állandóan változó szabályozások, a piac kiszámíthatatlansága (mint például a kergemarha kór a kilencvenes években) akár a beszállítói, akár a felvásárlói vagy vásárlói oldalt nézve, mind-mind annak a tanulságnak a levonására készítették őket, hogy jelen körülmények között hosszabb távra nem lehet előre tervezni. Ahhoz viszont túl költséges lett volna egy vágóhíd, hogy biztos jövőkép nélkül belevágjanak, ezért felhagytak a vágással, ettől kezdve felvásárolták a húst és csak a feldolgozásra koncentráltak. Persze ezzel a telephely gondjuk még nem oldódott meg, először Terebezd puszta ötlete vetődött fel, így Tarjánban maradhattak volna, végül élve egy

¹⁵⁹ A szántóföldi növénytermesztés termékeit (jellemzően búzát és kukoricát) felvásárlói szerződések keretében értékesítették.

kedvezményes ajánlattal 2005-ben Tatabányára költöztették húsüzemüket s így elvitték nem kevés iparüzési adójukat is a faluból.

Bár a történet illetően fordulata Tarján szempontjából nem kedvező, de az egyéni életút felől nézve még a profilszűkítés ellenére is ez az egyik, ha nem a legsikeresebb vállalkozástörténet Tarjánban. Sándor egész életében a húsiparban dolgozott, minden itt felhalmozott tudását, ismeretét, és mint láttuk kapcsolatait is sikerrel használta fel vállalkozása felvirágoztatására, és a folyton változó gazdasági környezethez jól alkalmazkodva mindig megtalálta a fejlődéshez, továbblépéshez szükséges megoldásokat. A kétezres évek közepének időleges nehézségeit maga mögött tudva Tatabányán már egy korszerű húsfeldolgozó üzemet hozott létre, ami az európai és az amerikai normáknak is megfelel, újra bővítették a létszámot, ismét megközelítőleg 200 embernek adtak munkát, s bár bolthálózatuk is szűkült, de még mindig 13 márkaboltot tartottak fent. Időközben Sándor borászkodásba kezdett, létrehozott egy kis borfeldolgozót, és a vendéglátásba is bekapcsolódott, utóbbi két tevékenységet falujában végzi. A nehézségekre adott válasza klasszikusnak tekinthető, a több lábon állást választotta, befektetéseit immáron több gazdasági terület között megosztva tőkéjét nem szétforgácsolja, hanem a pluriaktivitással éppen a jövedelemszerzési (esetében profit-szerzési) lehetőségeit bővíti.

Hasonlóan tette ezt egy másik korai induló, *Mihály* (1963) is, aki hivatalosan 1986-ban önállósodott, de azt mondja magáról, hogy furcsa módon a határőrségénél teljesített sorkatonai szolgálata alatt kezdte vállalkozói karrierjét, ahol a tiszti kocsmá üzemeltetését bízták rá néhány héttel a bevonulása után.

„Hát ez így volt, mert mindig egy katona csinálta ezt és akkor pont azt leszerelték vagy valami ilyesmi volt, és akkor volt egy rendezvény, ahol én dolgoztam és mondták, hogy nem is engednek el. Nem kellett katonai esküt tennem, nem kellett semmit se csinálni. Adtak két pár kimenő ruhát, papírt, és akkor én csináltam végig. Adtak egy összeg pénzt és akkor azt nekem kellett forgatni. Én mentem áruért, én tartottam rendben az üzletet. És akkor 18 éves voltam.”

Leszerelése után még öt évet dolgozott felszolgálóként, majd önállósodott, vendéglátással kezdett foglalkozni, de hamarosan a kereskedelem területére is kiterjesztette érdekltségeit. A kezdeti években sorra nyitotta a kocsmákat és élelmiszerboltokat Tarjánban és Gyermelyen, egészen pontosan egy kocsmát, egy hétvégi diszkót, egy erdei csárdát, valamint összesen hat

boltot, többségében élelmiszerboltokat üzemeltetett. Amikor a kilencvenes évek második felében már úgy érezte, hogy lehetőségei a vendéglátásban és a kereskedelemben is kezdenek beszűkülni, azaz egyre több konkurens jelent meg a piacon: váltott. A boltok többségét szerződéses üzemeltetésben kiadta másoknak, majd vásárolt két kamiont és fuvarozásba kezdett. Jelenleg 17 autója szállít közúton Európa-szerte. 2004-ben megvásárolta a falu közepén elhagyatottan álló benzinkutat is, újraindította és megfelelő üzletpolitikával azt is jövedelmező üzletté tette.

Az önálló hagyományt valójában ő is 'otthonról hozta', hiszen édesapja sosem lépett be a szövetkezetbe, s bár a földjeit elvették, így munkahelyre kényszerült, de az állattartást soha nem adta fel, sertést és marhát is tartott háznál, ötöt-hatot mindegyikből, de ebben az időben húsz állatnál soha nem volt több. A sertéseket eladták felvásárlóknak vagy magánvevőknek, a tehének tejét és szaporulatát egyaránt értékesítették. A szövetkezetek átalakulása idején, mivel potom pénzért lehetett állatot vásárolni, gyorsan felszaporodott a marhaállomány (sertéssel ekkor már nem foglalkoztak), egy időben elérték a háromszáz állatlétszámot is, ez csak a tejhaszon szempontjából is komoly bevételhez juttatta őket. Később az állatjóléti és állategészségügyi előírások változása miatt lecsökkentették az állatok számát ötven alá, mert így nem olyan szigorúak az előírások, valamint a tej értékesítésével is felhagytak, ahogy megszűntek a kedvező átvételi lehetőségek. Nemcsak az állatállomány miatt kezdett a földárveréseken tudatosan földet vásárolni, megvett mindent, ami másnak nem kellett, mert üzletet látott a földben. 2009-ben közel 500 hektárt műveltek, aminek többsége már saját tulajdonuk, a területek egy része erdő, van amit legeltetésre használnak és van amit csak rendben tartanak, s mivel Tarján egész területe Natura 2000 területnek számít, ezért a földekért járó támogatás is magasabb összegű. A szántóföldi művelést teljesen gépesítették, feladatai összesen két alkalmazottat kívánnak, további 23 ember a családi vállalkozás egyéb területein dolgozik.

Mihály élettörténete sajátos kombinációja a szocializmus kori másodállásból kinövő és a már akkor a – korlátozott lehetőségek között – teljes önállóságot választó vállalkozók imént bemutatott eseteinek. Ő a családi második gazdaságba nevelődött bele, ami ráadásul esetükben éppen a mezőgazdasághoz kapcsolódott, így szinte természetes volt számára, hogy jövedelemkiegészítési céllal az emberek főállásuk mellett valami mással is foglalkoznak otthoni keretek

között. Ám a nyolcvanas évek második felében, nem lévén lehetősége még a családi kisüzemet továbbfejleszteni, inkább saját szakmáját véve alapul kezdett önálló tevékenységbe.

Mihály üzletpolitikája, hogy mindent megvesz, ami mások szemében értéktelen és igyekszik felvirágoztatni, vagy legalább az elérhető legnagyobb nyereséget kihozni belőle. Így volt ez az élelmiszerboltoktól kezdve a földeken keresztül a benzinkútig mindennel. Másik jellemző tulajdonsága, hogy igazi profitorientált vállalkozói szemlélettel mindennel csak addig foglalkozik, ameddig az elfogadható hasznot hajt, és nem ózdkodik a gyors, és esetenként merész váltásoktól sem. Így lett hajdani vendéglátósból vegyes profilú vállalkozói birodalmat működtető üzletember.

Ferenc szintén a vendéglátásból indult, és ő is gebines 'félönállóként' kezdett, amikor 1979-től kezdve a helyi ÁFÉSZ tulajdonú kocsma üzemeltetését vállalta fel feleségével. AZ ő esetükben sem volt másodállás, hanem a főállásukban próbálták meg vállalkozói szemlélettel előbbre jutni, és ez az igyekezetük vezette át őket a rendszerváltás utáni valódi vállalkozói létbe. Teljes önállósodásuk éppen a rendszerváltás éveire esett, hiszen 1989-ben fogtak bele a már saját tulajdonú éttermük kialakításába (területvásárlás, építkezés, engedélyeztetés), amit aztán 1991 év elején nyitottak meg, s ma már a falu legnagyobb, panzióval kiegészített éttermét vezetik.

A szocializmusban született vállalkozói karrierek esetei azt példázzák, hogy az eredeti szakmaválasztással megszerzett tudás, ismeret bázisán indított vállalkozások a racionális gazdasági magatartás eszméje és gyakorlata miatt a megváltozott gazdasági feltételek közepette is sikerre vihetők. Ellenben az új körülmények közepette is egyre többen indítottak vállalkozást, és az adatok tanúsága szerint működtetni is képesek azt.

Zoltán középfokú vegyipari végzettséggel egy alumínium ofszetlemezeket (is) gyártó tatabányai ipari szövetkezetnél dolgozott, annak is a fejlesztő részlegénél, az önállósodásra csak a rendszerváltás után gondolt már, amikor gyakorlatilag munka nélkül maradt. A szövetkezet egyetlen nyereséges ágazatánál dolgozva az új idők új lehetőségeitől fellelkesedve azt gondolták kollégáival, hogy részesedhetnének a bevételből, aminek java részét az ő csapatuk termelte meg, ezért, hogy nyomást gyakoroljanak munkáltatójukra, az egész részleg kilépett, és közösen alapítottak egy céget. Ám annyi tőkékük nem volt, hogy gépeket, technológiát vásároljanak, hiába volt náluk a szellemi tőke, a termeléshez szükséges eszközök, gépek a szövetkezetnél maradtak. Abban is hiába reménykedtek, hogy anyacégük

„visszahívja” őket, és mint a szellemi tőkét birtokló vállalkozással ettől kezdve üzleti partnerként szerződik velük. Ehelyett a szövetkezet egyenként csábította vissza volt dolgozóit. Közben az átalakulás és tulajdonnevesítés is lezajlott a szövetkezetnél, s mivel ők önként hagyták el azt, csak jelképes összegben részesedhettek az üzletrész-tulajdonból. Így anyagi tőke és munka híján újonnan alapított cégük néhány hónapnyi vegetálás után felbomlott, Zoltán pedig egy nyíregyházi, szintén nyomdaipari – az ofszet eljáráshoz szükséges gumikendők gyártásával foglalkozó – cég kereskedelmi vezetője lett. Valójában erre a munkahelyére az akkor már tervezett saját vállalkozásához szánt ugródeszkeként tekintett, ahol új ismeretekre és kapcsolatokra tehet szert. Rövid idő múlva, egészen pontosan 1992-ben ugyanis megalapították nyomdaipari kellékek külkereskedelmével foglalkozó saját családi vállalkozásukat. Idővel tevékenységüket két kft.-be szervezték, az egyik gumikendőt importál meg festékeket (a gumikendőket méretre vágják és csomagolják is), a másik pedig az ofszetlemezt és az ehhez kapcsolódó vegyszereket. A cégek telephelye időközben Tatabányára került, és bár a foglalkoztatottak száma nem jelentős, a két cég piaci részesedése annál inkább, a hazai nyomdaipar „jelentős részét” ma már ők látják el alapanyagokkal. Zoltánék indulásában egyértelműen a munkahelyen felhalmozott szakmai ismeret és kapcsolatháló játszott kiemelten fontos szerepet, ahogy ezt a feleség is elismeri:

„De volt egy roppant nagy tőkéje, ez a roppant nagy tőke pedig az ismeretanyaga, egyrészt a nyomdaiparral, az egész nyomdaiparral, másrészt az alumínium ofszetlemez gyártással. Mert hogy meggyőződésem, hogy kereskedni is csak olyan termékkel lehet, amit ismer az ember. (...) Ugye akkor, hogy ki honnan mit vásárol, azért a személyes kapcsolatok,... meg azért ez a mai napig is így van. Tehát a személyes kapcsolatok, a bizalom, az nagyon számít.”

Persze a vállalkozás sikerre viteléhez az is kellett, hogy ezt a meglévő tőkét megfelelőképpen tudják használni, hiszen nem lett Zoltán minden kollégájából sikeres importőr. Szerencséjük is volt, korai indulók lévén még egy olyan időszakban kezdhették el építgetni cégüket, amikor a gazdasági jogszabályok is kedvezőbbek voltak és lehetővé tették, hogy viszonylag kis anyagi befektetéssel indítsanak el egy külkereskedelmi vállalkozást. Az is a kezükre játszott, hogy Zoltán korábbi munkahelye, Magyarország egyetlen ofszetlemez-gyártó cége időközben tönkrement, s ezzel itthon megszűnt a gyártás.

Zsolték útja valamivel küzdelmesebben alakult a sikerig, így meséli el történetüket a feleség:

„Hát akkor két évig otthon volt, de nem volt így munkája. Próbált itt meg ott találni, de átmeneti munkák lettek, igazán nem helyezkedett el, hanem gépésztechnikusi végzettsége volt, és itt a rendszerváltás tájkán sok ilyen kistraktor került be a faluba. Akkor kiderült, hogy ő az egyetlen, aki ért ezekhez. Akkor ezeket elkezdte javíthatni, de ilyen aprópénzes munkák [voltak] ezek. Akkor ezeket javíthatta, abból volt egy kis bevételünk, meg én elkezdtem idegenvezetéssel foglalkozni, és mivel volt buszjogosítványa, akkor kitaláltuk, hogy (...) vettünk egy ilyen kisbuszt, egy mikrobuszt, hétszemélyeset, nagyon öreg. És akkor elmentünk idegenvezetősdit játszani, ő volt a sofőr én meg az idegenvezető. Aztán ez odáig fajult, hogy '97-ben kiváltotta ő is az engedélyt erre....”

Zsolték vállalkozástörténetében az életút finalitása – azaz a vállalkozói lét irányába mutató döntések sora – és a kreativitás – meglévő tőkéjüket, jelen esetben tudásukat, nem a megszokott keretek között, hanem valami új módon, új rendszerbe ágyazva hasznosítják – egyaránt jól felismerhető. Zsolt nem a turisztikai vállalkozás kedvéért vizsgázott buszvezetésből, mint ahogy egyébként külkereskedő végzettségét idővel tanári pályára cserélő felesége sem azért kezdett idegenvezetéssel foglalkozni, mert ebből akartak megélni. Ám amikor a körülmények úgy alakultak, a háztartás érdekében ’bevetették’ meglévő tudásukat és azok felhasználásával valami újat hoztak létre.

Az utóbbi két eset jó példája annak, hogy Tarjában (is) többen feltehetőleg kényszerűségből, munkahelyük elvesztése okán, és többnyire csak az önfoglalkoztatást megoldó vagy mikro-vállalkozást indítottak, ám szintén a racionális gazdasági magatartás egy közvetett bizonyítékának tekinthető, hogy ezeket a vállalkozásokat képesek voltak fenntartani, működtetni. A vállalkozásokat vizsgáló szociológiai irodalom ugyanakkor kiemeli azt, hogy Magyarországon, eltérően a nyugat-európai tapasztalatoktól, magas a belépési küszöb, ezért inkább az iskolázottabb, több szakmai tapasztalattal rendelkező indulóknak van nagyobb esélye a vállalkozói körbe bekerülniük. A munkanélküliség által jobban sújtott, alacsony iskolázottságú és kedvezőtlen munkaerő-pozíciójú embereknek kisebb az esélyük a vállalkozóvá váláshoz. Az ilyen előzetes szelekció eredménye, hogy nálunk a megszűnési arány is alacsonyabb. A hazai gazdaság tehát nehezebben engedi be a vállalkozókat a piacra és

ezzel biztosítja, hogy a bekerülők nagyobb valószínűséggel bent maradhassanak (Kuczi 2000: 26–28). Figyelembe véve ezeket az eredményeket, úgy vélem, ez még inkább aláhúzza a meglévő tudás, iskolai végzettség fontosságát, de továbbra is fenntartom, hogy a munkakultúra és a gazdasági habitus is fontos befolyásoló tényező a vállalkozások fenntartásában. Ennek példáit valamivel alább be is mutatom majd.

A rendszerváltás után indulók motivációit tekintve feltétlenül számolnunk kell a kényszervállalkozás jelensége mellett az imént már említett önmegerősítéssel is. Egy olyan lokális kultúrában, ahol az öngondoskodás és a racionális gazdálkodás társadalmi gyakorlatként jelenik meg, a vállalkozói minták települési szintű elterjedésének és húzóerejének valószínűségét nem kell különösebben magyarázni. A korai indulók pozitív példái pedig még inkább elősegítették azt, hogy a rendszerváltás után indulók számára az önálló vállalkozás indítása egy valós és reális alternatívaként jelenjen meg.

Attila (1967) ahhoz a generációhoz tartozik, amelyik életkorából adódóan már a rendszerváltás után indult, és életútja az imént mondottakat támasztja alá. Autószerelőnek tanult, leérettségizett, aztán a Volánnál kezdett el dolgozni, majd hamarosan jelentkezett repülőgép pilótának, de egy korábbi sérülése miatt nem felelt meg az orvosi vizsgálaton. Letöltötte rendes sorállományú katonaidejét (ami alatt harckocsi javítónak képezték ki) és 1989-ben, leszerelése után egy tatabányai autószerelő műhelyében kezdett dolgozni, egyidejűleg beiratkozott technikus képzésre is. 1994-ben indult önálló vállalkozóként, tardosi apósa átengedte neki korábbi lakatosműhelyét, amit aztán ő átalakíthatott saját igényei szerint. Azóta is Tardoson dolgozik egyedül, alkalmazottak nélkül, a szakképzési rendszer átalakítása óta pedig tanulókat sem szívesen fogad, mert a 18 éves fiatalokkal tapasztalatai szerint sokkal nehezebb megtaníttatni és megszerettetni a szakmát, nem akar küszködni velük. Úgy véli Tarjánban már van elég autószerelő, felesége családja miatt a tardosiak viszont könnyen befogadták, megszerették, ami fontos az ő szakmájában is.

„Az autójavítás bizalmi kérdés, legalábbis vidéken. Te odahozod az autót javítani, akár még a bukszádat is bennehagyod. Az autó is egy személyes tárgy, ha így nézzük, teljes mértékben. Teljesen jól működik, úgy veszem észre, hogy szeretnek. Tarjánból is járnak föl, Tatárol...”

Attila útja kacszkaringók nélkül, szinte egyenesen vezetett az önállósodás felé, számára nem volt kérdéses, hogy előbb-utóbb saját műhelyt nyit.

László is a fiatalabb, rendszerváltás után induló generáció tagja, az ő esete azonban annyiban különleges, hogy jelen körülmények között is a szocializmus időszakában jellemző boldogulási stratégiát választotta. Gyengeáramú villamosipari technikusként 1991 óta dolgozik munkahelyén, egy távközlési cégnél, ahol ma már a létesítési és hibaelhárítási csoportot vezeti, hét alkalmazott tartozik a kezei alá. Néhány éve azonban főállása mellett elkezdett „maszekolni”, általános villanszerelési munkákat vállalnak, valamint biztonságtechnikai és riasztó rendszerek szerelését végzik. Kezdetektől egy kollégájával dolgozik össze, eleinte két külön betéti társaságban bonyolították a hivatalos ügyeket, de néhány éve létrehoztak egy kft.-t az egyszerűség kedvéért. Jelenleg 5 alkalmazottjuk van, ettől kicsit könnyebb lett az életük, a fizikai munkát már nem nekik kell elvégezniük. László azt mondja, hogy a jelenlegi bizonytalan gazdasági helyzet miatt döntöttek a másodállás fejlesztése, azaz a kft.-vé alakulás mellett, ha esetleg elveszítenék az állásukat, legyen hová visszavonulniuk. Ez a megoldás a vállalkozás szempontjából egyfajta inkubációs időszakként is felfogható, másfelől a konstrukció elég rugalmas ahhoz, hogy sokféle helyzetet le tudjanak reagálni vele. Hogy László megteszi-e a teljes önállósodáshoz szükséges utolsó lépést, az még egyelőre a jövő titka.

4.3.3.2 Mentalitás, munkakultúra, mint erőforrás

Többször érveltem már amellet, hogy a svábként címkézett mentalitásnak mennyire fontos eleme a munkaközpontú életvezetés, a szorgalom és a takarékoság, valamint hogy maguk a svábok is csoportjellemzőik központi elemeinek tartják ezeket a tulajdonságokat. Azt is bemutattam, hogy mindezek, részben az együttélés hatására, egyfajta lokális ethosszá is váltak a faluban, s meg is jelennek – persze különféle kontextusokban – a legtöbb vállalkozástörténetben.

Tamás (1965) érettségi után, kissé tanácstalanul, hogy milyen irányba fordíthatná életét, elhelyezkedett ott, ahol apja is dolgozott: Tatabányán a bányavállalat fatelepének irodájában, ahol a beszerzésekkel foglalkozott, és itt hamar felkeltette az érdeklődését a szomszédos

asztalosműhely. Egyre többet járt át munka után, kis idő elteltével már szerszámokat is kézbe vett, és pusztán kedvtelésből elkezdett fuszni. Amikor a rendszerváltás után a bányának leáldozott, váltania kellett, így mesél erről:

„És akkor jött a rendszerváltás, tudni lehetett, hogy ennek vége, ennek a cégnek, hogy Szénbányák, ennek nincs jövője, be fog zárni. Akkor én elkezdtem itthon, a garázsban, kitoltam a papa Wartburgját, kipakoltam a tűzifát, betekertem egy százas égőt, betoltam egy gyalut és elkezdtem gyalulni, fűrni, faragni és szép lassan megtanultam az asztalos szakmát, mint egy ilyen hobbit.”

Nem jelentkezett munkanélkülinek se, pedig hivatalosan annak számított, ám addigra már volt kenyérkereső szakma a kezében: a lassanként, nem hivatalosan kitanult asztalosmesterég. Gond akkor adódott, amikor az önkormányzatnak vállalt munkáért számlát kértek tőle, a vállalkozói engedély kiváltásához viszont kellett volna a hivatalos iskolai végzettség. Ezért már családapaként jelentkezett szakmát tanulni, a tanárait viszont mind ismerte, mert az asztalosműhely, ahová átjárt annak idején, az iskola tanműhelye volt. Így végül csak vizsgát kellett tennie, hiszen mindenki tudta róla, mennyire érti a mesterségét. Eleinte Tamás mindenféle termékkel foglalkozott, ám idővel ráállt a boltbelsők építésére, ezzel sikerült cégét 10-12 fős, igen jelentős árbevételű kisvállalkozássá fejleszteni. A sikernek azonban ára van és volt: a rengeteg munka, a szünet nélküli tevékenykedés. Ismeri a falu sok vállalkozóját, és az ő helyzetükön, sorsukon, történetükön keresztül is azt látja, hogy a tarjáni sikerek mögött megfeszített munka, szorgalom, kötelességtudat áll, a munka iránti egyfajta alázat, annak mintegy morális kötelességként való felfogása, és a boldogulás iránti erős igény.

„Ez az úgymond jó mód, jólét, jó a háttér, mindenki azt látja, amikor nagy autód van, amikor nagy motorod van. Ezeket nem látják, hogy például az Istyunak, ő lett volna, aki itt parádézott volna, kerekezett volna, ő neki pénteken szólt a fater, hogy ki kell menni tárcsázni, és szombat reggel öt óráig tárcsázott kinn a földjeiken, szombaton lefeküdt aludni, hiába hívtam, délután ötkor kelt fel. Addig aludt, mert két napot egybe dolgozott, utána éjszaka, aztán mire idejött, már szólt a telefon, hogy nem tudom, hová kell mennie, mert ugye kamionozik is. Akkor azt kellett csinálnia. Ma meg ahelyett, hogy idejött volna, beteg lett a benzinkutas, ment a benzinkútra. Na, most ez az irigylésre méltó jólét. Ez a borzasztó sok pénz, hogy ezt így kell

csinálni. De mikor strandra megy, telefonálnak, hogy kiszöktek a marhák, akkor leteszi a törölközőt és megy estig a teheneket kergetni a rétre. És el tudom mondani ennek az asztalos verzióját is. Tehát a jólétnak az az oldala, amit senki nem lát. Hogy öt órákor kelek, ha tetszik, ha nem, hétvégén is, és este hatig-nyolcig megyek. Amikor szerelés van, egy héten kétszer-háromszor, akkor éjfélkor jövök, ott alszunk, másnap jövök meg és nincs választásom. Persze, evvel lehet pénzt keresni. Ebből lehet quadot venni, ebből lesz szép házam, autóm, ezért a plusz nyolc óráért. Sima nyolc órából nem lehet. És szerintem ez az emberek közti különbség, aki nyolc órát hajlandó, vagy aki hajlandó 16-ot is. Aki hajlandó 16-ot, az előrébb jut. És mindig folyamatosan itt kell lenni és a munkahelyen is úgy dolgozni. Én is azért jutottam el oda, ahova eljutottam, mert amikor azt mondták, hogy meg kell csinálni, akkor minden más nem érdekelt, akkor az érdekelt, hogy ezt meg kell csinálni. És ha azt mondták, hogy számold meg, hogy ebbe' a farakásban hány darab fa volt, akkor öt perc múlva jöttem, hogy 1221, a másik meg félóráig számolta, mert leült egy cigire, hogy úgysem látja senki. És akkor azért szóltak, hogy legyenek művezető és ez így épült fel és ebből lett a vállalkozás, mert amikor valamit mondanak, hogy csináld meg, akkor én arra figyelek, hogy az legyen kész, mert most az a dolgom,..."

Hasonlóan kemény munkáról, küzdelemtől számol be Zoltán felesége, Ágnes, vállalkozásuk kezdeti, kapcsolatépítési szakaszában, amikor a nyomdaipari termékek nagykereskedelmébe belevágó házaspárnak állandóan Európát kellett járnia, hogy megtalálják leendő partnereiket. Ágnes számára a legnagyobb nehézséget és lemondást az otthontól, gyerekektől való távollét jelentette.

„Fél Európát bejártuk, de csak a lemezgyárakat meg az autópályákat meg a nem tudom miket láttuk. És a fél életem azzal telt, hogy a telefonom a zsebemben, és mindig arra gondoltam, hogy otthon minden rendben.”

A racionális kalkulációt és a felhalmozásra törekvést mutatja, hogy sikereik érdekében a kezdeti építkezés szakaszában mindent feláldoznak a vállalkozásért: szabadidőt, szórakozást, pénzt, utóbbit rendszeresen a növekedés, a biztonságos működés megteremtése érdekében hasznosítják, ahelyett, hogy presztízsjavakra költenék. Ágnes így mesél erről:

„Az első évek után, amiután tényleg jó eredményeket értünk el, mindig a megtermelt eredményt, nyereséget visszaforgattuk a vállalkozásba. És ennek köszönhattuk azt, hogy mindig jobb kondíciókat tudtunk a vevőink felé biztosítani, és kialakult az, hogy a hazai nyomdaipar elég jelentős részét mi látjuk el alapanyagokkal.”

Általában nem jellemző a hivalkodó fogyasztás Tarjánban, bár a jólét leolvasható környezetük igényes kialakításáról. Inkább arra törekednek, hogy házaik, javaik kényelmes és célszerű otthonként szolgálják a családot. Itt egy újabb bolt nyitása, egy újabb üzletág elindítása talán még jobban kivívja a közösség gyarapodás központú szemlélete miatt az elismerést, mint egy esetleges látványos fogyasztási célú ’beruházás’. Természetesen a szép és – ami talán még fontosabb – rendezett otthon mellett már a kilencvenes években szinte mindenhol ott állt az autó, később esetleg megvették a másodikat is, a kétezres években pedig ’megjelentek’ a kisrepülőök és/vagy a quadok. Tagadhatatlan, hogy utóbbiak már a költséges hobbik kategóriájába tartoznak, de nem hallani olyan esetekről, hogy valakinél esetleg a túlköltekezés, az irracionális mértékű fogyasztás a megélhetés kárára, vagy ami rosszabb, a családi megélhetést biztosító vállalkozás kárára vált volna. Itt senki nem ment tönkre azért, mert idejét, energiáit és tőkéjét sikerességének reprezentálására fordította volna. Fogyasztásaikban éppolyan racionálisak, mint a felhalmozásban, a kétezres években megjelenő extra, mondhatni luxus kiadások is inkább csak azoknál jelennek meg, akiknél a vállalkozás és/vagy a családi megélhetés biztonsága áll már olyan biztos alapokon, hogy ezt megengedhetik maguknak. A vállalkozások élettörténetére tehát egy a szorgalmon alapuló, szigorú, önkíméletet nem ismerő, a növekedést középpontba helyező hosszabb-rövidebb felhalmozási szakasz jellemző az indulás után, majd a stabilitás elérése után már megengedik maguknak, hogy visszább vegyenek a tempóból. Ebben a környezetben becsülete van a munkával szerzett jólétnek, vagy máshogy fogalmazva, csak a kemény munka árán biztosított anyagi sikereknek van becsülete Tarjánban. Ha valaki anélkül élne költekező és fogyasztás központú életet, mondjuk az előző generáció által felhalmozott javakból, amíg ő maga valami közösség által is megbecsülhető dolgot le nem tesz az asztalra (ilyennek számít már a rendezett és biztos családi élet kialakítása is), az kivívná a közösség rosszalló megítélését.

Hogy mennyire nem része a helyi kultúrának a megalapozatlan fogyasztás, azt jól szemlélteti Mihály esete, aki sikeres üzletemberként, egy változatos profilú családi

vállalkozás-birodalommal a háta mögött is csak akkor vesz újabb gépet, ha éppen rendelkezésére áll a megfelelő mennyiségű készpénz.

„Hát veszegettünk gépeket. De mindig csak annyit, amennyit magam meg tudtam fizetni, hogy ne legyenek horribilis adósságaim, mert azt nem bírja az idegrendszerem. Most is, ha kell, és meg tudom fizetni, veszek egy használt gépet.”

Tarjában még a sikeres vállalkozóknál sem szégyen az ésszerű és beosztó szemléletű pénzköltés, és nem csak Mihály mentalitásától áll távol a túlzott eladósodástól való idegenkedés, még a fejlesztési célú hitelekkel is óvatosan bánnak a tarjániak, a fogyasztási célú hiteladósság pedig kifejezetten rossz megítélés alá esik. A takarékoság tehát nem szégyen, az adakozás ellenben komoly erény, már-már egyfajta rejtett versengés zajlik Tarjában azon, hogy ki hányszor, mit és milyen mértékben támogat. Persze itt nem a konkrét összegek forognak közszájon, de egyik-másik sikeres vállalkozóról általában falu-szerte tudják, hogy éppen a kézilabda vagy a labdarúgó csapatot támogatja-e, azzal is tisztában vannak, hogy a temető új, impozáns kerítését kinek köszönhetik, és annak is gyorsan híre megy, ha valaki olyan marketing-kampányba kezd, hogy bevételének bizonyos százalékát felajánlja az iskola részére. A templomfelújításra még a reformátusokéra is, aki csak teheti, áldoz anyagiakat, és a kétezres évek elején a kálvária rendbetételére is nagyon hamar összejött a pénz, az adakozók nevét az egyes stációkon fel is tüntették. Mintha a közösségért hozott anyagi áldozatokban törne felszínre a jólét kifejezése, mintha csak egy ilyen rejtett versengés formájában tartaná elfogadhatónak a közösség a sikerek 'fitogtatását'. Egy olyan kisparaszti háttérű közösségben, ahol a boldogulásért mindig keményen megdolgoztak, majd azt tapasztalták, hogy vagyonukat, életük munkáját politikai szóra egyik napról a másikra el is lehet venni, nem meglepő, hogy a vagyonosok, tehetősek alapvető reakciója a rejtőzködés.

Múltjukkal, származásukkal áll kapcsolatban egy másik erőforrásuk is, amit fel tudtak használni gazdasági előmenetelük érdekében. Ez pedig nyelvtudásuk, ami néhány esetben fontos építőköve volt a vállalkozásnak. Ágnes így mesél erről:

„És ami itt nagy előnyöm volt – próbálok párhuzamot vonni a múltam meg a származásom meg a – az az, hogy németül nagyon jól beszéltem. Az, hogy német nemzetiségű vagyok, német nemzetiségi gimnáziumban érettségiztem, tehát mikor ezt az egész dolgot elkezdtük,

tulajdonképpen a nyelvtudásomnak köszönhettem azt, hogy egyáltalán el tudtuk kezdeni és olyan szinten tudtuk csinálni,..."

A német nyelvtudás jól jött a turisztikai jellegű vállalkozásoknál is, mint amelyet például Zsolték vezetnek vagy Krisztináék, akikről még nem esett szó, de néhány bekezdéssel később részletesen megismerhetjük az ő családi vállalkozásuk történetét is. Lajos (1940) életkorából fakadóan még otthon sajátította el a sváb nyelvet, a helyi dialektust. A rendszerváltás tájékától kezdve, ahogy mind jobban megélnék Tarján nemzetközi, elsősorban német és osztrák hivatalos kapcsolatait, egyre jobban tudta kamatoztatni nyelvtudását. Akkor már a tanács/önkormányzat dolgozójaként a Gameszt vezette, amikor az első hivatalos delegációk érkeztek, az ő pincéjénél látták vendégül a küldöttségeket, mert fekvéséből adódóan remek kilátás nyílt onnan a falura. Így emlékszik vissza a 'hőskorszakra', az indulásra:

„Ez akkoriban úgy működött, de most is így működik ez még, hogy nem olyan hivatalosan ment ez a dolog, mert ugye a hivatalos, protokolláris része mindig lebonyolódott a község házában. Aztán ha valakinek van egy tava vagy egy lovardája vagy valami, akkor megmutatja, mi meg ezt a gyönyörű panorámát mutattuk meg. És aztán megtetszett nekik, és szép lassan hivatalossá kellett tennünk.”

Lajos soha nem adta fel főállását, a vendéglátás megmaradt számukra jövedelemkiegészítő tevékenységnek, ahogy korábban, egész életükben valami kiegészítő tevékenységet mindig végeztek a jobb megélhetés érdekében. Kezdetben ezek a mezőgazdasághoz kapcsolódtak; házasságkötésük után még részesművelést vállaltak, később kistermeléssel foglalkoztak, aminek a ház körüli kert adta a bázisát. Termeltek fóliás paradicsomot, neveltek sertést, tartottak tyúkot, mikor mi érte meg jobban. Eközben Lajos kőművesként, később építésvezetőként dolgozott, előbb a helyi ÁFÉSZ-nél, aztán a szövetkezetenél már a gyermelyi integráció után, és 1986-ban került a tanácshoz. Felesége, Erzsike kereskedő, bolti eladó volt, ő a helyi ábécé vezetőjeként ment nyugdíjba. Pincéjükben az első vendéget 1988-ban fogadták, ez éppen a később Tarján első testvértelepülésévé váló Staufenberg tájékozódó, kapcsolatkereső céllal érkezett küldöttsége volt. A pincét az eltelt két évtized alatt fokozatosan bővítették, fejlesztették a vendéglátás igényei szerint, s bár reklámjuk nem volt, forgalmuk annál nagyobb, köszönhetően szíves vendéglátásuk jó hírének, aminek része volt, hogy

nyelvtudásuk miatt mindketten tudtak kommunikálni vendégeikkel. 2008-ban családi okok miatt hagytak fel a vendégfogadással.

Lajosék esete nem rendkívüli Tarjánban, a korábban bemutatott László is másodállásban dolgozik vállalkozásában, s még számtalan példája akad Tarjánban az emberek boldogulási igénye ilyen formájának. Az iskola egyik tanárnője jó évtizeden keresztül vállalkozói formában látta el a gyermekvédelmi feladatokat az önkormányzat számára, egy másik tanár pedig a falutévé szerkesztését, üzemeltetését végezte kiegészítő jövedelemért. A magánboldogulás mindig is elfogadott közösségi érték, elvárás volt ebben a lokális közösségben, az öngondoskodás egyfajta tradíció, mely a svábok racionális, felhalmozás-centrikus gazdasági magatartásának társadalmi gyakorlattá válásán alapult. Ez a társadalmi-kulturális környezet a közvetített értékek, habitusok és gazdasági gyakorlatok által egyfajta mintaadó szerepet töltött be, másfelől éppen ezek által legitimnek fogadta el a vállalkozásokat a magánboldogulások gyakorlatában.

4.3.3.3 Család mint erőforrás

A családnak, csakúgy mint másutt, itt is kitüntetett szerepe van az önállósodás folyamatában. A svábok azonosítására és megkülönböztetésére alkalmazott és elfogadott tulajdonságjegyek ismertetésekor már szóba került az összetartó család eszménye. Ezt a vállalkozást indítók erőforrásként tudták és tudják hasznosítani. Elsősorban a szűk család – házastársak, szülők, gyerekek köre – jelenti a segítségnyújtás elsődleges terepét, ezeket vesszük most számba.

Amikor Zoltán nyomdaipari kellékek nagykereskedelmébe fogott, felesége Ágnes még a közeli középiskolában tanított, ám Európa-szerte az új üzleti partnerek megnyeréséhez szüksége volt Ágnes kiváló német nyelvtudására. Zoltán is beszél németül, bár ő inkább csak a helyi dialektust sajátította el, majd később az iskolapadban valamennyi németet. Az üzleti tárgyalások sikeréhez azonban ez nem volt elég. Ezért Ágnes, eleinte még a tanítás mellett, elkezdett besegíteni férje indulásába, hisz a család megélhetése múltott ezen. Nagy áldozatnak érezte, amikor kezdő tanárként már mutatkoztak az első sikerei, diákjai versenyeket nyertek, ám neki meg kellett hoznia azt a nehéz döntést, hogy a család boldogulása érdekében felhagy a tanítással. Ráadásul második gyermekük születése és új otthonuk felépítése is a vállalkozás-

indítás időszakára esett. Ezért édesanyja segítségére is szükség lett, ő vigyázott a gyerekekre, amíg ők távol voltak. Eleinte Ágnes, akinek gazdasági jellegű végzettsége volt és csak később képezte át magát tanárrá, intézte a vállalkozás pénzügyeivel kapcsolatos papírmunkát is, később, ahogy növekedett a cég, erre már szakembert alkalmaztak, viszont Ágnes maradt, a férje által indított vállalkozások egyikének vezetőjeként ma már sikeres üzletasszonyi karriert tudhat magáénak.

Zsolt, és felesége Katalin életében találni párhuzamokat az előző történettel. Itt is a férj munkájának elvesztése miatt vágnak bele együtt egy új tevékenységbe, s Katalin pályafutása sokban hasonlít Ágnesére. Eredeti szakmáját ő is a tanításra cserélte fel, s amikor a helyi általános iskola tanára, majd később igazgatójaként, önkormányzati képviselőként már egyre nehezebb volt a családi vállalkozásban is helytállnia, akkor ő is váltott, ott hagyta saját pályafutását, visszavonult a családi üzletbe.

Ezekben az életutakban közös, hogy a feleség munkáját, munkahelyét mindaddig megtartják, amíg a családi költségvetés biztonsága igényli azt, amíg az jövedelemben többet hoz, mint amennyit a rá fordított idő elvesz a vállalkozás nyereségéből. A döntés nyilván nem asztal mellett, papíron kiszámolt nyereség-veszteség kalkuláción alapszik, de átgondoltságot jelent, hogy visszakozás egyik életút során sem történt. Mindkét esetben a feleség helyét betölthették volna fizetett alkalmazottal, ám ehhez a környezet iránti nagyfokú bizalom szükségeltetik. Sem a svábok etnikus csoportként átélt történelmi tapasztalatai, sem a szocializmus évei nem erősítették a tarjániak külvilág iránt érzett bizalmát, a közös családi boldogulás érdekében végzett megfeszített munka és önfeláldozás pedig tradicionális eleme a gazdasági gyakorlatoknak, habitusnak. Másfelől a racionális kalkuláció is amellet szól, hogy egy vállalkozás felfelé ívelési szakaszában tartózkodjanak attól, hogy felesleges költségekkel terheljék meg a vállalkozást és ezzel végső soron a családtól vonjanak el forrásokat.

Miklós a kilencvenes évek elején elektroműszerészként analóg telefonhálózatokat épített ki saját vállalkozása keretében, ez adta a család megélhetésének alapját, és ebből tudtak építkezni is. Érezve forgalmán a közelgő mobilkorszak szelét, sejtette, hogy a földi hálózatoknak leáldozóban van, ezért kapóra jött a lehetőség, amikor az önkormányzat az 1994-ben átadott gyermektábor üzemeltetésére jelentkezőket keresett. Rábeszélte pedagógus feleségét, *Krisztinát*, hogy próbálják meg, és végül elnyerték a jogot. Azóta ők üzemeltetik családi vállalkozásban a tábort, a kétezres évek elején pizzériát nyitottak saját udvarukban, egy

melléképületből apartmanházat alakítottak ki, és legújabb szolgáltatásukként, 2009 óta a szőlőhegyen lévő présházukat is panzióként üzemeltetik. A táborban kezdetben nem maguk főztek, de néhány év után felismerték, úgy több hasznuk lenne. Ehhez azonban szükség volt szakács végzettségre, így hát Miklós a vendégforgalom szempontjából csendesebb téli hónapokban nekifogott a tanulásnak és megszerezte a szükséges szakmai végzettséget. Ebből jött később az ötlet, no meg a tábor szezonálitása miatt, hogy pizzériát is nyissanak, de ez csak délutáni nyitvatartással működtetik. A szobakiadásba, majd a panzióba azért vágta bele, hogy más vendégek is ki tudjanak szolgálni, ha már a teljes családi megélhetést a vendéglátásra alapozták. Időközben Krisztina is otthagyta az iskolát és teljes energiáit a családi vállalkozás felvirágoztatásának szenteli. A pizzeriában már alkalmazott dolgozik, a tábori konyhán is van alkalmanként kiegészítőjük, de a legbiztosabb támaszuk Krisztina édesanyja, aki ha kell, a konyhai munkákba segít be, ha pedig a szükség úgy hozza, a gyerekekre vigyáz.

Egy átlagos napjuk úgy néz ki, hogy Miklós kora hajnalban bedagasztja a pizzatésztát, majd együtt elmennek a táborba reggeliztetni. Ezután Miklós marad főzni, Krisztina pedig a beszerzéseket intézi és a panzió ügyeit. Az ebédeltetésre ő is visszatér a táborba és segít férjének, majd hazamegy, vagy ismét a panzióba, míg Miklós elrendezi a konyhát, előkészíti a vacsorát. Régebben, amíg a gyerekek kisebbek voltak, Krisztina otthon töltötte a délutánt, így ő felügyelte, irányította a pizzériát is, de a feladatok sokasodásával ott már alkalmazott dolgozik. Ha a panzióban is vannak vendégeik és igénylik, akkor este Miklós ott helyben főz rájuk, de a szőlőhegyen csak nyílt tűzi ételek készítésére van engedélyük, lehetőségük. Krisztina édesanyjának segítségére akkor van szükség, ha nagyobb csoport érkezik, vagy ha Krisztina bevállal valamilyen programot és nem tud részt venni a konyhai munkákban, ugyanis rendelkezik idegenvezetői képesítéssel is, hajdani német szakos tanárként pedig a nyelvi táboroknál tudja kamatoztatni tudását. A programszervezés a táborban nekik nem feladatuk, azt mindig annak kell megoldania, aki a csoportot odahozza, de az évek alatt kialakult egy törzsközönség, visszajáró csoportok köre, akik tudják Krisztináról, hogy felkérhető ilyen feladatokra is. A gyerekek egyelőre még túl fiatalok ahhoz, hogy részt vegyenek a munkákban, bár a kamasz fiú néha a panziónál már segít a vendégek kiszolgálásában, szülei nem terelgetik azonban afelé, hogy a vállalkozás profiljához illő irányba induljon el. Mindazonáltal a fiú több nyelvet beszél és a tarjáni zenei életbe is bekapcsolódott, játszik egy zenekarban.

Csaba (1975) esetében a szülői segítség nemcsak munkasegítést jelentett, hanem azt is, hogy szülői segítséggel, családi összefogással tudta megvalósítani nagy álmát: melegkonyhás, zenés szórakozóhelyet (kocsmát) nyitott. Mindig is vendéglátással szeretett volna foglalkozni, hiszen nyolc éves kora óta ő is zenél, állandóan ilyen környezetben forgott, de valami fellángolás eredményeképpen mégis mezőgazdasági középiskolát végzett. Ez után tanulta ki a vendéglátói szakmát, aztán üzletvezetői és marketinges tanfolyamon is részt vett, utóbbi három képzést már kifejezetten céljai megvalósítása érdekében tette: gyűjtötte tudástőkéjét, mialatt családja (szülei) az anyagi tőke felhalmozásán fáradoztak. Néhány évig elhelyezkedett egy autószalonban értékesítőként, hogy addig is legyen jövedelme, amíg elérkezik az a pillanat, hogy belefoghatnak a kocsmá kialakításába, aminek végül is 2005-ben jött el az ideje, és a következő évben nyitottak. A tőkefelhalmozás időszakában a tapasztalatokat, ötleteket is gyűjtötte, amikor csak Németországban vagy Ausztriában járt, fényképezte a vendéglátóhelyeket, figyelt, 'jegyzetelt', ötleteit, elképzeléseit a helyi asztalosok segítettek megvalósítani. Vendéglőjében minden hétvégén változatos stílusú élő zenés koncerteket szervez, egy hónapban egyszer pedig sváb zenés estét tart (ő maga is egy sramli zenekarban játszik), a hely kialakításában dominál a bajor stílus, és az étlapon is feltűnnek a bajor ételek. Csaba nem tőkebefektetési céllal nyitotta az éttermet, neki ez az élete, ebből szeretné családja megélhetését biztosítani, mindazonáltal folyamatos újításokon töri a fejét: bővítené helyet és szolgáltatási kínálatot is, elsődleges célja a panzió, talán wellness szolgáltatásokkal. A telek, ahol felépítették a vendéglőt, nagyszülői örökség, a szülők elsősorban anyagiakkal segítették, bár édesapja a munkálatok levezényelésében is szerepet játszott, és a napi ügymenetben is segít, ha kell, de hivatalosan ők nem vesznek részt az üzemeltetésben. Csaba 'profikkal' dolgozik, hivatásos szakácsa, felszolgálói vannak, úgy véli, fontos a szakmai hozzáértés, ezt az igényességét nem szerette volna feláldozni a rokonság érdekében, ezért fel sem vetődött, hogy esetleg költségcsökkentő céllal vagy az esetleges nagyobb bizalom okán a tágabb rokoni körből keressen segítőt, alkalmazottakat – mindez jól mutatja, hogy Csaba már valóban a fiatal generáció tagja, őt a történelmi traumák emléke már nem befolyásolja a környezete iránti bizalom mértékében. Ő maga is rengeteget dolgozik, programot szervez, áruért jár, intézi a hivatalos ügyeket, és ha kell, felszolgál. Felesége egyelőre nem vesz részt az üzletben, kisgyerekes anyukaként otthon van, bár a papírmunkába be-besegít.

Sándor és Ferenc vállalkozásában is aktív szerepet játszanak a feleségek, mindkét esetben rövid alkalmazotti lét után hamar bekapcsolódtak a férjek szerződéses üzleteinek üzemeltetésébe. Sándor feleségének mindig is a boltok és – amíg a ház körül volt – a húsüzem személyzetének irányítása tartozott a feladatai közé. Miközben Sándor meglehetősen mobilitással intézte a vállalkozás ügyeit, addig 'otthon' a feleség vigyázott a házra, üzletre. Ferenc felesége pedig az étterem konyhájában töltött be parancsnoki szerepet, bár szakácsot mindig is alkalmaztak.

A házastársak nem minden esetben adják fel saját karrierjüket a családi vállalkozás kedvéért, András felesége is megtartotta patikai állását amellelt, hogy kezdetektől ő végezte a napi szintű könyvelést férje mezőgazdasági vállalkozásában. Feleségének ez a „pénzügyminiszteri” státusza, ahogy András nevezte, akkor is megmaradt, amikor már hivatásos könyvelőt kellett alkalmazniuk. Olyan családi stratégiával is találkozni, ahol a feleségek megtartják saját állásukat, és csak egészen minimálisan, a családi döntéshozás, tanácsadás szintjén vesznek részt férjük vállalkozásában.

Tarjában is jellemző az, amit általában a kisvállalkozásokkal kapcsolatos szakirodalom kiemel, nevezetesen, hogy a család elsődlegesen a hiányzó erőforrások és a tágabb környezet iránti bizalmatlanság, vagy alacsonyabb fokú bizalom problémáját hivatott kezelni.¹⁶⁰ Ebből fakad, hogy bizonyos területeken a családi erőforrások végeessége a vállalkozás növekedésének gátját is jelentheti, hiszen csak addig és annyi külső munkaerőt vonnak be, amennyi ellenőrzését és elszámoltatását még a családon belül meg tudják oldani (Kuczi 2000: 80). A feleségek bekapcsolódása a vállalkozásokba egyfelől az erőforráshiányt hivatott megoldani, másfelől az ellenőrzésben is szerepet kapnak. Külső alkalmazottak bevonása a tevékenység jellegétől és a vállalkozás méretétől is függ, András például a családi mezőgazdasági kisüzemmel képes megteremteni családjá megélhetését, külső alkalmazottra a megművelt terület növelése esetén lenne szüksége, esetleg ha ő vagy fia kevesebb gépi munkát szeretne végezni, ám ezzel olyan kockázatokat vállalnának, amit racionális kalkulációval nem tartanak ésszerűnek. A gazdaság nagy mértékben gépesített, olyan komoly, nagy értékű gépeik vannak, amelyeket már nem szívesen bíznának külső alkalmazottra a lehetséges veszteségek veszélye miatt. Természetesen a bemutatott vállalkozások között találni olyat is, ahol kisebb-nagyobb

¹⁶⁰ A családnak a kisvállalkozásokban játszott szerepéről összefoglalóan lásd: Kuczi 2000, különösen: 57–81., ahol a szerző a különböző gazdaság-szociológiai, gazdasági antropológiai, közgazdaságtani kutatási megállapítások összegzésével arra az itt átvett megállapításra jut, hogy a család jellemzően e két probléma, az erőforráshiány és a bizalomhiány megoldásánál játszik, játszhat fontos szerepet.

mértékben számítanak külső segítségre is, számuk mindig a vállalkozás jövedelmezőségével, a növekedés esélyével áll összefüggésben. Alapvetően az jellemző azonban, hogy a családi erőforrásokra alapozott vállalkozások megmaradnak annál a méretnél és ezáltal jövedelmezőségi szintnél, amit még fenntarthatónak gondolnak, amíg a túlzott növekedés nem veszélyezteti a vállalkozás legfőbb célját: a családi megélhetés biztosítását. Talán egyedül Sándor esetében jellemző a külső munkaerő számának jelentős fluktuációja, ám ők már olyan méreteket értek el a közel 200 fő alkalmazásával és az ehhez kapcsolódó jövedelmezőségi szinttel, hogy a családi vállalkozásként induló üzlet már sokkal jobban kitett a makrogazdasági és egyéb külső körülmények befolyásoló hatásának. Mindazonáltal ez a vállalkozás is talpon van a mai napig, még ha történetüket a folyamatos változás, bővülés és szűkülés jellemzi is – ez pedig éppen a családi erőforrásokra alapozott kisvállalkozások flexibilitásában rejlő előnyét támasztja alá.

A gyerekek részvétele a családi vállalkozásban mindazonáltal változatos képet mutat, és ez a svábok kapcsán máshol is leírt (lásd pl. Szigeti 2004), a racionális kalkuláció, a jövő tervezésére figyelmet fordító, a vállalkozás jövőjét az utódlás kérdésének megoldásával is biztosítani igyekvő mentalitás kérdése is. Az idősebb generációhoz tartozó Sándornál és Ferencnél a kutatás idején már folyamatban volt a gyerekek 'hatalomátvétele'. Mindkét családban a fiúk (két fiú van mindenütt) a vállalkozás profiljához kapcsolódó végzettséget szereztek és fokozatosan tanultak bele szüleik mellett a majdani önálló vezetésbe. Mihály legidősebb fia már a családi vállalkozás minden részében helytáll, ha kell, kamiont vagy mezőgazdasági gépeket vezet, ha pedig a helyzet úgy hozza, akkor a benzinkúton dolgozik. Róbert gyerekei még fiatalabbak, de a fiú apja nyomdokaiba lépve gépészeti technikusként tanul, lánya viszont vendéglátóipari főiskolára jár, ő a család vendéglátói ágát tudná továbbvinni.

Úgy tűnik, a vállalkozás különféle gazdasági mutatói (jövedelmezőség, méret) és a gyerekek részvétele és a folytatásban játszott esetleges szerepe között erős összefüggés nem áll fenn. Ahhoz, hogy ezt a változatos képet értelmezni tudjuk, a morális ökonómia és a racionális konszenzus fogalmi segíthetnek.¹⁶¹ A tarjáni vállalkozások a teljesen racionális

¹⁶¹ E fogalmakat használja Kuczi arra a jelenségre, hogy az erőforrás és/vagy bizalom hiányából fakadóan felértékelődő családnak a vállalkozásban játszott szerepe milyen minták mentén szerveződik. Két alaptípust különböztet meg annak magyarázatára, hogy a vállalkozás/család feje miként veszi rá családjának, háztartásának tagjait, hogy rendelkezésre álló idejükkel, energiáikkal, vagyonukkal közreműködjenek a gazdasági haszonszerzésben. A racionális konszenzuson és a morális ökonómián alapuló együttműködési formák lényegében két eltérő boldogulási stratégiát is reprezentálnak, előbbi esetében a családtagok alapvetően az

vagy tisztán morális konszenzuson alapuló családi együttműködés skálájának két végpontja között helyezkednek el, és egy család, egy vállalkozás életében is változhat, alkalmazkodva a külső körülményekhez, hogy melyik együttműködési forma érvényesül inkább.¹⁶² Ez olyan flexibilitást kölcsönöz a gazdasági tevékenységnek, ami a családi kapcsolatokon alapuló, de általában a társadalmi környezetbe mélyebben beágyazott kisvállalkozások legnagyobb előnyét jelenti. Ha pusztán csak az utódlás kérdését nézzük, a morális ökonómia gyakorlata tűnik fontosabbnak. A legtöbb családban általános értékrend, hogy nem irányítják a fiatalokat

individuális boldogulási utakat tartják elsődlegesnek, e célnak rendelik alá munkahelyválasztásukat, karrierjüket, megtakarításukat, adott élethelyzetben azonban dönthetnek úgy a családtagok, hogy a kitűzött cél elérése érdekében, addig, amíg az együttműködés léte racionálisan indokolható, összedolgoznak, közösen keresik a boldogulás lehetőségét. Ezzel szemben a morális ökonómia azt jelenti, hogy a háztartás, a család minden tagja alárendeli egyéni érdekeit a közös boldogulás eszményének, a háztartás és a vállalkozás összekapcsolódik, egymás szolgálatába állítódik. Kulturálisan nagyok az eltérések abban, hogy milyen családmódellet uralkodó az adott országban, területen, mert míg Kínában például a családfő a család minden tagjának munkaerejére, tudására, tőkéjére és megtakarításaira számíthat, addig Magyarországon jellemzően csak a házastársakra korlátozódik a vállalkozások általi közös boldogulási stratégia (Kuczi 2000: 66–70). Kuczi a morális ökonómia fogalmát Hofer Tamás alapján vonatkoztatja a kisvállalkozások szerveződési mintáira, aki viszont a kapitalizmusba bekapcsolódó átányi paraszti gazdaságok működésére alkalmazta a fogalmat (Hofer 1994). Mind Hofer (1994: 383), mind Kuczi (2000: 67) leírja, hogy a fogalom alapvetően Edward P. Thompsontól származik, aki a 18. századi angol tömegre vonatkozó „kollektív észjárás piaccal szembeni moralizáló jellegét jelölte” vele 1971-es munkájában (*The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. Past and Present*, 50: 76–136.). Hofer Tamás részletesen ismerteti Kuczi által is idézett művében a fogalom utóéletét s ennek alapján a paraszti társadalmakra vonatkozó kiterjesztésének létjogosultságát. James C. Scott délkelet-ázsiai paraszti morális ökonómiájáról írt 1976-os művében (*The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven) alkalmazza az angol történész által megalkotott fogalmat azokra a konfliktusokra, amelyek a paraszti közösség és az állam, a gyarmati igazgatás és a kapitalista piac ütközéséből fakadtak. Hofer kiemeli, hogy maga a fogalomalkotó, Edward P. Thompson kommentálta 1991-es esszéjében a morális ökonómia fogalom vitáját és utóéletét, ahol nem tér ki a paraszti közösségekre való alkalmazás és az a körül támadt vitákra, ezzel mintegy bátorítva a tudományos köröket a fogalom szabad, a 18. századi angol viszonyoktól eltérő társadalmi és gazdasági körülményekre alkalmazására a pontosan meghatározott értelmezési keret megadásával. Hofer módszertani újítása a fogalom használata kapcsán, hogy bár azt korábban mindig ütközési helyzetek magyarázatára használták, ő azonban ezt a régies morális vezérlési elvnek tekintett beállítódást éppen a két világ ütközésének kitétt „burkolaton” belül, azaz a családon belüli működésében vizsgálja. Így fogalmaz: „Azt hiszem, meg lehet kockáztatni egy olyan föltevést, hogy a kölcsönös kötelezettségek és elvárások bonyolult hálózata a parasztgazdaság és a háztartás egészét, a benne végzett sokféle, nemek és életkor szerint finoman differenciált tevékenységét valami módon igazságosnak elismert kötelezettségek teljesítésévé és igazságosnak elismert jogosítványok beváltásává tette, amiben nem is a családfőnek engedelmességek a gyerekek vagy az asszonyok (vagy nem csupán neki, mert hiszen a családfő is kötelezettséget teljesített), hanem egy erkölcsi modellt valósítottak meg” (387). Úgy véli, hogy az az arányokra és mértékekre alapozott paraszti gazdálkodás és háztartásvitel, a családi gazdaságok belső beosztási rendszere, amit Fél Edittel részletesen leírtak Átány kapcsán, éppen ezen a morális vezérlőelven alapult, e szerint működött (1994). A paraszti gazdaságok és háztartások mindennapos működését bemutató, eredetileg 1972-ben németül megjelent kötet első magyar kiadásához írt előszavában említi Hofer Tamás, hogy 1966-ban, amikor a szóban forgó kötet kéziratát lezárták, már érezték, hogy a bemutatott paraszti gazdaságok és háztartások működésében a formális közgazdaságtantól eltérő racionalitás érvényesül, de ennek akkor még a Polányi Károly kezdeményezte szubsztantivista gazdasági antropológiában keresték magyarázatát, még ha az elméleti összefüggéseket nem is fejtették ki könyvükben. A morális ökonómia fogalma akkor még nem állt rendelkezésükre, de annak megszületésével végre betölthették azt az űrt, ami a gazdasági gyakorlatok és habitus, valamint az értékrendszer között feszült (Fél–Hofer 1997: XIX).

¹⁶² Hasonló megállapításra jut Kuczi Tibor is a kisvállalkozások társadalmi környezetét vizsgáló könyvében, közel harminc, az ország minden tájékán élő vállalkozóval készített interjú alapján (Kuczi 2000: 69.).

a családi vállalkozáshoz passzoló, szakirányú végzettség megszerzésére, a lényeg, hogy tanuljanak. Mindamelllett hogy racionális döntésnek számít egy már kiépített, bejáratott üzletet nem veszni hagyni, megfigyelhető, hogy minél inkább a morális ökonómia alapján működik egy családban a vállalkozás, azaz minél több családtag, minél nagyobb energiaráfordítással vesz részt a család közös boldogulásának megteremtésében, annál valószínűbb, hogy a fiatalok szemében természetesnek tűnik a vállalkozás továbbvitele. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy nemcsak a vállalkozói hajlandóság, hanem a vállalkozás felépítésének, működésének mintázata is egyfajta átadható örökség.¹⁶³

Miután a rendszerváltással az anyagi gyarapodás és tőkefelhalmozás elől elhárultak a gazdasági, jogi és politikai akadályok, Tarjánban lendületes *nekilódulás*, a kapitalizmus szellemének határozott erőre kapása figyelhető meg, a bemutatott példák jól szemléltetik, hogy a család mennyire fontos erőforrást jelentett ebben a folyamatban. Ennek oka, hogy mindezek elsődleges célja a család boldogulásának megteremtése volt, magyarázata pedig az lehet, hogy egyelőre még csak az „eredeti tőkefelhalmozás” korszakát élik ezek a családi vállalkozások, itt még nem tőkét fektetnek be egyik iparágból vagy üzletből a másikba, hanem még saját munkaerejükkel, tudásukkal a család jövőjét igyekeznek megalapozni.

Az is szembetűnő, hogy a családi boldogulási stratégia itt mindig a szűk családot jelenti, a távoli, oldalági rokonoknak sem az indulásban, sem a működtetésben nincsen szerepük. Sok gazdasági antropológiai és gazdaságszociológia vizsgálat közös tanulsága, hogy sem a túl sűrű, sem a túlságosan ritka családi, rokoni hálózat nem kedvez a kisvállalkozásnak, az egyik megfojthatja az egyéni/családi kezdeményezést, a másik viszont veszni hagyhatja az ígéretesen induló vállalkozást.¹⁶⁴ Hogy mi az optimális hálózat, az viszont kultúrafüggő. Egy neolokális házasodási gyakorlattal és erős individualizmussal jellemezhető közösségben

¹⁶³ Ehhez azonban hozzá kell azt tenni, hogy a kutatás időpontjából kifolyólag a generációváltás éppen csak megindulhatott, a legtöbb családban a gyerekek még nem érték el azt a kort, hogy teljesen átvegyék a szülők helyét, akik még aktív korban voltak.

¹⁶⁴ Kuczi Tibor elsősorban afrikai példákat hoz Andrew A. Beveridge és Anhony Oberschall munkája alapján (*African Businessmen and Development in Zambia*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1979), valamint Clifford Geertz Bali szigeteki tapasztalatait említi (*Peddlers and Princes*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1963) arra vonatkozóan, hogy a túlságosan sűrű családi és rokoni hálózatok miként akadályozhatják a kisvállalkozók boldogulását a családi és rokoni szolidaritásnak a racionális gazdasági döntési elv elé helyezésével. Durst Judit napjainkban, észak-magyarországi roma közösségekben végzett kutatásai alapján állapítja meg, hogy a túlságosan sok erős kötés gyengéje, hogy gátolja az egyéni kiemelkedést, az egyéni önmegvalósítást. Bár ő továbbtanulási, munkavállalási eseteket említ, látni kell, hogy az az erős nagycsaládi, rokoni hálózat, ami a romákat jellemzi és ami a szegénység túlélésében az egyik legjelentősebb erőforrásuk is, azt a fajta egyéni, individuális kiemelkedés lehetőségét hiúsítja meg, ami tőkegyűjtési folyamatként a későbbi esetleges önállósodás alapjait teremthetné meg (2005).

érthető, hogy mindenki maga akar boldogulni, ez erény és elvárás is egyben. A boldogulásból persze a szülői segítség nincs kizárva, sőt arról is elmondható, hogy az is éppen úgy erény, mint kötelezettség, ráadásul költségcsökkentő tényező. Ezért nem találkozni Tarjánban széles rokoni alapokon nyugvó vállalkozással, még testvérek vagy unokatestvérek szoros gazdasági kooperációja is ritka. A kalkuláció és a rokonság két különböző dolog, a tarjániak ezzel tisztában vannak.

4.3.3.4 Kapcsolatháló mint erőforrás

A szűk családi és a tágabb rokonságon túli kapcsolathálónak is fontos szerepe lehet a kisvállalkozások létrehozásában és működtetésében. E kapcsolatok minősége, jellege éppúgy kultúrafüggő, mint a rokoni, családi hálózatok sűrűségének optimális mértéke. Lényeges szempont ez az induló kisvállalkozások szempontjából, hiszen mint láttuk, a kezdeteknél Tarjánban (függetlenül attól, hogy a kezdet a nyolcvanas vagy a kilencvenes évtizedre esett-e, esetleg még későbbre datálható) minden vállalkozás csak a kulturális és társadalmi tőkére (tudás, munkakultúra, mentalitás, családi és szakmai kapcsolatok) számíthatott, a pénztőkének mindegyik induló híján volt. Ilyen helyzetekben pedig felértékelődik a társadalmi környezet erőforrás szerepe is.

Kuczi Tibor hívja fel a figyelmet arra a kisvállalkozások társadalmi környezetét vizsgálva, hogy az optimális sűrűségűre szőtt társadalmi hálózatok még nem jelentik elégséges feltételét a kisvállalkozások sikeres működésének. Ehhez szükség van arra is, hogy környezetük legitimnek ismerje el létüket és tevékenységüket, vagyis hogy a gazdasági racionalitás elvét tartsa elsődlegesnek a társadalmi, közösségi és/vagy rokoni szolidaritásával szemben (Kuczi 2000: 53).

Arról már esett szó, hogy a lokális társadalmi és kulturális közeg Tarjánban alapvetően vállalkozó-barátnak nevezhető, elismeri a maga boldogulását megteremtteni igyekvő hozzáállást, az öngondoskodást, értékeli az individuális és családi sikereket. Ugyanakkor, ha a tradíciókhoz való viszonyt és a szolidaritást vizsgáljuk, követve Nagy Olga korábban már említett elemzési szempontját (1989), akkor azt látjuk, hogy Tarjánban az erős lokális és etnikai identitás egyben erős szolidaritási hálót is jelent. Ebben a környezetben nemcsak a

családjára, a legszűkebb rokonságára számíthat tehát az önállósodni vágyó, a közös történelmi múlt és származás tudata által összefűzött, de a helyi politika identitásépítő technikái által is egyben tartott „szomszédság” – Appadurai terminusával élve – valós és erős befogadó és támogató közeget jelent. Tamás így vélekedik erről:

„Itt azért senki nem szidja a szomszédját vagy a másikat, itt azért minden falunkbeli próbálja a tarjáni vállalkozót valamilyen szinten, ha nem is előnyben részesíteni, de ilyen probléma, hogy egymás feljelentgetése, bántás, ez itt nincs. (...) Nagyjából mindenki tud mindenkiről mindent, amit kell tudni, amennyire kell tudni. Ismerjük egymást. Az ilyen beszerezéseket egymás közt ügyesen felosztjuk, van egy összhangunk. Egy mód van rá, mindenki próbálja a helyi emberrel megcsináltatni a vizet, a villanyt, kőművesmunkát. Próbáljuk itt leosztani a dolgokat egymás között, amennyire ezt lehet. Én azt merem mondani, ez itt elég jól összehangolt.”

Róbert azt emeli ki, hogy a vállalkozók között is működik egyfajta szolidaritás: „Ehhez hozzá tartozik biztos az, hogy mi vállalkozók aránylag összetartunk, nincs konkurencia harc meg irigykedés meg egyéb...”. A tarjáni svábokat amúgy is jellemző összetartás tehát gazdasági értelemben vett erőforrásként is működik. Szervezeti szinten egyelőre ennek még nincs nyoma, ám éppen Róbert az, aki szeretné, ha létrejönne valamiféle vállalkozói kör vagy klub a faluban, és megpróbálkozik tenni is valamit ennek érdekében.

Tamás, asztalosként ennek az összetartásnak egy egészen másmilyen aspektusát világította meg. Mint korábban már szó esett róla, Tarjánban egyazon szakmának számos képviselője él és működik. Hogyan lehetséges, hogy az azonos szakmájú emberek, akiknek más tőkéje nem lévén, ezt fektették be vállalkozásukba, sikeresen tudnak működni? Kuczai Tibor könyvében a térbeli közelségből adódó együttműködési formákra két, hasonló elven működő példát is hoz. Az olasz ipari körzet kialakulásában az integráció segítette, az azonos profilú kisvállalkozások, egy-egy nagyobb munka érdekében egy-egy tőkeerősebb integrátor segítségével összedolgoznak, így az egészen kicsi, családi erőforrásokra alapozott vállalkozásoknak is esélyük van a világpiacon való megjelenésre. Ehhez nagyon hasonló jelenségeket, folyamatokat tapasztalt korábbi kutatásai során a Galga mentén, ahol egyazon faluban működő sok sikeres asztalos vállalkozás titka is abban rejlik, hogy külső munkák érdekében kooperálnak, az együttműködési hálózatok mintája pedig – éppen úgy mint

Olaszországban – a már meglévő, megszilárdul társadalmi kapcsolatokhoz igazodott, azok mentén szerveződött (Kuczi 2000: 101–105).

Nos, Tarjánban a térbeli közelségből fakadó potenciális versenyhelyzet kiküszöbölésére más megoldást találtak. Itt sem a kizorítóssdi működik, azaz nem egymás kárára próbálnak az egyes családi kisvállalkozások fejlődni. A kutatás időpontjában működő 7-8 asztalos vállalkozás titka, hogy más-más területre szakosodtak. A már megismert Tamás az üzlethelyiségek berendezésének gyártását választotta, de van aki játszótereket készít és kültéri bútorokat, van aki a hagyományos lakossági igények kielégítésére specializálódott, és olyan asztalos is akad, aki saját stílust kialakítva exkluzív tölgyfa bútorokat készít. Persze mindannyian külső piacra is dolgoznak. Hasonló szakosodást említhetünk a sok autóhoz, gépjárműhöz, gépészeti végzettséghez kapcsolódó vállalkozás esetében is. Hagyományos autószerelő műhely három működik a faluban, de van tuning szerviz és Róbert esete azt mutatja, hogy a megszerzett ismereteket máshogy, a kereskedelem területén is lehet kamatoztatni. A kisvállalkozások a megszerzett tudásra alapoznak tehát, de részben a közösségi szolidaritás, részben a magánboldogulás érdekében azt innovatív, kreatív módon hasznosítják.

A hasonló szakismeretre alapozó vállalkozások térbeli közelsége más kapcsolati formákra is lehetőséget ad, Tamás így mesél erről:

„A telekszomszédom az is egy asztalos. És egymás mellett tökéletesen elvagyunk. A műhelyem mellett a földúton gyalog szoktam átmászkalni: elfogy a tipli és ott van a másik kollega. Az utca elejében szintén 50 méterre tőlem a harmadik kolléga, ha valakinek valamije elfogy, egymást keressük.”

Ez a szerszámmal, eszközzel, ha kell egy kis szakmai jótanáccsal, ötlettel való kölcsönös kisegítés értelmezhető a kaláka modern formájának is (Kuczi 2000: 94–97), hiszen egyenrangú felek kölcsönös kisegítésén alapul a piaci viszonyok megkerülésével.

A kapcsolatok másik típusát jelenti az önkormányzathoz fűződő viszony. A következő fejezetben részletesen bemutatom, hogyan, milyen politika által támogatják az önkormányzat részéről a helyi vállalkozásokat. De a hivatalos lehetőségek mellett fontos, hogy az önkormányzat számít informálisan is vállalkozóira, mint ahogy a vállalkozók is számíthatnak az önkormányzatra. Mihály például sokszor kisegítette már géppel, gépi munkával az

önkormányzatot, ezért részben el is várja, hogy hivatalos ügyei intézésekor barátságos, támogató légkörrel találkozzon. A legtöbb vállalkozó egyébként arról számolt be, hogy megbecsülik, elismerik őket, és a hivatalos ügymenetben mindig kedvező fogadtatással találkoznak. Ezek a történetek nem törvénytelen vagy jogtalan előnyszerzésről szólnak, egyszerűen a fogadtatásról, megbecsülésről és elismerésről. Az önkormányzat tudja nagyon jól, hogy sok olyan dolog finanszírozásában számíthat a település vállalkozóira, ami már meghaladná anyagi erőforrásait, illetve a támogatások híján nagyobbak lennének a kiadásai.

Nehéz ezt a kapcsolattípust felcímkézni, hiszen nincsen szó patrónus-kliens viszonyról, vagy ha arra is gondolnánk, nehéz lenne megmondani, ki számít ebben a viszonyban patrónusnak, és ki a kliens, hiszen az önkormányzat, bár a hatalom az ő kezében van, soha nem él vissza vele, vállalkozóit egyenrangú társként kezeli, és anyagi téren részben rá is van utalva a vállalkozók segítő szándékára. Ezért inkább együttműködésként jellemezhető a vállalkozók és önkormányzat egymáshoz fűződő viszonya, a falu felvirágoztatása érdekében összedolgoznak.

Mielőtt a következő fejezetben részletesen bemutatnám, hogy pontosan milyen technikákkal is érte/éri el az önkormányzat, a helyi politika és közélet, hogy a tarjániság egyfajta éthosszá vált, vagyis hogy a tarjániság éthosza oly sikeressé tette a falut, még szólni kell egy olyan kapcsolatról, ami szintén etnikus származásuk függvénye – ez a németországi kapcsolatok szerepe a vállalkozásokban. Róbert esetében láttuk, hogy a magánjellegű németországi kapcsolatok segítették hozzá egy ötlet, minta megtalálásához, és ezek a kapcsolatok segítették abban is, hogy nagyon olcsón juthatott hozzá a rendezvénysátorhoz, valósíthatta meg ötletét. Az intenzív németországi kapcsolatápolás eredményeként sok családi és személyes ismeretség született, és bár nem jellemző, de előfordult, hogy egy-egy ilyen családi barátság közös vállalkozások kiindulópontja is lett. Mindazonáltal a németországi kapcsolatok inkább a falupolitika szempontjából jelentősek, a vállalkozások alakítására csak néhány esetben voltak kihatással.

5. KÖZÖSSÉGI STRATÉGIÁK

Az eddigiekben a település történeti-kulturális, a mentalitásban ma is jelen lévő adottságairól volt szó, illetve arról, hogy ezen adottságok miként segítik az embereket sorsuk alakításában. Nem lenne azonban teljes a kép Tarján gazdasági-társadalmi átalakulásáról, ha nem esne szó a feltételeket megteremtő közösségi stratégiákról. A falu vezető rétege ugyanis kezdetektől fogva igyekezett olyan helyi politiká(ka)t megvalósítani, az átalakulási folyamatokat olyan kontextusokba helyezni, amelyek révén sikeresen kiaknázhatók a lokális adottságok és segítik az egyéni törekvéseket. A kontextusok és a róluk szóló diskurzusok megteremtésével pedig elősegítették mindenki számára az ezekhez való kapcsolódás lehetőségét.

Az átalakulással kapcsolatos problémák közösségi megvitatásának három kontextus jelölte ki a keretét, amelyek három fordulattal jellemezhetők: „*Tarján a szép, kényelmes falu*”, „*Tarján, a megélhetést nyújtó falu*”, végül, de nem utolsó sorban „*Tarján a sváb falu, az összetartó falu*”. A helyi kontextusok legfontosabb építőkövei az etnicitás hagyományos és későmodern formái. A településen értéknek tartják a sváb mentalitást, új tartalommal töltik meg a hagyományos nemzetiségi önszerveződési modelleket, végül jelentős a szerepe identitásuk formálásában az etnikai turizmusnak.

Az alábbiakban elsőként a lokalitás teremtésében fontos építőkönek számító sváb önazonosság különböző generációkhoz kötődő eltérő formáit mutatom be, majd azokat a szereplőket, akik aktívan részt vesznek a lokális szubjektumok teremtésében és a helyi identitás fenntartásában-újraalkotásában, végül pedig, miután megmutattam, hogy miből és kik „építkeznek”, azt is bemutatom, hogyan teszik mindezt, vagyis a kontextusok teremtésének folyamatát és eredményeit veszem sorra.

5.1 AZ ETNIKAI ÖNAZONOSSÁG FORMÁI TARJÁNBAN

5.1.1 Értelmezési keretek: határok és viszonyok, többes identitás, kettős identitás

Az átalakulásnak irányt szabó, a törekvéseket kontextusba helyező helyi vezetők építettek az etnikai identitásra, felhasználták azt céljaik eléréséhez. E folyamat megértéséhez mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, milyen jellemző társadalmi identitások jelennek meg Tarjában, és ebben hol a helye az etnikai identitásnak, illetve hogyan viszonyul más társadalmi lojalitásokhoz. A tarjáni svábok identitása, mint általában a többségi társadalomban kisebbségként élő etnikai csoportok identitása, nem írható le egyszerű, egynemű azonosságtudatként, képlete ennél jóval összetettebb, bonyolultabb; tartalmaz etnikai és nemzeti elemeket, miközben generációnként is eltérést mutat.

Általában a magyarországi németek, mint kisebbségi etnikai csoport helyzete a szociálintropológia fogalmai szerint *etnikai anomáliának* tekinthető, vagyis szituációtól és/vagy a tágabb kontextustól függő „sem-sem” vagy „is-is” esetekként foghatók fel. (Eriksen 2008: 93) Esetükben ez azt jelenti, hogy egyszerre tagjai a maguk etnikai csoportjának és a befogadó közösség által alkotott nemzetnek is. Vagyis se nem pusztán csak német etnikumúak, de nem is csak magyarok, illetve más megközelítésben magyarok és németek is egyszerre. Eriksen a norvégiai számik esetében, akik etnikai identitásuk mellett norvég identitással is bírnak, *osztott identitásról* beszél (Eriksen 2008: 49), Magyarországon inkább a *kettős identitás* elnevezés terjedt el a németek és más kisebbségek azonosságtudatának vizsgálatában.

A szociálintropológiában általában a többes identitással rendelkező csoportok azonosságtudatának leírására a *diaszpóra identitás* és a *hibrid identitás* fogalmakat használják. A két kifejezés háttérében alapvető szemléleti különbségek húzódnak meg. Előbbi az elsődleges identitásukban egy távoli származási országhoz kötődő, új környezetükben az ősi kultúra megőrzését, bizonyos körülmények között annak újraalkotását végző csoportok azonosságtudatát írja le. A folytonosság, stabil kollektív identitás, a területiség elve és a határok hangsúlyozásának fontossága jelenik meg benne. A hibriditás ezzel szemben ellentétes analitikus nézőpontot kínál, a kulturális keveredést, a zavaros, nem tiszta identitásokat jelenti. A multietnicitásnak ez a formája elutasítja az esszencializmust és a szigorú határokat, inkább a

folyamatokra, a változásra, az egyéni stratégiákra, deterritorializálódásra és a nyitottságra helyezi a hangsúlyt. Bár mindkét megközelítést számos kritika is érte, Eriksen inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy multietnikus környezetben nem lehet vagy-vagy választással használni e fogalmakat, vagyis a bezárkózás és a nyitottság, a megrögzöttség és a változás, a folyamatosság és az adaptálódás egyformán részei egy ilyen környezetnek. (Eriksen 2008: 208–210)

A magyarországi németeknek kisebbségi csoportként a többségi társadalomhoz való viszonya, s ennek szimbolikus megnyilvánulási formája, az etnikai identitás esetében figyelembe kell venni, hogy földrajzi és társadalmi értelemben is rendkívül szétforgácsolt társadalmi csoportról van szó. Ennek oka, hogy a jórészt falusi környezethez kötődő németiség a 20. századra elvesztette a korán az asszimiláció útját választó városi értelmiségi réteggel kapcsolatát, és a néhol nagyobb tömbökben egymás közelében élő csoportok megléte ellenére is németiségük megélésének módja, többségi társadalomhoz – esetleg más kisebbségekhez, etnikai csoportokhoz – fűződő viszonyuk falvanként, településenként változott. Utóbbi nem kis mértékben annak függvénye volt, hogy adott településen kisebbségként avagy többségként jelentek meg.

Diaszpóra-létük nem jelentette feltétlenül a diszpóra identitás kialakulását, hiszen anyaországi kapcsolataik korán megszakadtak, letelepedésük kezdeti évtizedeiben pedig még a mobilitás is olyan alacsony fokon állt, hogy a németek lakta települések közötti kapcsolatok alig épültek ki. A letelepedést követő néhány évtizedet jellemző erőteljes belső migráció lezárultával, amit a nyelvi és kulturális homogenizálódás, az etnikai és felekezeti kiegyenlítődés szándéka motivált, erős etnikai tudatú, ugyanakkor zárt faluközöségek jöttek létre. (Bindorffer 2006a: 201) A magyarországi németiséget így alapvetően a helyi érvényességű etnikai identitások sokasága jellemezte, ami egy településenként változó hangoltságú multietnicitásként, többes identitásként írható le, és amit a német származáshoz kapcsolódó etnikai identitás megőrzésének vágya és a többségi társadalomhoz való asszimilációs szándék eltérő elegyeként határozhatunk meg.

A területi és társadalmi széttagoltság eredményeképpen a magyarországi németek csoportképződési folyamata, etnopolitikai megszerveződése is viszonylag későn, a 20. század elején, a Monarchia felbomlását követően indult meg, és egy elakadásokkal, törésvonalakkal tűzdelt, mai napig befejezetlen folyamat. (Seewann 1990: 17) A területi tagoltság, a társadalmi

megosztottság és az egységes, kisebbségi csoportként való megszerveződés hiányosságai miatt *általában* a magyarországi németiség etnikai identitásáról csak kellő körültekintéssel lehet beszélni, ebből fakad, hogy a hazai német kisebbség etnikai identitásával foglalkozó munkák között többségben vannak a települési szintű, mélyfúrás jellegű elemzések.¹⁶⁵ A tudományos érdeklődést valójában mindig is jobban foglalkoztatta a németek többes identitásának kérdése, vagyis a nemzeti és etnikai azonosságtudat egymástól részben független „megképződése”, egymás mellett élése és kölcsönhatása.

Gerhard Seewann történeti elemzésekre támaszkodva próbálta megalkotni a kárpát-medencei németiség identitástípusait. Elemzésében az erdélyi szász, dunai sváb és a magyarországi német népcsoportok azonosságtudatának kialakulását és fejlődését vizsgálja, utóbbi, jelen elemzés szempontjából is legfontosabb csoportban négy identitásformát, identitástípust különböztet meg. *Hungarus típusnak* azokat a kétnyelvű magyarországi németeket nevezi, akik kettős identitással rendelkeznek, azonosságuk megélése szubjektív elemekre épül, ápolják anyanyelvüket, kultúrájukat, miközben a többségi társadalomba is beilleszkednek, vagyis éppen annyira tagjai etnikai csoportjuknak, mint az államalkotó nemzetnek is. A „*Völkish*”, vagyis a *népi típusba* azok a szintén kétnyelvű magyarországi németek sorolhatók, akik valamiféle népies-romantikus nosztalgiával tekintenek hajdani anyaországukra, és ahhoz való kötődésüket előbbre valónak tartják a befogadó többségi társadalomhoz való kötődésüknél. Az ebbe a típusba sorolható németek etnikai hovatartozásuk objektív jellemzőit hangsúlyozzák, népi kultúrájukat a csoporthoz tartozás kényszere miatt ápolják. Etnikai identitásuk erős, ám a többségi társadalommal való kapcsolatuk konfliktusos. Az egynyelvű németek közül az egyik csoportba (Seewann ezt C típusként jelöli) azok tartoznak, akik félig magyarok, félig magyar-németek, hagyományaik ápolására nem fordítanak különösebb hangsúlyt, s bár tudat alatt kettős identitással rendelkeznek – német etnikai és magyar nemzeti azonosságtudattal – múltjukhoz való konfliktusos viszonyuk okán identitásuk diffúz, keverednek benne a *Hungarus* és a *Völkish* típus elemei. A teljesen tradíciófüggetlen „német háttérű” magyarok alkotta, Seewann által D jelzésű típusba azok sorolhatók, akik látszólag igyekeznek tudomást sem venni német származásukról, aminek oka szintén saját – személyes és etnikai csoportként megélt – múltjukhoz fűződő konfliktusos viszonyukban rejlik. Etnikai identitásuk elvesztését–elhagyását sok esetben magyar

¹⁶⁵ Erről összefoglalóan lásd: Huber 2004: 43–45.

nacionalizmussal kompenzálják, vagyis igyekeznek teljesen beleolvadni a többségi társadalomba. (Seewann 2000: 105)

A Seewann által is szükségképpen sematikusnak és általánosítónak értékelt kategóriák alapvetően az egyének szintjén vizsgálják az etnikai és a nemzeti identitás viszonyát, az elkülönülés és beolvadás kérdését, vagyis az egyének gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok által befolyásolt társadalmi identitáskonstrukcióinak alakulását. Seewann nem törekszik az egyes, általa meghatározott típusokat lokalizálni, vagy egy belátható lokális egységen belül az egyes típusok gyakoriságát megadni, mindazonáltal, ahogy arra Bindorffer fel is hívja a figyelmet, rendszerezése a viszonylag tág kategóriák miatt megfelelő kiindulási pontként szolgálhat a konkrétabb, lokalizáltabb vizsgálatokhoz. (Bindorffer 2002: 753)

Seewann a németiség különböző identitástípusait az etnikai és nemzeti identitás eltérő elegyeként látja, az általa meghatározott típusokban más-más arányban van jelen az etnikai és a nemzeti azonosság, véleménye szerint a keveredés mértékét alapvetően az asszimilációhoz való egyéni viszony határozza meg. Az asszimilációhoz való egyéni vagy csoportos viszonyulásra ható társadalomtörténeti folyamatokat elemezve úgy véli, a különböző németországi színhelyekről eltérő időben bevándorolt németiség magyarokhoz való közeledését több tényező is elősegítette. A zárt, homogén német vagy német többségű falvakban endogám viszonyok között élő svábok kulturálisan és nyelvüket tekintve is színes, egyneműnek egyáltalán nem mondható csoportot alkottak országszerte. A csak a települések, esetleg kisebb tájegységek szintjén végbemenő nyelvi kiegyenlítődés miatt¹⁶⁶ az egyes német csoportok (és a településdialektusok) között már korán a magyar vált az általános közvetítő nyelvvé. A katolikus vallás szintén elősegítette a svábok magyarsághoz közeledését, továbbá a közösen átélt történelmi események, valamint az a tény, hogy a nemzetté válás időszakát már itt, új hazájukban élték meg és írásos történelmük is betelepedésüket követően, Magyarországon kezdődött. A svábok kollektív emlékezete az anyaországot és származásuk konkrét helyszínét nem őrizte meg, a haza fogalma Magyarországgal kapcsolódott össze. (Seewann 2000)

Az etnikai és a nemzeti identitást vizsgáló kutatások, vagyis az etnicitás- és nacionalizmus-tanulmányok abban egyetértenek, hogy a két jelenség, ha nem is egy töről fakad, de sokban hasonlít egymáshoz, ráadásul a nacionalizmusok többsége etnikus jellegű.

¹⁶⁶ Lásd ehhez még többek között: Manherz 2003, Hutterer 1973.

(Eriksen 2008: 164) Abban is hasonlítanak, hogy mindkét társadalmi identitásforma konstrukció, vagyis nem természetes képződmények, a *másikhoz* való viszonyban alakulnak ki. (Eriksen 2008: 143) Mindkettőben keverednek az instrumentális és az expresszionista, emocionális elemek, vagyis legyen szó akár identitáspolitikáról, akár nacionalizmusról, tartalmazniuk kell azokat a szimbólumokat, amelyek megteremtik a lojalitás és a valahová tartozás érzését, lehetővé teszik az érzelmi alapú kötődést. (Eriksen 2008: 143) A kutatások ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a nemzeti és etnikai tagság helyzettől, szituációtól függően is változhat. (Eriksen 2008: 164)

Éppen az utolsóként említett sajátosságot hangsúlyozza Bindorffer Györgyi is, aki a csoportképződés szociálpszichológiai megközelítéseit alkalmazva vizsgálja az etnikai és nemzeti identitás kapcsolatát, történeti alakulását egy többségében svábok lakta településen. A dunabogdányi svábok nemzeti identitását egy olyan készletnek tekinti, amelynek létrejöttét, elsajátítását alapvetően a hiánypótlás és az azonosulás szándéka vezette. A nemzetállamok ébredésének korszakában már generációk óta a magyar államiság keretei közt élő, anyaországukkal jóideje semmilyen kapcsolatot nem ápoló svábok teljes természetességgel vették birtokba a befogadó ország által felkínált nemzeti identitás-elemeket. A zártabb faluközösségben ez az elsajátított nemzeti identitás ráadásul nem követelte meg a saját, etnikus identitásukról való lemondásukat, asszimilációjukat. A kettős identitás Bindorffer által kifejtett szituacionalista-instrumentalista felfogásának lényege, hogy az egyensúlyban lévő nemzeti és etnikai identitás térben és időben igazodik az elvárásokhoz, adott szituációban különböző mértékben mobilizálódnak, kizárólagosságra egyik sem juthat. (Bindorffer 2001) Bindorffer szerint a kettős identitást nem koncentrikus körökként kell elképzelni az egyének társadalmi identitásai között, hanem sokkal inkább egymást kisebb-nagyobb részben átfedő halmazokként. (Bindorffer 2006b: 194)

Az etnicitás tanulmányozásában azt a Fredrik Barhtól kiinduló irányzatot szokás instrumentalistának tekinteni, amelyik az etnicitásra és etnikai identitásra úgy tekint, mint amit a másokkal folytatott érintkezések következtében létrehozott és fenntartott határok határoznak meg, nem pedig az a kulturális tartalom, amit a határok közrefognak. (Eriksen 2008: 78–80) Bindorffer érdeklődésének középpontjában alapvetően az etnikai szerveződés kialakulásának és működésének kérdései állnak, ugyanakkor úgy véli, az etnikai identitás vizsgálatában a határ fenntartásának módozatai mellett azt a kulturális repertoárt is fontos szemügyre venni,

amit a határok körbefognak. A kulturális tartalom vizsgálatát elsősorban azért tartja fontosnak, mert a csoportokat kijelölő objektív kulturális jegyek (markerek) idővel változ(hat)nak, ami magával vonja a határok alakulását is. Így ír erről: „A határok változását, átrajzolódását, erősödését, gyengülését vagy megszűnését az általuk közrefogott kulturális repertoárok vagy más határtartalmak kiüresedése vagy gazdagodása is előidézheti. A kiüresedés vagy gazdagodás folyamatai a mindenkori társadalmi, politikai és gazdasági viszonyokba ágyazottan a határok átjárhatósága vagy átjárhatatlansága következtében alakulnak.” (Bindorffer 2006b: 192) Vagyis úgy véli, ha az etnicitás, etnikai identitás kialakulásának és működésének kérdéseit hosszabb időtávon szeretnénk vizsgálni, akkor igenis figyelmet kell fordítanunk a repertoár elemeire és azok változására, valamint azokra a csoporton belüli és a csoportra ható külső folyamatokra, amelyek előidézik ezeket a változásokat. A határok átrajzolhatósága azonban nem csak hosszabb távú folyamatok eredménye lehet, a csoporthatárok szituációtól függően is változhatnak akár az egyén, akár a csoport szemszögéből is. Szituacionalista látásmódjának lényegét a következőképpen fogalmazza meg: „Ebben a koncepcióban a csoport közös kultúrájának feltétele a határ fenntartása, az etnikai identitás pedig nem a kulturális sajátosságok tárháza, hanem tulajdonképpen végtermék: a kérdéses – egyébként a csoportközi viszonyok, interkulturális kapcsolatok és interperszonális kapcsolatok következtében variábilissá, eltolhatóvá és kontingenssé vált határvonal mentén, illetve a rajta keresztül lezajló – tranzakciók folyamatában jön létre. Ez a személyközi interakción és csoportközi tranzakciókon alapuló, alapvetően mozgékonyt, flexibilitást biztosító és az átrajzolás lehetőségét megteremtő határelmélet az alapja az etnikai identitás szituacionalista elméletének.” (Bindorffer 2006b: 191)

Bindorffer alapvetően a csoportképződés szociálpszichológia nézeteire támaszkodva az interetnikus helyzetek kognitív aspektusait is bevonja elméletében, vagyis úgy véli, hogy az etnikai csoport (és az egyének) gyakorolják nemcsak a csoportjellemzők kategoriális kijelölését, hanem szituációtól függően az ezek közti választást is, amit pedig a külső struktúrák által rájuk nehezedő kényszer befolyásol.¹⁶⁷ Az antropológiai és pszichológiai látásmód kombinációjával lehetővé teszi a nagyívű történelmi folyamatok figyelembe vételét is az etnicitás tanulmányozásában, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértsük az alapvetően interperszonális szinten zajló etnikai viszonyokat. Vagyis egy olyan

¹⁶⁷ A szociálintropológiai identitáskutatásokban ezt a megközelítésmódot gyakran szubjektivistá nézőpontnak nevezik. (Eriksen 2008: 80–81)

interdiszciplináris nézőpontot alakít ki, amelynek segítségével a magyarországi németek (és más nemzeti és etnikai kisebbségek) etnicitását képesek lehetünk történetileg is vizsgálni.¹⁶⁸

Az identitás konceptualizálásának újabb elméletei már nem kizárásokban és elhatárolódásokban látják az önazonosság megteremtésének folyamatát, hanem kapcsolatokban és viszonyokban, magam is ezt az értelmezést fogadom el. A kapcsolatokhoz is szükség van azonban kommunikálható kulturális repertoárra, a kettős identitás koncepciója nélkül pedig nehezen lennének magyarázhatók a generációk identitáskészletében és azonosságuk megélésének módjában mutatkozó különbségek. Hasonló, ha a szociálintropológiának a többes identitásokra kialakított analitikus nézőpontjait alkalmazva tekintünk a magyarországi németek nyilvánvalóan egyidejűleg meglévő nemzeti és etnikai identitására, inkább a diaszpóra identitáshoz áll közelebb az imént bemutatott kettős identitáskonstrukció (anélkül, hogy a magyarországi németeknek diaszpóra-tudatuk lenne), mivel két különböző lojalitás többnyire egyenrangú, egyensúlyban lévő működéséről, működtetéséről van szó esetükben. A kettős identitás szituacionalista felfogása ugyanakkor jól, sőt talán jobban magyarázza azokat a helyzeteket, amikor egyik vagy másik azonosságtudat eltűnik az identitás egyéni vagy kollektív reprezentációjából, miközben ez nem jár együtt az egyéni, kognitív készletből való eltűnésükkel. Ennek egyik legjobb, Tarjánban is jól nyomon követhető példája a kitelepítések hatása a németek identitáskészletének és annak reprezentációjának átalakulására. Éppen ezek miatt az alábbiakban a kettős identitás szituacionalista-instrumentalista felfogásának a kulturális repertoár történeti alakulásáról mondottakat elfogadva és azt követve mutatom be a folyamatokat.

Az elemzéssel nem az a célom, hogy a nemzeti és etnikai identitás egyidejű meglétét támasszam alá Tarjánban, mivel ezeket adottnak fogadom el a Bindorffer által leírtak szerint. A magyarországi svábságot/németséget jellemző kettős identitás Tarjánban is megvolt és megőrződött. Ezt számos bizonyítékkal alá lehetne támasztani, a dolgozat második fejezetében ennek egy példája pedig már szóba is került. Ott bemutattam, hogyan veszik birtokba a tarjániak a nemzeti 'nagytörténelmet' helyi jelentőségű események alakjában (a falu Árpád-kori alapítása, a középkori legendák, az 1956-os forradalom helyi emlékezete, a tévészervezések időszaka stb.), s teremtik meg ezáltal a nemzethez tartozás érzését és

¹⁶⁸ Bindorffer a Dunabogdányban végzett kutatása empirikus adataira támaszkodva fogalmazza meg a kettős identitás szituacionalista-instrumentalista elméletét, majd később más magyarországi német közösségek vizsgálatában is sikerrel alkalmazza, mint ahogy számos kutató használja ezt az elméleti keretet a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek azonosságtudatának tanulmányozásához. Ehhez lásd: Bindorffer 2007.

reprezentációját. Nemzeti érzéseiket szimbolikus formában is kifejezésre juttatják, ennek már a jelenhez, közelmúlthoz kapcsolódó jele az iskola névválasztása és a Millennium Park kialakítása. A nyolcvanas évek második felében a helyi általános iskola felvette a tarjáni születésű Győry Sándor nevét, aki református magyar és a 19. század közepének jeles matematikusa volt, többek között a matematikai szaknyelv magyarításában tűntette ki magát. A névválasztás egybeesett a kéttannyelvű oktatás bevezetésével, ezért értelmezhető az etnikai és nemzeti érzések kiegyensúlyozásának szándékaként is. A kilencvenes évek közepén nyitott új utcát, ami a falu központját köti össze az újabb beépítésű részekkel, Szent Istvánról nevezték el, majd ennek kiindulásánál alakították ki a Millennium parkot, itt kapott helyet előbb a millenniumi zászló, majd az államalapítás ezeréves évfordulójának emléket állító emlékkő és kopjafa. Szintén a kiegyensúlyozás jegyében értelmezhető, hogy nem messze a szóban forgó területtől, szintén a falu központjában, frekventált helyen – a templom mögött – található a németországi testvértelepülésről elnevezett Staufenberg park, ami a falu és a falubeliek német kötődését hivatott jelezni. Az egyensúlyban lévő etnikai és nemzeti identitásnak megvannak tehát a szimbolikus megjelenítési módjai, formái is Tarjánban.

Az etnikai identitáshoz kapcsolódó későbbi argumentációm szempontjából mindazonáltal fontosabbnak tartom itt nemcsak annak a vizsgálatát, hogyan viszonyul egymáshoz a két lojalitás, valamint hogy ezek egymáshoz való történeti viszonya miként befolyásolja az etnikai identitás kollektív reprezentációját. Vagyis azt igyekszem bemutatni, hogyan, miben és miért tér el egymástól a tarjáni svábok különböző generációinak identitáskészlete és önazonosságuk megélésének módja. A készlet elemei közül alapvetően két dologra fókuszálok: olyan kulturális jellemzőkre mint a nyelv, a vallás és a hagyományok, valamint a csoporthoz tartozás tudatára.

5.1.2 A csoporttudat és az etnikai identitás helyreállításának folyamata és technikái

A háború utáni időszak történései általában a svábok identitáskészletét és az etnikai önazonosság átörökítésének körülményeit is átalakították. Magyarságuk megkérdőjelezése, svábságuk miatti üldöztetésük felborította az addig egyensúlyban lévő kettős identitáskonstrukciójukat, amiből egy időre eltűnt a nemzeti identitás, az etnikai önazonosság addig

természetes megélése pedig visszaszorult a nem-nyilvános szférákba. Az egyensúly későbbi helyreállításában Tarjában is nagy szerepe volt a körülöttük élő magyarok „finom hierarchia” alapján történő megkülönböztetésének és a folytatódó együttélésnek.¹⁶⁹

Az eseményeket átélők nemzeti identitásának visszaszerzésében a magyarokkal később közösen megélt sorsközösség segített, amikor etnikai különbségtétel nélkül, együtt élhették át a történelem eseményeit. (Bindorffer 2001: 91) Erre Tarjában legelőször az 1956-os forradalom helyi eseményei, majd a téesz-szervezések időszaka adott alkalmat. A kollektivizálás a földjeikkel gazdálkodók iránti ellenszenvet is mérsékelte a svábokban, illetve ez az ellenszenv a regnáló hatalomra vetült.

Tarjában az a fajta tudás, hogy a mai napig számon tartják ki őslakos, ki telepés vagy felvidéki származású, nemcsak a legidősebbek, hanem az eseményeket gyerekként átélő, az ötvenes évek erősen átpolitizált légkörében felnövekvő, sőt még a hatvanas évek közepéig születő generációnak (az általam második generációnak nevezett életkori csoport) sajátja. Az események után születők szüleiktől, nagyszüleiktől ismerték meg a családtörténet részét képező kilakoltatási, vagyoneklobzási történeteket, elsajátították azt a fajta ismeretanyagot, hogy a magyarok közül ki miféle, ki honnan származik és kinek a házában él. A svábokat kisémmiző hatalom és általában a magyarok ellen érzett harag nem hagyományozódott, de a kitelepítésről, meghurcoltatásról szóló történetek átörökítődtek a második generációba is, a narratív identitás részévé váltak. Ezeknek az ismeretnek a továbbadásával a sváb közösség életben tartotta, továbbörökítette, etnikus identitásának részévé alakította a kitelepítés-történeteket, valamint az eseményeken alapuló hierarchiát is. Mindkettő erősítette az etnikus identitás bizonyos elemeit: az összetartozás-tudatot és a származástudatot.¹⁷⁰

A keserű tapasztalatok erősítették a nemzeti identitás eredeti kialakulásában is megnyilvánuló azonosulási vágyat, ami a társadalmi modernizáció fokozódásával mind erőteljesebbé váló életmódváltás által is felgyorsított asszimilációs folyamatokban nyert teret. Az asszimiláció részleges volt és csak bizonyos területekre terjedt ki, többek között strukturális és maritális formában nyilvánult meg. A harmadik fejezetben részletesen bemutatott házassági szokások tanulsága, hogy telepés vagy felvidéki magyar és sváb házasságáról nem nagyon hallani a faluban, viszont az őslakos magyarokkal a felekezeti különbségek kényszerítő normájának enyhülésével gyakoribbá váltak a házasságok, ahogy a

¹⁶⁹ Lásd ehhez: Bindorffer 2001: 85–92, 129

¹⁷⁰ Lásd ehhez: Bindorffer 2001: 90–91.

szomszédos szlovák többségű falu lakóival is. Ez azt mutatja, hogy a falun belüli hierarchia az asszimilációs szándéknál is erősebbnek bizonyult, egyfajta normaként tételeződött.

A második fejezetben bemutattam, hogy az egyes generációknak mennyire más a kitelepítéshez fűződő érzelmi viszonyulásuk, ugyan így, a tudásuk szintje is eltérő az eseményekkel kapcsolatban. A fiatalabbak – a vizsgálatban a harmadik generációhoz soroltak, vagyis az 1965 után születettek – számára már nem erős érzelmi töltetű családtörténeteket jelentenek a vagyonelkobzások és kilakoltatások, sok esetben a saját családjukkal történt eseményekről is csak hézagos ismereteik vannak. Általában már nem a családi és etnikai szocializáció részeként ismerték meg a kitelepítés-történeteket, az ő szemszögükből nézve az emlékezetből már helytörténet lett, személyes érintettségük elhalványul az események felidőzésében. Tudásuknak már nem része az sem, hogy ki kinek a házat kapta, melyik házat melyik családtól vették el. A hierarchiát sem ismerik olyan pontosan, bár azzal tisztában vannak, hogy élnek köztük máshonnan betelepített magyarok.

Kezdetben a közöttük kisebbségben élő többségi magyarság megítélésére létrehozott finoman hangolt hierarchia lehetővé tette a svábok számára az együttélést nagyobb etnikus konfliktusok nélkül, s mivel határkijelölő szerepe volt és a társadalmi interakciókat is befolyásolta, így az azonosság egyik legfontosabb elemének számított. Segített abban, hogy az időlegesen 'parkoló pályára' kényszerített etnikai identitás fennmaradjon, tovább örökíthető legyen. A fiatalabb generációk számára azonban az etnikai identitás azonosulásra felkínált elemei már mások, a hierarchia és a kitelepítés-történetek részletes ismeretének helyét a repertoár más elemei, néhány esetben új viszonyulások vették át. Ez abból fakadt, hogy a sváb származás nyílt, az otthonokon kívüli felvállalásában, magától értetődő megélésében bekövetkezett törés átalakította a nyelvhasználatot, a vallás szerepét és felfüggesztette a hagyományok természetes megélését, szocializációját s ezzel új szerepbe kényszerítette a hagyományőrzést. Vagyis a külső körülmények hatására az identitás elemkészlete átalakult.

5.1.3 Anyanyelv és nyelvtanulás

A nyelvi asszimiláció már megindult a század első felében, a visszaemlékezések szerint azonban még ebben az időszakban is a sváb¹⁷¹ volt a mindennapi érintkezés nyelve. A nyelvhasználatot szituativitás jellemezte, svábok egymás között 'sváboltak', de magyarok közt használták a 'kisebbség' nyelvét, sőt, ahogy korábban már szó volt róla: a magyarok közül is sokan értették, megtanulták a svábot. Az üldöztetés évei után Tarjánban is fokozatosan kiszorult a népnyelv a mindennapi érintkezésből. Pontosabban a megtorlástól való félelem és a környezet elítélő magatartása, véleménye miatt az ötvenes évektől kezdve használata visszaszorult az otthonokba.¹⁷² Sokan emlékeznek arra, hogy még a hatvanas-hetvenes évek fordulóján sem nézték jó szemmel a környékbeli nem svábok, amikor a helybeliek egymás között nyilvános helyen anyanyelvükön beszéltek. Az alábbi emléket egy hatvanas évek elején született nő idézte fel számomra:

„(...) de azt tudom, hogy amikor így gyerekként még jártam Tatabányára anyuval a buszon, nem szerették, hogy ha ott svábul beszélgettünk egymással.” (M.M.)

A nyelvhasználat átalakulására a politikai körülményeken túl a felgyorsuló modernizáció is hatással volt. Az ipari munkássá váló tarjániaknak az életmódváltás azzal járt, hogy a falun kívül vállaltak munkát, ennek jelentőségét a korábban már bemutatott ingázási tendenciák jól mutatják. Az egyre nagyobb számban eljáró tarjáni számára a magyar nyelv szerepe a mindennapi kommunikációban felértékelődött, az anyanyelv viszont visszaszorult a családi körbe, otthoni használatra korlátozódott. A 20. század rohamos technikai-tudományos fejlődése ráadásul az alacsony modernizációs szinten álló nyelvjárási nyelvben jelentős nominációs hiányhoz vezetett, ami ismét csak a magyar nyelv szerepét erősítette. (Erb–Knipf 2004: 86) Mindezek a tényezők átalakították az anyanyelvhez való viszonyt, ami ennek következtében egyre inkább kiszorult a primer szocializációból. Ez a folyamat a tarjáni

¹⁷¹ Ahogy a második fejezetben jeleztem, a tarjáni németek népnyelve a dunai bajor dialektushoz áll a legközelebb rajnai frank szubsztrátummal (Hutterer 1973), tehát ahogy a tarjániak, úgy népnyelvük sem sváb, ezzel a megjelöléssel csak a köznapi nyelvhasználathoz igazodom.

¹⁷² V.ö.: Manherz 2003, Seewann 1990, 2000, Bindorffer 2001.

németek általam vizsgált három generációjánál jelentős különbségeket eredményezett nyelvtudásban és nyelvhasználatban egyaránt. A generációs jellegzetességek jól illeszkednek a hazai németek nyelvészeti vizsgálatára alapján Erb Mária és Knipf Erzsébet által felvázolt három különböző nyelvgeneráció sajátosságaihoz. Erb és Knipf szerint a legidősebbek nyelvi repertoárjában a német nyelvjárás és a magyar nyelv egyaránt megtalálható, a második, „ideális”-nak nevezett generáció kétnyelvűként valójában háromnyelvű, vagyis a bilingvális triglosszia jellemzi, mivel a magyar mellett még a nyelvjárásban és már a német standard nyelven is képesek kommunikálni. A legfiatalabbak az ún. „néma generáció”, ők már csak a magyar és a német standard változatot bírják. (Erb–Knipf 2004: 83)

Tarjában a legidősebb generációnál szinte teljes körű a sváb anyanyelvi szerepe, a nyelvjárás nyelvet még természetes módon, otthon tanulták meg. Használata a szocializmus évei alatt visszaszorult az informális szférába, a privát szituációk, az otthon, a család nyelve lett. A rendszerváltást követően azonban sokan újra elkezdték használni félnyilvános vagy nyilvános tereken a mindennapi kommunikációban, vagyis egyéni habitustól függően persze, de sokan újra bátran mertek „svábolni” az utcán. Körükben jellemző a beszéd, beszélgetés közbeni hirtelen „kódváltás”, a kutatás során magam is számtalanszor talákoztam a jelenséggel. Az anyanyelvre váltás néha a gyerekkori emlékek felidézésénél, esetleg hangulatfeszítő elemként jelent meg, amikor úgy érezték, a nyelvjárás szó jobban kifejezi a közölni kívánt jelentéstartalmat. Előfordult, hogy a kutató privát beszélgetéseiből való kirekesztésének céljából váltottak nyelvet, vagy mert nem találták a megfelelő magyar szót, és férjüktől-feleségüktől anyanyelvükön, az otthon használt nyelven kértek segítséget.¹⁷³

A középgeneráció (az 1945 és 1965 között születettek) nyelvi kompetenciáira jelentős befolyást gyakorolt, hogy a politikai enyhülés jeleként 1957-ben bevezették Tarjában a német nyelv kiegészítő jellegű oktatását az általános iskolában, ekkor még választható formában. A választásban szerepet játszott a szülők beállítódásán túl az adott időszak 'politikai hangulata' is. Az életkori csoport idősebb tagjai, a kutatás idején már hatvan felé közeledő beszélgetőpartnereim közül jónéhányan megjegyezték, hogy az óvodában tanultak meg magyarul, kétségtelen azonban, hogy a generáció fiatalabb tagjai között szép számmal akadnak svábul már nem beszélők. A tarjában szerzett tapasztalatok igazodnak a

¹⁷³ Erb Mária és Knipf Erzsébet ezeket a fajta kódváltásokat a nyelvjárás használatának tematikus és/vagy funkcionálisan kötött speciális eseteiként tartják számon. Az emlékezés funkció mellett megkülönböztetik az általuk emblematikusnak nevezett kódváltást, aminek célja a jókedv, a viccelődés érzékeltetése, továbbá a kirekesztő célú nyelvhasználatból fakadó kódváltást. (Erb–Knipf 2004: 86)

szakirodalomban leírtakhoz, miszerint a kitelepítést még átélők leszármazottai, tehát a középgenerációhoz soroltak körében volt legerőteljesebb a nyelvvesztés, (Demeter Zayzon 2002, Erb–Knipf 2004) közöttük találunk olyanokat, akik se svábul, se németül nem tanultak meg. Több családi történetben visszatérő elemként azonosíthattam, hogy az idősebb gyerek még otthon igen, a fiatalabb viszont már az iskolában sem tanulhatta a nyelvet, illetve hogy az elsőszülött gyereket nem járatják az iskolai németóra, a másodikat viszont már igen. Utóbbi dilemmáról így beszél egy a középgenerációba tartozó nő:

„(...) konfliktus adódott abból, hogy a bátyám járjon német órára az általános iskolában, vagy sem. Holott, itt ugye egy normálisan gondolkodó szülő úgy gondolja, hogy ha a gyerek alkalmas és a szellemi képességei megvannak, akkor miért ne tanuljon egy nyelvet. Ő [az édesapa – S. Gy.] ellene volt a német oktatásának, az édesanyám mellette lett volna, hozzáteszem, végül is nem tanult németet.”

A történet folytatása, hogy mire az interjúalany iskolába került – lévén tíz évvel fiatalabb a bátyjánál – a politikai hangulat enyhülése már meggyőzte a szülőket arról, vagy inkább megnyugtatta afelől, hogy második gyermekük számára nem jelenthet veszélyt a német nyelv tanulása, így ő kiválóan elsajátította az irodalmi nyelvet, ami később vállalkozóvá válásában fontos tőkéjének is számított. Néhányan a németet már felnőtt fejjel, a rendszerváltás után sajátították el, ennek okát a falu megélénkülő németországi kapcsolatai jelentik, amiből egyén és közösség egyaránt jól profitál. A középgeneráció azon tagjainál, akik még az otthoni szocializáció részeként elsajátították a tájnyelvi változatot, majd később intézményes keretek között alkalmuk nyílt a standard nyelvváltozatot is megtanulni,¹⁷⁴ nyelvváltásról még nem beszélhetünk, de már megindult közöttük használat, fontosság tekintetében a sváb nyelvtől a német irányába történő eltolódás, a folyamat kiváltó okai között pedig jelenkori gazdasági érdekeket is találunk.

A harmadik generáció és a legfiatalabbak esetenként értik még a svábot, hallották szüleiktől, nagyszüleiktől, rájuk ragadt valamennyi, de már kevesen tanulták meg, s még kevesebben használják a mindennapi érintkezés nyelveként. Viszont ez az életkori csoport, amelynek tagjai között egyre nagyobb a németül nagyon jól beszélők aránya, hiszen 1986-tól

¹⁷⁴ Erb és Knipf megjegyzi, hogy a középső generáció behatárolása a leginkább problematikus, és az életkoruk alapján e csoportba tartozók nem feltétlenül tagjai a nyelvgeneráció vonatkozó csoportjának. (Erb–Knipf 2004: 83)

az általános iskola kéttannyelvűvé vált. A legidősebb generáció tagjaitól gyakran hallott panasz, hogy hiába beszélnek unokáikhoz svábul, ők legtöbbször már németül vagy magyarul válaszolnak nekik. A legifjabb generáció nyelvváltása egyértelműnek tűnik, és az a tény is jól látszik, hogy a svábot felváltó német nyelv nem válik általános közvetítő nyelvvé, ezt a szerepét a magyar máig őrzi, amely átvette az első nyelv szerepét is.

5.1.4 A vallásosság megélése

Bindorffer rámutatott, hogy a magyarországi katolikus németiség számára vallásuk megkönnyítette a többségében katolikus magyarságba való beágyazódásukat, és ezzel a nemzeti identitás elemeinek kialakulását segítette elő. Konkrét példáján azt is kimutatja azonban, hogy a második világháború után a megmaradás egyik lehetséges kapaszkodóját jelentette a katolikus vallás, az etnikai csoportintegráció s ezáltal az identitás hangsúlyos elemévé vált. (Bindorffer 2001) A katolicizmus Tarjánban, azon túl, hogy segítette a nemzeti azonosulásban, különösen alkalmas volt az etnikai identitás fontos alapkövévé is válnia, hiszen a helyben élő református magyarsággal szemben egyszerre volt képes a felekezeti és etnikai különállóság kifejezésére, vagyis *erős határkijelölő szerepe* volt. Tarjánban szintén vannak arra utaló jelek, hogy az üldöztetés után a katolikus vallás az etnikai önazonosság egyik kifejezőjévé, megőrzőjévé vált.

A sváb közösség mai napig mélyen vallásos Tarjánban, és az élettörténetekből az is kiviláglik, hogy a közösségi norma megengedőbb volt a német nyelvtanulás, mint a hittanoktatás fel nem vállalásának kérdésében a meghurcoltatásokat követően. Ez pontosan azt jelentette, hogy könnyebben lemondtak a szülők arról, hogy német különóra járassák gyerekeiket, de azt még az ötvenes-hatvanas években is kevesen merték felvállalni, hogy távol tartsák gyerekeiket a hittanórától. A falu közéletében a kutatás idején a középgenerációban azonosítható volt egy kisebb csoport, amibe beletartozott a második polgármester, az alpolgármester, a Zenei Egyesület vezetője és az egyik külföldi tulajdonú cég helyi vezetője. Őket a különböző hivatalos viszonyaikon túl összefűzte az is, hogy annak idején együtt ministránskodtak. Bár sem formális, sem informális hatalmi csoportként nem működtek együtt, mindannyiuk számára meghatározó élmény jelentett a hatvanas évek elején

ministránsnak lenni, legfőképpen azért, mert mindez annak a plébánosnak a szolgálati ideje alatt történt, akinek emléke két okból is nagyon elvenen él a helyiek emlékeztetőiben. Kormos Ottó 1960 és 1968 között szolgált Tarjánban, ez idő alatt festették ki a hajó boltíveit. Az egyház és a hívők viszonyában a személyességre nagy hangsúlyt fektető plébános, aki a vatikáni zsinat rendelkezését követően azonnal bevezette a szembemiséző oltárt Tarjánban, azzal is igyekezett a hívők kötődését fokozni, hogy a szekkókon ábrázolt bibliai jelenetek szereplőinek a tarjániak (és saját maga) kölcsönözték arcukat. Ám a helybeliek nemcsak ezért őrizték meg a plébános emlékét. Úgy vélik, Kormos Ottó személyében olyan plébánosra leltek, aki a korszak uralkodó ideológiájával szemben is képes volt sikereket elérni és előnyöket kiharcolni a katolikus gyülekezetnek. A plébános furcsa körülmények között, elhelyezése után négy évvel bekövetkezett halálára is annak igazolásaként tekintenek, hogy szembe mert helyezkedni a korabeli hatalommal, magára haragította azt, s ezért megbüntették. A kitelepítések miatt a politikai berendezkedéssel és az államhatalommal mindig is felemás viszonyt ápoló tarjániak szemében a plébános tarjáni tevékenysége, egész élete és legfőképpen halála tiszteletet parancsoló. Van azonban egy harmadik, a tarjániak által annyira nem hangoztatott, ám külső szemlélő által szinte azonnal szembeötlő jelentősége is Kormos Ottó falubeli tevékenységének. A személyes kapcsolatokon túl a közösségiségre és a katolikus hívők összetartására is oly nagy hangsúlyt fektető plébános, aki templomon kívüli programok szervezésével is próbálta elérni célját, valójában sikerrel járt. A másokért, a közösségért végzett önfeláldozó munka eszméjét sikerrel ültette el az akkori fiatal generációban, amit jól bizonyít az imént bemutatott ministrán közösség, vagyis az, hogy legközelebbi tanítványaiból verbuválódott a rendszerváltás után a falu életét meghatározó közéleti kör első generációjának jelentős része.

A tarjániak számára valójában a vallásos életükhöz kapcsolódó minden esemény az emlékezhagyomány fontos részét képezi, számon tartják a templom építésének, felújításának körülményeit, plébánosaik nevét, szolgálati idejüket. Hogy mennyire élő tudásról van szó vallásos életük esetében, azt jól mutatja az a tény, hogy a fontosabbnak tartott események nemcsak a helytörténetírók munkáiba kerültek bele, hanem valóban eleven tudásként éltek a kutatás idején. Ennek példáját tapasztalni lehetett a 2002-ben szervezett faluvetélkedőn, amikor a falubelieknek az elmúlt száz év plébánosainak nevét kellett összegyűjteniük szolgálati idejükkel együtt, és minden csapat különösebb nehézség nélkül oldotta meg a

feladatot. Katolikus vallásukra úgy tekintenek, mint etnikai azonosságuk – svábságuk – egyik legbeszédesebb megnyilvánulására, hagyományaik egyik fontos elemére. Ezért a templomra, egyházi és vallásos emlékek rendbetételére, felújítására még azok is szívesen és bőkezűen áldoznak, aki már nem élnek aktív hitéletet, ám adományaikkal kifejezhetik a katolikus közösséghez tartozáson keresztül sváb mivoltukat.

„Hála Istennek lehet rájuk számítani. Tehát ha tudják, hogy a plébános most mihez kér adományt és mennyit, akkor azért igencsak kitesznek magukért. Én jó véleménnyel vagyok erről. A vállalt önrészt – mert ugye egy templom felújítása több tíz millió forint, nyilván pályázati pénzekből sikerült felújítani –, nyilván minden pályázatnál egy önrészt fel kell mutatni, és ezt mindig sikerült összegyűjtenünk.” (Sz. Z. katolikus plébános)

5.1.5 A hagyományok és a hagyományápolás új formái

A tarjáni tapasztalatok is azt mutatják, hogy nemcsak a nyelv, hanem az identitás hagyományápolás keretében történő szocializációja is fokozatosan áttevődött az otthonokból intézményi, elsősorban iskolai keretek közé a 20. század második felében. Ennek talán legfontosabb kiváltó oka, hogy a kitelepítést követő jogfosztottság következményeként a svábokban kialakult egyfajta rejtőzködő magatartás. Etnikai identitásuk megvallásától, annak bármilyen elemének nyilvános hangoztatásától, vagyis másságuk nyilvános megjelenítésétől tartózkodtak. Az etnikai azonóságtudat „családi ügy” lett. Másfelől hagyományos kulturájuk, amelyen keresztül meg tudták jeleníteni másságukat és ezáltal etnikai identitásukat életben tartották, paraszti kultúra volt, mindennapi és ünnepi gyakorlata is erőteljesen a paraszti életmódhoz kapcsolódott. A korszakban bekövetkező mélyreható gazdasági-társadalmi változások azonban olyannyira eltávolították őket ettől az életmódtól, hogy valójában hagyományaik életbentartásának és természetes módon való továbbörökítésének feltételei és lehetőségei is lassan felszámolódtak. Az etnikai identitás kollektív reprezentációjának eltűnése, felfüggesztése politikai és gazdasági kényszerekkel egyaránt magyarázható.

Miután a központi hatalom az 1949-es alkotmányban deklarálta a nemzetiségek, így a németek elvi egyenjogúságát is, az ötvenes évek közepén megalapított Magyarországi

Németek Demokratikus Szövetségének létrejöttéig valós jele nem volt a politika részéről a tényleges egyenjogúsításnak. Lényegi fordulat azonban még ekkor sem következett be a nemzetiségi politikában, hanem csak 1968 után, amikor is megőrzendő értéként deklarálták a hazai nemzetiségek eltérő kultúráját és nyelvét a kulturális sokszínűség jegyében. A kollektív bűnösség és a fasizmus vádja alól a hazai németiséget megszabadítani igyekvő törekvések megszületésére pedig egészen 1983-ig várni kellett. (Seewann 1990) A „nehéz évtized”¹⁷⁵ elmúltával az a fajta gesztus-politika, amit az állam gyakorolt a németiséggel szemben, nem tudta feledtetni az elszenvedett megaláztatásokat, ezzel magyarázható az ötvenes évek második felében meginduló német nyelvoktatást kezdetben mérsékelt lelkesedéssel és félelemmel vegyesen fogadó magatartás Tarjánban. Az intézményes kultúraápolás pedig csak jó évtizeddel később, a hatvanas évek végén indult el a faluban.

Seewann a század második felében felgyorsuló asszimilációt részben azzal magyarázza, hogy a szocialista nemzetiségi politika intézkedései egy évtizednyi lemaradással követték a nemzetiségi lakosságot is érintő társadalmi-gazdasági változásokat, így a hazai németiség szétforgácsolódását a politikai intézkedések mellett a gazdasági folyamatok is erősítették, ami méginkább megnehezítette az amúgy is csak lassan-lassan beinduló kultúraápolást. (Seewann 1990: 17) A tarjáni tapasztalatok alapján azonban azt is fontosnak tartom megjegyezni, hogy a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére „nőtt fel”, vagyis érte el az aktív kort az a generáció, amelyiknek már nem voltak közvetlen emlékei a kitelepítésről, vagy legfeljebb kisgyerekként élték át azt, ezért bennük a hatalomtól való félelem és tartózkodás szintje kisebb volt, mint szüleikben. A kultúraápolás lassanként bővülő lehetőségeihez egy új generáció felnövekedése is kellett, akik már nagyobb természetességgel használták ezeket nemzetiségi azonosságuk kifejezésére, vagyis akik már minden félelem nélkül vállalták etnikai identitásuk nyilvános megélését, amitől szüleik generációja még sokáig tartózkodott. Ez a generáció azonban már nem tehetett mást az elmúlt évtized(ek) és a gyökeresen átalakult életkörülmények miatt, mint hogy összegyűjtötte, feljegyezte, megőrizte-konzerválta a hagyományos kultúra még emlékezetben meglévő elemeit.

Tarjánban a kultúra és a hagyományok ápolásának két legfontosabb intézményévé a művelődési ház és az általános iskola vált. Utóbbiban a hatvanas évek legvégén, hetvenes évek

¹⁷⁵ A hazai németek kitelepítésének eseményeit vagy hatásait feldolgozó, bemutató művekben gyakran megjelenő szófordulatról van szó, számos szerző használja a toposzt, eredete talán Zielbauer György könyvének címéből ered (Zielbauer György: A magyarországi németiség nehéz évtizede, 1945–1955. Szombathely).

legelején egy agilis történelemtanár vezetésével indult a honismereti szakkör keretében a gyerekeket saját nemzetiségi kultúrájukkal és falujuk történelmével megismertető kezdeményezés. A diákok lelkes gyűjtőmunkájának eredményeképpen hamarosan olyan mennyiségű tárgyi emlék halmozódott fel, hogy a hetvenes évek végén lehetőség nyílt egy tájház kialakítására. Létrehozásában az akkori községi tanács is szerepet vállalt, de a működtetést, a vendégek kalauzolását a diákok végezték. A tárgyi emlékek mellett a szokások és az életmód, a mindennapi élet kultúrájának megismerésére is figyelmet fordítottak. A hetvenes évek végétől egyre bővült a nemzetiségi kultúraápolás előmozdítása érdekében iskolás korú gyerekeknek kiírt pályázatok száma, ezeken egyre több tarjáni diák vett részt, akik így megismerték, összegyűjtötték és lejegyezték pl. falujuk lakodalmi szokásait vagy étkezési kultúrájának elemeit.

Szintén az iskolához kötődött a német nyelvű színjátszó kör létrehozása. Egy a nemzetiségi nyelv megőrzésére nagyobb hangsúlyt fektető tanár kezdeményezésére indult a szöveges folklóremlékek és a dramatikus hagyományok összegyűjtése, betanulása és előadása különböző alkalmakhoz kapcsolódóan. Ekkor gyűjtötték össze a karácsonyi dramatikus hagyomány, a *kriszkindli* (Chriskindl) szöveganyagát is, amit azóta is minden évben előadnak az iskolai karácsonyi ünnepség keretében, sőt az utóbbi években a gyerekek már csoportokba szerveződve házról-házra is járnak a betanult szöveggel. A művelődési házhoz kapcsolódott a német nemzetiségi dalkör megalakítása és működése, akik szintén igyekeztek kezdetben a falu hajdani dalkultúráját, majd általában a magyarországi németiség dalait megismerni és repertoárjukba emelni. Az ő működésükhöz is nagy segítséget nyújtott az intézményesített kultúraápolás szerveződése, hiszen a nemzetiségi dalostalálkozók, kórusversenyek segítettek életben tartani magát a dalkört és ezen keresztül dalkultúrájukat.

A német hagyományok ápolásának legszembetűnőbb jele a zenei (zenekari) élet elevenségében nyilvánul meg Tarjánban. A háború előtt, és még jó ideig utána is, a zenekarokat a természetes igény és zenélni vágyás hívta életre. A hetvenes évek végétől azonban a zenei hagyomány megőrzésének, örökítésének is kialakultak intézményes formái. Kezdetben egy lelkes ének-zene tanár, szintén iskolai keretek között fogott bele diákzenekarok szervezésébe, majd „menedzselésébe”, a rendszerváltás után a zeneiskola és az említett tanár által alapított Zenei Egyesület hívja életre, működteti, szervezi a sokféle zenekart, táncsoprotot, dalkört és énekegyüttest. Ezek a csoportok már létrejöttükben, a zenei tudás

elsajátításában, fellépéseik helyszíneit és jellegét tekintve is a tudatos hagyományápolás keretében értelmezhetők.

Számos jele van annak, hogy a kultúra egyes elemeinek intézményesített megőrzése egyre inkább egy általános német nemzetiségi kultúra életben tartását, örökítést célozza meg, mintsem a lokalitással szoros kapcsolatot ápoló saját sváb kultúra továbbélését. Az etnikus kultúra ebben az értelmezésben tehát már nem megélt teljesség, hanem egy esszencialista szemléletű kultúraápolás keretében kiragadott részletek életben tartása s ezek segítségével közös és tudatos társadalmi cselekvés.

5.1.6 Kettős identitás – a svábtól a német felé

A generációk eltérő identitáskészletének bemutatásából kiviláglik, hogy amint a nyelvtudásban és nyelvhasználatban, úgy a kultúraápolásban és hagyományőrzésben is fokozatos eltolódás ment végbe az elmúlt fél évszázadban, ami a „svábtól a német felé” szófordulattal írható le legjobban. A tájnyelv fokozatos kiveszése, úgy tűnik, itt is megállíthatatlan, visszafordíthatatlan folyamat, ám a kisebbségi nyelv önmagában még nem identitásképző, csak ha társul mellé a csoporttagság felvállalása is. (Bindorffer 2001: 61) Tarjánban a svábok származásukkal tisztában vannak, jelzi ezt a magyarok hierarchizálásában kifejeződő másság-tudatuk, az elevenen megőrződött kitelepítés-történetek emléke és az élénk nemzetiségi kulturális élet, leginkább a zenei hagyományok virágzása.

Ahogy a különböző generációk etnikai identitáskészlete eltér egymástól, úgy a nemzeti és az etnikai identitás egyensúlyában is árnyalatnyi különbségek tapasztalhatók a korosztályok között. A legidősebbek újra bátran 'svábolnak' az utcán egymás közt, de etnikus identitásuk nyilvános vállalása, megvallása a beléjük íródott félelem miatt problematikus, ők ezért hivatalos és nyilvános helyzetekben nemzeti identitásukat helyezik előtérbe.

A mostani középgeneráció számára a svábság felvállalása azonban nem kérdéses. Szüleik generációjánál már iskolázottabbak, ennek folytán strukturális asszimilációjuk előrehaladott. Életmódjuk miatt körükben nyilvánul meg leglátványosabban a náluk leginkább egyensúlyban lévő kettős identitás és ennek szituációtól függő alkalmazása. Jelenleg közülük

kerül ki a falu vezetősége, akik nemcsak birtokolják, hanem alakítják is a faluban a sváb/német etnikus öntudatot és annak reprezentációját.

A fiatalok számára legnyilvánvalóbb magyarságuk, ugyanakkor legkevésbé svábságuk. Svábnak lenni az ő értelmezésükben a nyilvánvaló származáson túl az iskolában elsajátított német nyelvet és a (zenei) hagyományok működtetését jelenti. Azaz nem (csak) attól svábok, vagyis inkább ők már németek, hogy tisztában vannak bizonyos kulturális, származásbeli másságukkal, hanem hogy válogatva az azonosulásra felkínált repertoárból, közös cselekvéseik által életben tartják e másság bizonyos elemeit, kijelölik etnikai önazonosságuk határait. Számukra svábságuk már nem valamiféle eleve adott dolog, sokkal inkább bizonyos szituációkban választható identitás,¹⁷⁶ ezek a választások pedig döntően már különféle intézményekhez kötődnek, hiszen etnikai identitásukból már hiányzik az elsődleges etnikai szocializáció élménye, etnicitásukat már csak szervezett, intézményes keretek között tudják nyilvánosan megélni, nyilvánosan kifejezésre juttatni.

Ők már németül beszélnek a sváb helyett, német kapcsolatokat ápolnak, és egyre inkább a német kultúra felé orientálódnak. Etnikai identitásukban beállt változás, a svábságtól a németiség felé tolódó önértelmezésük egyik legbeszédesebb jele, hogy egyre gyakoribb körökben a sváb helyett a német etnonim alkalmazása, miközben német nemzeti tudat nem kapcsolódik hozzá. Ebben az identitáselem-változásban – az etnonim használatában – is az idős generáció a leginkább hagyományőrző és a fiatalok az újítoók.

Az alábbiakban annak a folyamatnak a részletes bemutatása következik, hogyan használják fel a falu életében meghatározó szerepet betöltő csoportok, elsősorban a helyi önkormányzat, az etnikai identitás különböző elemeit és milyen szerepet szánnak az etnikai identitás megőrzésének, milyen szerepbe kényszerítik azonosságtudatuk ápolását. Ehhez előbb azonban meg kell ismerni a falu életét irányító csoportokat!

¹⁷⁶ Vö. Feischmidt 2010

5.2 A HELYI KÖZÉLET ÉS LOKÁLIS POLITIKA – SZEREPLŐK, SZEREPEK, CSOPORTOK

5.2.1 A helyi politika és a véleményformáló csoportok formálódása

Elsőként a részleteiben korábban már több helyütt említett folyamat legfőbb állomásait idézem fel, hogyan történt a svábok kiszorítása a hatalomból majd a szocializmus évei alatt lassú visszaszivárgásuk. A svábság kollektív bűnössé nyilvánítása politikai és ezáltal alapvető állampolgári jogaiktól való megfosztottságot is jelentett. Ebben az időszakban, ha szerettek volna, sem vehettek részt politikában, nem tölthettek be fontos közéleti tisztséget, vezető pozíciót. Ebben az időszakban a többségében svábok lakta faluban semmilyen fontos poszton nem állt sváb ember, azaz teljesen kiszorultak falujuk vezetéséből. Felbomlott a majd' másfél évszázadon keresztül jól működő, kiegyensúlyozott rendszer, miszerint svábok és magyarok Tarjánban nagyjából létszamarányuknak megfelelően töltötték be a fontosabb hatalmi pozíciókat.

A politikai légkör enyhülésével, a hatvanas évek második felétől kezdve mind több pozíció vált elérhetővé a svábok számára is. Ekkortól már párttagságra sem volt szükség ahhoz, hogy a falu vezetésében is több és fontosabb szerephez jussanak. A tarjáni svábok ugyanis nem szívesen léptek be a pártba, az őket ért meghurcoltatások miatt távol tartották magukat a szervezettől. A beköltöztetésekben, vagyonekobjásokban a hatalomnak segédkező helyieket, az akkor pártfunkciót vállalókat – svábot, nem svábot egyaránt – egy életre megjegyezték a lakosok.

„Voltak svábok is. Meg akik nem is svábok. Na most a mai napig, ugye, hát azok, akik akkor pártfunkciót vállaltak, hát azért az köztudott volt. Akkor még ugye itt erős volt a diktatúra, hogy azok igazából, hát ahhoz, hogy a rendszer fenn tudjon maradni, ilyen besúgó szerepet vállaltak. Csak egy ilyen faluban az ilyen embereket kiközösítik, sőt a mai napig mindenki tudja arról, aki idős, és már tényleg senkit nem bánt, de azért úgy benne van a közhiedelemben, hogy annak idején a svábok őmiatta, meg tőle kellett félni.” (S.K.V.)

Ennek a morális normának meglehetősen erős volt a visszatartó ereje, a svábok körében senki sem tette volna ki szívesen magát az elítélő közvélekedésnek, ami a párttagsággal járt kezdetben. Természetesen ebben is, mint sok minden másban, enyhült a megítélés szigora az évtizedek folyamán, a hatvanas évektől kezdve karrierszemponatok miatt a pártba belépőket már nem ítélték el annyira, "tudták, hogy látszat". Mégis, a svábok többségét, a háború után született generációkat is, a büszkeség és morális megfontolások egyaránt távol tartották a párttól.

„Ő sem azért nem tette meg [belépni a pártba – S.Gy.], mert az akkori elveivel nem értett egyet, hanem mert ha valaki a szüleinkkel meg a nagyszüleinkkel ezt művelte, nekünk azt a szervezetet nem szabad még a jelenlétünkkel sem támogatni.” (S.K.V.)

A hatvanas évek végétől kezdve egyre többen vállalták a svábok közül is a tanácstestületi tagságot, ez jelentette a korszak korlátozott települési önállósága mellett a faluért tevékenykedés szinte egyetlen lehetséges módját, és nem kötődött párttagsághoz. Bár a bizalmi állások közül a legfontosabb, a tanácselnökség, mindvégig elérhetetlen maradt számukra, a téesz-elnökség sorsa, ami szintén fontos helyi hatalmi pozíciónak számított ebben az időben, másként alakult. A termelőszövetkezet élén pártba belépett helybéli svábok is álltak a szocializmus alatt, ami azonban a szövetkezet „súlytalanságára” enged következtetni, vagyis sem a helyi politikai, sem a gazdasági térben nem jelentett a téesz komoly hatalmi centrumot. A hetvenes-nyolcvanas évekre, mondhatjuk, hogy a svábok már közvetlenül ott álltak a hatalmi ranglétra második fokán, amit a tanácstitkári tisztség elnyerése is bizonyít. A rendszerváltás előestéjére pedig már az akkori tanácstestület összetétele ismét a helyi nemzetiségi arányok szerint alakult.

A rendszerváltás előtti helyi politika harmadik fontos jellegzetességének a párttól való távolságtartás és a hatalomba való visszaszivárgás lassú folyamata mellett az elveszített településigazgatási önállóság számított. 1977-től kezdve a rendszerváltásig a falu irányítása közös községi tanács formájában működött a szomszédos, lélekszámát tekintve feleakkorának sem mondható, többségében református magyarok lakta Héreggel. A községi közös tanács első néhány évében helybéli, Felvidékről származó "telepes" származású elnök lett a közös testület vezetője.

„Emberséges ember volt, nem üldözte itt a svábokat, ő nem tett különbséget ember és ember között. Ő egy ilyen nyugodt természet volt. Nem törte össze magát, hagyta, hogy mások is odaférjenek. Nem akart uralkodni.” (K.L., 1947)

1981-től azonban az elnököt már a társközség adta, az energikus, megválasztásakor harmincas éveit lelegején járó agrárszakember férfi "szakmailag már másként állt a dolgokhoz, tanácselnöknek való volt." Mellette a tanácsbírói tisztelet helybéli sváb származású, az elnöknel idősebb, közigazgatásban tapasztaltabb – lévén 1968 óta tanácsbíró a faluban – nő töltötte be. Ez a minden tekintetben vegyes felállítás mindkét település számára kielégítő, sőt ideális megoldásnak tűnt hatalmi szempontból.

1990-ben, amint erre lehetőség nyílt, azonnal szétvált a községi közös tanács, a települési autonómia és önrendelkezés megteremtése-visszaállítása érdekében. A közös tanácsot különösebb konfliktusok nélkül, békés úton sikerült megosztani mindkét fél melegezésére. Ennek köszönhetően Tarján és Héreg között megmaradt a jószomszédi viszony.

Helyi sajátosságként elkönnyvelhető jellegzetességnek tűnik, hogy a 'nagypolitikával', pártpolitikával szembeni ellenérzéseiken, bizalmatlanságukon, apolitikus beállítódásukon a rendszerváltás sem változtatott. "A faluért hajlandóak dolgozni, de pártért nem." – összegzi a falubeliek beállítódását egy települési képviselő.

Kistelepüléseken sokáig általános jelenségnek számított, hogy a helyi választásokon a pártpolitika, a jelöltek pártszimpátiája avagy elköteleződése kisebb súllyal esett latba, sokkal fontosabbnak tűntek a személyes kvalitások és a helyi erőviszonyok. A kétezres évektől a központi pártszférában bekövetkezett változások lassanként legyűrűztek a helyi politika szintjére, ami így a pártpolitizálódás egy újabb szintjévé vált, vagyis „parlamentarizálódott”. (Pálné Kovács 2008: 243) A folyamat eredményeképpen az egészen kis falvaktól eltekintve a helyi önkormányzatok a pártok kezébe kerültek, akik inkább a háttérből „animálva” hagyják, hogy a lokális politikai játszmákat a helyi szereplők, az önkormányzati tisztségviselők játsszák le. (Pálné Kovács 2008: 241–243)¹⁷⁷ Tarjánban azonban a mai napig nem létezik pártszervezet,

¹⁷⁷ Pálné Kovács Ilona ugyanakkor nem mondja meg, mit ért „kisebb települések” (241) alatt. Így, bár oszton véleményét az általa vázolt folyamatokról, azt nem tudom kellő biztonsággal kijelenteni, hogy Tarján a helyi politizálás melyik – pártok által uralt, vagy azoktól mentes – csoportjába kellene tartozzon lakosság száma alapján. Bizonytalanságom oka ugyan az, ami Pálné Kovács Ilonát is ilyen megfoghatatlan kifejezés használatára

és a hat önkormányzati választáson elinduló összesen 59 jelölt közül eddig mindössze három képviselt jelölő szervezetet.¹⁷⁸ A távolságtartás tudatosságáról árulkodik, hogy maguk a tarjániak is megfogalmazzák semlegességüket, az egyik polgármester így beszél erről:

„Itt nincsenek pártcsatározások, itt béke van.” (...) Párt soha nem működött, tehát a rendszerváltás óta beszélek, semmilyen jellegű párt-csatározásnak helyszíne Tarján soha nem volt.”

Egy alkalommal, még az első önkormányzati ciklust lezáró utolsó testületi ülésen tartott, munkájukat, az önkormányzatiság első négy évét értékelő beszédében is külön kihangsúlyozta a pártoktól mentes helyi politizálás fontosságát és előnyeit:

„Fontos tény, hogy testületi üléseink munkájában pártpolitikai szempontok nem érvényesültek, pártalapú szerveződéseknek, ellentéteknek nem volt jele.” (Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 1994. október 20.)

A pártpreferenciákat előtérbe helyező, vagyis a vertikális függéseket erősítő helyi politizálás hátrányai között, sok más egyéb mellett, a helyi politizálás lényegét jelentő autonómia és viszonylagos önállóság elvesztése említhető. (Pálné Kovács 2008: 243) Bár a polgármester ezt nem mondja ki, de valójában visszaszerzett települési önállóságuk, autonómiájuk védelmezése miatt nem akarnak a tarjániak „pártosodni”. A második és harmadik fejezetben már több példával utaltam rá, és az alábbiakban is még számos dologgal alátámasztom, hogy mennyire fontos a tarjániak – és ez alól a falu vezetői sem kivételek – számára az a lehetőség, hogy ügyeikről maguk dönthessenek. Politikai szimpátiája természetesen mindenkinek van, de ez nem akadályozza meg őket abban, hogy a maguk, s ez esetben településük előnyeit helyezték

készítette: a téma alapos és átfogó empirikus kutatásának hiánya. Mindazonáltal úgy vélem kutatói tapasztalataim alapján, amit csak rendszertelen megfigyelésekkel tudok alátámasztani, hogy a Tarján nagyságú falvakban a helyi politika pártosodása általában már jól látható.

¹⁷⁸ A hat önkormányzati választáson összesen 103 jelölt indult, ez 59 személyt jelent a többszörös indulások miatt. Kettő, fent említett induló, az első helyi választáson jelöltette magát, ám egyikük sem országos politikába bekerült szervezetet képviselt, a harmadik, jelölő szervezetet képviselő induló 1998-ban a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKGP) színeiben indult, ám csak néhány tucat szavazatot szerzett. A választásokra vonatkozó adatok (jelöltek, jelölő szervezetek, szavazatok száma, eredmények), az imént említettek és a fejezetben a későbbiekben felhasználtak, minden esetben az Országos Választási Iroda honlapjáról (www.valasztas.hu) származnak, amennyiben más forrást nem jelölök meg. Az 1990. évi önkormányzati választások jegyzőkönyveinek másolatához a Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltárában sikerült hozzájutni, ezúton is köszönet illeti érte dr. Rác Balázst.

előtérbe. A saját ügyeiről felelősséggel maga döntő, önrendelkező polgár (citoyen) mentalitása, gondolkodása jelenik meg ebben a hozzáállásban.

A kutatás idején az alábbi, a falu életének alakulására befolyást gyakorló csoportokat azonosítottam. Első helyen említendő egy, a hatalomtól távolabb állók szerint is létező falut irányító kör, amelynek központi alakja a nagyon erős, határozott személyiségként jellemezhető első polgármester volt. Belső körnek a több ciklusok keresztül is mandátumukat őrző képviselők, valamint a helyi közéletben fontos szerepet betöltő Baráti Kör és Zenei Egyesület vezetőségéhez tartozók számítottak. A civil szféra és a helyi politika összefonódását mutatja, hogy a Zenei Egyesület vezetője 1990 és 2010 között folyamatosan a testület tagja volt, míg a Baráti Kör három-hat évente cserélődő vezetői szinte kivétel nélkül az egyesületi vezetést képviselői mandátumra cserélték fel. Ennek a helyi politika irányvonalát meghatározó csoportnak, vagyis a lokális kontextusokat megteremtő és életben tartó körnek az intézményvezetők, elsősorban az önkormányzati fenntartású intézmények első emberei is tagjai voltak, bár nem tartoztak a belső körhöz. Közülük is legfontosabb szereplőnek a mindenkori iskolaigazgató számított, hiszen az iskola a sváb identitás átörökítésében fontos szerepet tölt be. Falubeli megfogalmazás szerint ez a szűkebb kör – amit egy belső maggal és egy holdudvarral lehetne jellemezni – a véleményformáló elit:

„Hát, ezt így nem konkrétan egy ember mondta, hogy van a faluban egy ilyen ... most azt nem mondom, hogy vezető réteg, de akik úgy sok mindenben benne vannak emberek, és akkor ők ugye elmondják a véleményüket, és akkor ahhoz úgy tartja magát mindenki.” (R.J., 1980)

A tágabb kört az említett két egyesület legaktívabb tagjai adták, ebben a két szervezetben dolgoztak, tevékenykedtek azok, akik hajlandóak voltak tenni közösségi munkában a faluért, illetve ezeket az egyesületeket vonták be rendre a német és egyéb külföldi kapcsolatok ápolásával összefüggő tevékenységekbe is.

A Tarján Községért Baráti Kör egyesületet közvetlenül a rendszerváltás előestéjén alakították, elnöke a szervezet megalakulásától kezdve részt vett az akkor még tanácstestületi üléseken meghívott vendégként, 'megfigyelőként', hiszen az egyesület alapítóinak szándéka az volt, hogy összefogják a közéletben aktív szerepet vállalni hajlandókat, a faluért tenni akarókat. A Baráti Kör megalakulásától kezdve meghatározó közéleti, politikai tényező volt és

maradt helyi szinten, mai napig fontos szerepet tölt be a németországi testvértelepülési kapcsolatok ápolásában, helyi rendezvények szervezésében, a falu képének, életének alakításában. A Zenei Egyesület egyfajta ernyőszervezetként működik, ez fogja össze a vezetője által, az általános iskola zenetanáraként szervezett zenekarokat, legális keretet biztosítva számukra a fellépéseik, működésük, esetleges utazásaik költségeinek előteremtéséhez. A zenei élet faluban betöltött fontos szerepéről a későbbiekben még részletesen lesz szó.

5.2.2 A polgármesterek

A magyarországi átmenet egyik fontos jellegzetességének tűnik, hogy a helyi vezetők, elsősorban a polgármester és közvetlen környezete, kiemelkedő szerephez juthattak településük boldogulásának előmozdításában. Abban egyetértenek a kutatások, hogy egy-egy település sorsa vezetőik, de legfőképpen a polgármester személyes rátermettségén, kapcsolatrendszerén, sok esetben még a szocializmusban felhalmozott társadalmi és politikai tőkének mennyiségén, minőségén, átválthatóságán múlott. (Baumgartner–Kovács–Vári 2002: 62–63; Pálné Kovács 2008: 248) A személyes pozíciókészlet és beágyazottság mellett a személyiség, vezetési stílus és stratégia is fontos szerepet kaphat a település és vezetője sikerességben. (Pálné Kovács 2008: 250) Arról azonban már megoszlanak a vélemények, hogy mivel magyarázható a polgármesterek kulcspozíciója. Az egyik megközelítés szerint a civil szféra fejletlensége a helyi társadalmakban „helyzetbe hozta” a hivatalos hatalom embereit. (Baumgartner–Kovács–Vári 2002: 62–63) Tarjánban azonban, ahol hamar létrejöttek civil szervezetek, mindvégig meglehetősen erős maradt a helyi „központi” hatalom, azaz a hivatalos vezetés markánsan irányította a faluban az átmenet folyamatait. Erre a jelenségre a magyar önkormányzati rendszer szabályozási sajátosságait és a decentralizáció jellegzetességeit is az értelmezésbe vonó megközelítés adhat magyarázatot. E vélekedés szerint a polgármester erős pozícióját az önkormányzaton belül és a szervezeten kívül is több dolog biztosítja. Az önkormányzat jogi szabályozásából ered, hogy számos jogosítvány támasztja alá és bástyázza körül a polgármesteri hatalmat, nagy függetlenséget és önálló döntéshozatali kompetenciát biztosít a tisztséghez. Ugyanakkor a jogi-szervezeti környezet

lehetővé teszi a polgármestereknek, hogy vertikális és horizontális politikai hálózatokba egyaránt beágyazódjanak, ami ismét csak informáltságukat, kapcsolathálójukat, végső soron hatalmukat növelheti. A magyar fejlesztéspolitika forrásrendszerének decentralizációja miatt pedig a polgármestereknek lehetőségében és hatalmában áll a helyi önkormányzati erőforrások felett kontrollt gyakorolni. (Pálné Kovács 2008: 248–250) Az alábbiakban mindezeket figyelembe véve mutatom be a polgármester(ek) központi szerepének okait Tarjánban, elsősorban a személyes kvalitásokra, vezetési stílusra, beágyazottságra, másodsorban a különböző politikai hálózatokba való bekapcsoltságra helyezve a hangsúlyt.

Az első demokratikus választásokon ketten versengtek a polgármesteri székért, egyikőjük a '89 végén alakult, a falu életében azóta is fontos véleményformáló szerepet, informális hatalmat betöltő egyesület, a Baráti Kör akkori vezetője, másikuk – szintén egyesületi tag – az utolsó tanácstestületben tagként jelen lévő, műszerész végzettségű, ebben az időben már egyéni vállalkozóként dolgozó és a versengésből győztesen kikerülő jelölt volt. Utóbbi sokáig nem is akart elindulni, "*megagították*" a hivatal dolgozói, a korábbi és a későbbi testületi tagok közül néhányan. Jó szervezőkészségéről, vállalkozói mentalitásáról, közvetlen, az emberekkel a hangot mindig megtaláló stílusáról a központi antennarendszer megvalósítására alakított tanácsi szervezőbizottság vezetőjeként adhatott először számot a nagyobb nyilvánosság előtt. De a nyolcvanas években a templomjavítási munkálatokra lakossági adományozási akció elindítója, levezetője is ő volt, ez a közösség szemében szintén értéként tételeződő vallásosság bizonyítéka volt. Mindezek az értékek könnyen elfogadhatóvá tették személyét a helyi sváb közösségben.

Az 1990-ben megválasztott polgármester négy cikluson keresztül élvezte a falu bizalmát, 2006-ban azért került új ember a falu élére, mert ő már nem indult. Az iránta megmutakozó töretlen bizalmat elsősorban annak köszönhettem, hogy a rendszerváltáskor kialakított koncepció, a falu számára megszabott irány lépésről-lépésre történő megvalósításában az emberek őt tekintették a dolgok legfőbb mozgatójának és egyben biztosítékának. A munkából természetesen a testület tagjai is kivették részüket, ám maguk a falubeliek is úgy vélték, hogy polgármesterük személyes érdemeinek köszönhettem nagyobb részt sikereiket. Elsősorban annak, hogy minden tehetségét, képességét, személyes kapcsolatait latba vetve küzdött a gazdaság talpraállításáért, azért, hogy megfelelő életszínvonalat, megélhetést tudjon biztosítani a helybelieknek. Már 1994-es választási sikerét

vizsgálva a megnyíló lehetőségek közepette elsősorban az egyéni gazdagodásra, érvényesülésre hangsúlyt helyező hozzáállásnak tudta be egy politikai elemző, aki úgy fogalmazta meg mindezt, hogy a 'magánhaszon' mellett a 'közjólét' megteremtésére is figyelmet fordító politika jelentette sikerének zálogát (Juhász 1996) Helyben ezt így kommentálták:

„A polgármester sokat rohangált azért, hogy itt megtelepedjenek a vállalkozók.” (S.Gy.)

„Ő a lehetőségeket látta, ő egy ilyen típusú, egy vállalkozó szellemű ember teljes mértékben, mindenhol meglátja a lehetőséget. (...) Azt tudni kell róla, hogy az ő habitusa olyan: 'Nincs akadály! Mindent meg lehet oldani.' És meg is oldotta. (...) Ő egy ilyen típusú ember, nagy álmokkal, nagy lendülettel és nagy végrehajtási erővel.” (P.A., 1967)

A helyi normaként élő távolságtartás a pártpolitikától szintén részét képezte nemcsak a település, hanem polgármestere sikereinek is. Igazodva a helyi normához, mindvégig megőrizte függetlenségét, 'pártatlansága' miatt és ennek érdekében minden politikai szereplővel igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni. Hamar felismerte: ahhoz, hogy a falu érdekében dolgozzon, nem szükséges és nem is érdemes pártpolitikai csatározásokba belefolynia. Nem orientálódott felsőbb politikai szintek felé sem, nem viselt tisztségeket és nem törekedett posztokra, egyformán jó kapcsolatokat ápolt a Tarján körüli politikai mező minden rendű és rangú szereplőjével. Ennek a szellemiségnek köszönhetően Héreggel is megőrizték a jószomszédi viszonyt, éppen úgy Tatabányával is mindig kiegyensúlyozott maradt a település kapcsolata, miközben Tata felé is nyitottak maradtak. A megyével – ez konkrétan a megyei önkormányzatot jelenti – éppen olyan jó kapcsolatot ápolt Tarján és polgármestere, mint a kilencvenes évek végétől egyre nagyobb súllyal bíró kistérséggel.

1994-ben nem, de négy év múlva akadt egy kihívója, valójában azonban az illető nem volt komoly ellenfél, mindössze néhány tucat szavazatot gyűjtött. A hatékony irányítás a 2002. évi választásokon is meghozta eredményét, ekkor – ismét egyedüli jelöltként – negyedszer

választották meg a település polgármesterének.¹⁷⁹ A következő választáson már nem indult polgármesterjelöltként, a testületben azonban benne maradt.

Ezen a választáson ismét csak egyetlen jelölt indult a polgármesterségért, a Baráti Kör akkori elnöke, ami az egyesület befolyásának töretlen továbbéléséről tanúskodik. Bár az új polgármester karriertörténetéből hiányzik a vállalkozóvá válás állomása, szervezőképességéről ő is tanúbizonyságot tehetett a helyi közösség előtt, mikor a kálvária felújítását szervezte és vezényelte le egyesületi elnökként. Mivel ő is a Baráti Körből érkezett, fontosnak tartotta a németországi kapcsolatok ápolását, és sok egyéb más tekintetben is elődje politikájának méltó folytatójának bizonyult. Többek között abban is, hogy nem törekedett más politikai tisztségek vagy pozíciók elérésére, politikusi küldetésének lényegét ő is a falujáért ténykedésben látta. Annyiban könnyebb helyzetben volt elődjénél, hogy nem kellett mélyreható társadalmi és gazdasági változások közepette irányítania a falut és a kivezető utat megtalálni. Neki a már készen kapott örökséget kellett fenntartania, e feladatát sikerrel végre is hajtotta. 2010-ben azonban mégis valami újra vágytak a faluban, a regnáló és egyben újrainduló polgármesternek két kihívója akadt, egyikük, egy már korábban testületi tag, nagyon kiegyenlített versenyben, el is hódította előle a polgármesteri tisztséget.¹⁸⁰

5.2.3 A testület

Ahogy korábban már említettem, a polgármester(ek) személyét, személyes kvalitásaikat meghatározónak tartom a változásokban, a helyi hatalomnak vannak azonban más szereplői is, mint például a képviselőtestület. Elsőként a testületi tagokról kell szót ejteni, mivel úgy vélem, a testületek összetételének alakulása az elmúlt közel húsz év során, némi 'helyismerettel' szemlélve, jól kirajzolja az erővonalakat Tarjában.

¹⁷⁹ A negyedik alkalommal újraválasztott polgármesterekről csak összesítő adataink vannak, e szerint 2002-ben a 3160 polgármester 32,4 százaléka (1023) nyerte el tisztségét negyedszer. Közülük minden tizedik nő. (Az adatok a Jelenkutató Alapítvány adatbázisából származnak, ezúton is köszönetemet fejezem ki segítségükért.) Itt jegyezzük meg, hogy a hajdani községi közös tanács utolsó elnöke saját falujában indult '90-ben a polgármesteri székért, azóta őrzi ő is pozícióját.

¹⁸⁰ A három jelölt között szinte egyenlően oszlottak meg a szavazatok, mindegyikükre nagyjából a szavazók egyharmada adta voksát, számszerűen 39, 30 és 30 százalékat értek el a jelöltek. A legkevesebb szavazatot elérő jelölt – a regnáló polgármester – és a nyertes között mindössze 105 szavazat döntött.

A rendszerváltás óta megválasztott testületek nemzetiségi összetételüket tekintve mindig is tükrözték a németek és magyarok létszamarányát a településen, azaz a 10 fős testületből egy maximum két fő volt magyar származású, meglepő módon mindegyikük beköltözőnek számított: családorvos, fogorvos, vagyis olyan személyek, akik bár nem rendelkeztek helyi gyökerekkel, szakmájuk, munkájuk révén hamar és könnyen váltak a helyi társadalom jól ismert és elfogadott tagjaivá. Helybéli, vagyis törzsökös magyarnak sosem sikerült bekerülnie a testületbe egészen 2010-ig, pedig többen, többször is próbálkoztak. A jelöltek közül nem egy a Baráti Körnek is tagja volt, sikertelen próbálkozásaiknak oka kétféle magyarázatot is megenged. Amennyiben feltételezzük, hogy Tarjánban az etnikai tudatosság a szavazást befolyásoló tényezőnek tekinthető, akkor a jelenségre egyszerű matematikai magyarázat adható. A falu népességének 25–30 százalékát kitevő, többségükben törzsökös magyarok szavazatainak száma egész egyszerűen nem elegendő egy jelölt testületbe juttatásához. Ha azonban feltesszük, hogy nem elsősorban etnikai szempontokat érvényesítenek a tarjáni választók, azaz etnikai határokat átlépő szavazatok is elképzelhetők, sőt gyakorinak tételezhetők – ahogy ezt a beköltözők megválasztásának esete is mutatja –, akkor viszont az a következtetés vonható le a testületek tagságának alakulásából, hogy a helybéli svábok a közéletben jelentősebb szerepet töltenek be, és a lokális gazdasági életben is inkább beágyazottak, vagyis sikerebbek gazdasági tekintetben. A hatalom fogalommal magyarázva ugyanez úgy hangzik, hogy a tarjáni svábok jelentősebb gazdasági hatalmuknak köszönhetően könnyebben szerzik meg a politikai pozíciókat is. A svábok tehát újra lakosságarányuknak megfelelően vesznek részt a helyi politikában, közéletben, szerepük azonban ennél nagyobb, döntőnek is nevezhető a falu életében.

Közelebbről vizsgálva a testületek összetételét, az 1990-ben felálló testületben sok, már az utolsó tanácstestületi névsorban is felbukkanó névvel találkozhatunk. Ezzel a kijelentéssel nem azt a helyi véleményt kívánom aláásni, hogy "itt igazi rendszerváltás történt", inkább az állandóságra, folytonosságra, mint a település életének több területén visszaköszönő motívumra hívnám fel a figyelmet. A nyolcvanas évek közepén-végén kiforrálódott egy 'csapat', olyan, többnyire sváb származású, akkor a harmincas éveik végén, negyvenes éveik elején járó, agilis, ambiciózus, a sváb hagyományok ápolása és a falu iránt elkötelezett emberekből, akik helyet kértek és kaptak a helyi hatalom és irányítás különböző fontosságú posztjain, illetve közéleti ismertséget biztosító pozíciókban. Belőlük verbuválódott javarészt

az első testület, és néhányan egészen 2010-ig őrizték pozíciójukat. A második helyhatósági választás alkalmával tizenheten pályáztak a kilenc képviselői helyre, ám különösebb földindulás nem történt. Hét helyet az első ciklus újrainduló képviselői szereztek meg, mellettük két új taggal gyarapodott a testület. Kikerült a testületből a helyi fogorvos, ám bekerült a családorvos, aki korábban tanácsstagként is működött. Új tagként jelent meg a település egyik legjelentősebb vállalkozója, vele már kettőre emelkedett a testület vállalkozó tagjainak száma. Az újonnan bekerült vállalkozó addig is közel állt a hatalomhoz, mivel testvére vezette ebben az időben az önkormányzat GAMESZ-ét.

Annál érdekesebben alakult az 1998-as választás. Az ekkor elinduló 15 jelölt között sok az új név. Ennek a választásnak a jelentősége nem az új-régi tagok arányában mutatható ki elsősorban, csak eggyel több új képviselő van (szám szerint három) ekkor, mint '94-ben volt. Sokkal beszédesebb az újonnan induló jelöltek nagy száma. A magukat első alkalommal jelöltetők, szinte mindannyian, nem a falu közéletének első vonalában már jóideje tevékenykedők közül kerültek ki, sőt talán éppen e körnek a felhígítását tűzték ki céljukul. Bár egyikük elhatárolódik attól, hogy a '98-as választásokat valamiféle hatalomváltó erők megjelenésével jellemezze, vagy utólagosan valamiféle tudatos, 'rendszerelváltó' szándékú politikai tettként állítsa be indulásukat.

„Hát megbeszéltük? Egy faluban ugye a templomban találkozik az ember, a sportpályán találkozik, nyilván azért ez téma volt, hogy viszonylag kevés az induló, és többek között én is elindultam. (...) Nem úgy beszélünk össze, hogy ketten vagy hárman... (...) Nyilván ezt többen láttuk, és talán még hárman vagy négyen elindultunk.” (S.K.V.)

Az új jelöltek valójában nem akartak döntően más irányt szabni a falunak, sőt elismerték polgármesterük és a testület hatékony, tervszerű, a falut látványosan előrelendítő munkáját. A közvetlen hatalomtól távolabb állók és 1998-ban új jelöltként indulók köre inkább csak új szint, más stílust, fiatalosabb lendületet szeretett volna hozni a falu életébe és irányításába, közülük ketten lettek tagjai az 1998–2002 között működő testületnek. A harmadik új jelölt az 1990-es polgármester-választás vesztese, aki utána még jó ideig vezette a Baráti Kört, így végig közel volt a hatalomhoz és befolyással is bírt a falu életének alakításában, tehát a regnáló hatalom támogatójának számított.

A valójában inkább csak a felszín alatt zajló egymásnak feszülések, leginkább a vezetés, irányítás stílusáról alkotott elképzelések különbözőségében rejlő ellentétek egyetlen alkalommal törtek felszínre ebben a ciklusban.

“Volt egy kemény ellenzék például, aki nem akarta a sportcsarnok megépítését, de végül is meglett. (...) Hát utolsó üléseken februárban voltak olyan órák, amikor úgy nézett ki, hogy nem lesz, de aztán mégis szeptemberre elkészült a sportcsarnok.” (S.Gy., 1953)¹⁸¹

Tarjában nem jellemző, hogy a faluvezetés belső konfliktusai nagyobb nyilvánosságot kapnának. Ahogy a falu, úgy a testület is, első látásra, külső szemlélő szemével nézve egységes, összetartó csoportnak látszik. A testületi ülések jegyzőkönyvei kezdetektől fogva egyes szám harmadik személyben íródnak, az elhangzottaknak csak kivonatát, vagy összefoglalását közlik, ezekből tehát inkább csak következtetni lehet a konfliktusok meglétére, lefolyásukra, a testületen belüli 'szekértáborokra', az erőviszonyokra. Az eltérő álláspontok és nézőpontok ebben a ciklusban és később sem vezettek semmiféle látványos, a nyílt színen zajló konfliktushoz, harchoz vagy vitához, legfőképpen nem szakításhoz, ellenzéki csoporttá formálódáshoz. Ám hogy megvoltak és léteznek arról főleg az interjúk segítségével lehetett információt szerezni. A későbbi történések fényében az 1998-ban színre lépők egy másik lehetséges 'hatalmi centrumot' képviseltek és képviselnek, akik szintén helyet kértek és kérnek a falu ügyeinek intézésében és a meglévő kontextusok formálásában.

Mindezek ismeretében a 2002-es választások talán kicsit meglepően alakultak. A három új tag közül ketten, a vállalkozónő és a szintén '98-ban bekerült fiatal vállalkozó, akik az újonnan formálódó hatalmi centrumhoz sorolhatók, nem indultak újra. A régiek közül kimaradt – ő sem indult újra – az iskola-igazgatónő, aki kezdetektől tagja volt a testületnek és 1994 óta a közvetett úton választott Német Kisebbségi Önkormányzat elnöki tisztét is betöltötte. Mindhármuk helyére olyan képviselő került, aki az aktuális vezetéshez közel állónak számított. Ekkor került be a testületbe a Baráti Kör akkori elnöke, a későbbi polgármester, és szintén képviselő lett az iskola egy tanára, aki 2002-től átvette a kisebbségi önkormányzat vezetését, majd 2004-től az iskoláét is. A falubeliek úgy értelmezték a 2002-es

¹⁸¹ A sportcsarnok megvalósításával egyet nem értők túl kockázatosnak találták a beruházást, úgy vélték, hogy semmi szüksége a falunak arra, hogy egy tornacsarnok miatt eladósodjon, mikor a városokban is kihasználatlanul állnak a hasonló létesítmények. Utólag belátják, rosszul ítélték meg a helyzetet, a csarnok teljes kihasználtsággal működik és felélénkítette az amatőr- illetve tömegsport iránti igényt a faluban.

választás eredményét, hogy a polgármester emberei kerültek be a testületbe, vagyis azok, akik maradéktalanul egyetértettek vele, s akikben biztos támogatókra számíthatott.

A következő helyhatósági választások alkalmával úgy tűnt, hogy korszakváltáshoz érkezett a falu, hiszen az 1990 óta tisztségét betöltő polgármester már nem indult, helyette egyetlen jelöltként a Baráti Kör éléről 2002-ben a testületbe jutott képviselő pályázott a címre. A korábbi polgármester mindazonáltal testületi tag maradt, és rajta kívül még három új ember is bekerült a testületbe. Egy elsőként próbálkozó vállalkozó, illetve egy szintén első indulónak számító korábbi iskolai tanár, akinek nagybátyja két cikluson keresztül szintén testületi tag volt, édesapja meg az önkormányzat Gondnokságát vezette 1990 és 2000 között. Rajtuk kívül az időközben elhunyt testületi tag családorvos helyett a praxisát is átvevő orvos szerzett még mandátumot. Így tehát ebben az önkormányzati ciklusban is vezető pozícióban maradt a korábbi polgármester és a hozzá közel állók, az ő irányvonalát követők köre.

Jelentős változásokat csak a 2010. évi választások hoztak, az előző ciklusban testületbe került vállalkozó szerezte meg a polgármesteri széket, kiszorítva a hatalmon lévő polgármestert és egy új jelentkezőt. Az időközben megváltozott választási törvény miatt Tarján már csak hat fős testületet állíthatott. Mind a hat képviselő sváb származású, és többségük vállalkozó. Az eredeti, 1990-ben felálló testületből egyedül az alpolgármesternek sikerült megőriznie helyét 2010-ben, egy 'veterán' társa azonban kiesett, ahogy a két korábbi polgármester is. A 2006-os testületből egyetlen tagnak sikerült újrázni, annak a tanárnak, akit időközben az iskola igazgatójává neveztek ki. Három vállalkozó mellett a Baráti Kör jelenlegi elnökének, aki maga is vállalkozó, sikerült még bekerülnie a képviselők közé, úgy tűnik, a vállalkozói kör még soha nem rendelkezett ilyen erős képviselettel a falu élén. Az alpolgármester és az iskolaigazgató képviselik az első polgármester által vitt irányvonalat, s részben közéjük tartozónak számít a Baráti Kör elnöke is. Azt, hogy generációváltásról van pusztán szó, vagy esetleg irányváltásról is, a helyi politika irányának, céljainak markáns átfogalmazásáról, az még a jövő titka, s a 2009 óta zajló helyi politikai történések már nem is tartoznak e dolgozat látókörébe.

A testületek *összetételének* tanulmányozása mellett fontos tanulsággul szolgált az önkormányzati ülések jegyzőkönyveinek szisztematikus feldolgozása is, ami a testület *működésének* néhány sajátosságára jól rávilágított. Az első és legszembetűnőbb jellegzetességnek az egyhangúlag elfogadott döntések igen magas száma és aránya

mutatkozott. Hogy egyetlen kiragadott év adataival illusztráljam: 1997-ben 53 határozatot hozott és 9 rendeletet alkotott a képviselőtestület, és mindössze egyetlen alkalommal – egy kinevezés esetében – született a döntés nem egyhangúlag. Kisebb települések esetében erre a jelenségre a szakirodalom is felhívja a figyelmet, és azzal magyarázza, hogy a túlságosan erős polgármesteri pozíció miatt a testületek sok esetben nem töltik, nem képesek betölteni valós funkcióikat. Az egyhangúlag elfogadott döntések ugyanakkor két további dologra is rávilágítanak. Egyrészt arra, hogy a polgármester és szűkebb környezete képes a döntéseket előzetesen befolyásolni, másfelől arra, hogy a döntések valódi színtere nem a testület(i ülés). (Pálné Kovács 2008: 244) A tarjáni adatok alátámasztják ezeket az állításokat, legfőképpen ha az önkormányzati munka azon sajátosságát is figyelembe vesszük, hogy a döntések általában az előterjesztés szerint valósulnak meg, valamint hogy legtöbb esetben a polgármester koncepciója mentén születnek meg a döntések. Módosítások, kiegészítések, kisebb változtatások kialakulhatnak a testületi üléseken, de az elképzelés, irányvonal általában a polgármestertől származik. Ez a megállapítás különösen igaz az 1990 és 2006 közötti testületek működésére, az első polgármester korszakára. A települési képviselők ugyanakkor a velük készített interjúban általában pozitívumként értékelték az egyhangúlag hozott döntések nagy számát:

„...én úgy gondolom, hogy nagyon meghatározó volt, hogy nyugodt, békés, egészséges vitákkal teletűzdelt, kompromisszumokkal végződő ülések voltak. (...) És szerintem ez megmutatkozik a falun is. Sok minden épült.” (K.L., 1947)

Kompromisszumkészségükről, megegyezést kereső hajlandóságukról pedig mint fontos jellegzetességükről, politikai tőkájükről vélekednek, ami előbbre viszi a falut. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni azt a korábban már jelzett sajátosságot, ami a jegyzőkönyvek neutrális nyelvezetében is megmutatkozik, vagyis hogy belső konfliktusaikat nem szívesen tárják a nagyvilág elé, inkább szeretnek kifele egységesnek, egyetértőnek mutatkozni. Tehát ha vannak is viták testületen belül egy-egy döntés kapcsán, kifele egységesnek látszik a testület és a jegyzőkönyvekben is csak tompítva jelennek meg ezek a véleménykülönbségek.

Másfelől az is igaz, amit már a harmadik fejezetben említettem, hogy az önkormányzat és hivatala működését áthatja a szakmaiság és szakszerűség, erre is különös gondot fordítanak.

Máshogy fogalmazva, a döntések sok esetben azért születnek egyetértés mellett, mert a döntéselőkészítő munka nagyon alapos és szakmailag megalapozott. Persze ez nem magyarázza a stratégiai típusú döntésekben mutatkozó nagyfokú véleményegyezést, ami mégiscsak arra enged következtetni, hogy a falu életének irányt szabó döntéseket egy szűkebb kör hozza és nem a testületi üléseken vitatják meg ezeket. Mindezek felvetik annak a kérdését, hogy az öntudatos, ügyeikről maguk döntő mentalitással hogyan fér össze ez a fajta a kézivezérlés és ennek elfogadása. Mindezeket egybevetve valóban úgy tűnik, hogy létezik egy a rendszerváltáskor kiválasztódott társaság, akiket közös értékek, célok kötnek össze, hasonló a látásmódjuk és akik nemcsak elfogadják az első polgármesternek a falupolitikáról alkotott elképzeléseit, hanem vezetési stílusát is tolerálják. E társaság és az első polgármester legitimitását éppen közös sikereik jelentették és a testületek összetételének alakulásából leszűrhető tapasztalatok is azt mutatják, hogy ezt az irányt és stílust elfogadni tudók és akarók alkották az első négy testületet, sőt még az ötödikben is erősen érvényesült ez az irányvonal.

Az 1998-as választáson a politikai színt, kultúrát újítani szándékozók éppen ezen a vezetési stíluson, irányítási módon szerettek volna változtatni, azt a hatalmi centrumot próbálták ellensúlyozni, ami addigra már kialakult és működött. A helyi politikáról alkotott felfogásuk csak néhány dologban tért el, karizmatikus ellenzéknek semmiképpen sem tekinthetők. Ám éppen a falu sikerei miatt nagyon erős elfogadottságra szert tevő vezetést sem megreformálni, sem felhívítani nem tudták. Ezért eltérő elképzeléseik megvalósításához 2002 után más formát kerestek. Közülük néhányan kezdeményezőivé és megalapítóivá váltak a német nemzetiségi gimnáziumban érettségizetteket a faluban összefogó Német Nemzetiségi Egyesületnek. A szervezetet már 1999-ben azzal a nem titkolt célkitűzéssel hozták létre, hogy a nemzetiségi hagyományok ápolásán túl vagy éppen annak segítségével élénkítsék a falu társadalmi életét. A nők által alapított és működtetett szervezet a hagyományápolásnak új formáit, stílusát próbálta/próbálja kialakítani közös szabadidős tevékenységek szervezésével. Az egy ciklusnyi politikai próbálkozás után jelenleg is ezen a szervezeten keresztül igyekeznek – sikerrel – másirányú elképzeléseiket megvalósítani. Mindezek ellenére nem vált kétpólusúvá a helyi politizálás, az önkormányzat mindig is méltányolta a falu életének jobbítását, élénkítését célzó kezdeményezéseiket és ugyan úgy támogatta, vagy ha kellett felkarolta ötleteiket, mint teszi és tette ezt a hozzá közel álló két egyesület (Baráti Kör és

Zenei Egyesület) esetében. Ez a helyzet vagy szituáció sem fejlődhetett volna ki az összetartó és öntudatosan cselekvő, ügyeiket maguk intéző polgári mentalitás hiányában.

5.3 A FŐ KONTEXTUSOK

5.3.1 A szép és kényelmes falu

A rendszerváltáskor felálló testületnek, élén a polgármesterrel, határozott elképzelései voltak a falu jövőjét illetően. "Először is legyen egy szép falu, aztán legyen kényelmes. Voltak elképzeléseink a német példák alapján: hogyan lehet vállalkozásokat beindítani, ne legyen munkanélküliség. Ezt sorba' végre is hajtottuk." – mondta el egy 1990 és 2010 között települési képviselő interjúpartnerem.

A helyi önkormányzat a „szép és kényelmes falu” megteremtését falukép-szabályozó rendeletekkel, az infrastruktúra teljes körű kiépítésével, valamint közösségi célú beruházások megvalósításával érte el. Mindezek kivitelezésében a faluvezetés támaszkodhatott a németeknek tulajdonított mentalitásbeli elemekre – ezek közül is kiemelt szerepet játszott az önszerveződés erős hagyománya –, valamint a rendszerváltás tájkán létesített és azóta is intenzíven ápoltt német testvér-települési és egyéb németországi kapcsolataira.

Az említett, németeknek tulajdonított mentalitásbeli elemek nélkül aligha lett volna sikeres a falukép szabályozása, amely az 1990 után felálló testület egyik első rendelkezései közé tartozott. Megtiltották, illetve határozott idejű engedélyhez kötötték az építőanyag, építési törmelék és az üzemképtelen járművek közterületen való tárolását, sőt a 10/1991./VI.13./sz. rendelet Tarján község Önkormányzatának a közetületek rendjéről és használatáról azt is kimondja, hogy „Aki saját ingatlanán vagy bérleményén úgy tárol sérült, lepusztult járműveket, hogy azok a közetületről láthatók és rontják a községképét, szabálysértést követ el.” A későbbiekben meghatározták, hogy kinek milyen kötelezettségei vannak szűkebb és tágabb környezetének rendben tartására, hogyan kell kinéznie az előkerteknek és a ház előtti utcaszakaszoknak, amit összefoglalóan úgy jellemezhetünk, hogy a tisztán tartást, gondozottságot írták elő.

A kommunális dolgok közül elsőként a szemétszállítást és szemétyűjtést igyekeztek a korszak igényeihez és lehetőségeihez képest modern szemlélettel megoldani, ahogy az akkori polgármester fogalmaz: „A kosztól és a szeméttől szabadítottuk meg magunkat mindenek előtt.” A lakosokat kötelezték is a köztisztasági közszolgáltatások igénybevételére, majd amint lehetőség nyílt rá, csatlakoztak a regionális hulladékgazdálkodás rendszeréhez, mert így a hulladéktárolás falun kívülre került. Idővel a belterületi állattartás kérdését is szabályozták, bizonyos utcákból kitiltották a haszonállatokat, igazodva az időközben végbement életmódváltás kívánalmaihoz. Az esztétika igényeinek is eleget téve, rendezték a külterületi reklámtáblák ügyét: egységes információs- és hirdetőtáblákat helyeztek ki.

Ezek az előírások találkoztak a tarjáni németek környezetükkel kapcsolatos elvárásaival, nevezetesen a rendszeretettel és tisztasággal. A negyedik fejezetben részletesen bemutattam azokat a tulajdonságjegyeket, amelyeket a tágabb környezet a sváboknak tulajdonít, s azt is számos példával alátámasztottam, hogy ezekre a tarjáni svábok csoportjellemzőiként tekintenek. A képviselőtestület és az önkormányzat a tiszta, rendezett falukép megteremtésére irányuló törekvéseivel valójában a helyi normákat a lokális közpolitika nyelvén újrafogalmazta, rendeleteivel, határozataival pedig kodifikálta azokat. A privátszféra működését addig inkább csak egyéni szinten szabályozó normák közösségi célúvá és hivatalossá váltak, ami még jobban megerősítette a mindennapi, egyéni tevékenységeket szabályozó erejüket, vagyis hivatalossá tételük és közösségi érdekké és célkitűzéssé emelésük normaképző erővel is bírt. Emellett világos irányt szabott a változásoknak, vagyis összefüggésrendszerbe helyezte az önkormányzat tevékenységét, meghatározta annak (egyik) kontextusát.

9. sz. ábra: Tarjani utcarészlet: a szép – rendezett – és kényelmes falu

A szerző saját fotója, 2008

A norma közösségi célú működése jól megfigyelhető a több száz, vagy akár ezer embert is a faluba vonzó három napos nagyrendezvény, a Zenei Fesztivál alkalmával. Megfigyelőként 2003-ban látogattam el először a rendezvényre, és első benyomásaimat akkor így rögzítettem a terepnaplómban:

„A nagysátorban leterített asztalok sörpaddockal, székekkel, minden asztalon virágdíszek és hamutartók. Rendezett, tiszta minden.” (Terepnapló-bejegyzés, 2003. június 7.)

Tapasztalataim mit sem változtak az évek során, mindig elcsodálkoztam, mennyire tiszta és rendezett az egész helyszín, a környék ahogy múlnak a fesztivál napjai, a vendéglátás tisztaságának színvola mit sem romlik. Azt is megtudtam, hogy nemcsak a rendezvény, hanem az egész terület rendben- és tisztántartására nagyon ügyelnek, a szervezésben és lebonyolításban részt vevők beosztják egymás között, mikor ki szed szemetet, ki rendezi el a helyszínt. A fesztivál előtt még a falut is rendbe teszik, kicsinosítják, ahogy vendégfogadás előtt illik. A dolog érdekessége, hogy egy hat évvel később készített interjúban szinte ugyan

azokat a jellegzetességeket kiemelve mutatta be a rendezvény körültekintő és igényes lebonyolítását egy szervező, mint ahogy a terepnaplóban szerepelt:

„...de maga az ellátás énszerintem a legszínvonalasabb az egész megyében. Tehát itt asztalterítők vannak, hamutartók vannak, váza a virágnak az asztalon. (...) Már az első alkalomtól kezdve, azt lehet mondani, hogy figyeltünk a környezetre.” (S.Gy., 1953)

Ami tehát az otthonokban mentalitásbeli sajátosságként működik, de közösségi szinten már normaként értelmezhető, a tarjáni sajátosságok összefüggésrendszerébe helyezve már kontextusként szolgál. A tarjániak tudatában vannak annak, hogy környezetük rendezettsége, tisztasága egyfajta márkajelük – vagyis etnikai sajátosságuk – és ennek mentén mutatják be magukat és politikájukat.

A településen komoly hagyománya van az önszerveződésnek, amely fontos szerepet játszott a különböző közművek kiépítésének kezdeti szakaszában. A rendszerváltás előestéjén a kábelhálózat és a telefon-beruházás lakossági összefogásra (is) alapozott társulások formájában valósult meg, sőt előbbi földmunkáiban a társadalmi munka is szerepet játszott. A gáz- és csatornahálózat kiépítése Tarjában viszonylag korán, még a kilencvenes években lezajlott, a kétezres évekre szinte már el is felejtették a fejlesztésekre felvett hiteleket. A település szinte minden jelentősebb beruházásánál megjelent a lakossági összefogás: a tornacsarnok és a német nemzetiségi tábor megvalósításához is alapítványokat hoztak létre, amelyek a lakossági adományokat, adójóváírásokat fogadták, majd a létesítmények megvalósítása után, betöltve eredeti rendeltetésüket, felszámolták ezeket. Az iskola külön rendezvényeket is szervezett a település mindezidáig egyik legjelentősebb beruházásának számító tornacsarnok támogatására, a bálók, jótékonysági napok bevételeivel végül több mint három millió forinttal tudtak hozzájárulni az egyébként kétszázötven millió forintot is meghaladó tornacsarnok költségeihez.

Az általános iskolát és az óvodát támogató alapítványok működése folyamatos, ezeken keresztül járulnak hozzá a szülők többnyire a nemzetiségi oktatáshoz kapcsolódó többletszolgáltatások költségeihez (jelmezek, kották, kirándulások stb.). Az önkormányzat Tarjában tehát mindig számíthat a lakosság anyagi támogatására is jelentősebb

beruházásainál, és ez a segítség oda-vissza működik. Erejéhez mérten a testület mindig felkarolja a falu rendezettségét, a lakosok kényelmét, jó közérzetét szolgáló közösségi kezdeményezéseket: játszótér létesítését, a kálvária rendbetételét, mindkét felekezeti egyházi épületeinek rendben tartását. Az említett fejlesztések nem érintik a szigorúan vett önkormányzati feladatköröket, a faluvezetés mégis akár anyagi segítségnyújtás formájában, akár a Gondnokság munkájának felajánlásával, de minden említett nem-önkormányzati kezdeményezés mellé odaállt.

A németországi támogatás, illetve tárgyi segítségnyújtás szintén fontos szerepet játszott a kilencvenes évek számos nagy közösségi célú beruházásában. Tarjában már a hetvenes évektől keresték a németországi kapcsolatokat, ebben az időszakban egy hallei általános iskolával létesített partneri viszony jelentette a német nyelv és kultúra felé nyitás lehetőségét. Ez azonban az iskolások rendszeres, néhány hetes cserelátogatásán túl az élet más területeire nem volt hatással Tarjában. Ám a rendszerváltás előestéjén már más típusú kapcsolatok is kiépülhettek.

Németország, a keleti blokk demokratizálódási folyamatait segítő nyugat-európai országokhoz és az Egyesült Államokhoz képest is, már a támogatások kezdeti szakaszában eltérő módon állt hozzá a feladat megoldásához. A centralizált felzárkóztatási támogatások helyett – amelyek hasznát sok esetben egy-egy nyugaton jól ismert értelmiségi-politikai csoport és/vagy ahhoz kötődő gazdasági érdekközösség fölözte le – Németország kulturális ismereteit, földrajzi közelségét és hagyományos kapcsolatait felhasználva igyekezett segítségnyújtását sokkal célzottabban juttatni a régióba. A németországi támogatásokban kiindulópontjukat, elosztási mechanizmusaikat és célterületeiket tekintve is messzemenően a decentralizáció elve érvényesült. (Wedel 1998: 101) Helyben ezt így érzékelték:

„...ez annak idején úgy ment, hogy Németországban ez egy felhívás volt, hogy az egykori keleti országok, tehát a keleti tömb országaival vegyék fel a kapcsolatot. A cél az volt, hogy az emberek ismerjék meg egymást, hogy közeledni tudjanak egymáshoz.” (F.I., 1944)

Németország támogatáspolitikája tehát abban is különbözött a nyugati országokétól, hogy az átalakulási folyamat segítségét nem pusztán pénzügyi támogatások révén képzelték el,

hanem a régiók, térségek, települések kapcsolatai által kialakuló szemléletformálásra és mintaadásra is nagy hangsúlyt fektettek. (Wedel 1998: 101) Szemléletük és gyakorlatuk ilyen alakulásában közrejátszott a Kelet-Közép-Európában élő nagyszámú német nemzetiség is, akiket eredményesebben tudtak közvetlen úton elérni, mint a centralizált hatalom és elosztás csatornáin keresztül. Mindezek miatt a németországi segítségnyújtás és kapcsolatépítés tipikus formáiként a testvértelepülési viszonyok ápolása és a kisebbségi-nemzetiségi szervezetek támogatása terjedt el.

Tarjánra a hesseni Staufenbergből érkező delegáció talált rá még 1989 tavaszán, a kisvárossal az akkor még tanácsi testület létesített partneri szerződést 1990 legelején. Ettől az évtől datálódik az azóta is élő, jól működő partnerkapcsolatuk, amely a reprezentatív eseményeken, hivatalos és formális találkozásokon túlmenően többnyire a két település lakói között bonyolódik. Staufenberg és minden későbbi németországi kapcsolat jelentősége a tarjáni önkormányzat szemszögéből nézve abban mutatható ki, hogy a német partnerek mindig készek és hajlandóak voltak az önkormányzat minden közösségi célú beruházását erejükhöz mérten támogatni. A kezdeti közműépítési szakaszban, nevezetesen a kábeltévé és a telefonhálózat kiépítésénél, németországi kapcsolatok révén éppen úgy anyagi támogatáshoz vagy azt kiváltó tárgyi adományokhoz jutottak, mint a későbbi, közösségi célú beruházások esetében. Időközben Staufenbergben szintén létrejött egy Tarján Községért Baráti Kör, a két civil szervezet között élénk az együttműködés. A németországi testvérszervezet is hozzájárult a Baráti Kör egyik nagy vállalkozásának számító Kálvária-felújításhoz. A település legutóbbi óriásberuházását, a tornacsarnok megépítését pedig Staufenberg éppúgy mint Komárom-Esztergom megye testvérmegyéje, Main-Kinzig-Kreis, amely vezetőségével Tarján „személyesen” is kiváló kapcsolatot ápol, tárgyi segítségnyújtással támogatta. A német kapcsolatok elsősorban tehát nem befektetések formájában jelentek meg Tarjánban, hanem szervezetek közötti kisebb-nagyobb pénzbeli adományokként és tárgyi segítségnyújtásként. Ezek jelentősége abban áll, hogy így csökkentek a lakosságra és az önkormányzatra háruló anyagi terhek.

Ezen túlmenően pályázati pénzek is érkeztek. Legnagyobb összeget német belügyminisztériumi pályázaton¹⁸² nyertek az elsősorban németországi és német nemzetiségű

¹⁸² A Németországi Szövetségi Köztársaság Belügyminisztériumának egy máig Bonmban székelő részlege az egykori keleti blokk országokban élő német kisebbségek támogatásával foglalkozik, ők írják ki számukra különböző pályázatokat.

gyerekek nyári üdültetésére kialakítandó táborra. A német és esetenként osztrák pályázati pénzek lehívásában mindig is nagy szerep jutott az 1994-ben alakult és azóta is aktívan és eredményesen működő Német Kisebbségi Önkormányzatnak.

10. sz. ábra: A németországi támogatással épült ifjúsági tábor, ami a falusi turizmust is szolgálja

A szerző saját fotója, 2009

11. sz. ábra: Közösségi beruházások: a 2002-ben épült tornacsarnok, előtérben a Millennium park

A szerző saját fotója, 2008

5.3.2 A megélhetést nyújtó falu

A helyi önkormányzat a „*megélhetést nyújtó falu*” toposzt helyi politikájának egyik vezérelvévé tette, amely leginkább vállalkozásokat támogató politikájában érhető tetten. Ennek két legfontosabb eleme, hogy a kilencvenes évek első felében alacsony szinten tartották a helyi iparüzési adót és megrendelésekkel segítették az induló vállalkozásokat.

Már az új adófajta bevezetésekor látszott az önkormányzat vállalkozóbarát politikája, hiszen a helyi rendelet előkészítésbe bevonták a lakosságot, elsősorban vállalkozókat, javaslataikat mérlegelték, lehetőség szerint figyelembe vették. Az 1992. év elejétől bevezetett iparüzési adót bár az akkori adómérték felső határában, azaz 3 ezrelékben állapították meg, ám saját hatáskörben mentességet adtak a kisebb árbevételű egyéni vállalkozóknak és egy évi adómentességet biztosítottak az újonnan indulóknak. Az önkormányzat hozzáállását az „élni és élni hagyni” elv alkalmazása jellemezte, hiszen szüksége volt a helyi bevételekre, ám azt is belátta, hogy kisebb terhekkal tovább juthatnak a vállalkozók, nagyobb esélyük van talpon

maradni és erősíteni az adófizetők táborát. Ezért időről időre, amikor a központi rendelkezések engedélyezték az iparüzési adó mértékének emelését, Tarjánban mindig úgy döntöttek, hogy nem követik a plafont, vagyis sokáig a mindenkori lehetséges mértéknél alacsonyabban határozták meg a vállalkozások adóterheit. Politikájukat így összegezte az első polgármester:

„Lehetőséget hagyni mindenkinek, élni és élni hagyni alapon. Hogy vállalkozást nyisson... Nem mindjárt azzal kell kezdeni, hogy megadóztatni hogy beleszakadjon, hanem épüljön fel, és amikor már megy a bolt, akkor lehet az adókkal foglalkozni.”

Helyi vállalkozásokat támogató adópolitikájuk abban az intézkedésben is tetten érhető volt, hogy éltek a termelő-szolgáltató vállalkozások, valamint a pénzügyintézetek adómértékének eltérő megállapítására lehetőséget adó törvényi rendelkezéssel. Ez azt jelentette, hogy a többségében helybéliek termelő-szolgáltató jellegű vállalkozásainak maximális adómértéke nagyon sokáig nem érte el a megállapítható legmagasabb mértéket, míg a nyilvánvalóan nem helyi tőkés pénzügyintézetekre kiróható iparüzési adó mértékét már 1996-ban a törvényben meghatározott plafonhoz igazították. Az adóztatást abban a tekintetben is kreatívan alkalmazták a törvényi lehetőségek biztosította mozgástérben, hogy az adómértékben próbálták különbséget tenni a nagyobb és kisebb árbevételű vállalkozások között, utóbbi kategóriának mindig valamivel alacsonyabban tartották az adószázalékát az előírt legmagasabbnál. Végül 2002-ben, a tornacsarnok beruházásának évében, jutott el oda az önkormányzat, hogy mindenkinek egységesen az akkor már 2 százalékos adóhatárt állapította meg.

A merkantilista szellemiségű helyi gazdaságpolitika másik lényeges vonása abban állt, hogy megrendeléseikkel hozzájárultak a vállalkozások megerősödéséhez is. A negyedik fejezetben már megismert Tamás mondta el, hogy annak idején épp egy önkormányzati – számlaköteles – megrendelés készítette arra, hogy kiváltsa a vállalkozói engedélyt, vagyis az addig inkább csak megélhetést nyújtó hobbiból egy komolyabb szintre lépjen, elköteleződjön a vállalkozói létforma mellett. Az önkormányzatra mindig is jellemző volt, hogy amikor csak tehette, helyi vállalkozókkal dolgoztatott, ha egy feladatra falun kívüli jelentkező is volt, szinte mindig a helyieket részesítették előnyben a külsős vállalkozókkal szemben. Ennek iskolapéldája a kábelhálózat kiépítésének és működtetésének története.

A rendszer kiépítése még a nyolcvanas évek legvégén kezdődött, lakossági összefogással valósították meg, a közben kialakuló németországi kapcsolat segítségével helyezték üzembe 1990 karácsonyára. A falu és a falubeliek tulajdonaként az önkormányzat számára mindig is kiemelkedő, már-már szimbolikus jelentőséggel bírt, az első polgármester szempontjából pedig azért volt különösen fontos ez a beruházás, mert végső soron ennek köszönhetően nyerte el tisztségét, hiszen a lakossági közműfejlesztési társulás megszervezésében és a kivitelezés lebonyolításában vált igazán ismertté a falu előtt. Mivel közös vagyonuknak számított, a kiépítés szakaszában szinte evidens volt, hogy tarjáni vállalkozók dolgoztak rajta.

„Akkor ilyen vállalkozóknak adták ki a bekötéseket meg mindent. (...) Azt, hogy az oszlopról lehozták a lakásokba. Három-négy tarjáni vállalkozó is volt, aki ezeket csinálta. (P.J., 1953)

Az üzembehelyezés után tíz éven keresztül az önkormányzat működtette hivatalosan a rendszert, a karbantartásra pedig egy helyi vállalkozót választottak ki. Ez valójában azt jelentette, hogy minden eszközt az önkormányzat vásárolt, de a zavartalan működtetéssel kapcsolatos tevékenységek a vállalkozóra hárultak. A karbantartó már 1998-ban javasolta, hogy az önkormányzat adja át neki az üzemeltetés jogát, akik ettől akkor még elzárkóztak. Majd 1999-ben hirtelen az önkormányzatnak lett sürgős,¹⁸³ hogy az üzemeltetés kérdését megoldják, ekkor javasolják a vállalkozónak, hogy szerezzen be minden, az üzemeltetéshez szükséges engedélyt. A következő év elejére két ajánlat érkezett, a helyi vállalkozó mellett egy közeli (környei) cég is jelentkezett üzemeltetőnek. Miután mindkét ajánlatot meghallgatták és főként a szükséges felújítási munkálatokra vonatkozó terveikről kérdezték a vállalkozókat, a testületi tagok a vita során megállapították, hogy a környei vállalkozó felkészültebbnek, határozottabbnak és hozzáértőbbnek tűnt, mégis a tarjáni vállalkozó mellett döntöttek. Az egyetlen indoklás, ami a tarjáni vállalkozó mellett elhangzott, hogy az átlagnyugdíjjal rendelkezők és a hetven éven felüliek számára olcsóbb tarifákat állapít meg vetélytársánál.¹⁸⁴

¹⁸³ Az 1999. június 24-ei ülés jegyzőkönyve szerint a hálózat átadásával kapcsolatosan per van folyamatban, de a szüksézávú megfogalmazásból több nem derül ki az ügyről, és később sincs nyoma az esetnek. A helyi emlékezet pedig még a testületi ülések jegyzőkönyveinél is szelektívebb módon működik.

¹⁸⁴ Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyvei, 1998. február 18., 1999. június 24., 2000. február 10., 2000. február 21.

A már hivatalosan üzemeltetővé előlépő vállalkozó a következő évben két ízben is vételi ajánlatot tett a teljes rendszerre, hogy a szükséges fejlesztéseket rendezett tulajdoni viszonyok mellett indíthassa, ám elsőként a rendszer köz(ös)tulajdon jellegére hivatkozva, másodjára pedig a szükséges karbantartási munkálatok elmaradása miatti szolgáltatásminőségromlással érvelve, elutasítják a vételi ajánlatot. Két évvel később ismét felvetődik a rendszer tulajdonjogának átruházása, üzemeltető ekkor már a megkezdett korszerűsítéssel és a vételi ajánlat megduplázásával érvel amellelt, hogy ő legyen a kijelölt vásárló. A testület kijelenti, hogy nem akarják másnak eladni a rendszert, de a döntést elhalasztják. Végül ugyanezen év második felében, ismét két árajánlat közül, amiből az egyik szintén nem falubeli cégtől érkezett, a már „bejártott”, üzemeltetést végző helyi vállalkozónak értékesítik a kábelhálózatot, azzal a kikötéssel, hogy az önkormányzatnak és általa meghatározott feleknek a Falu TV ingyenes marad. Ebben az előterjesztésben, amit immár vita nélkül fogadnak el, a polgármester éppen olyan érveket hoz fel az eladás és a vállalkozó mellett, amivel korábban az maga is érvelt. Az indokok között fontos helyen szerepel, hogy a vállalkozó falubeli, de ez azzal összefüggésben hangzik el, hogy helyben van, tehát könnyen elérhető.^{185 186}

A dokumentumok alapján úgy tűnik, az önkormányzat egyfajta „húzd meg, ereszd meg” módszerrel élt, hol bátorította és támogatásáról biztosította a helyi vállalkozót, hol meg szigorú alkalmazva az elmaradt korszerűsítéseket kérte számon. Ez a kettős játék minden bizonnyal abból az ellentmondásból fakad, hogy önkormányzatként elsősorban kötelességeit: a falu vagyonának megőrzését, gyarapítását, a közszolgáltatások biztosítását, közfeladatainak ellátását kell szem előtt tartania. Valójában egy önkormányzati testületnek nem feladata a vállalkozások fejlesztése, a gazdaságélénkítés. Ugyanakkor a tulajdon helyben tartása s egy helyi vállalkozó segítése áttételesen éppen úgy hozzájárul a köz gyarapodásához, mint a szigorúan vett önkormányzati feladatok ellátása. Számos más példa is mutatja, hogy az önkormányzatnak és a testületnek igenis meg kellett küzdenie ezzel a kettős szereppel, azzal, hogy önkormányzatként, helyi államként saját gazdaságpolitikát is kívánt folytatni. Amikor egy vállalkozó szeretett volna megvásárolni egy az önkormányzattól bérelt korábbi térsz-ingatlant azzal a céllal, hogy ott lévő műhelyét korszerűsítse, fejlessze – vagyis esetleg további

¹⁸⁵ Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyvei, 2001. augusztus 30., 2001. október 25., 2003. május 21., 2003. október 15.

¹⁸⁶ A történet inentől a merkantilizmusból átvált a szabadversenyos kapitalizmusba, a vállalkozó ugyanis néhány évvel azután, hogy kiépíti a korszerű, csillagpontos rendszert, 2006-ban eladja a tarjáni kábeltévéhálózatot egy nagyobb piaci szereplőnek.

munkahelyeket teremtsen és adóforintokat termeljen – akkor az önkormányzatnak nem volt egyszerű dolga, mivel lakóövezetben állt a kérdéses ingatlan, és a lakók már többször panaszkodtak a nyugalmsukat zavaró tevékenységre. A korábban már említett kompromisszumkészség itt remekül megnyilvánult, mert végül a vállalkozó egy más területen fekvő, szintén önkormányzati tulajdonban lévő ingatlant vásárolhatott meg a falu szélén, ahol már nyugodtan építhetett bármilyen műhelyt. Hosszú „csatározás” zajlott a falu egyik legnagyobb foglalkoztatójának számító, családi vállalkozásból kinőtt cég belterületen folytatott vágóhídi tevékenysége miatt. A cégtulajdonos ráadásul két cikluson keresztül a testület tagja is volt, választott helyi képviselő. Minden személyes és gazdaságpolitikai szempontot félretéve a testületnek igenis érvényesítenie kellett az általa hozott törvényeket saját legitimitásának megőrzése érdekében a falu legnagyobb vállalkozójával – és legjelentősebb adófizetőjével – szemben is, még azon az áron is, hogy a cég végül Tatabányára költözött. A döntés végül nem az önkormányzat folyamatos „zaklatása” eredményezte, háttérben az uniós csatlakozással szigorodó előírások és a Tatabányán nyitott új ipari park kedvező „bevezető” árai is megtalálhatók.

A vállalkozók segítése valójában nem merül ki abban, hogy a „külsősökkel” szemben mintegy védelmezik őket és így élvezhetik a hazai pálya előnyét. Sokak szerint az első polgármester a maga vállalkozói hajlamából és tapasztalataiból adódóan számtalan esetben adott apróbb tanácsokat, ötleteket az embereknek, merre hogyan induljanak. De a korábban a polgármester sikerei kapcsán említett – a közjólét mellett a magánhaszon érdekeit is szem előtt tartó – politika (Juhász 1996) az egész testület és a hivatal hozzáállását is jellemzi, példa erre a negyedik fejezetben megismert Miklós és Krisztina esete, akiknek indulását ötlettel és biztatással segítették. Krisztina emlékei szerint azért vágta bele a gyerektábor üzemeltetésébe, mert „szóltak is, talán az önkormányzatnál, hogy van egy ilyen pályázat”. A testületet és a hivatalt is messzemenően a segítő szándék jellemzi, úgy tűnik, az emberek egyéni boldogulása már-már közérdek is Tarjánban, legalább is közügynek számít. Látszik ez az iménti történetekből is, amikor végül mindig sikerült valahogy az önkormányzatnak a kötelező és önként vállalt szerepe között egyensúlyozva megoldania a vállalkozásokkal kapcsolatos problémákat. A segítőkészséget, hajlandóságot maguk a vállalkozók is érzik és máltányolják:

„... amióta az eszem tudom, mindig fejlesztettem valamit, mindig maximálisan segítetek nekem. Bármilyen engedély kellett, bármire szükségem volt – nekem csak egy üres garázs kellett – az önkormányzat mindig tudta, mindig meglátták az egészben azt, hogy ez az ember ide tartozik, őhöz szoktunk menni, mikor nekünk kell valami, és ezért akkor ennyit megtesznek. Nyilván, a szabályok ellen meg a lehetetlent, azt nem tudják megtenni. Ezt tudomásul kell venni. Szerintem segítőkészek. Az előző polgármesterrel ugyanez volt. (...) alapvetően szerintem segítik is a vállalkozókat, nincs itt igazából gond. (S.J., 1965)

A magánbaldogulást közüggé emelő helyi politika sikereit, eredményeit legjobban a vállalkozók önkormányzathoz és a faluhoz való viszonyulásában lehet lemérni. A negyedik fejezetben említettem számos esetét annak, hogy a vállalkozók mindig készek közösségi célokért anyagiakat áldozni, szinte a közadakozás vált a sikeresség egyik mértékévé Tarjában.

„Ez ugye évek óta téma volt, soha nem volt rá az önkormányzatnak pénze. Itt egy ilyen választások utáni időszakban, felhívásra a vállalkozók fele összeadta, és meg lett csinálva a főutcának a díszkivilágítása, ami szerintem egy elég szép színfoltja lett a falunak, elég szép lett ezzel a karácsonyi ünnep.” (M.E., 1961)

Egy-egy felújítás vagy beruházás anyagi támogatása vagy átvállalása, éppen úgy, ahogy a németországi segítség is, azt jelenti az önkormányzat számára, hogy neki kevesebb anyagi forrását kell mozgósítania. De ennél konkrétabb, közvetlenebb jelei is vannak annak, hogy a vállalkozók tudják azt, hogy sokat köszönhetnek az önkormányzat támogató hozzáállásának. A 2008-as Zenei Fesztiválra kitelepülő quadosok, akik elsősorban alapítandó egyesületükhöz szükséges anyagi erőforrásokat kívánták előteremteni a bemutatókkal, minden kérés és felszólítás nélkül maguk ajánlották fel bevételük 20 százalékát az önkormányzatnak, „megköszönve”, hogy ott lehetnek. A képlet tehát egyszerű: az önkormányzat hivatalos lehetőségeit messzemenőig kihasználva, továbbá informális eszközökkel is igyekszik vállalkozóit támogatni a falu egészének jóléte érdekében, a vállalkozók pedig erejükhöz mérten és hivatalos kötelezettségeiken túl (adófizetés) is támogatják az önkormányzatot közvetlenül, vagy falufejlesztési elképzeléseik költségeinek átvállalásával. Ez a megállapítás még az iménti, az önkormányzat szempontjából sikertelenül záródó történetre is igaz, a

húsipari cégét elköltöztető vállalkozó azért mindig megtalálta a módját annak, hogyan pótolja kiesett adóforintjait, ennek egyik módja, hogy vállalkozásának új profilját, a borászatot, Tarjánban tartotta, tehát továbbra is kiveszi részét a köz gyarapításából. És mi más bizonyíthatná jobban e politika sikerességét, mint a számadatok? A negyedik fejezetben bemutatam a vállalkozói aktivitás kimagaslóan jó adatait, de a vállalkozók és a falu közös sikerének bizonyítéka az is, hogy míg 1994-ben a bevételek mindössze 1 százaléka származott az iparüzési adóból, 2008-ban arról beszélt egy helyi képviselő, hogy a megelőző évben már a bevételek közel harminc százaléka a vállalkozók befizetett adójából származott.¹⁸⁷ Ez a képviselő, maga is vállalkozó lévén, még az addigiaknál is nagyobb, vagyis inkább az önkormányzat részéről hivatalossá tett elismerését szorgalmazta a vállalkozói körnek, ezért először a falu történetében, 2007-ben összehívták a vállalkozókat köszönetnyilvánításképpen.

„Hát nem bál volt ez, hanem a kultúrotthonban meg volt terítve egy asztal és meghívtunk mindenkit. (...) Egy baráti beszélgetés, semmiféle egyéb dolog nem volt, megköszöntük a munkájukat, amit nem tettek meg eddig soha. (...) Hát tetszett nekik... Először azt hitték, hogy valami új adó vagy próbáljuk megsarcolni... de igazából nem, aztán végül is jó lett ez a dolog, tetszett nekik meg örültek neki. Azt hiszem, hogy ennyit megérdemelnek. (...) Azért ezt minden nagyvárosban, nagyobb településen, községben megteszik, hogy a nagyobb vállalkozókat összehívják és megköszönik az éves munkájukat, az adófizetést.” (M.E., 1961)

A képviselő-vállalkozónak az a megállapítása, hogy a vállalkozók faluért tett munkáját még nem köszönték meg soha, részben igaz, mivel hivatalosan, a falu nyilvánossága előtt ez valóban nem történt meg, ám az eddig bemutatott példák is éppen azt mutatják, hogy Tarjánban a lokális politika amellet, hogy a törvényességet messzemenőig betartja és ügyel a szakszerűsége, működésében mellőzi a hivatalos formalitásokat. Ez minden bizonnyal az első polgármester öröksége, aki az önkormányzatiságot is igyekezett vállalkozói attitűdje szerint kezelni, vagyis nagy hangsúlyt helyezett a személyes kapcsolatokra és odafigyelésre.

¹⁸⁷ Az 1994-es adat az önkormányzat 1995. évi április hó 6. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből származik. Mivel a 2007. évi ülések jegyzőkönyveit már nem vizsgáltam, ezért nem tudom pontos számokkal alátámasztani a szóbeli közlést, de az igaz, hogy 2004-ben a költségvetés bevételi oldalának 16 százalékát biztosította az iparüzési adó (Képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 2005. április 27.), ami akkor nominálisan 56 millió forint feletti összeget jelentett, az interjúban a képviselő 2007 vonatkozásában pedig már mintegy 99 millió forintról beszél, tehát az arány növekedése is valószínűsíthető.

A képviselőtestület és mindenekelőtt az 1990 és 2006 között tisztségét folyamatosan betöltő polgármester hozzájárulása a falu és lakóinak sikereihez a vállalkozók támogatásán túlmenően azonban jóval sokrétűbb. A település vezetése a megélhetést nyújtó falu koncepciójához híven a kezdetektől igyekezett megoldani a közeli város nyújtotta munkalehetőségek megszűnése miatt keletkezett gondokat, elsősorban a munkahelyteremtő beruházások faluba csábításával. A csábítás eszközei: adókedvezmények, önkormányzati területek, ingatlanok kedvező feltételekkel történő hasznosítása. Ahogy az első polgármester fogalmaz: „Minden egyes munkahely-teremtésben részünk volt.” Erőfeszítéseiknek hála a kétezres évek közepén három külföldi tőkével működő, jelentősebb foglalkoztató volt jelen a faluban, az egyik vállalat műszaki alkatrészekhez és autóiparhoz használatos műanyag termékek fröccsöntésével, a másik hevederek előállításával, a harmadik bőrruházati termékek készítésével foglalkozik, a kutatás idején közel 200-250 embernek nyújtottak munkát.¹⁸⁸

A külföldi cégek letelepítésében elért eredményeikben szerepet játszott az a rugalmasság, közvetlenség és kompromisszumkészség is, ami a helyi vállalkozók ügyeinek intézését is jellemzi Tarjánban.

„...de ezeket például három nap alatt szereztem. Mert van egy gazdaságfejlesztő társaság Tatabányán, és mivel hogy kistérségi társulásban vagyunk, a társaságnál bejelentkezik mindenki, aki le akar települni itt Tatabányán és környékén. Keddi napon jött az osztrák, hogy feladja az üzemet és felajánlja megvételre. Tehát hogy ő kivonul. Volt ilyen ülésünk, és a gazdasági társulásnál – nem akarok itt nevekről beszélni, hogy kikkel beszéltem, de jó viszonyban vagyok a mai napig a tatabányai vezetéssel –, ott elmondtam, hogy mi ez. Mondják, hogy pont keres egy spanyol cég egy X ezer négyzetméteres csarnokot. Nekik nincs. 'De', mondom, 'nekem van'. Ez volt csütörtökön. Felhívtam az osztrákot, délután már itt tárgyaltunk az irodámban. A spanyolnak annyira sürgős volt, megnézte, azt mondta, megfelel és már ment is az üzlet.”

Ezért a közvetlenségért, gyors és problémamentes ügyintézésért a letelepült cégek ugyan úgy hálásak, mint a helyi vállalkozók. Bár a külföldi tulajdonú cégek vezetői nem folynak bele a helyi társadalmi életbe (Lásd ehhez még: Baumgartner–Kovács–Vári 2002),

¹⁸⁸ Az időközben kibontakozó gazdasági válság hatására csökkent e cégeknél a foglalkoztatottak száma, 2009 év elején, a terepmunka lezárultakor, a bőrruházati termékeket előállító cég – a helyiek szerint időlegesen – fel is hagyott a termeléssel.

megtalálják a módját, hogyan viszonyozzák a faluvezetés segítőkészségét. Amikor a műanyag fröccsöntéssel foglalkozó spanyol tulajdonú cég megjelent Tarjában, átvéve a korábban nyilászárók készítésével foglalkozó osztrák cég csarnokát, akkor az átalakításokat, felújítási munkálatokat mind helyi iparossal, vállalkozóval csináltatták meg. Erejükhöz mérten támogatják a helyi rendezvényeket, szervezeteket is, ám ami a legfontosabb, alkalmazkodnak ahhoz az önkormányzat által kialakított helyi normához, hogy amilyen munkát, szolgáltatást csak lehet, a helyi vállalkozóktól rendelnek meg, ezzel is hozzájárulva a helyi gazdaság, áttételesen a falu sikereihez.

5.3.3 Tarján a sváb falu, az összetartó falu

„*Tarján a sváb falu, az összetartó falu*” elképzelés a településen lakók identitásának fontos eleme, ám azért, hogy kívülről így tekintsenek a falura, valamint hogy maguk a tarjániak is így gondoljanak magukra, meg kell dolgozni, tudatos cselekvések sokaságára van szükség. Másképp fogalmazva, ahhoz hogy a településen lakók tarjáninak és/vagy svábnak gondolják magukat, meg kell teremteni azokat az interakciós tereket és alkalmakat, ahol és amelyekben az identitástermelő viszonyok, kapcsolatok kialakulhatnak.

Első ránézésre mindkét feladat meglehetősen egyszerűnek tűnik, hiszen a kulturális készlet számos eleme alkalmas a svábság kijelölésére, és a településhatár is egyértelműen meghatározni látszik a lokalitás határait. Igen ám, de amint a fejezet elején bemutattam, a svábság mindenkinek egy kicsit mást jelent, generációnként más-más elemekből tevődik össze, és nem pusztán csak a kulturális készlet elemei mások, hanem a személyes megélés, átélés, kötődés okai, módjai és megnyilvánulásai is különbözőek az egyes generációknál. Másfelől viszont a sváb identitás mindig is erősen lokális kötődésű volt, vagyis az etnikai identitás a településhez kötődött, miközben a szélesebb társadalomhoz, a befogadó országhoz tartozás a nemzeti identításelemek elsajátításában öltött testet. Ám a közöttük kisebbségben élő magyarok számára Tarján éppen úgy a szülőfalut, az otthonot jelentette, vagyis a tarjániságnak legalább kétféle, etnikai színezete létezett, nem is beszélve a nyolcvanas évektől kezdve megjelenő kiköltözőkről, akik számára a település szintén a választott otthonot jelentette, de más minőségben, mint a generációk óta ott élők számára. Ezért nem lehetett

egyenlőségjelet tenni a svábság és Tarján közé, tarjáninak lenni valami mást kellett, hogy jelentsen. Olyan azonosulásra alkalmas elemeket kellett a tarjániságnak felkínálnia, ami figyelembe veszi az eltérő etnikumú, társadalmi háttérű és lokális kötődésű faluban lakók különböző identitás-igényeit.

A rendszerváltáskor felálló testület és a hatalomhoz közel kerülők köre – többségük a svábok közül verbuválódott – hamar felismerték: nemcsak hogy igény van az emberekben az addig elnyomott, az „ajtók mögött” tartott etnikai identitás nyilvános megélésére, ezzel a változást, valami új kezdetét is kijelölni, hanem a megnyíló lehetőségek között konkrét gazdasági előnyökkel is járhat svábságuk (németségük) kifejezésre juttatása. Ugyanakkor nemcsak a svábságot kell ápolni, hanem a lokalitást, a helyhez kötődés érzését is. Ezt is erősíteni kell, hiszen a faluvezetés sikerességének jele, ha Tarjánhoz kötődő, ott magukat otthon érző, ezért tenni hajlandó és akaró helyieket „nevelnek” ki. Így tehát a gazdasági előnyök miatt, megfelelő arányérzékkel adagolva mégiscsak a svábság lehetett az a mindenki számára elfogadható közös pont, ami utat nyithat a tarjániság, a Tarjánban otthon levés érzése felé. A (többségében) sváb falu képzete, ami ugyanakkor összetartó is, ezért együtt és mindenki számára használható előnyöket tud kovácsolni a sváb identitásból – megvalósítható és alkalmas elképzelésnek tűnt. Az alábbiakban azokat a törekvéseket és eredményeiket veszem számba, amelyek ezt az elképzelést igyekeztek megvalósítani, valamint ennek helyi kritikáját is ismertetem.

A svábság nyilvános megéléséhez és felvállalásához, a kollektív reprezentációhoz terekre, helyekre, alkalmakra volt szükség. De gondoskodni kellett az identitáskészlet elemeinek megőrzéséről, újradefiniálásáról is. A németországi kapcsolatok mindkettőben sokat segítettek.

Az önkormányzat hamar felismerte, hogy a testvértelepülési kapcsolatok talán a leghatékonyabb eszközt jelentik a nyelv, és ezen keresztül az önazonosság életbentartásának. A különféle németországi delegációk megjelenésének kezdete éppen egybeesett a helyi kábeltévé kiépítésével, így az önkormányzat – a polgármester – azonnal élt is a felajánlott segítséggel, és az eredendően a lakosság kényelmét szolgálni akaró beruházást rögtön a nyelvápolás szolgálatába is állíthatta.

„...hát én a nagykövetnek elmagyaráztam, hogy mi lenne az az első, amiben tudnának segíteni. Mondtam neki, ez az anyanyelv továbbélése végett. Meg is egyeztünk, kaptunk akkor egy 8 csatorna vételére alkalmas műholdat és ment is itt a dolog.”

Az akkor még országos viszonylatban is ritkaságnak számító helyi kábelhálózat az adománynak köszönhetően lehetővé tette német nyelvű csatornák vételét, és létrehozhattak egy falutévét is, amiben a kezdetektől fogva nagyon gyakran jelentek meg műsorok kizárólag németül. Maga a műfaj és a műsorok összeállítása is kifejezetten azt tükrözi, hogy a helyi tévének fontos szerepe van a lokális identitás építésében is. Tudósít a falu minden jelentősebb eseményéről, alkalmanként privát eseményekről is, bemutatja a helyi cégeket, vállalkozásokat, és összefoglalót sugároz a testületi ülésekről.

Hasonlóan, a német testvértelepülési kapcsolatok ápolásában is felfedezhető mindkét célkitűzés. Kezdetektől arra törekedtek, és ez mindkét félre igaz, hogy több szintű kapcsolatot építsenek ki a települések között. Staufenberg polgármestere ezt úgy fogalmazta meg tíz éves testvértelepülési évfordulójuk alkalmával, hogy egy több szintes házat kívántak felépíteni, aminek alapját, alsó és legerősebb szintjét a személyes ismeretségek, kialakuló barátságok jelentenék, erre épülnének rá az intézményes kapcsolatok, míg végül a leginkább hivatalosnak és formalizáltnak tartott önkormányzati együttműködések. Az évforduló kapcsán örömmel jelentette ki, hogy céljaik megvalósítását messzemenőig sikeresnek tartja. Valóban, Tarjánban az a Baráti Kör vállalta fel elejétől fogva a német kapcsolatok ápolását, amelyet a faluért, és nem kizárólag a sváb hagyományokért tenni akarók hoztak létre. Informális hatalmi szerepét növeli mindazonáltal, hogy a helyi politika központi irányvonalának számító testvértelepülési viszonyok ápolásában a legaktívabb. Az egyesületnek azonban bárki tagja lehet, és jellemzően tényleg vegyesen jelennek meg benne magyarok és svábok. A Baráti Kör szervezi Staufenbergbe a rendszeres kirándulásokat, amelyek a lakossági kapcsolatépítés legfőbb formáját jelentik. Mivel magyarok is szép számmal tagjai az egyesületnek, így ők is rendszeresen járnak ki, barátságokat építenek a német testvértelepülésen élőkkel. A német kapcsolatok tehát mindenki, az egész falu közös ügyévé váltak.

A kezdeti „hivatalos” látogatások és viszontlátogatások, majd a zenekarok, énekkarok németországi fellépéseinek eredményeként a falubeliek személyes ismeretségi köre mind jobban kiszélesedett. A gazdasági előnyök nem elsősorban a közös vállalkozások, üzleti

partneri viszonyok kiépítésében jelentek meg, mert, mint korábban is jeleztem, ezek nagyon ritkák a faluban. De a kapcsolatépítés, más formában, mégiscsak meghozta az eredményét a falu és a faluban élők számára. A hevedereket gyártó cég német vezetősége azért keresett éppen Tarján környékén telephelyet, mert staufenbergi dolgozóitól hallotta: Magyarországnak ezen a részén sok német nemzetiségű él, akik jól beszélnek a nyelvet.

Az önkormányzat a kilencvenes évek eleje óta szorgalmazza a turizmus élénkítését, korán felismerték, hogy a szállásadásból, vendéglátásból, szállításból stb. származó bevételek nem lebecsülendő bevételeket hozhatnak a helybélieknek. Az önkormányzat hivatalos németországi vendégeit is szinte kizárólagosan a helyi idegenforgalmi, vendéglátással foglalkozó vállalkozások gondjaira bízta. A turizmust szimbolikus eszközökkel is ösztönzik: díszpolgári címet adományoztak azoknak a helyi és németországi személyeknek, akik sokat tettek a település nemzetközi kapcsolatainak kiszélesítése és az idegenforgalom fellendítése érdekében.

Kezdetben a faluba a német vendégek a település hivatalos kapcsolatai révén érkeztek. Idővel azonban a Baráti Kör is sokat tett a vendégkör bővítéséért. Tagjai rendszeresen részt vesznek Staufenberg rendezvényein, fesztiváljain. Reagálva az élénkülő zenei életre és a hagyományörző események megszorodására, 1992-ben háromnapos találkozót, *Zenei Fesztivált* szervezett, amit a Zenei Egyesület és az önkormányzat is támogattak. A falu legfontosabb rendezvényének számító, mára hagyománnyá vált háromnapos zenei fesztiválon a helyi együtteseken kívül a testvértelepülések zenekarai lépnek fel.

4. sz. kép: Zenei Fesztivál 2008: hagyományörzés és identitásteremtés

A szerző saját fotója, 2008

A nemzetiségi kultúrát és hagyományokat ápoló szervezetek, csoportok számbeli növekedését az etnikus identitás jelentőségének felértékelődése magyarázza, de szerepe van ebben az önkormányzat erkölcsi, anyagi támogatásának is. E csoportok számára remek fellépési lehetőséget jelentenek a német vendégek hivatalos vagy félhivatalos látogatási alkalmai és a turistáknak szervezett programok, de mindenképp a település nagy eseménye, a Zenei Fesztivál. A rendezvényt, ugyan úgy, ahogy a testvértelepülési kapcsolatokat, sikerült idővel a falu egész ügyévé tenni:

„A feleségem osztotta fõnn a résztvevõknek a vacsorát az apósommal együtt, az anyósom meg főzte. Tehát az egész családnak ebben nyakig benne van. Itt egyébként mindenki ezt csinálja ebben a faluban. Az összes épkézláb ember valamilyen szinten valamit tesz ezért a rendezvényért. A vállalkozók pénzeket adnak össze, amibõl a húzóneveket ki lehet fizetni, akikre idejön a tömeg és ezekbõl a lángos-árusításból, meg bormérésbõl az egyesület csinál magának pár százezer forintot. Ebbõl vesznek játékot az óvodába, ebbõl megy el az egyesületi busz egy évben egyszer kirándulni két napra, ebbõl él az egész egyesület.” (S.J., 1965)

Sok helybéli vélekedése szerint az utóbbi években az ünnep egyre kevésbé szolgálja az etnikai, nemzetiségi identitás erősítését, és a helyi összetartozás kifejezését sem képes már olyan erővel megjeleníteni, mint kezdetben. Sokkal inkább a német vendégekről, vendégeknek szól, amit a kritikusok számára legjobban az a tény fejezett ki, hogy 2002-ben a fesztivál eredeti nyárvégi időpontját, mivel egybeesett a németországi iskolakezdéssel, áttették tavaszra, a pünkösdi hétvégére.¹⁸⁹

Mindezekben a törekvésekben látni kell azt is, hogy a faluvezetés kommercializálja, kommodifikálja az etnikai identitáskészlet elemeit.¹⁹⁰ Olyan dolgokat választ ki, amelyek könnyű azonosulást kínálnak a nem-sváboknak is, amivel céljai mellé tudja őket állítani (zene, etno-turizmus) és így a lokalitás építésében eredményesebb lehet. Bár hivatalos gazdasági társaságot még nem hoztak létre, az, hogy két, az önkormányzathoz erős szálakkal kötődő civil szervezet formálja ezeket a viszonyokat (a Baráti Kör mellett a Zenei Egyesület), mégis valamiféle hivatalos színezetet ad ennek a hagyományápolásnak és identitásépítésnek. Ez a hagyományörzés azonban „kifele” szól, nem véletlen, hogy közel egy évtized elteltével megjelent belső kritikája is.

Mára két, németül jól beszélő generáció is felnőtt Tarjánban, az első generáció néhány tagja alakította a kilencvenes évek közepén-végén a Német Nemzetiségi Egyesületet. Az alapítók közül néhányan tagjai voltak 1998 és 2002 között a testületnek, fogalmazhatnánk úgy is, hogy a helyi politikába való beleszólásnak előbb a hivatalos útját választották. Úgy érzvén, hogy céljaikat nem tudják keresztülvinni a testületben, inkább az egyesületi életbe irányították át energiáikat.

Ebben a szervezetben az önkormányzattól eltérően képzelik a hagyományápolást, nem a nagy, látványos, idegenforgalmi célú, vendégeket vonzó rendezvényeket részesítik előnyben, inkább a befelé forduló, saját közösségüknek szóló összejöveteleket értékelik, mint például a falubelieknek 2002-ben szervezett vetélkedőt. A rendezvényen a lakosok három generációt összefogó csapatokban versengve adtak számot helyi vonatkozású tudásukról, ismereteikről. Ma már az egyesület alapítóinak gyerekei is elérték azt a kort, hogy aktívan bekapcsolódhassanak a közösségi életbe; szüreti bálakat, májusfadöntést, sörfesztivált szerveznek a falu és maguk szórakoztatására. Különállásukat azzal is kifejezik, hogy míg az

¹⁸⁹ Aztán 2006-tól, az új polgármester újra a nyár végi időpont mellett döntött, és a 2010-ben megválasztott utódja is megtartotta ezt az időpontot.

¹⁹⁰ Vö. Comaroff–Comaroff 2009.

önkormányzat által támogatott rendezvények többsége vagy egy általános német, vagy a mindenütt egyre népszerűbb bajor kultúrelemekből válogat, az egyesület a sváb hagyományok ápolását hangoztatja, nem véve figyelembe azt a tényt, hogy sem telepítéstörténetük, sem nyelvjárási sajátosságaik nem támasztják alá „valódi” sváb származásukat. Így az ő hagyományápolásuk is szükségképpen konstruált és részben esszencialista.

Sokat elárul Tarjánról azonban az, hogy bár egy formálódó újabb hatalmi centrumról van szó, akik helyet kérnek a helyi diskurzusok és kontextusok formálásában, az összetartó falu koncepcióját valódi kihívás nem érte még. Az egyesületi életre azonban annyiban hatással volt színrelépésük, hogy mára jobban elkülönültek az egyesületek szerepkörei, amit egy helybéli a következőképpen fogalmaz meg:

„Hát, annyiban más, hogy a Német Nemzetiségi az tényleg korlátozza magát a nemzetiségi dolgokra, míg a Baráti Körnek teljesen mindegy, hogy kálváriát kell felújítani vagy egy betlehemet kell csinálni vagy a játszótér kerítését kell megcsinálni. Tehát ő igazából tarjáni dolgokat csinál, függetlenül attól, hogy ez most a nemzetiséghez kapcsolódik, vagy nem kapcsolódik. Igény van rá. Tavaly például a játszótéren ők csinálták a kerítést, meg nagyon sok mindent segítettek. Tehát mindegy, hogy ha valakinek valami fájása van, az elmegy a Baráti Körhöz és általában ott meghallgatják. És ha van rá kapacitás, van pénz, akkor megpróbálják megoldani.” (R.J.,1980)

Az eddigiekben végig amellet érveltem, hogy a sváb hagyományok és identitás ápolását középpontba állító rendezvények, programok nem a faluban kisebbségben élő magyarság kizorításával vagy mellőzésével valósulnak meg. Éppen ellenkezőleg, mindenki felismerte – s ebben része van az önkormányzati politika sikerességének is –, hogy a sváb hagyományok megőrzése az egész falu közös ügyévé tehető, mivel ebben a tarjániság is kifejezésre jut(hat), nem csupán a sváb etnikus identitás. Az önkormányzat az „*összetartó falu*” kontextusának kialakítására és fenntartására mindig éppen annyira ügyelt, mint a sváb sajátosságok kihangsúlyozására. Ennek a kiegyensúlyozó politikának köszönhető például, hogy a falu önkormányzata sosem szorgalmazta, hogy a kisebbségi és települési önkormányzat „összeolvadására” lehetőséget adó törvény szerint alakítsanak települési-kisebbségi önkormányzatot Tarjánban.

6. LOKALITÁS, ETNICITÁS ÉS A GAZDASÁG – VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A dolgozat célkitűzése szerint a gazdaság és etnicitás között keresett kapcsolatot a lokalitás kurrens értelmezési keretének használatával egy gazdaságilag sikeresnek ítélt település esetét vizsgálva. Központi helyen állt az etnicitáshoz, az etnikai önzonossághoz fűződő viszony feltárása és szerepének megértése az egyéni gazdasági gyakorlatokban és a helyi vezetés (gazdaság)politikai döntéseiben. Alapvetően két szinten vizsgáltam ezeket a kapcsolódásokat: az öröklött minták, mentalitások, habituális gyakorlatok, valamint az etnikai és az ettől nehezen elválasztható lokális identitás szintjein.

A gazdaság és az etnicitás összekapcsolása viszonylag újabb kutatási terület a gazdasági antropológiában és a gazdaságszociológiában egyaránt, a nemzetközi kutatások azonban szinte kizárólag a bevándorló csoportok etnikus kötődéseinek szerepét vizsgálják gazdasági tevékenységeik elemzésében. Számomra ezért hasznosabbnak tündek a magyarországi német (sváb) parasztok eltérő gazdálkodási kultúráját, mentalitását és életmódját leíró néprajzi megközelítések. A svábságról kialakult és közismert etnikus sztereotípiákat, a nekik tulajdonított polgárosultabb mentalitást én azonban a modern tudat és viselkedés részeként értelmezem, ami csak bizonyos helyzetekben és szituációkban értelmeződött és értelmeződik még ma is etnikus karakter-jegyekként. Viszont azt is állítom, hogy ezek a munkakultúrára, életmódra vonatkozó, a gazdasági habitusokban is megnyilvánuló tulajdonságjegyek a sváb (ön)kép elengedhetetlen tartozékává váltak a csoportkijelölés és kategorizáció bonyolult viszonyában, és számos példáját hozom annak, hogy maguk a tarjániak is nyíltan avagy burkoltan, de élnek ezekkel a „svábság-magyarázatokkal”, legyen szó akár a privátszférához tartozó, akár közéleti jelenségek magyarázatáról.

Ezeknek a maguk és mások által is etnikai sajátosságként értelmezett mentalitásbeli elemeknek a hatását az élet számos területén kimutattam. Tetten érhetőek a település közigazgatási kapcsolataitól kezdve a mezőgazdasági átalakulás helyi sajátosságain keresztül honlapjuk, arculatuk megszerkesztéséig a közpolitikában, közösségi stratégiákban. Ám ugyan úgy megjelennek az egyéni gazdasági sikerekben, sőt *a településen kimutatható erőteljes*

*vállalkozói hajlandóságot is a sváboknak tulajdonított tipikus gazdasági gyakorlatok és habitusok jelenkori megnyilvánulásának tekintem. A szocializmus alatt nem a kistermelés, hanem a meglévő szakmához kapcsolódó másodállások formájában megjelenő és megőrződő minta a rendszerváltás után lendületes *nekilódulást*, a kapitalizmus szellemének határozott erőre kapását eredményezte a településen. Vállalkozói életutak bemutatásán keresztül mutatok rá arra, hogy a (kis)vállalkozások mennyire a megszerzett tudásra, a családi erőforrásokra és munkakultúrájukra alapoznak, de részben a közösségi szolidaritás, részben a magánboldogulás érdekében is ezeket innovatív, kreatív módon hasznosítják.*

Az etnikai identitást alapvetően kapcsolatokként és viszonyokként értelmeztem, ám figyelmet fordítottam az etnikai identitás elemkészletére, mivel a különböző generációknál a megélt történelmi tapasztalatok következményeként jelentős eltérések mutatkoznak ebben. Más minőségű a lokális történelemtől, etnohistóriáról való tudásuk és a kulturális készlet más elemeire helyezik a hangsúlyt önreprezentációjukban. Míg a legidősebb generáció inkább határmegvonásokkal, elkülönítésekkel él, a fiatalok már könnyedén változtatják különféle identitásaikat, miközben keresik, életben tartják, vagy megteremtik azokat a helyzeteket, amelyekben megélhetik etnikai önazonosságukat. A köztük lévő generációból formálódott a rendszerváltás után színre lépő faluvezető réteg, akiknek azokat a kereteket kellett megteremteni, ami lehetővé tette mindenki számára az azonosulást.

A megélhetést és a kellemes, élhető teret megfogalmazó falukoncepciók megvalósítása eredményesnek bizonyult, és az összetartó falu toposzt is sikerült átültetni a gyakorlatba. Hiba lenne azonban ezt az önkormányzat által menedzselte átalakulást leszűkíteni gazdaságpolitikai és kultúrpolitikai tervek végrehajtására, mivel ennél jóval összetettebb folyamat zajlott-zajlik Tarjánban. A helyi vezetés sokkal inkább identitáspolitikát valósít meg, aminek a tarjániság, a németiség, de az egyéni stratégiákban megmutatkozó vállalkozó szellem és boldogulási képesség, öngondoskodás egyformán fontos eleme. Tagadhatatlanul kialakult mára egyfajta tarjáni identitás, ami erőteljesen támaszkodik az etnikus önazonosság életben tartására szervezett közösségi megmozdulásokra, s ezeknek ráadásul létezik egy 'kifelé' és egy 'befelé' szóló változata is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. GERGELY András
1993 *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom.* (Scientia Humana – Politológia) Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete – Akadémiai Kiadó.
- A. GERGELY András – CSÉFALVAY Zoltán – LICHTENSTEIN József
1990 *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradíciókban.* (Életmód és Tradíció 5.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- ANDERSON, Benedict
2006 *Elképzelt közösségek.* Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Budapest, L'Harmattan–Atelier.
- ANDOR Mihály – KUCZI Tibor – NIGEL J. SWAIN
1996 Közép-Európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle* (3–4): 125–147.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1972 Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In Babics András (szerk.): *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata.* (A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Intézete. Értekezések 1970. I. k.) Pécs, MTA Dunántúli Intézete, 123–167.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1973 Ellentétes érdekek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj* (8): 105–110.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1974 Hagyomány és alkalmazkodás baranyai német és magyar falvakban. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a XVIII–XIX. században.* 1. Faluk. Szolnok, 141–148.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX, 230–243.
- ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert
1998 Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle* (4): 113–117.
- 1999 Útban az Internet-galaxis felé? Tájékoz az új technikák hazai expanziójáról *JEL-KÉP* 2
- ANGELUSZ, Róbert
1998 Az új kommunikációs technikák és a nyilvánosság. *Világosság*, 4
- APPADURAI, Arjun
2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12, (3): 3–31.
- ARENSBERG, Conrad, M.
1954 The Community-Study Method. *American Journal of Sociology* 60, (2): 109–124.
- ASSMANN, Jan
1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, Atlantisz.
- ASZTALOS István–BRANDTNER Pál
2002 *Ikladi családok.* Iklad: Iklad Község Önkormányzata
- BAKÓ Boglárka – PAPP Richárd – SZARKA László (szerk.)
2007 *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* (Tér és terep 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet Évkönyve.) Budapest, Balassi Kiadó.
- BALI János

- 2002 A kerekegyházi tojás – A kisüzemi mezőgazdasági áruterelésre szakosodás sikere a 90-es években egy közösség példáján. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 65–74.
- 2005a Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 331–344.
- 2005b A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza. (Néprajzi tanulmányok) Budapest, Akadémiai.
- BALOGH Balázs
- 2002 Gazdálkodás Tápon a rendszerváltás után. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 131–142.
- BALOGH Balázs – FÜLEMILE Ágnes
- 2004 *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*. Fejezetek a regionális csoportképzés folyamatairól. Budapest: Akadémiai.
- 2005 Kalotaszegi adatok a romániai rendszerváltás utáni egyéni gazdálkodásról. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 219–230.
- BANK Barbara–ŐZE Sándor
- 2005 *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalökig*. Budapest–München–Backnang: A Magyarországi Németek Országos Szövetsége.
- BARABÁS Jenő
- 1982
- BARTH, Fredrik
- 1969 Introduction. In Uő (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*. Bergen, 9–38.
- BAUMGARTNER, Gerhard – KOVÁCS Éva – VÁRI András
- 2002 *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000*. (Regio könyvek) Budapest, Teleki László Alapítvány.
- BAUSINGER,
- 1995 *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris–Századvég.
- BELL, Peter, D.
- 1984 *PEASANTS IN SOCIALIST TRANSITION: LIFE IN A COLLECTIVIZED HUNGARIAN VILLAGE*. BERKELEY, UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS.
- BELLÉR Béla
- 1981 *A magyarországi németek rövid története (Gyorsuló Idő)*. Budapest: Magvető.
- BELUSZKY Pál
- 2008 Tatabánya helye és szerepe a településhálózatban. In Veizer Tamás (szerk.) *Lehetőségek és kihívások*. Válogatás a „Lehetőségek és kihívások. Tatabánya 60 éves” című konferencián elhangzott előadásokból. Civil szervezetek a kistérség településeiről. Tatabánya, Polgári Tatabányáért Alapítvány, Tájak, Emberek, Környezet Egyesület (TEKE), 69–79.
- BENCSIK János
- 2000 *Megmenekültünk! (?) – A gazdasági szerkezetváltás tíz éve Tatabányán, 1990–2000*. Tatabánya: *Kézirat*
- BENKE István–REMÉNYI Viktor (szerk.)

- 1996 *A magyar bányászat évezredes története* II. kötet. Budapest, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.
- BERGER, Brigitte
1998 A modern vállalkozás kultúrája *Replika* 29. (Március): 171–184.
- BERNÁT Anikó
2006 A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. In: Némédi Dénes – Somlai Péter – Szabari Vera – Szikra Dorottya (szerk.): *Kötő-jelek. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskolája
- BERZSENYI Dániel
2006 [1833] A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól h.n.: Mercator Kiadó (Elektronikus elérhetőség: http://www.akonyv.hu/klasszikus/magyar/berzsenyi_a_magyarorszag.pdf. Utolsó letöltés: 2010. március 29.)
- BIHARI Zsuzsanna–KOVÁCS Katalin
2004 Lejtők és csúszdák, avagy a foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. In Pritz Pál et al (összeáll.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában*. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004). Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 7–35.
- BIHARI Zsuzsanna–KOVÁCS Katalin–VÁRADI Monika Mária
1996 Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. *Tér és Társadalom* (4): 139–152.
- BINDORFFER Györgyi
2001 *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.
2002 „Az anyaország már rég külföldre vált...” Gerhard Seewann: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze. Budapest, Ostoros – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata. *Kisebbségkutatás* 11, (3): 751–754.
2006a Migráció, identitás, lojalitás – Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél. In Uő: *A trobriandi krikettől az etnicitás társadalmi konfigurációjáig – kisebbségi identitások, adaptációs mechanizmusok Melanéziától a magyarországi németekig*. Magyar Elektronikus Könyvtár (URL: <http://mek.oszk.hu/03700/03739> – Utolsó letöltés dátuma: 2011. május 5.), 198–212.
2006b Határon innen, határon túl – Etnikai határok, határfenntartás, interetnikus kapcsolatok. In Uő: *A trobriandi krikettől az etnicitás társadalmi konfigurációjáig – kisebbségi identitások, adaptációs mechanizmusok Melanéziától a magyarországi németekig*. Magyar Elektronikus Könyvtár (URL: <http://mek.oszk.hu/03700/03739> – Utolsó letöltés dátuma: 2011. május 5.), 187–197.
2007a A kettős identitás összehasonlító vizsgálata két magyarországi német településen. In Uő (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 110–187.
2007b Etnikai, nemzeti és kétnemzeti identitás – Előszó. In Uő (szerk.): *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 7–15.
- BINDORFFER Györgyi (szerk.)

- 2007 *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- BODROGI Tibor
1954 A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia* LXV, (1–2):1–17.
1972 Bevezető (A néprajzi jelenkutatás problémái) *Magyar Filozófiai Szemle* 16, (3–4): 518–519.
- BODROGI Tibor (szerk.)
1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* (Néprajzi tanulmányok) Budapest, Akadémiai.
- BOURDIEU, Pierre
2006 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságszociológia.* Szöveggyűjtemény. Budapest, Aula, 132–146.
- CLIFFORD, James
1988 Identity in Mashpee. In Uő (ed.): *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art.* Cambridge, Harvard University Press, 277–348.
2005 Az antropológia szélein. *Magyar Lettre Internationale* 57, (Nyár):
- CLIFFORD, James – George E. MARCUS (eds.)
1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*
- COMAROFF, John, L. – Jean COMAROFF
2009 *Ethnicity, Inc.* London–Chicago, University of Chicago Press.
- CSEPELI György
1997 *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris.
- CSIFFÁRY Gergely
1979 Az egercsehi bányászok életkörülményei 1907–1946. In *Archivum* 9. (A Heves Megyei Levéltár Közleményei) Eger, 123–147.
- CSITE András
1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* (3): 117–138.
- CSITE András–CSURGÓ Bernadett–HIMESI Zsuzsa–KOVÁCH Imre
2002 Agrárpolitikai „hatásvizsgálat”: földhasználat, foglalkoztatottság, üzemszerkezet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó, 309–362.
- CSITE András – KOVÁCH Imre
1995 Poszt szocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmaiban. *Szociológiai Szemle* (2): 49–72.
2002 Vidéki történet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó, 219–277.
- DAVIES, Charlotte Aull
1999. *Reflexive ethnography. A guide to researching selves and others.* London–New York, Routledge.
- DAVIS, John
1992 Tense in ethnography: some practical considration. In Judith Okely – Helen Callaway (eds.): *Anthropology and Autobiography.* (ASA Monographs 29.) London, Routledge, 205–220.
- DEMETER ZAYZON Mária
2002 A nemzetiségi anyanyelvi állapotok alakulása 1989–1997 között németek/szlovákok lakta településeken. In: Uő. Kisebbségek-közösségek határon innen és túl. Válogatott írások a kisebbségkutatás köréből. 1988–2002. Budapest, BIP, 81–92.
- DÉNES Attila–KISS Márta–RÁCZ Katalin–SCHWARCZ Gyöngyi (szerk.)

- 2008 *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában.* (Jelen-kutatások 1.) Budapest, Jelenkutatások Alapítvány.
- DOBROSSY István – FÜGEDI Márta
- 1981 Megjegyzések a termelészövetkezetek történetének néprajzi szempontú feldolgozásához. In Dankó Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára.* Túrkeve, 215–225.
- 1983 *Termelés és életmód. Tíz község termelészövetkezete.* (Studia Folkloristica et Ethnographica, 9.) Debrecen.
- DÖMÖTÖR Ákos
- 1997 Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában. In *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV*, 495–521.
- DÖMÖTÖR Tekla
- 1954 A Salgótarján-környéki bányászközségek néprajzához. *Ethnographia* 65. 152–167.
- DURKHEIM, Émile
- 2001 *A társadalmi munkamegosztásról.* Budapest, Osiris.
- DURST Judit
- 2008 „Bárók”, patrónusok versus „komák” – eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben.* (Terepmunkák 5.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Regionális Kutatások Központja, 232–267.
- ELEK Péter et al
- 1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt.
- EÖRSI László
- 1997 A Corvinisták a második szovjet támadás után. III. *Beszélő* 2, (11): 60–67.
- ERB Mária – KNIPF Erzsébet
- 2004 Sváb, német és magyar: variabilitás a magyarországi németek nyelvhasználatában és kódválasztásában. In Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV.) Budapest, Tinta Könyvkiadó, 80–90.
- ERDEI Ferenc
- 1934 A makói parasztság társadalomrajza. Makó, CSMK.
- 1974 *Magyar falu.* Budapest, Akadémiai.
- 1977 *Futóhomok.* Budapest, Akadémiai.
- EROSTYÁK Zoltán András
- 2005 A rendszerváltás hatása a medgyesegyházi dinnyetermesztésre (1990–2003). In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 379–394.
- ERIKSEN, Thomas Hylland
- 2005 Economies of ethnicity. In Carrier, James G. (szerk.) *A Handbook of Economic Anthropology.* Cheltenham, UK–Northampton, MA., USA, Edward Elgar, 353–369.
- 2008 Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések. Budapest–Pécs, Gondolat – PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék.
- FABIAN, Johannes
- 2002 (1983) *Time and the Other. How anthropology makes its object.* (2nd ed.) New York, Columbia University Press.
- FALLER Gusztáv–KUN Béla–ZSÁMBOKI László (szerk.)
- 1997 *A magyar bányászat évezredes története I. kötet.* Budapest: Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.
- FARAGÓ Tamás

- 2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Társadalomnéprajz* (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben VIII.) Budapest: Akadémiai, 393–483.
- FEHÉR István
1988 *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950.* Budapest: Akadémiai
- FEISCHMIDT Margit
2010 Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In Uő (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom.* Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 7–29.
- FEJŐS Zoltán
2003 Jelenkorkutatás és néprajzi muzeológia. In Uő (szerk.): *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása.* (MaDok-füzetek 1.) Budapest, Néprajzi Múzeum, 9–24.
2006 Az etnográfiai jelen mint időszemléleti probléma. In *Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29-30.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 17.) Szombathely, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Vas Megyei Levéltár, 31–40.
- FÉL Edit
1941 *Kocs 1936-ban.* Budapest,
1991 A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102, (1): 1–8.
2001 [1948] A magyar népi társadalom életének kutatása. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.* Pozsony, Kalligram, 323–369.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi.
- FÉNYES Elek
1992R [1848] *A magyar birodalom statisztikai, geographiai és történeti tekintetben. I. Komárom vármegye.* Pest, Tatabánya.
- FLECK Gábor – ORSÓS János – VIRÁG Tünde
2000 Élet a Bodza utcában. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság.* Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 80–140.
- FRANKENBERG, Ronald
1966 *Communities in Britain.* London, Hammondsworth.
1969 *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian Village.* (Viking Fund publications in anthropology 46.) Chicago, Chicago University Press.
- FŰRÉSZNÉ MOLNÁR Anikó
1992 A tatabányai és a dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében. In Solymosi László–Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete IX. Város–mezőváros–városiasodás.* Veszprém, 199–209.
- FŰRÉSZNÉ MOLNÁR Anikó
2003 Tatabányai munkáskolóniák a 20. század első felében. In Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) *Munkástörténet, munkásantropológia.* Budapest: Napvilág, 143–152.
- G. KISS Márta
1977 A társláda intézménye a tatai szénmedencében. Adalékok a bányász érdekvédelmi szervezetek tevékenységének történetéhez 1907-től 1914-ig. *Új Forrás* IX, (2): 89–96.
- G. SZABÓ Zoltán
2005 A gazdaságok gépesítettségének alakulása egy mezőföldi községben az 1990-es években. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 157–168.
- GÁBOR R. István
1979a A második (másodlagos) gazdaság. *Valóság* (1): 22–36.

- 1979b 'Második gazdaság' és a háztáji gazdálkodás. *Valóság* (7): 101–103.
- 1985 Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. *Valóság* (2): 20–38.
- GERGELY Ernő
- 1988 A bányamunkásság élet- és munkakörülményei 1867 és 1914 között. In *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*
- GERMUSKA Pál
- 2008 A szocialista várostól az új iparvárosig. A válság gyökerei és a válságkezelés körülményei Tatabányán, 1985–1995. In Veizer Tamás (szerk.) *Lehetőségek és kihívások*. Válogatás a „Lehetőségek és kihívások. Tatabánya 60 éves” című konferencián elhangzott előadásokból. Civil szervezetek a kistérség településeiről. Tatabánya: Polgári Tatabányáért Alapítvány – Tájak, Emberek, Környezet Egyesület (TEKE), 21–35.
- GUNST Péter
- 1987 *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. (Társadalom- és művelődéstörténet tanulmányok 1.) Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- GYÁNI Gábor
- 1990 A helytörténetírás jelentőségéről. *Honismeret* XVIII, (1): 3–7.
- 2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág
- 2003 Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa. *Századvég* 29, (3): 71–76.
- 2008 Identitás, emlékezés, lokalitás. *Kétezer* (Június)
- GYÁNI Gábor – KÖVÉR György
- 1998 Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháború végéig. Budapest:
- HALSTEAD, Narmala
- 2008 Experiencing the Ethnographic Present: Knowing through Crisis. In Narmala Halstead – Eric Hirsch – Judith Okely (eds.): *Knowing How to Know: Fieldwork and the Ethnographic Present* (The EASA Series, Volume 9) Oxford–New York, Berghahn Books, 1–21.
- HANKISS Elemér
- 1990 Hozzászólás Szelényi Iván „Szocialista vállalkozók” című könyvének vitájához. *Replika* 2, 63–68.
- HANN, Chris, M.
- 1980 *Tázlár: a Village in Hungary*. Cambridge
- 2002 Farewell to the socialist ‘other’. In Chris Hann (ed) *Postsocialism. Ideals Ideologies and Practices in Eurasia*. London and New York: Routledge, 1–11.
- 2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 19–36.
- HANN, Chris – Mihály SÁRKÁNY
- 2003 The Great Transformation in Rural Hungary: Property, Life Strategies, and Living Standards. In Chris Hann and the „Property Relations” Group: *The Postsocialist Agrarian Question. Property Relations and the Rural Conditions*. Münster, Lit Verlag, 117–142.
- HARCSA István
- 1990 Polgárosodás. *Századvég*, (2-3): 177–180.
- HARCSA István–KOVÁCH Imre
- 1996 Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi R riport*. Budapest, Tárki–Századvég, 104–134.

- HARCSA István – KOVÁCH Imre – SZELÉNYI Iván
 1994 A posztzocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* (3): 15–45.
- HASTRUP, Kirsten
 1990 The Ethnographic Present: A Reinvention. *Cultural Anthropology* 5, (1): 45–61.
- HOFER Tamás
 1983 Történeti fordulat az európai etnológiában. In Uő (szerk.): Történeti antropológia. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 61–72.
 1994 A parasztcsalád morális ökonómiája. *Demográfia* 37, (3–4): 383–388.
 1997 Előszó a magyar kiadáshoz. In Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, XVII–XXIII.
- HOLLOS, Marida–MADAY Béla C. (szerk.)
 1983 *New Hungarian Peasants. An East Central European experience with collectivisation*. (Sast European Monographs 134.) New York, Berghahn
- HORVÁTH Réka
 2003 Egy falu – két életforma. Paraszti és munkáséletmód Lábatlanon. In Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.) *Munkástörténet, munkásantropológia*. Budapest: Napvilág, 153–159.
- HUBER Ágnes
 2004 Fejlődési tendenciák a magyarországi németek azonosságtudatában. In: Jung Horti Judit (szerk.): *Válogatás a magyarországi nemzetiségek néprajzi kötetéből 5*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 43–74.
- HUNYADY György
 1996 *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- HUNYADY György
 2004 A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák. Előadás a Mindentudás Egyeteme keretében 2004. március 22-én (IV. szemeszter)
 (<http://www.mindentudas.hu/hunyady/20040322hunyadi.html> Utolsó letöltés: 2010. március 21.)
- HUSEBY-DARVAS Éva Veronika
 1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. *Ethnographia* XCVI, (4): 493–508.
- HUTTERER Miklós
 1973 A magyarországi német népcsoport. *Népi kultúra-népi társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Évkönyve VII. Szerkesztette Diószegi Vilmos. Budapest: Akadémiai. 93–118.
- JÁVOR Kata
 1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. (Néprajzi tanulmányok) Budapest, Akadémiai, 295–374.
 1981 A gyermek és fiatal, mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa. *Ethnographia* XCII, (1): 89–94.
 1989 A család, a szerepek és az identitás alakulása falun. In: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter (szerk.): *Az identitás kettős tükörben*. Budapest, TIT, 141–173.
 2002 A nemzedékek és nemek viszonyának alakulása Zsombón két esettanulmány tükrében. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 161–169.
 2005 A szabadidő-eltöltés formáinak változása Zsombón. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 307–317.

- JÁVOR Kata – MOLNÁR Mária – SZABÓ Piroska–SÁRKÁNY Mihály
 2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz, VIII. Társadalom.* (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben) Budapest, Akadémiai, 977–1006.
- JENKINS, Richard
 2002 Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáció és hatalom. *Magyar Kisebbség* VII, (4): 17–27.
- JUHÁSZ Erika
 1996 Újraavasztott polgármesterek és változó összetételű közgyűlések. In Böhm Antal – Szoboszlai György (szerk.): *Önkormányzati választások, 1994. Politikai szociológiai körkép.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 339–364.
 2000 Magánhaszon és közjólet a települési fejlődésben. In Bódi Ferenc – Böhm Antal (szerk.): *Sikerese helyi társadalmak Magyarországon.* Budapest, Agroinform Kiadóház, 85–94.
- JUHÁSZ Pál
 1991 Polgárosodás. *Századvég* (2–3): 181–183.
 1999 Parasztok és farmerek. In Kárpáti Zoltán (szerk.): *A vidéki társadalom változásai.* Szolnok, Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 261–278.
- KASCHUBA, Wolfgang
 2004 *Bevezetés az európai etnológiába.* Debrecen, Csokonai.
- KATONA Imre
 1987 Kétlakiság. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon.* Harmadik kötet. Budapest, Akadémiai, 179.
- KEMÉNY Márton
 2003 Magángazdálkodás Cegléden az 1989-es rendszerváltás után. In Schoblocher Judit (szerk.): *Mi leszünk a jövő kultúrákutatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén.* H.n., FIatal KULTúrakutatók SZervezete, 163–214.
 2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 169–182.
- KESZEG Vilmos
 2007 A történelmi emlékezet alakzatai. In Szemerényi Ágnes (szerk.) *Folklór és történelem.* Budapest: Akadémiai, 18–43.
- KISS Antal
 2002 Magánvállalkozók és a hagyományos értékrend. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 89–108.
- KISS Tamás
 2004 Vállalkozástörténetek Erdélyben. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* Budapest, Teleki László Alapítvány – PTE-BTK Kommunikációs Tanszéke, 23–128.
- KLINGER Lőrincné – PALATIN Anna (szerk.)
 2003 *Jubileumi évkönyv/Jubiläumsausgabe 50 éves a tarjáni György Sándor Általános Iskola – Grundschule 1953–2003/50 Jahre Tarjaner Grundschule 1953–2003.* Tarján: György Sándor Általános Iskola
- KLOSTERMANM, Robert – VAN LEUN, J. – RATH, J.
 1999 Mixed embeddedness: Immigrant entrepreneurship and informal economic activities. *International Journal of Urban and Regional Research* 23, (2): 253–277.
- KOPASZ Marianna

- 2005 Történeti-kulturális és társadalmi tényezők szerepe a vállalkozói potenciál területi különbségeinek alakulásában Magyarországon. Ph.D. értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola. (Kézirat) (Letölthető: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/84/1/kopasz_marianna.pdf – Utolsó letöltés: 2010. június 27.)
- KOTICS József
2007 A magyar közösségkutatások huszadik századi története. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* (Regio könyvek) Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 23–42.
- KOVÁCH Imre
1988 *Termelők és vállalkozók.* Budapest: MSZMP Társadalomtudományi Intézet.
1997 Posztiszocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle* (4): 19–46.
2003 A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban *Századvég* 28, (2): 41–65.
- KOVÁCS Éva
2004 Vakmerő tézisek az identitásról. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 221–234.
- KOVÁCS Éva (szerk.)
2004 *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* (Regio könyvek) Budapest: Teleki László Alapítvány.
2007 A közösségtanulmányoktól a lokalitás megismeréséig. In Uő: (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* (Regio könyvek) Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 7–21.
- KOVÁCS Imre
1940 Szervezés In Uő: *A paraszteleletforma csődje.* H.n., Bolyai Akadémiai, 164–171.
- KOVÁCS Katalin
1990 Polgárok egy sváb faluban. *Tér és Társadalom* (1): 33–76.
1994 A falvak sorsa polgáraik sorsa. A falusi polgárosodás dilemmái. (Kandidátusi értekezés) *Kézirat.*
- KOVÁCS Katalin – BIHARI Zsuzsanna – VÁRADI Monika Mária
1998 Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle* (3): 191–211.
- KOVÁCS Katalin – VÁRADI Monika Mária
2002 Kutyaszorítóban: tanyás kisgazdaságok, kertészvállalkozások és az uniós csatlakozás. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 19–34.
2005 Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 75–88.
- KOVÁTS András (szerk.)
2002 *Roma migráció.* Budapest, MTA PTI
- KÓSA László
1994 A parasztság polgárosulása Magyarországon. In Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I., 2. kötet.* Budapest, 226–239.
1998 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Budapest, Planétás.
2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest, Osiris.
- KÓSA László – FILEP Antal
1983 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest, Akadémiai.
- KUCZI Tibor
2000 *Kisvállalkozás és társadalmi környezet* (Replika könyvek 5.) Budapest, Replika Kör.
- LACKÓ Miklós

- 1981 *Szerep és mű.* Budapest, Gondolat.
- LAKI László
- 1991 Polgárosodás Magyarországon az 1970-80-as években. *Századvég* (2-3): 184–192.
- 1997a A háztájítás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle*, (1): 39–62.
- 1997b A magyar fejlődés sajátságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle* (3): 67–91.
- LAKY Teréz
- 1987 Eloszlott mítoszok – tétova szándékok. *Valóság* (7): 34–49.
- LAMPLAND, Martha
- 1995 *The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary.* Chicago–London, The University of Chicago Press.
- LEAF, Murray J
- 1979 *Man, Mind and Science. A History of Anthropology.* New York: Columbia University Press.
- LENDVAI KEPE Zoltán
- 2005 Egy sikeres Lendva-vidéki magyar családi gazdaság a változó időben. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 199–218.
- LENGYEL György
- 1990 Hozzászólás Szelényi Iván „Szocialista vállalkozók” című könyvének vitájához. *Replika* 2, 54–58.
- LESLIE, Charles, M.
- 1968 Redfield, Robert. In David L. Sills – Robert K. Merton (eds.): *International Encyclopedia of the Social Sciences.* New York, Macmillan.
- LOCKWOOD, William, G.
- 1981 Religion and Language as Criteria of Ethnic Identity: An Exploratory Comparison. In Sam Beck – John W. Cole (eds.): *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe.* (Papers on European and Mediterranean Societies No. 14) Amsterdam, Antropologisch–Sociologisch Centrum Universiteit Van Amsterdam, 71–82.
- LOVAS KISS Antal
- 2005 Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 105–118.
- LÖFGREN, Orvar
- 1982 Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. *Etnographia* XCIII, (1): 89–111.
- 1985 Egy nemzeti kultúra lebontása? *Etnographia* XCVI, (4): 530–542.
- MACFARLANE, Alan – Sarah HARRISON – Charles JARDINE
- 1977 *Reconstructing historical Communities.* Cambridge–London–New York–Melbourne, Cambridge University Press.
- MANHERZ Károly
- 1986 A magyarországi német néprajzkutatás eredményei és távlatai. In Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *A III. békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai 2.* Budapest–Békéscsaba, Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, 549–553.
- 2003 Identitás és nyelvhasználat a kisebbségeknél. In Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.): *Életünk Kelet-Európa.* Budapest, Pannonico Magyar Ruszisztikai Egyesület, 136–143.
- MANHERZ Károly (szerk.)
- 1998 *A magyarországi németek.* (Változó Világ 23.) Budapest, Útmutató.
- MARCUS, George – Dick CUSHMANN

- 1982 Ethnographies as Text. *Annual Review of Anthropology* (11): 25–69.
- MARCUS, George E. – Michael J. FISCHER
1986 *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences.* Chicago, The University of Chicago Press.
- 1995 Az antropológia mint kultúrakritika. *Magyar Lettre Internationale* 18, (Ősz)
- MÁRKUS István
1979 *Nagykőrös.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
1991 A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960–70-es években. *Századvég* (2–3): 193–201.
1992 *Az ismeretlen főszereplő.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
1996 *Polgárosodó parasztság.* Budapest: Dinasztia Kiadó
- MIKONYA József
1992 *Tarjáni krónika.* Tarján község a történelem tükrében. H.n. (Tarján), A tarjáni Polgármesteri Hivatal–Tarján Községért Baráti Kör.
- MIKONYA József
é.n. (2003) *Az elveszett szülőföld (Történelem alulnézetből).* H.n., szerzői magánkiadás.
- MOLNÁR Ágnes
2004 Oltalmazó család. A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig I. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére.* (Kultúrák keresztútján) Budapest, L’Harmattan, 437–414.
2005a Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. *Korall* 19–20, 190–217.
2005b Kényszervállalkozások és előremenekülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 127–138.
- MOLNÁR Mária
1986 Egy Borsod megyei község társadalmi átrétegződése. Borsodgeszt 1945–1978. (A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XX.) Miskolc, Miskolci Herman Ottó Múzeum.
- MOLNÁR Pál
1977 A Nógrád megyei bányamunkásság kialakulásának, harcának és életmódjának néhány kérdése a XIX. században. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve III.* Salgótarján, 211–237.
1978 Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcáról és életmódjáról 1900 és 1919 között. In *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.* Salgótarján, 27–57.
- NAGY Olga
1989 *A törvény szorításában.* Paraszti értékrend és magatartásformák. Budapest, Gondolat.
- NAUMOVIĆ, Slobodan
2006 On the Heaviness of Feathers, or what has Culture got to do with the Failure to Establish an Organic Poultry Production Business in Serbia. *Etnoantropolski Problemi* 1, (1): 103–124.
- NEMCSIK Pál
1961 *Bányászélet Borsodnádason.* Borsodnádasd, k.n.
1976 A borsodnádasi kétlaki munkásság életmódjának változása. *Foglalkozások és életmódok.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 49–62.
- NÉMEDI Dénes

- 1985 *A népi szociográfia 1930–1938.* Budapest, Gondolat.
- NIEDERMÜLLER Péter
- 1984 Folklor és folklorisztika a helyi kiadványokban. *Ethnographia* XCV, (1): 110–113.
- 1994 Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 14, 89–129.
- NORA, Pierre
- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (3): 142–157.
- ORTUTAY Gyula
- 1937 *Magyar népismeret.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- 1949 A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia* LX, (1–4): 1–24.
- ÓRSZIGETHY Erzsébet
- 2006 *A nép keveredik a falu kerekedik. Találkozások Környén.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – Jelenkutató Alapítvány.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2000a Bevezetés. In Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII, Társadalom.* (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben VIII.) Budapest, Akadémiai, 13–28.
- 2000b Az ipari munkásság In Uő (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII, Társadalom* (Magyar Néprajz Nyolc Kötetben VIII.) Budapest, Akadémiai, 239–305.
- 2002 *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok.* Debrecen, Ethnica.
- 2007 A kommunikáció néhány sajátossága egy ipari körzetben Észak-Magyarországon. In Uő: *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században.* Budapest, Akadémiai, 47–54.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.)
- 1980 Néprajzi csoportok kutatási módszerei. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7.) Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- PÁLNÉ KOVÁCS Ilona
- 2008 *Helyi kormányzás Magyarországon.* Budapest-Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- PÁPAY Zsuzsa
- 1986 A rang egy mátraalji faluban. *Valóság* XXIX, (8): 58–66.
- PÁPAY Zsuzsa
- 1989 *Rang, párválasztás, közvélemény. Jelentés egy Mátra-vidéki faluból.* Budapest.
- PINA-CABRAL, João de
- 2000 The Ethnographic Present Revisited *Social Anthropology* 8, (3): 341–348.
- PINE, Frances
- 1998 Dealing with fragmentation. The consequences of privatisation for rural women in central and southern Poland. In Sue Bridger – Frances Pine (eds): *Surviving Post-Socialism. Local strategies and regional responses in eastern Europe and the former Soviet Union.* New York–London, Routledge, 106–123.
- POGÁNY Mária
- 2001 *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza 1944–1964.* Budapest, Püski.
- PORKOLÁB Péter
- 2005 Parasztság és modern gazdálkodás a 20-21. század fordulóján Tiszadob példáján. In Schwarcz Gyöngyi–Szarvas Zsuzsa–Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 119–126.
- PORTES, Alejandro – Julia SENSENBRENNER
- 2006 Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról. In Lenygel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságszociológia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Aula Kiadó, 162–206.
- PORTES, Alejandro – William HALLER – Luis E. GUARNIZO

- 2001 Transnational Entrepreneurs: The Emergence and Determinants of an Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. (WPTC-01-05 www.transcomm.ox.ac.uk/working_papers.htm – Utolsó letöltés: 2010. február 17.
- POZSONY Ferenc
- 2002 Káposztatermelők Kézdivásárhelyen és környékén. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 261–270.
- R. NAGY József
- 2005 Munkássá válni – munkásnak maradni. Kulturális antropológiai kutatás Északkelet-Magyarország munkáskolóniáiban. *Világosság* (7–8): 37–56.
- RAVASZ Éva
- 1982 Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón. *Új Forrás* XIV, (5): 35–41.
- REDFIELD, Robert
- 1960 *The Little Community and Peasant Society and Culture*. Chicago, The University of Chicago Press.
- RICOEUR, Paul
- 2004 *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press
- SÁRKÁNY Mihály
- 1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Magyar Filozófiai Szemle* 16, (3–4): 526–530.
- 1980 Közösség. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Harmadik kötet. Budapest, Akadémiai, 330.
- 1981 A kultúra és az életmód változása falun. In VASS Henrik (szerk.) *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon*. Budapest–Szolnok, 120–129.
- 1983 Parasztság és termelési viszonyok. *Népi kultúra-népi társadalom* XIII, 21–37.
- 2000a A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. (A Magyar Néprajz Nyolc Kötetben). Budapest, Akadémiai, 29–66.
- 2000b Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan, 56–71.
- 2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 37–46.
- 2010 Etnicitás és gazdasági antropológia: megközelítések az interetnikus viszonyok kutatásában. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 227–235.
- SÁRI Zsolt
- 2005 Határsávból az Európai Unióba. Egyéni és közösségi túlélési stratégiák Muraszemenyén. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 183–198.
- SCHWARCZ Gyöngyi
- 2001 Egy ünnep élete. A tatabányai bányásznap története. In Ambrus Vilmos – Péter Krisztina – Raffai Judit (szerk.): *Folytatás. Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvan éves Voigt Vilmos professzort*. (Artes Populares 18.) Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 89–105.
- 2002 A soltvadkerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 35–64.

- 2004a Leosztott szerepek, kitörési kísérletek. In Sáfrány Réka (szerk.): *Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben*. H.n., Magyarországi Női Alapítvány MONA, 49–65.
- 2004b Svábnak lenni, németnek maradni. Az etnikai identitás változásának jellegzetességei Tarjánban. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. (Kultúrák keresztútján) Budapest, L'Harmattan, 109–129.
- 2005 Schwarcz Gyöngyi: Esélyek, adottságok és stratégiák. Agrártermelők Tarjánban és Kocséron. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 139–156.
- SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.)
2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- SEEWANN, Gerhard
1990 A nyelv és a hagyomány megőrzésének lehetőségei. *Regio* 1, (2): 16–27.
- 2000a Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In Uő: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, 17–26
- SEEWANN, Gerhard
2000b *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata.
- SEGESDI József
1986 A Földmíves- illetve Fogyasztási Szövetkezet megalakulása és fejlődése Tarjánban 1946–1986. *Kézirat*.
- SIK Endre
1992 Transylvanian Refugees in Hungary and the Emergence of Policy Networks to Cope with Crisis. *Journal of Refugee Studies* 5, (1).
- 1994 Traktátus. A vállalkozó társadalmi szerepének demisztifikálásáról. *Replika* 15–16, 7–12.
- SOZAN Mihály
1985 *A határ két oldalán*. Párizs, Irodalmi Újság Sorozata.
- SPANNENBEGER, Norbert
2005 *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- STEWART, Michael
1994 *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- 2001 Conclusion: Spectres of the Underclass. In R. J. Emigh – Szelényi, I. (szerk.): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport, Praeger, 191–203.
- 2002 Roma, Deprivation and the Underclass. In C. Hann (szerk.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, Routledge, 133–156.
- SZABÓ Á. Töhötöm
2003 Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In Uő (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Krizsa Könyvek 19) Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 105–126.
- 2005 Van-e a gazdaságnak identitása? Az identitás megjelenítése és a (második) gazdaság. In Bakó Boglárka – Szoták Szilvia (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi*

identitások a Kárpát-medencében. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 66–76.

SZABÓ Piroska

2001 Régi és új gazdálkodók egy dél-alföldi tanyás településen. In Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 129–137.

2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zombói kisüzemek működtetésében. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 75–89.

SZARVAS Zsuzsa

2002 Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. (könyvismertetés) *Tabula* 5, (1): 123–126.

SZÁNTÓ Ferenc

1977 Élet a bányabárók tatabányai birodalmában. *Új Forrás* IX, (2): 77–88.

SZEIBERT János

1935 *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrev szociográfiájához.* Budapest, Stephaneum Nyomda R.T.

SZELÉNYI Iván

1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZIGETI Éva

2004 A villányi Ötök. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* Budapest, Teleki László Alapítvány – PTE-BTK Kommunikációs Tanszék, 163–182.

SZILÁGYI Miklós

1984 Az agrártörténet, társadalomtörténet és a néprajz összefüggései a helyi kiadványokban. *Ethnographia* XCV, (1): 114–117.

2000a Fali, város, – helyi társadalom. Bevezetés. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* (A Magyar Néprajz Nyolc Kötetben). Budapest, Akadémiai, 869–873.

2000b Kapcsolatok a külvilággal. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* (A Magyar Néprajz Nyolc Kötetben). Budapest, Akadémiai, 830–866.

2002 A mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* (Rendszerváltás Magyarországon) Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 7–15.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

2002 *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* (Rendszerváltás Magyarországon) Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SZUHAY Péter

1994 A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXII, 345–371.

2005 (Utó)parasztosodó törekvések a szendrőládi romák körében. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 59–74.

SZVIRCSEK Ferenc

1989 A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére (Különös tekintettel Nógrád megyére) In Bakó Ferenc (szerk.) *Palócok* II. Eger: k.n., 201–219.

THELEN, Tatjana

- 2001 Post-socialist entrepreneurs in rural Hungary: social continuity and legal practice in Mesterszállás. *Acta Ethnographica Hungarica* 46, (3–4): 315–342.
- TILKOVSKY Lóránt
1978 *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945.* Budapest: Kossuth
- TILKOVSKY Lóránt
1989 *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989.* Budapest: Kossuth.
- TÓTH Ágnes
1993 *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Levéltár Igazgatósága
- 2008 *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Budapest: Gondolat
- TÓTH G. Péter
2002 A „közösség” Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In Pócs Éva (szerk.) *Közösség és identitás.* (Studia Ethnologica Hungarica 3.) Budapest – Pécs: L’Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 9–31.
- TÖNNIES, Ferdinand
1983 *Közösség és társadalom.* Budapest: Gondolat
- TRESSEL, Anton
2005 *Tarian. Bilder, Namen, Ereignisse/Tarján. Képek, nevek, események* III. H.n., Anton Tressel.
- TRESZL, Anton
1997 *Tarian (Tarján) Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung im Komitat Komorn-Gran / Tarján. Egy magyarnémet falu és környéke.* H.n., Anton Treszl.
- 1998 *Tarian. Ein ungarndeutsches Dorf und seine Umgebung / Tarján. Egy magyarországi német falu és környéke.* Tarján, Fülöp István.
- VARGA Barbara
1999 Manuel Castells és a McLuhan-galaxis halála. *JEL-KÉP* (2)
- VASARY, Ildiko
1987 *Beyond the Plan. Social Change in a Hungarian Village.* Boulder, Westview Press.
- VÁGI Gábor
1982 Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VÁRADI Monika Mária
1998 Keskeny az ösvény. Esettanulmány a „Harmónia” Mgtsz. átalakulásáról. *Replika* 33–34, 121–137.
- VÁRADI Monika Mária (összeáll.)
2008 Hegyháti portrék. Budapest, CODA Kutató, Fejlesztő és Tanácsadó Kft.
- VERDERY, Katherine
2002 Whither postsocialism? In Chris Hann (ed) *Postsocialism. Ideals Ideologies and Practices in Eurasia.* London and New York, Routledge, 15–28.
- VIRÁG Zsolt
2003 Tarján. In Uő: *Magyar kastélylexikon. Komárom-Esztergom megye kastélyai és kúriái.* Budapest, Fo-Rom Invest, 123–125.
- VOIGT Vilmos
1965 A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései *Ethnographia* LXXVI, (4): 481–497.
- 1972a Napjaink néprajza. *Magyar Filozófiai Szemle* 16, (2): 518–541.
- 1972b Egyetemes magyar néprajz. *Szociológia* (4): 528–543.
- VÖRÖS Károly

- 1972 A helytörténeti kutatásról. *Valóság* (2): 42–51.
- VÖRÖS Miklós – FRIDA Balázs
- 2004 Az antropológiai résztvevő megfigyelés története. In Letenyei László (szerk.): Településkutatás. A települési és térségi tervezés társadalomtudományos alapozása. Módszertani szöveggyűjtemény. Budapest, L'Harmattan – Ráció Kiadó, 395–416.
- WEBER, Max
- 1982 *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.
- 1987 *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 1. Szociológiai kategóriáiban. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WEDEL, Janine, R.,
- 1998 Collision and Collusion. The Strange Case of Western Aid to Eastern Europe 1989–1998. New York, St. Martin's Press.
- WHITE, Hyden
- 1997a A ténybeli ábrázolás fikciói. *Műhely* (4): 62–68.
- 1997b A történelem terhe. Budapest: Osiris
- WHYTE, William F.
- 1999 [1943] *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. (Társadalom & Történet 2.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó Max Weber Alapítvány.
- WILHELM Gábor
- 2002 A jelenkorkutatás dilemmái a néprajzi múzeumokban. *Tabula* 5, (2): 323–334.
- ZIELBAUER György
- 1989 *Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből (1945–1949)*. (Nemzetiségi füzetek 7.) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1990 *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*. Szombathely-Vép, K.n.
- 1996 *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Budapest,
- ZIELBAUER György (szerk.)
- 1990 *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung* (Dokumentarband). *Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása* (Dokumentumkötet). Budapest, Verband der Ungarndeutschen – Magyarországi Németek Szövetsége.
- ZINNER Tibor
- 2004 *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó.
- ZSIGMOND Gábor
- 1972 A néprajzi jelenkutatás problémái. *Ethnographia* 83, (2–3): 378–380.

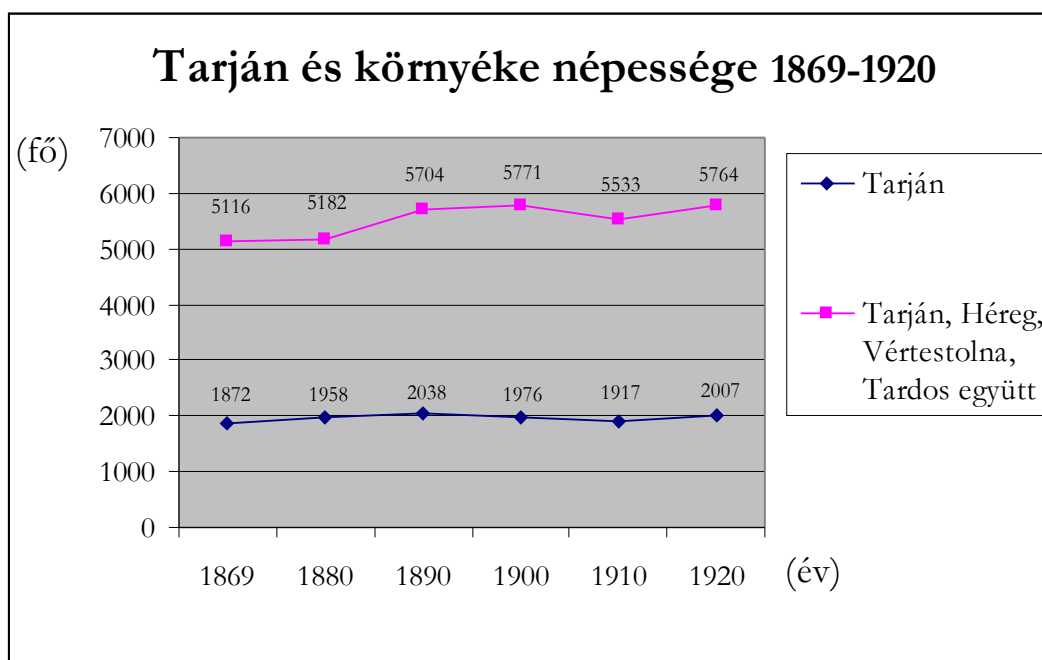
FÜGGELÉK

1. sz. ábra

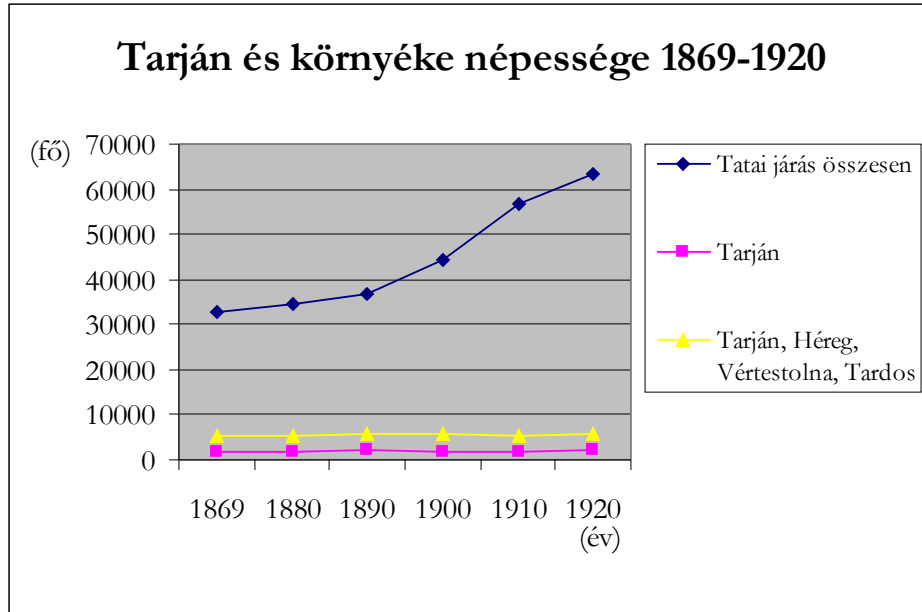

Forrás: Tarjáni Plébánia honlapja, <http://plebaniatarjan.lapunk.hu/?modul=galeria&a=67956&p=1> Utolsó letöltés: 2011. május 22.

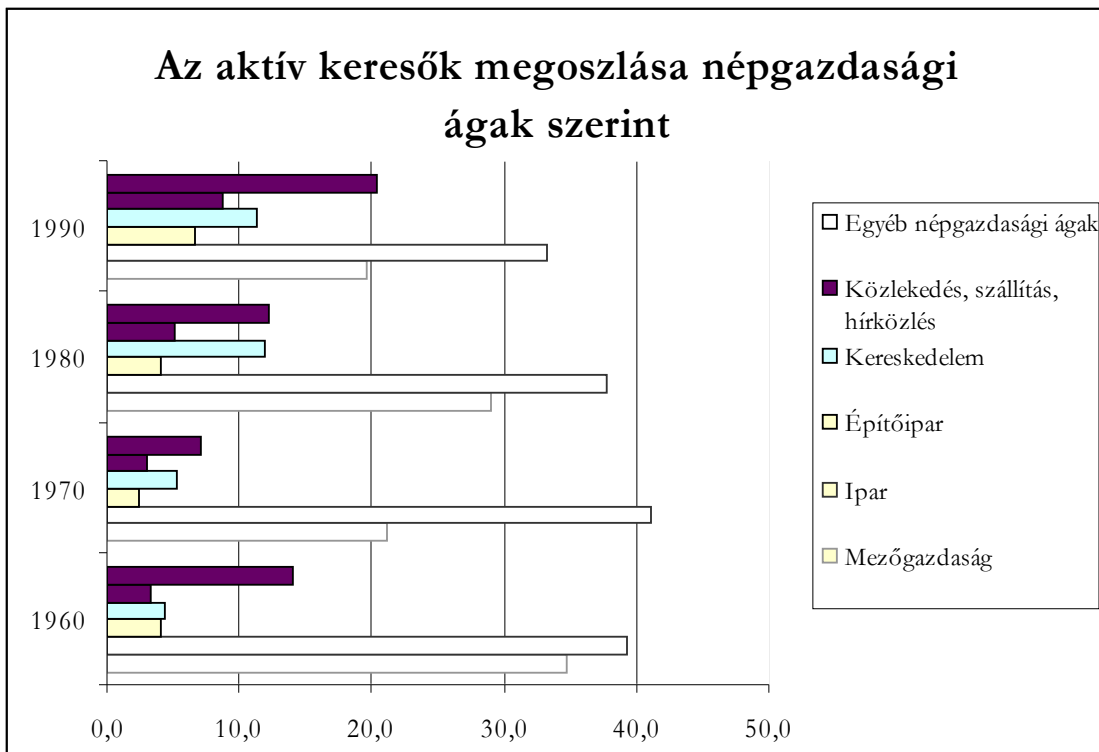
2. sz. ábra

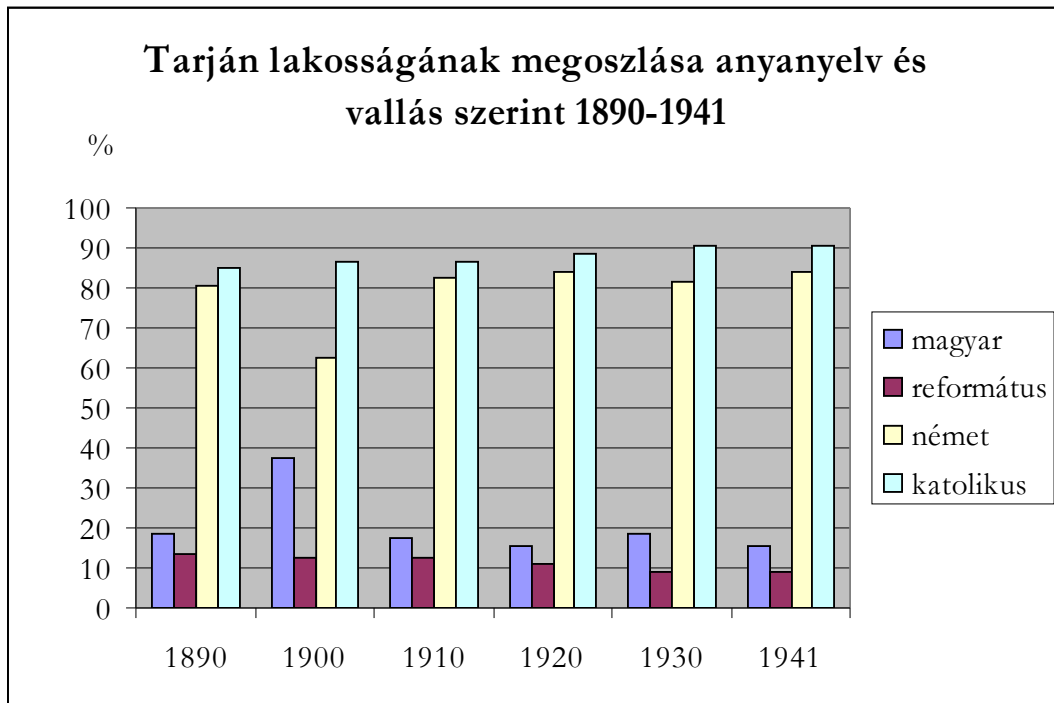
3. sz. ábra

4. sz. ábra

5. sz. ábra

6. sz. ábra

Vállalkozói sűrűség Tarjánban és környékén 1996, 2003

